

**KARS İLİNDEKİ TURİZM VARLIKLARININ
KÜRESELLEŞMENİN ETKİSİ İLE İNCELENMESİ
VE CBS ANALİZİ**

Tolga KORKUSUZ

**Doktora Tezi
Coğrafya Anabilim Dalı
Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR
2019**

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANABİLİM DALI**

Tolga KORKUSUZ

**KARS İLİNDEKİ TURİZM VARLIKLARININ
KÜRESELLEŞMENİN ETKİSİ İLE İNCELENMESİ VE CBS
ANALİZİ**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR**

ERZURUM – 2019

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “KARS İLİNDEKİ TURİZM VARLIKLARININ KÜRESELLEŞMENİN ETKİSİ İLE İNCELENMESİ VE CBS ANALİZİ” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına iznini verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
 Tezimin/Raporumun makale için altı ay, patent için iki yıl süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

26.04.2019

Tolga KORKUSUZ

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

.....
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metodların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlerle ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR danışmanlığında, Tolga KORKUSUZ tarafından hazırlanan bu çalışma 26 / 04 / 2019 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Coğrafya Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

İmza: .....

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Saliha KODAY

İmza: .....

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Faruk KAYA

İmza: .....

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Alperen KAYSERİLİ

İmza: .....

Jüri Üyesi : Dr. Öğretim Üyesi Fatih ORHAN

İmza: .....

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
KISALTMALAR DİZİNİ	X
TABLolar DİZİNİ	XII
ŞEKİLLER DİZİNİ	XIII
HARİTALAR DİZİNİ	XIV
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	XVI
ÖNSÖZ.....	XXI
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN AMACI, HİPOTEZİ VE KULLANILAN YÖNTEM	1
II. YÖNTEM	3
III. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI	4
IV. VERİ ANALİZ YÖNTEMLERİ.....	4
V. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR.....	5
VI. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ	5

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRESELLEŞME

1.1. KÜRESELLEŞME KAVRAMININ ETİMOLOJİK KÖKENİ.....	7
1.2. KÜRESELLEŞME OLGUSU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER VE ELEŞTİRİLER.....	7
1.3. KÜRESELLEŞMENİN TARİHİ GELİŞİM SÜRECİ.....	11
1.4. KÜRESELLEŞME SÜRECİNİ HIZLANDIRAN FAKTÖRLER.....	17
1.4.1. Teknolojik Gelişmeler	17
1.4.2. Siyasi Gelişmeler	21
1.4.3. Ekonomik Gelişmeler	21
1.5. KÜRESELLEŞME OLGUSUNA BAKIŞ AÇILARI	23
1.6. DÜNYA GENELİNDE SİYASAL BÖLGESELLEŞME İDDİALARI.....	26
1.7. KÜRESELLEŞME VE SOSYO-EKONOMİK KALKINMA İLİŞKİSİ.....	28
1.8. KÜRESELLEŞME OLGUSU VE EŞİTSİZLİK COĞRAFYASI.....	33
1.9. KÜRESEL DEĞİŞİM.....	37

1.10. KÜRESELLEŞMENİN ETKİLERİ	38
1.10.1. Küreselleşmenin Ekonomik Hayata Etkileri.....	38
1.10.2. Küreselleşmenin Siyasi Hayata Etkileri	45
1.10.3. Küreselleşmenin Kültürel Hayata Etkileri.....	49
1.11. KÜRESELLEŞME VE COĞRAFYA İLİŞKİSİ.....	59
1.12. KÜRESELLEŞME VE TURİZM İLİŞKİSİ	61
1.13. KÜRESELLEŞME VE TURİZM COĞRAFYASI İLİŞKİSİ.....	65
1.14. COĞRAFI BİLGİ SİSTEMLERİ – TURİZM – KÜRESELLEŞME	
İLİŞKİSİ.....	69
1.14.1. CBS ve Turizm İlişkisi	69
1.14.2. CBS ve Küreselleşme İlişkisi	76

İKİNCİ BÖLÜM

KARS İLİ

2.1. ARAŞTIRMA SAHASININ KONUMU VE SINIRLARI.....	78
2.2. ARAŞTIRMA SAHASINI İLGİLENDİREN ÖNCEKİ YAPILMIŞ	
ÇALIŞMALAR.....	81
2.3. TURİZMİ ETKİLEYEN DOĞAL ÇEVRE ÖZELLİKLERİ	83
2.4. JEOLJİK VE JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLER VE TURİZM	
İLİŞKİSİ.....	83
2.5. İKLİM ÖZELLİKLERİ VE TURİZM İLİŞKİSİ.....	88
2.6. HİDROGRAFYA VE TURİZM İLİŞKİSİ.....	94
2.7. BİTKİ ÖRTÜSÜ VE TURİZM İLİŞKİSİ	97
2.8. TOPRAK ÖRTÜSÜ VE TURİZM İLİŞKİSİ.....	99
2.9. TURİZMİ ETKİLEYEN BEŞERİ ÇEVRE ÖZELLİKLERİ	101
2.9.1. Nüfus ve Turizm İlişkisi	101
2.9.2. Kars Yerleşme Tarihçesi ve Turizm ile İlişkisi	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARS İLİNİN DOĞAL ÇEKİCİLİKLERİ

3.1. YAYLA ALANLARI.....	119
3.2. DAĞLIK ALANLAR	121

3.2.1. Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı	122
3.2.2. Sarıkamış Kayak Merkezi	125
3.2.3. Kağızman Tuz Mağarası	132
3.3. HİDROGRAFİK ÇEKİCİLİKLER.....	134
3.3.1. Kuyucuk Gölü Kuş Gözlem Alanı	135
3.3.2. Çıldır Gölü	137
3.3.3. Dölbentli Köyü Balıklı Gölü.....	140
3.3.4. Kars Çayı Rafting Sporü.....	141
3.3.5. Akyaka Kaplıcası	142
3.3.6. Susuz Çağlayanı (Su Uçan)	144
3.3.7. Sarıkamış Keklik Deresi Çağlayanı	146
3.3.9. Kötek Bucağı Çağlayanı	148
3.4. REKREASYON ALANLARI.....	149

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARS İLİNİN TARİHİ VE KÜLTÜREL ÇEKİCİLİKLERİ

4.1. CAMİLER	153
4.1.1. Kümbet Cami (Havariler Kilisesi-Surp Arak'elots Kilisesi).....	155
4.1.2. Evliya Cami	157
4.1.3. Beşik Cami (Beşik Kilise)	158
4.1.4. Vaizoğlu Cami	159
4.1.5. Ulu Cami.....	160
4.1.6. Büyük Abdiğa Cami	161
4.1.7. Küçük Abdiğa Cami	162
4.1.8. Yusuf Paşa Cami.....	163
4.1.9. Hacı Seyfi Cami.....	164
4.1.10. Aliğa Cami	165
4.1.11. Lâçin Bey Cami	166
4.1.12. Fethiye Cami.....	166
4.1.13. Mezra Köyü Cami.....	168
4.1.14. Kağızman-Merkez Cami.....	169
4.1.15. Sarıkamış-Kâzım Karabekir Cami.....	170

4.1.16. Kırçıçeği Köyü Cami	171
4.1.17. Akçalar Köyü Cami	172
4.1.18. Kuyucuk Köyü Cami	173
4.1.19. Fethiye Cami (Ani Katedrali)	174
4.1.20. Ebul Manucehr Cami ve Türbesi	175
4.2. TÜRBELER	176
4.2.1. Ebü'l Hasan Harakan-i Türbesi	177
4.2.2. Ahmet Baba Türbesi	179
4.2.3. Kahraman Celal Baba Türbesi	180
4.2.4. Arap Baba Türbesi	181
4.2.5. Alperenler Türbesi	182
4.3. KİLİSELER, MANASTIRLAR VE KATEDRALLER	183
4.3.1. Kümbet Kilise	184
4.3.2. Kızılvank Kilisesi (Kızıl Kilise)	185
4.3.3. Eski Kilise	186
4.3.4. Kudret Kılıç'ın Evi	186
4.3.5. Oğuzlu Köyü Kilisesi	187
4.3.6. Harmanlı Köyü Kilisesi	187
4.3.7. Taylar Kilise	188
4.3.8. Çoban Kilise (Kamirvank)	188
4.3.9. Horomos Manastırı	189
4.3.10. Kozluca Kilisesi (Bagnayr Manastırı)	192
4.3.11. Beş Kilise	193
4.3.12. Müren Katedrali (Mren Katedrali)	195
4.3.13. Çengilli Kilisesi	196
4.3.14. Karakurt Kilisesi	197
4.3.15. Aşağı Sallıpınar Kilisesi	198
4.3.16. Genç Kızlar (Bakireler) Kilisesi	198
4.3.17. Aziz AmenaP'rkitch (Aziz Patrik) Kilisesi	199
4.3.18. Gagik Kilisesi	200
4.3.19. Abughamrents (Poladoğlu) Kilisesi	201
4.3.20. Tigran Honents Kilisesi	202

4.4. MÜZELER	203
4.4.1. Kars Müzesi	204
4.4.2. Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi	207
4.5. HAMAMLAR	208
4.5.1. Mazlumağa Hamamı	208
4.5.2. Cuma Hamamı	209
4.5.3. İlbeyioğlu (Muradiye) Hamamı	210
4.5.4. Askeri Hamam	211
4.6. SARAYLAR, KÖŞKLER VE KONAKLAR	212
4.6.1. Beylerbeyi Sarayı	213
4.6.2. Selçuklu Sarayı	214
4.6.3. Katerina Köşkü	215
4.7. KALELER	215
4.7.1. Kars Kalesi	216
4.7.2. Kalkan Kale (Kız Kalesi)	218
4.7.3. Tunçkaya (Keçivan) Kalesi	219
4.7.4. Micingirt Kalesi	221
4.7.5. Zivin Kalesi	222
4.7.6. Mağazberd Kalesi	222
4.7.7. Ani İç Kalesi ve Dış Surlar	224
4.8. TABYALAR	225
4.8.1. Kanlı Tabya	226
4.8.2. Dere Tabya	226
4.8.3. Gemli Tabya	226
4.8.4. Arap Tabya	226
4.9. ŞEHİTLİKLER VE ANITLAR	227
4.9.1. Derecik köyü Şehitliği	234
4.9.2. Subatan Şehitliği	235
4.9.3. Büyükçatma Köyü Anıtı ve Küçükçatma Köyü Şehitliği	236
4.9.4. Meçhul Asker Anıtı	237
4.9.5. Yukarı Sarıkamış Köyü Şehitliği (Batı Kışla)	238
4.9.6. Hamamlı köyü Şehitliği	238

4.9.7. Yayıklı (Divik) Şehitliği	239
4.9.8. Ağbaba Şehitliği	239
4.9.9. Allahuekber Dağ Anıtı.....	240
4.10. KÖPRÜLER.....	240
4.10.1. Çamçavuş Köprüsü	241
4.10.2. Kars Çayı Tarihi Taş Köprü.....	242
4.10.3. Demirkent Köprüsü.....	243
4.10.4. İpekyolu Köprüsü	243
4.11. ÖREN YERLERİ, HÖYÜKLER VE DİĞER ARKEOLOJİK TURİZM ALANLARI.....	244
4.11.1. Ani Ören Yeri (Ani Harabeleri).....	246
4.11.2. Koşevenk Ören Yeri	256
4.11.3. Bostanlar Deresi Mağaraları	258
4.11.4. Borluk Vadisi Arkeolojik Sit Alanı	259
4.11.5. Mezra Köyü Höyüğü	260
4.11.6. İncedere Köyü Höyüğü.....	261
4.11.7. Budakveren Yerleşmesi	262
4.11.8. Kuyumcular Yerleşmesi	262
4.11.9. Camuşlu Köyü Kaya Resimleri	263
4.11.10. Kömürlü Kaya Panoları	264
4.11.11. Geyiklitepe Kaya Panoları	264
4.11.12. Çallı Köyü Resimleri	265
4.12. DİĞER KÜLTÜREL ÇEKİCİLİKLER.....	265
4.12.1. Gastronomi Kültürü	265
4.12.2. Halk Oyunları	272
4.12.3. Âşıklık Geleneği	273
4.12.4. Muharrem Ayı Etkinlikleri	276
4.13. FESTİVALLER.....	277
4.13.1. Sarıkamış Kış Oyunları Festivali	278
4.13.2. Peynir Tadım Şenliği	279
4.13.3. Uluslararası Altın Kaz Film Festivali	280
4.13.4. Koç ve Kültür Festivali.....	280

4.14. KARS İLİ KENT TURİZMİ.....	280
---	------------

BEŞİNCİ BÖLÜM

KARS İLİ TURİZMİ'NİN ALT YAPISI

5.1. ULAŞIM	283
5.1.1. Karayolları	283
5.1.2. Demiryolları.....	287
5.1.3. Havayolu	291
5.2. KONAKLAMA TESİSLERİ	293
5.3. KARS İLİ TURİZMİ SWOT (GÜÇLÜ, ZAYIF YÖNLER, FIRSATLAR, TEHDİTLER-GZFT) ANALİZİ.....	298
5.4. TURİST TİPLERİ VE DESTİNASYON ÖNERİLERİ	300
TARTIŞMA	303
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	304
KAYNAKÇA	315
EKLER.....	357
ÖZGEÇMİŞ.....	359

ÖZET

DOKTORA TEZİ

**KARS İLİNDEKİ TURİZM VARLIKLARININ KÜRESELLEŞMENİN ETKİSİ
İLE İNCELENMESİ VE CBS ANALİZİ**

Tolga KORKUSUZ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

2019, 359 Sayfa

Juri: Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

Prof. Dr. Saliha KODAY

Prof. Dr. Faruk KAYA

Doç. Dr. Alperen KAYSERİLİ

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ORHAN

“Kars ilindeki Turizm Varlıklarının Küreselleşmenin Etkisi İle İncelenmesi ve CBS Analizi”ni konu alan bu çalışmada, küreselleşme ve turizm konularının önemi vurgulanarak turistik alanların tespiti yapılmış ve CBS teknikleri ile dağılımı üzerine durulmuştur. Geri kalmış bölgelerin gelişimi incelendiğinde, büyük fırsatları bulunan Kars ilindeki turistik alanların, küreselleşme ile bütünleştiğinde göstereceği gelişmenin önemi vurgulanmıştır.

Turizmde moda kavramı ile son yıllarda turizm faaliyetlerinin olumlu yönden gelişme gösterdiği Kars ilinin doğal, kültürel ve alternatif alanlar başta olmak üzere coğrafi bir bakış açısı ile incelenmesi hedeflenmiştir. Yetkili merciler tarafından turizme açılan alanların yanında, henüz turistik destinasyon oluşturulması yapılmamış doğal, kültürel ve alternatif alanların da tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Turistik potansiyeli olan bütün alanlar değerlendirildikten sonra turistik mekânlara kendi konuları içerisinde öneriler sunulmuştur.

Bilimsel bir araştırma olan bu doktora tezinde belli başlı amaçlara ulaşırken çeşitli yöntemler uygulanmıştır. Amaçlara ulaşırken kullanılan yöntemler araştırmanın tasarımını ortaya çıkarmaktadır. Buna göre doküman incelemesi, görüşmeler, arazi çalışmaları, uzaktan algılama ve nicel veriler gibi yöntemler uygulanmıştır.

Turistik alanların tespitinin yanında turizm işletmeleri, belediyeler, valilik ve diğer yöneticiler için çeşitli öneriler sunulmuştur. Bu öneriler arasında GZFT analizi ve turist tiplerine göre güzergâh önerileri bulunmaktadır. Güzergâhlar tespit edilirken turistlerin davranışları ve güdüleri göz önüne alınmıştır.

Sonuç olarak, turizm konuları ile küreselleşmenin oldukça yakın ilişki kurulması kanısına varılmıştır. Bu bağlamda turizm, küreselleşme ve CBS konuları sentezlenerek Kars ilindeki turistik alanlar incelenmiş ve gerek bölge gerekse ülke ekonomisine daha fazla katkısı olması için önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kars, Küreselleşme, Turizm, CBS, Coğrafya.

ABSTRACT**PHD'S THESIS****ANALYSIS OF TOURISTIC ASSETS IN KARS PROVINCE BY THE EFFECT OF GLOBALIZATION AND GIS ANALYSIS****Tolga KORKUSUZ****Advisor: Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR****2019, 359 Pages****Jury: Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR****Prof. Dr. Saliha KODAY****Prof. Dr. Faruk KAYA****Assoc. Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ****Assist. Prof. Fatih ORHAN**

In the study that subjected "Investigation of Tourism Assets in Kars with the Effect of Globalization and GIS Analysis", globalization and tourism topics were highlighted, touristic areas were determined and their distribution was focused with GIS techniques. When the development of the underdeveloped regions is examined, it is emphasized the importance of the development of the touristic areas in Kars, which have great opportunities, when they are integrated with globalization.

With the concept of fashion in tourism, it is aimed to examine Kars province, which has a positive development in tourism activities in recent years, with a geographical point of view including natural, cultural and alternative areas. Besides the areas that are opened to tourism by the competent authorities, it has been tried to determine the natural, cultural and alternative areas that have not yet created as tourist destinations. After evaluating all areas with touristic potential, tourist sites were offered suggestions in their own subjects.

In this doctoral thesis which is a scientific research, various methods have been applied while reaching the main objectives. The methods used in reaching the objectives reveal the design of the research. According to this, methods such as document review, interviews, field studies, remote sensing and quantitative data were applied.

In addition to the determination of tourist areas, various recommendations have been made for tourism enterprises, municipalities, governorship and other managers. These recommendations include SWOT analysis and route recommendations according to tourist types. The behavior and motives of the tourists were taken into consideration when determining the routes.

As a result, it has been concluded that tourism issues and globalization will have a very close relationship. In this context: tourism, globalization and GIS issues were synthesized and the touristic areas in Kars were examined and suggestions were made to make more contribution to the regional and national economy.

Key Words: Kars, Globalization, Tourism, GIS, Geography.

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
ADNKS:	Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
APEC:	Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği
AVM:	Alışveriş Merkezi
BM:	Birleşmiş Milletler
BTK:	Bakü-Tiflis-Kars
CBS:	Coğrafi Bilgi Sistemleri
cm:	Santimetre
DİE:	Devlet İstatistik Enstitüsü
DTO:	Dünya Turizm Organizasyonu
DTÖ:	Dünya Ticaret Örgütü
DYY:	Doğrudan Yabancı Yatırım
GATT:	General Agreement On Tariffs and Trade
GB:	Güneybatı
GPS:	Global Positioning System-Küresel Konumlandırma Sistemi
GSMH:	Gayri Safi Milli Hâsıla
Ha	Hektar Alan
HGK:	Harita Genel Komutanlığı
Hz:	Hazreti
KD:	Kuzeydoğu
km:	Kilometre
kg:	Kilo Gram
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
m:	Metre
M.Ö. :	Milattan Önce
MGM:	Meteoroloji Genel Müdürlüğü
NAFTA:	North American Free Trade Agreement-Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması
NATO:	North Atlantic Treaty Organization-Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü

OECD:	Organisation For Economic Co-Operation and Development (Ekonomik İşbirliği Ve Kalkınma Örgütü)
s:	Saniye
SERKA:	Serhat Kalkınma Ajansı
SSCB:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK:	Sivil Toplum Kuruluşu
TCDD:	Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları
TDK:	Türk Dil Kurumu
THY:	Türk Hava Yolları
TÜİK:	Türkiye İstatistik Kurumu
TV:	Televizyon
UNEP (BMÇP) :	United Nations Envionmental Program-(Birleşmiş Milletler Çevre Programı)
UNESCO:	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization-Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim Ve Kültür Örgütü
UÖŞ:	Ulus Ötesi Şirketler
yy:	Yüz Yıl

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1.2. İletişim Teknolojisi Zaman Çizgisi.....	18
Tablo 1.3. Ulaşım Teknolojisi Zaman Çizgisi.	19
Tablo 1.4. Yıllara Göre Uluslararası Turist Sayısı ve Kazanç.	68
Tablo 1.5. CBS'nin Bileşenleri (Çabuk'tan değiştirilerek alıntılanmıştır).....	70
Tablo 2.1. Kars Şehrine Ait Sıcaklık Verilerinin Aylara Göre Dağılımı (1960-2017). .	88
Tablo 2.2. Sarıkamış Kayak Merkezi'ne Ait Sıcaklık Verilerinin Aylara Göre Dağılımı (2013-2017).....	90
Tablo 2.3. Sarıkamış Kayak Merkezi'ne Ait Bazı Verilerinin Aylara Göre Dağılımı (2013-2017).....	92
Tablo 2.4. Arpaçay ilçesine ait Sıcaklık Verilerinin Aylara Göre Dağılımı (1971-2017).....	94
Tablo 2.5. 1831-1897 Yılları Arası Yapılan Nüfus Sayım Sonuçları.	104
Tablo 2.6. 1927-2017 Yılları Arası Yapılan Nüfus Sayım Sonuçları.	104
Tablo 2.7. Kars İlinde Hüküm Sürmüş Medeniyetler.	116
Tablo 3.1. Sarıkamış Kayak Merkezi'nde Bulunan Pistlerin Özellikleri.....	126
Tablo 4.1. 2000-2017 Yıllar Arası Kars Müzesi'ni Ziyaret Eden Yerli, Yabancı ve Toplam Ziyaretçi Sayıları.....	205
Tablo 4.2. Ani Ören Yeri'nde Hâkimiyet Kurmuş Medeniyetler.	247
Tablo 4.3. 2000-2017 Yıllar Arası Ani'yi Ziyaret Eden Yerli, Yabancı ve Toplam Ziyaretçi Sayıları.	253
Tablo 5.1. Kars'a Komşu Olan İller ve Çeşitli Özellikleri.....	286
Tablo 5.2. 2013-2017 Yılları Arasında Doğu Ekspresi İle Kars'a Gelen Yolcu Sayısının Aylık Dağılımı.....	289
Tablo 5.3. Kars Harakani Havalimanı Yolcu İstatistikleri.	292
Tablo 5.4. Kars İlinde Bulunan Konaklama Tesisleri ve Özellikleri.	294
Tablo 5.5. Turizm İşleme Belgeli Tesislerde Konaklayan Yerli ve Yabancı Turist Sayısı.	297
Tablo 5.6. Turist Tiplerine Göre Kars İli Destinasyon Önerileri.	302
Tablo 5.7. Kars İlinde Turizme Kazandırılmış Doğal ve Beşeri Alanlar.	305
Tablo 5.8. Kars İlinde Turizme Kazandırılmamış Doğal ve Beşeri Kaynaklar.	309

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. Küresel Küçülme: Nakliye Yeniliklerinin Gerçek Uzaklığa Olan Etkisi.....	20
Şekil 1.2. 1960-2017 Yılları Arası Dünya İhracat Değerleri (\$)	40
Şekil 1.3. 2001-2012 Yılları Arasında Türkiye'ye Yapılan DYY (\$)	43
Şekil 1.5. İnternetteki İçerik Dili (Kaynak: Web Technology Surveys).....	55
Şekil 2.1. Kars Şehri ve Çevresinin Eğim Profili.	86
Şekil 2.2. Kars Şehrine Ait Sıcaklık Verilerinin Aylara Göre Dağılımı (1960-2017)....	89
Şekil 2.3. Sarıkamış İlçe Merkezi'ne Ait Sıcaklık Verilerinin Aylara Göre Dağılımı (1960-2017).....	91
Şekil 2.4. 1927-2017 Yılları Arası Yapılan Nüfus Sayım Sonuçları (DİE-TÜİK).....	105
Şekil 4.1. 2000-2017 Yıllar Arası Ani'yi Ziyaret Eden Toplam Ziyaretçi Sayıları.	206
Şekil 4.2. 2000-2017 Yıllar Arası Ani'yi Ziyaret Eden Toplam Ziyaretçi Sayıları.	254
Şekil 5.1. 2013-2018 Yılları Arasında Doğu Ekspresi İle Kars'a Gelen Yolcu Eğilimi.....	290
Şekil 5.2. Turizm İşleme Belgeli Tesislerde Konaklayan Yerli ve Yabancı Turist Sayısı.	297

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1.1. Ortaçağ Ticaret Yolları (Kaynak: Visual Capitalist'ten Haritalandırılmıştır, https://www.visualcapitalist.com/medieval-trade-route-map/).....	11
Harita 1.2. GSMH'nın Ükelere Göre Dağılımı (Kaynak: Dünya Bankası).....	35
Harita 1.3. Dünya Kalkınma Göstergeleri (Kaynak: Dünya Bankası).	36
Harita 1.4. Dünya UÖŞ Dağılımı Haritası (Kaynak: Geographies of Globalization). ..	44
Harita 1.5. Ükelere Göre Türkiye'ye Gelen Yabancı Turist Dağılımı (Kaynak: Uluslararası Seyahat ve Turizm Ofisi).	69
Harita 1.6. Afetlerin (tsunami, deprem, sel vb.) Dünya Üzerinde Dağılışı (Kaynak: Afetlerin Epidemiyolojisi Araştırma Merkezi).	77
Harita 2.1. Kars İlinin Lokasyon Haritası.....	80
Harita 2.2. Kars İli Jeoloji Haritası (Kaynak: www.atlas.gov.tr).	85
Harita 2.3. Kars İli Topoğrafya Haritası.	86
Harita 2.4. Kars İli Hidroğrafya Haritası.	97
Harita 2.5. Kars İli Toprak Dağılışı Haritası.....	100
Harita 2.6. Kars Şehrine Ait Uydu Görüntüsü (Google Earth).....	115
Harita 3.1. Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı Haritası.....	124
Harita 3.2. Sarıkamış Kayak Merkezi Pist Haritası (Kaynak: http://www.sarikamiskayakmerkezi.org/pist-durumu/)	127
Harita 3.3. Sarıkamış Kayak Merkezinin İzohips Haritası.	131
Harita 3.4. Sarıkamış Kayak Merkezinin Uydu Haritası.	132
Harita 4.1. Unesco Tarafından Kabul Edilen Dünya Doğal ve Kültürel Miras Listesi (Kaynak: UNESCO).....	151
Harita 4.2. Kars İlindeki Camilerin Dağılışı.....	154
Harita 4.3. Kars İlindeki Kiliselerin Dağılışı.....	184
Harita 4.4. Kars İlindeki Kalelerin Dağılışı.....	216
Harita 4.5. Kars İlindeki Şehitlikler.....	233
Harita 4.6. Sarıkamış İlçesindeki Şehitlikler.	233
Harita 4.7. Kars İlindeki Kaya Resimleri.	246
Harita 4.8. Ani Ören Yerindeki Tarihi Alanların Dağılışı.....	255
Harita 5.1. Kars ve Çevre İllerinin Karayolları Haritası.....	285
Harita 5.2. Doğu Ekspresi Hattı ve İstasyonları.	289

Harita 5.3. Kars Şehrindeki Turistik Alanlar.....	313
Harita 5.4. Kars İlindeki Turistik Alanlar.....	314

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1.1. Dildeki Yozlaşmanın Bir Örneği (Kaynak: Türkiye Gazetesi).....	53
Fotoğraf 2.1. Cıbiltepe'den (2700 m) Sarıkamış Tektonik Oluğu (14.01.2018).	85
Fotoğraf 2.2. Sarıkamış Ormanları'ndan Kış Manzarası (14.01.2018).	90
Fotoğraf 2.3. Sarıkamış Kayak Merkezinden Görüntüler (14.01.2018).	93
Fotoğraf 2.5. Kars Çayı'ndan Bir Görünüm (29.06.2018).....	95
Fotoğraf 2.6. Çıldır Gölü Festivali'nden Bir Görünüm (12.02.2018).....	96
Fotoğraf 2.7. Kars Boğatepe Köyü Kırsalından Bir Görünüm (29.06.2018).....	99
Fotoğraf 2.8. Ağrı-Kağızman Yolu Üzerinden Bir Görünüm (27.06.2018).	100
Fotoğraf 3.1. Gazel Yayla Şenliklerinden Bir Görünüm.	121
Fotoğraf 3.2. Soğuk Su Tabiat Parkından Bir Görünüm.....	124
Fotoğraf 3.3. Sarıkamış Kayak Merkezi ve Kütük Evden Bir Görünüm.....	127
Fotoğraf 3.4. Sarıkamış Kayak Merkezi Telesiyajlarından Bir Görünüm.	128
Fotoğraf 3.5. Sarıkamış Kayak Merkezi Cıbil Tepeden Bir Görünüm.	130
Fotoğraf 3.6. Kağızman Tuz Mağarasında Tuz Üretiminden Bir Görünüm.....	134
Fotoğraf 3.7. Kuyucuk Gölünden Bir Görünüm.	136
Fotoğraf 3.8. Kuyucuk Gölü Kuş Gözlem Kulesinden Bir Görüntü.	137
Fotoğraf 3.9. Çıldır Gölünden Bir Görünüm.	139
Fotoğraf 3.10. Ardahan'a Bağlı Çıldır İlçesinde Yapılan Çıldır Gölü Festivalinden Bir Görünüm.....	140
Fotoğraf 3.11. Dölbentli Köyündeki Balıklardan Bir Görünüm (Kaynak: Milliyet Haber).	141
Fotoğraf 3.12. Kars Çayında Yapılan Rafting Sporundan Bir Görünüm (Kaynak: https://www.34volt.com/kars-cayi-nda-ilk-kez-rafting-heyecani-haberi-392124/).....	142
Fotoğraf 3.13. Akyaka Kaplıcası Kaynağından Bir Görünüm.....	143
Fotoğraf 3.14. Susuz Çağlayanından Bir Görünüm.	145
Fotoğraf 3.15. Susuz Çağlayanın Yakınına Yapılan Mesire Alanı.....	145
Fotoğraf 3.16. Keklik Deresi Çağlayanından Bir Görünüm.	147
Fotoğraf 3.17. Kötek Bucağı Çağlayanından Bir Görünüm.	148
Fotoğraf 3.18. Masal Parkından Bir Görünüm.	150
Fotoğraf 4.1. Kümbet Camisinden Görüntüler.	157

Fotoğraf 4.2. Evliya Camisi'nden Bir Görünüm.....	157
Fotoğraf 4.3. Beşik Camiden Bir Görünüm.....	158
Fotoğraf 4.4. Vaizoğlu Camisi'nden Bir Görünüm.	159
Fotoğraf 4.5. Ulu Cami'den Görünümler.....	161
Fotoğraf 4.6. Büyük Abdiağa Camisinden Görüntüler.....	162
Fotoğraf 4.7. Küçük Abdiağa Camisinden Bir Görünüm.	163
Fotoğraf 4.8. Yusuf Paşa Camisinden Bir Görünüm (Kaynak: http://www.karskulturturizm.gov.tr/yazdir?B38B000912A542B0467471 D2998F1C46).....	164
Fotoğraf 4.9. Hacı Seyfi Camisinden Bir Görüntü.	165
Fotoğraf 4.10. Aliğa Camisinden Bir Görüntü (Kaynak: http://anitsal.com/proje/158/kars_aliaga_camii_roloverestitusyonrestoras yon_projeleri)	165
Fotoğraf 4.11. Lâçin Bey Camisinden Bir Görüntü.....	166
Fotoğraf 4.12. Fethiye Camisinden Görüntüler.	168
Fotoğraf 4.13. Mezra köyü Camisinden Görüntüler.....	169
Fotoğraf 4.14. Kağızman-Merkez Camisinden Görüntüler.	170
Fotoğraf 4.15. Sarıkamış-Kâzım Karabekir Camisinden Bir Görüntü.	171
Fotoğraf 4.16. Kırçiçeği köyü Camisinden Bir Görünüm.	172
Fotoğraf 4.17. Akçalar köyü Camisinden Görünümler.....	173
Fotoğraf 4.18. Kuyucuk köyü Camisinden Bir Görünüm.....	174
Fotoğraf 4.19. Fethiye Camisinden Bir Görüntü.	175
Fotoğraf 4.20. Ebul Manuçehr Cami ve Türbesinden Görünümler.	176
Fotoğraf 4.21. Ebü'l Hasan Harakan-i Türbesinden Bir Görünüm.	179
Fotoğraf 4.22. Ahmet Baba Türbesinden Bir Görünüm.	180
Fotoğraf 4.23. Kahraman Celal Baba Türbesinden Bir Görünüm.	181
Fotoğraf 4.24. Arap Baba Türbesinin Bulunduğu Karadağ Tabyası (Kaynak:http://www.karsmanset.com/haber/karadag-tabyasi-yikiliyor- 14104.htm).....	182
Fotoğraf 4.25. Alperenler Türbesinden Bir Görünüm.	182
Fotoğraf 4.26. Kümbet Kilisesinden Görünümler.	185
Fotoğraf 4.27. Kızılvank Kilisesinden Görüntüler.....	186

Fotoğraf 4.28. Oğuzlu köyü Kilisesinden Bir Görünüm.....	187
Fotoğraf 4.29. Taylar Kilisesinden Bir Görünüm.	188
Fotoğraf 4.30. Horomos Manastırından Bir Görünüm.	190
Fotoğraf 4.31. Horomos Manastırına Bırakılan Büyükbaş Hayvanlar.	191
Fotoğraf 4.32. Çan Kulesinin İç Kısımındaki Süslemelerden Görüntüler.	192
Fotoğraf 4.33. Kozluca Kilisesinden Bir Görünüm (Faruk Torunoğlu'nun Arşivinden).	193
Fotoğraf 4.34. Beş Kilise'nin 1910 Yılına Ait Bir Fotoğrafı (Faruk Torunoğlu'nun Arşivinden).	194
Fotoğraf 4.35. Beş Kilisenin Karşı Yamaçlardan Bir Görünümü.	194
Fotoğraf 4.36. Müren Katedralinden Bir Görünüm (Faruk Torunoğlu'nun Arşivinden).	195
Fotoğraf 4.37. Çengilli Kilisesinden Bir Görünüm.....	196
Fotoğraf 4.38. Çengilli Kilisesinin Ana Girişinden Bir Görünüm.....	197
Fotoğraf 4.39. Karakurt Kilisesinden Bir Görünüm.	198
Fotoğraf 4.40. Genç Kızlar Kilisesinden Bir Görünüm (Faruk Torunoğlu'nun Arşivinden).	199
Fotoğraf 4.41. Aziz AmenaP'rkitch Kilisesinden Bir Görünüm.	200
Fotoğraf 4.42. Gagik Kilisesinden Bir Görünüm.....	201
Fotoğraf 4.43. Abughamrents Kilisesinden Bir Görünüm.....	202
Fotoğraf 4.44. Tigran Honents Kilisesinden Görüntüler.	203
Fotoğraf 4.45. Kars Müzesinden Bir Görünüm.	207
Fotoğraf 4.46. Mazlumağa Hamamından Bir Görünüm.	209
Fotoğraf 4.47. Restorasyon Sürecinde Olan Cuma Hamamından Bir Görünüm.....	210
Fotoğraf 4.48. İlbeyioğlu Hamamından Bir Görünüm.	211
Fotoğraf 4.49. Askeri Hamamdan Bir Görünüm (Kaynak: http://www.karsmanset.com/haber/karsta-tarihi-hamam-yikiliyor-37532.htm).	212
Fotoğraf 4.50. Restorasyon Sürecindeki Beylerbeyi Sarayından Bir Görünüm.	213
Fotoğraf 4.51. Selçuklu Sarayından Bir Görünüm.	214
Fotoğraf 4.52. Katerina Köşkünden Görüntüler.	215
Fotoğraf 4.53. Kars Kalesinden Kentin Görünüşü.....	217
Fotoğraf 4.54. Kars Kalesinden Görüntüler.....	218

Fotoğraf 4.55. Kalkan Kaleden Bir Görünüm.....	219
Fotoğraf 4.56. Tunçkaya Kalesinden Bir Görünüm.....	220
Fotoğraf 4.57. Micingirt Kalesinden Bir Görünüm.	221
Fotoğraf 4.58. Zivin Kalesinden Bir Görünüm.....	222
Fotoğraf 4.59. Mağarberd Kalesinden Bir Görünüm (Faruk Torunoğlu'nun Arşivinden).	223
Fotoğraf 4.60. Ani İç Kale Surlarından Bir Görünüm.	225
Fotoğraf 4.61. Ani Dış Surları Ana Girişinden Bir Görünüm.	225
Fotoğraf 4.62. Derecik köyü Şehitliğinden Bir Görünüm.	235
Fotoğraf 4.63. Subatan Şehitliğinden Bir Görünüm.	236
Fotoğraf 4.64. Büyükçatma köyü Anıtı (Solda) ve Küçükçatma köyü Şehitliğinden Bir Görünüm.....	237
Fotoğraf 4. 65. Meçhul Asker Anıtından Bir Görünüm (Kaynak: http://www.serhattv.com.tr/mechul-asker-aniti-taninmaz-halde-261511h.html).....	237
Fotoğraf 4.66. Hamamlı köyü Şehitliğinden Bir Görünüm.	239
Fotoğraf 4.67. Allahüekber Dağ Anıtından Bir Görüntü.	240
Fotoğraf 4.68. Sarıkamış Kış Oyunları Festivalinden Bir Görünüm (Kaynak: http://www.sarikamis.bel.tr/sarikamis-kis-festivali).	278
Fotoğraf 4.69. Boğatepe Köyünde Yapılan Peynir Tadım Şenliğinden Bir Görünüm (Kaynak: http://www.gazetepusula.net/2017/07/19/karsta-kasarin-kalite-savasi/).	280
Fotoğraf 4.70. Kafkas Üniversitesi Kampüsünde Bulunan Çamçavuş Köprüsünden Bir Görünüm.....	242
Fotoğraf 4.71. Kars Çayı Tarihi Taş Köprüsünden Bir Görünüm.	243
Fotoğraf 4.72. <i>Demirkent Köprüsünden Bir Görünüm.</i>	243
Fotoğraf 4.73. İpekyolu Köprüsünün Türkiye Sınırları İçerisinde Kalan Bölümünden Bir Görünüm.....	244
Fotoğraf 4.74. Ani Ören Yerinden Bir Görünüm.....	248
Fotoğraf 4.75. Ani Ören Yerinde Yaya Yollarından Bir Görünüm.	251
Fotoğraf 4.76. Ani Ören Yerinde Bulunan Birçok Mekân Ziyaretçiler Tarafından Tahrip Edilmiştir.	252
Fotoğraf 4.77. Ani Ören Yerinde Bulunan Tarihi Çarşıdan Bir Görünüm.	255

Fotoğraf 4.78. <i>Koşevenk Ören Yerinden Bir Görünüm.</i>	257
Fotoğraf 4.79. <i>Koşevenk Ören Yerinin Batısında Bulunan Zafer Tak'ından Bir Görünüm.</i>	257
Fotoğraf 4.80. <i>Ani Ören Yerinden Bostanlar Deresi Mağaraları Görünümü.</i>	258
Fotoğraf 4.81. <i>Borluk Vadisinden Bir Görünüm.</i>	260
Fotoğraf 4.82. <i>Mezra Köyü Höyüğünden Bir Görünüm.</i>	261
Fotoğraf 4.83. <i>İncedere köyü Höyüğünden Bir Görünüm.</i>	262
Fotoğraf 4.84. <i>Camuşlu Köyü Kaya Panolarından Bir Görünüm.</i>	264
Fotoğraf 4.85. <i>Kaz Etinin Servis Edilme Şekli.</i>	268
Fotoğraf 4.86. <i>Kars Kaşarının Depolanma Alanından Bir Görünüm.</i>	269
Fotoğraf 4.87. <i>Gravyer Peynirinin Üretiminden Bir Görünüm.</i>	271
Fotoğraf 4.88. <i>Tatlı ve Tuzlu Kars Keteleri.</i>	272
Fotoğraf 4.89. <i>Kafkas Halk Oyunlarından Bir Görüntü (Kaynak: http://karskultur.gov.tr/TR-54862/halk-oyunlari.html).</i>	273
Fotoğraf 4.90. <i>Âşıklık Geleneğinin Sürdürüldüğü Namık Kemal Evinden Bir Görünüm.</i>	275
Fotoğraf 4.91. <i>Muharrem Ayı Etkinliklerinin Yapıldığı Işıklı Camisinden Bir Görünüm.</i>	277
Fotoğraf 4.92. <i>Kars İl Merkezinde Bulunan Cheltikov Otelinden Bir Görüntü.</i>	282
Fotoğraf 5.1. <i>Doğu Ekspresi Rotasında Allahüekber Dağlarından Bir Görünüm.</i>	288
Fotoğraf 5.2. <i>Kars Harakani Havalimanından Bir Görünüm.</i>	292

ÖNSÖZ

“Kars İlindeki Turizm Varlıklarının Küreselleşmenin Etkisi İle İncelenmesi ve CBS Analizi” konulu bu çalışma, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR danışmanlığında hazırlanmış bir doktora tezidir.

Sosyo-ekonomik bakımdan, gelişmemiş bölgelerin coğrafi bir bakış açısı ile araştırılması ve bu doğrultuda güncel ve rasyonel esaslara dayalı planlamalar yapılması büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada Türkiye’nin batı illerine kıyasla geri kalmış bir ili olan Kars’ın doğal ve beşeri coğrafi özellikleri incelenmiş ve turistik çekiciliği bulunan bütün alanlar incelenmeye çalışılmıştır. Turistik alanların incelenmesinde güncel konulardan olan küreselleşme ve CBS konuları da Kars ilindeki turistik alanlara sentezlenerek analizler yapılmıştır. Bahsi geçen çalışmada kolaylıklarını, emeklerini ve katkılarını sunan değerli hocam Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR’e en içten şükranlarımı sunarım.

Yetişmemde ve bu günlere gelmemde büyük katkısı olan, değerli bölüm başkanım Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü öğretim elemanı Doç. Dr. Alperen KAYSERİLİ’ye teşekkürlerimi sunarım. Tez jürimde bulunan ve değerli katkılarını esirgemeyen Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölüm Başkanı Prof. Dr. Saliha KODAY’a, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü öğretim elemanı Prof. Dr. Faruk KAYA’ya, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü öğretim elemanı Dr. Öğr. Üyesi Fatih ORHAN’a şükranlarımı sunarım.

Ayrıca tez yazım süresinde desteklerini esirgemeyen, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü öğretim üyeleri Prof. Dr. Kenan ARINÇ, Prof. Dr. Zeki KODAY, Prof. Dr. Mehmet Zaman, Prof. Dr. İbrahim KOPAR, Prof. Dr. Hasbi SOYLU, Doç. Dr. Günay KAYA, Dr. Öğr. Üyesi Cemal SEVİNDİ’ye teşekkür ederim.

Kaynaklarından yararlandığım Dr. Öğr. Üyesi Sefa YILDIRIM’a, tarihi konularda yardımcı olan Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM’e, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet YILMAZ’a ve Faruk TORUNOĞLU’na; arazi çalışmalarında bana eşlik edip yardımcı olan Hasan BAŞAK’a, yemek tarifleri için yararlandığım kayınvalidem Türkan EŞİM’e ve çeşitli yönlendirmelerinden dolayı Doç. Dr. Yaşar KOP’a ve Dr. Öğr. Üyesi Hasan ASLAN’a teşekkürlerimi sunarım. Kars ilinde önemli bir konumda olan ve kentin turizmi ile alakalı birçok önerisini sunan Nuran ÖZYILMAZ’a ayrıca teşekkür ederim.

Tez yazım süresinde Rusça çevirileri ile yardım eden Arş. Gör. Ersin ÇETİNKAYA'ya ve birçok konuda bana yardımcı olan İslam ÇAKAR başta olmak üzere bütün öğrencilerime şükranlarımı sunarım. Yine tez yazım süresi boyunca çeşitli desteklerinden dolayı meslektaşlarım Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü öğretim elemanları Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz KESKİN'e, Arş. Gör. Muhammet AY'a ve Arş. Gör. Oğuz Han YEL'e ve tezin düzeltilmesi aşamasında büyük yardımları dokunan Arş. Gör. Salih ÖZYURT'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tezin bazı kısımlarında yardımları dokunan Dr. Öğr. Üyesi Yusuf SÖYLEMEZ'e şükranlarımı sunarım.

Son olarak, çalışma hayatım boyunca yanımda moral kaynağı olan oğlum Kıvanç'a, varlığıyla her zaman yanımda olan eşime ve duaları ile bana her daim destek olan babama, anneme ve kardeşime içten ve sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Erzurum-2019

Tolga KORKUSUZ

GİRİŞ

“Kars İlindeki Turizm Varlıklarının Küreselleşmenin Etkisi İle İncelenmesi ve CBS Analizi” başlıklı bu doktora çalışmasında; küreselleşme, turizm ve CBS yöntemlerinin birlikte kullanılarak; Kars ilindeki turistik alanların analiz edilmesi ve turizme henüz kazandırılmamış alanların turizme kazandırılması önemle vurgulanmıştır. Kars ilindeki turizm potansiyelinin değerlendirebilmek için küreselleşmenin de olumlu yanlarından faydalanmak ve bu olgunun sunduğu olumlu yönlerin farkına varmak önem arz etmektedir. Bu bağlamda küreselleşme ve turizm kavramları arasındaki ilişkinin, Kars’taki turistik alanlara yönelik uygulanmasının, gerek Kars gerekse ülke ekonomisi açısından faydalar göstereceği öngörülmektedir.

Bacasız fabrika olarak nitelendirilen turizmin önemi, son yıllarda bölgesel anlamda, Doğu Ekspresi ile kavranmış ancak bu konuda herhangi bir planlama veya sürdürülebilir bir anlayışa geçilememiştir. Doğu Ekspresi ile Kars’a seyahat modası kente çok sayıda turist çekmiştir. Küreselleşme ve turizm ilişkisinin en güzel örneklerinden birini barındırması sebebiyle, Kars’ta bulunan yetkililerin Doğu Ekspresi’nin önemini kavraması ve ardından harekete geçmesi gerekmektedir. Günümüzde insanlar kendilerine nereye gidelim sorusunu sormakta ve genellikle internet ortamlarında bulduğu cevaplara göre seyahatlerini şekillendirmektedirler. Bu bağlamda yeni teknolojileri kullanmak ve bunları kendi lehimize çevirmek bölgesel ve ülke çapında büyük faydalar sağlayacaktır.

İlk olarak, bahsi geçen küreselleşme ve turizm olgularının faydalarının ve zararlarının bilinmesi, hangi ülkede olunursa olunsun, son derece önemlidir. Ardından bu kavramların Kars iline olabilecek faydalarının belirlenmesi bir diğer önemli husustur. Büyük bir turizm potansiyeli bulunduğu düşünülen Kars’ta turizmin küreselleşmenin olanakları ile zenginleştirilmesi ile sosyal ve ekonomik açıdan olumlu sonuçlar ortaya çıkarması düşünülmektedir.

I. ARAŞTIRMANIN AMACI, HİPOTEZİ VE KULLANILAN YÖNTEM

Doktora tezi olarak hazırlanmış olan bu çalışmanın amacı; öncelikle küreselleşme, turizm ve CBS konularının birbirleri ile olan ilişkisini kurarak oluşan bu sentez ile Kars ilindeki turistik alanların analizini yapmaktır. Öncelikle küreselleşme olgusu incelenmiş ardından turizm ile olan ilişkisi irdelenmiştir. Bu ilişki kapsamında Kars ilindeki turistik

alanlara yönelik küreselleşme ve turizm konuları sentez haline çevrilerek öneriler sunulmuş ve turistik alanların CBS analizleri yapılmıştır. Bu açıdan tez, Kars ilinde bulunan turizme kazandırılmış alanların ve turistik potansiyeli olan ancak turizme henüz kazandırılmamış alanları da kapsamaktadır. Genel olarak geri kalmış bölgeler için çözüm önerileri arasında sunulan turizm faaliyetlerini küreselleşmenin elemanları ile birleştirmek bu çalışmanın temel amaçlarından birisidir.

Bilindiği üzere Kars, Türkiye'nin sosyo-ekonomik açıdan gelişmişlik sıralamasında 68. sırada¹ yer almaktadır. Coğrafi şartların çizdiği bu olumsuz duruma karşın, turizm az gelişmiş bölgeler için büyük bir fırsat olarak karşımıza çıkmaktadır. Turistik faaliyetler için bir bölgede olması gereken belli başlı çekiciliklerin varlığı, turistler için, genel anlamda yeterli olarak görülebilir. Ayrıca devlet ve özel kuruluşların küreselleşmenin elemanlarını turistik anlamda ne derece kullandıkları sorusu da sorulmuş ve öneriler ortaya konulmuştur.

Bahsi geçen konuların sentezlenmesi için öncelikle:

- Küreselleşme kavramının detaylı bir şekilde incelenmesi,
- Küreselleşme kavramının turizm, coğrafya ve CBS ile ilişkisi,
- Kars ilinin doğal çevre ve beşeri çevre özelliklerinin ortaya konulması,
- Kültürel miras turizminin önemi açısından yerleşmenin tarihinin ortaya konulması,
- Kars ilinde bulunan kültürel ve doğal turistik alanlarının sorunları ve çözüm önerileri ile birlikte, CBS ile dağılımı,
- Küreselleşmenin etkilerinin Kars ilindeki turistik alanlara yönelik uyarlanması gibi genel başlıklar bulunmaktadır.

Bilimsel araştırmalarda amaçtan hedefe doğru ilerlerken çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Bu yöntemlerin kullanımı ise araştırmanın tasarımını oluşturmaktadır. Buna istinaden bu çalışmanın tasarımı; yeni kavramları aramada, buna yönelik sorular sormada, yeni bir bakış açısı ile yeni olguları değerlendirmeyi barındırdığından keşifsel² olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu araştırmada, coğrafyanın tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişimlerin ışığında probabilizm tarzı bir bakış açısı sergilenerek, bazı

¹ İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü. Ankara 2013. s. 50.

² Yüksel, A. & Yüksel, F., *Turizmde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Turhan Kitabevi Ankara. s. 48.

kısımlarda doğal ortamın insana, bazı kısımlarında ise insanın doğal ortama üstün olduğu konulara da değinilmiştir.

Coğrafya araştırmalarında bilim dallarına göre yöntemler değişmektedir. Beşeri ve fiziki coğrafya konularının birbirinden farklı oluşu sebebiyle kullanılan yöntemler farklılık göstermektedir. İçerisinde küreselleşme, turizm ve CBS konularını barındıran bu doktora tezinde ise birçok yöntem ve yaklaşım kullanılmıştır. Bu bağlamda, tez ile araştırma yapılırken öncelikle küreselleşme, turizm, turizm coğrafyası ve CBS ile alakalı literatür taraması yapılmıştır. Ayrıca bahsi geçen konuların birbirleri ile olan ilişkileri üzerine daha önce çalışılmış kaynaklar da gözden geçirilmiştir.

Tablo 1. Araştırmada kullanılan nitel ve nicel yöntemler.

Nitel				Nicel
Doküman incelemesi	Görüşme	Arazi çalışması Gezi - gözlem	Uzaktan algılama	Nicel veriler
Turizm	Kars ili tarihi	Kars ili (kültürel unsurlar- mimari- koordinat toplama ya da alan işaretleme)	Koordinat toplama ya da alan işaretleme	Meteoroloji (iklim verileri)
Küreselleşme	Kars ili turizmi			Turizm il müd. (Otel verileri)
Kars ili tarihi				
Kars ili turizmi				
CBS				

II. YÖNTEM

Çalışma karma araştırma yöntemine gerçekleştirilmiştir. Karma desenli araştırmalarda nicel ve nitel verilerin bütünleşmesi gerekmektedir³. Bu çalışmada nicel verilerden nitel verileri desteklemek amacıyla faydalanılmıştır. Araştırmanın nitel

³ John W. Creswell, *Araştırma Deseni*, Eğiten Kitap, Ankara 2017, s. 14.

boyutunda doküman incelemesi, görüşme, gezi-gözlem (arazi çalışması) ve uzaktan algılama yöntemlerinden faydalanılmıştır.

Doküman incelemesi ile turizm, küreselleşme, coğrafya bilişim sistemleri kavramları ve Kars ilinin tarihi ve turizmi ile ilgili çalışmalar incelenmiştir. Görüşme yönteminden, Kars ilinde turizm sektörü yatırımcıları, turistik alanlardaki görevliler, ziyaretçiler ve bu alanın dâhil olduğu bölgede ikamet eden kişilerle görüşmeler yapılırken faydalanılmıştır. Gezi-gözlem yönteminden Kars ili kültürel varlıklarını yakından incelemek ve koordinat toplama (alan işaretlemesi) amacıyla faydalanılmıştır ve bu bölüm etnografik yaklaşım temelinde gerçekleştirilmiştir. Etnografik yaklaşım; insan topluluğuna ve kültürüne vurgu yapmakta ve kültürü çeşitli biçimlerde tanımlamaktadır⁴. Askerî alanlar, özellikle mayınlı bölgeler gezi-gözlem yolu ile veri toplamaya uygun olmadığından uzaktan algılama yöntemi ile bu belgelerin koordinatları işaretlenmiştir.

Araştırmanın nicel boyutunda ise Kars ilini ziyaret eden turistlerle ilgili istatistikî bilgiler ve iklim özellikleri yer almaktadır. Veriler Meteoroloji Genel Müdürlüğü ve Turizm İl Müdürlüğünden hazır olarak alınmıştır.

III. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Araştırmanın nitel verileri araştırmacı tarafından hazırlanan yapılandırılmamış görüşme formu, gözlem formu ve koordinat işaretlemek için düzenlenmiş haritalar yardımıyla toplanmıştır.

Nicel veriler ilgili kurumlardan hazır olarak alınmıştır.

IV. VERİ ANALİZ YÖNTEMLERİ

Araştırmanın gözlem, görüşme ve gezi-gözlem yoluyla toplanan nitel verileri içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Koordinat toplama konusunda gerek gezi-gözlem gerek uzaktan algılama yöntemleri ile toplanan veriler; koordinat değerleri ile öznitelik verileri, çeşitli kurumlardan elde edilen hâlihazır haritaların yardımıyla ArcMap 10.5 programı vasıtası ile haritalandırılarak analizleri yapılmıştır.

---

⁴ Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma*, Nobel Yayın, Ankara 2015. s. 27.

V. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Araştırma sahası Kars ili sınırları içerisinde bulunan turistik kaynakları kapsamaktadır. Kars ilinin, Ermenistan ile sınır komşusu olması, sınır hattında bazı noktaların erişiminde sorunlara yol açmıştır. Sınır hattındaki köylerde yapılan görüşmelerde bazı bölgelerde mayınlı arazilerin bulunduğu öğrenilmiş ve güvenlik gerekçeleri açısından saha çalışmaları kapsamına dâhil edilmemiştir.

VI. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Araştırmanın ana problem cümlesi aşağıdaki gibidir:

“Kars ili turistik alanlarının küreleşmenin etkisi gözetilerek nasıl tanımlanabilir?”

Araştırmanın alt problemleri ise şunlardır:

- Küreselleşme ve turizm arasında sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan ne tür bağlantılar kurulmuştur?
- Turizm Coğrafyası kapsamında değerlendirilecek olunursa; CBS, turizm ve küreselleşme olguları arasındaki bağlantıları açıklarken dağılışı ve yayılma ilkelerini yansıtmaya hangi katkıları sağlar?
- Kars ili sınırları içerisinde bulunan doğal ve beşeri turizm kaynaklarının hangileri destinasyon oluşturularak turizme kazandırılmıştır?
- Kars ili sınırları içerisinde bulunan doğal ve beşeri turizm kaynaklarının destinasyonu oluşturulmamış olanlarının turizme kazandırılması için ne tür yatırımlarla desteklenmelidir?
- Kars ilinde destinasyonu oluşturulmuş olan turistik alanların uluslararası turizm standartlarına uygun hale getirilip, daha fazla turist kazandırılması için gerekli olan süreçler nasıl yönlendirilmelidir?
- Kars ilindeki turizm sektöründe yöneticilik yapan kişilerin ildeki turizmin gelişmesine yönelik olarak katkıları nelerdir?
- Kars ilinde doğal ve beşeri turistik kaynakların çevresinde yaşayan insanların sürdürülebilir turizme etkileri nelerdir?
- Kars ilinde turizm faaliyetlerine dâhil olan kamu ve özel sektör kuruluşlarının turistik kaynakların kullanımını üzerindeki etkileri nelerdir?
- Kars ilindeki turizm kaynaklarının küreselleşme olgusu ve bunun turizm faaliyetleri ile ilişkisi kapsamında değerlendirilmesi nasıl yapılmalıdır?

- Kars ilindeki turizm kaynaklarının küreselleşme ile adaptasyonu sağlandığında, bölgesel gelişmeye ne gibi faydalar sağlayacağı ön görülmektedir?
- Kars ilindeki beşeri ve doğal turistik kaynakların CBS ile dağılımı nasıldır? Bu dağılım turizm tanıtımlarında nasıl kullanılabilir?

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRESELLEŞME

1.1. KÜRESELLEŞME KAVRAMININ ETİMOLOJİK KÖKENİ

Küreselleşme (Globalization) kelimesi “küre” (Globe) ve “selleşme” (ization) kelimelerinin birleşmesi olarak ortaya çıkmıştır. Köken olarak incelendiğinde küre kelimesinin Arapça “krw” kökünden gelen kurra (كُرَّة) kelimesidir. Küre kelimesinin anlamı ise “top”tur⁵.

Küreselleşme kelimesinin Osmanlı Türkçesi’ndeki kökü incelendiğinde “Cihanşümül” tanımı karşımıza çıkmaktadır. *Dünyâyı kaplamış, Dünya çapında, Dünyâ’yı kaplayacak ölçüde, evrensel, âlemşümül, universal* gibi anlamlara gelmektedir. “Cihan” kelimesi Türkçe Dili’ne Farsça’dan girmiştir. “Şümül” kelimesi ise Arapça’dan girerek birleşmiş ve “cihanşümül” kelimesini oluşturmuştur⁶.

Küreselleşme veya globalleşme kelimesinin Latince kökeni incelendiğinde “*bir top yapmak, yuvarlak veya küre yapmak*”⁷ şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Küre (Globe) kelimesinin kökeninden gelen küreselleşme kelimesinin Latince kökeni bulunmamaktadır. -leşme (-ization) takısını sonrasında başka dillerden almıştır. Etimolojik olarak incelendiğinde küresel (global) kelimesi; “*1970’ler, Dünya çapında, evrensel, Dünya’nın bütün kütle ile ilgili, 1892’de, Fransız duyum gelişiminden*”⁸ anlamına gelmektedir.

1.2. KÜRESELLEŞME OLGUSU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER VE ELEŞTİRİLER

Anlam olarak incelendiğinde TDK’ya göre; *uluslararası düzlemde yaygınlaşmış iktisadi etkinliklerin işlevsel anlamda birbirine eklemlenmesi*⁹ anlamına gelmektedir. Ancak TDK’nın Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü’ndeki bu tanımında oldukça büyük eksiklikler bulunmaktadır. Çünkü küreselleşme olgusunun içerisinde iktisadi etkinliklerin yanında sosyo-kültürel, teknolojik ve siyasi etkinlikler de bulunmaktadır. Ayrıca iktisadi etkinliklerin birbirine

⁵ Etimoloji Türkçe, (6 Eylül 2017), <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/k%C3%BCre1>

⁶ Cihanşümül, (18 Ekim 2017), <http://lugatim.com/s/C%C4%B0HAN%C5%9E%C3%9CMUL>

⁷ Charlton T. L. and Charles S., *A Latin Dictionary*. Oxford At The Clarendon Press 1958.

⁸ Online Etymology Dictionary, (29 Ekim 2017), <https://www.etymonline.com/word/global>

⁹ TDK-Büyük Türkçe Sözlük, (6 Eylül 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59b00453598b72.32349941

eklenmesinin yanı sıra, bütünleşmesi ve sınırlarını aşması yönünden eksiklikleri bulunan bir tanımdır.

İngilizce olarak “globalleşmek” şeklinde kullanılan küreselleşme kelimesi köken olarak “globe” kelimesinden türediği karşımıza çıkmaktadır. Oxford coğrafya sözlüğüne göre küreselleşme; *Sosyal (ve çevresel) ilişkilerin hacimsel, ölçüsel ve hızsal artması, şeklinde geçmektedir*¹⁰.

Küreselleşme konusunda önemli sayılan bazı kişilerin tanımlarına göz attığımızda karşımıza çıkan tanımlar daha tatmin edicidir. Öncelikle küreselleşme kelimesini anlamca yakını, 1897 yılında, ilk olarak kullanan Charles Russell Tazel'dir ve “koca-büyük şirketler¹¹” tabirini kullanmıştır. Bu tabirde büyük şirketler hakkında olumsuz ifadelere yer vermiştir. Büyük şirketler tabiri Sosyal Bilimlerdeki araştırmacılar ve ekonomistler tarafından 1980'lerin ortalarına kadar küreselleşme ile birlikte kullanılmıştır¹².

Küreselleşme araştırmalarında temel eserleri bulunan Steger'e göre; *küreselleşme Dünya ölçeğindeki toplumsal karşılıklı bağımlılıkları ve mübadeleleri meydana getiren, çoğaltan, yaygınlaştıran ve yoğunlaştıran toplumsal süreçlerin çok boyutlu kümesini ifade etmektedir. Bu süreçler aynı zamanda, insanların, yerel olanla uzakta olan arasında mevcut bağlantılardaki güçlenmeyi giderek daha çok fark etmelerini kolaylaştırmaktadır*¹³.

Steger küreselleşme tanımını yaparken herhangi bir konu kısıtlaması yapmamış ve tanımını oldukça geniş anlamlı tutmuştur. Ayrıca, iletişime vurgu yaparak insanlar arasındaki bağlantıların güçlenmesi üzerinde durmuştur.

*Küreselleşme sınırlar arasındaki ekonomik aktivitelerin bütünleşmesidir*¹⁴. Wolf tanımında, küreselleşmenin asıl olması gereken çok boyutluluktan (kültürel ve siyasal) uzak tutarak, sadece ekonomik olarak ele almıştır.

*Dünya ölçeğinde, dünya çapında, bütün dünyayı ilgilendiren (saran) anlamlarındaki terimin günümüzdeki karşılığıdır*¹⁵. Doğanay, Coğrafya Bilim Alanları Sözlüğü'nde küreselleşmenin kelime anlamına yer vermiştir. Tanımda ise herhangi bir boyut sınırlandırmasını kullanmamıştır.

¹⁰ Mayhew, S., *Dictionary of Geography*. Oxford University Press, 2004. p. 231.

¹¹ The Battle of Armageddon, (29 Ekim 2017), <http://www.pastor-russell.com/volumes/V4/v04s07.php#pg365>

¹² Sandu Cuterela, “Globalization: Definition, Processes and Concepts”, [Küreselleşme: Tanım, Süreçler ve Konseptler], *Romanian Statistical Review*, 4, 2012. p. 137-146.

¹³ Manfred B. Steger, *Küreselleşme*. Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2013.

¹⁴ Martin Wolf, “Shaping The Globalization”, [Küreselleşmeyi Şekillendirmek], *Finance and Development*, 51 (3), 2014, 22-25.

¹⁵ Doğanay, H., *Coğrafya Bilim Alanları Sözlüğü*. Pegem Akademi, Ankara 2017, s. 204.

*Küreselleşme, ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel anlamlarda bazı ortak değerlerin yerel ve ulusal sınırlarını aşarak dünya çapında yayılmasını ifade etmektedir*¹⁶.

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Küreselleşme Özel İhtisas Raporu'nun küreselleşme tanımı sürecini bütün boyutlarıyla ele almıştır. Ancak küreselleşme sadece "bazı ortak değerler" tabiri "ortak" yönüyle hatalı kullanılmıştır. Çünkü küreselleşme sürecindeki değerler kendi sınırlarını aştıktan sonra ortak değer haline gelmiştir. Yerelde olan bir şey hali hazırda küreselleşmemiştir. Ayrıca tanımda ortak değerlerin yanı sıra ürünler ve hizmetler ifadesinin de eksik olduğundan bahsetmek gerekir.

*Küreselleşme, enformasyon teknolojisi, bio-teknoloji ve telekomünikasyon sektörüne dayanan ve "yeni ekonomi" adıyla dünyaya yeni bir olgu olarak sunulan, gerçekte uluslararası arenada "güçlü sermayenin" serbestçe, kârlı pazarlarda dolaşmasını sağlayabilen emperyalizmin yeni adıdır*¹⁷.

Atılğan, yaptığı tanımda küreselleşmenin iletişim teknolojisine dayandığını savunarak anti-küreselleşmeci bir yaklaşım sergilemiştir.

*Küreselleşme, basitçe, ekonomik aktivitelerin ulusal sınırların dışına doğru yayılması şeklinde çevrilebilir*¹⁸.

Nayyar, küreselleşmenin tanımını öncelikle basit olarak ele almış, ardından ekonomi açısından detaylandırmıştır. Yaptığı tanımda ise ekonomik aktiviteler üzerinde durarak küreselleşmenin kültürel ve siyasi boyutlarından bahsetmemiştir.

Korkmaz'a göre; *ekonomik anlamda küreselleşme, global bütünleşme ve küresel entegrasyonun artmasını ifade eden bir akımdır. Yalnızca ekonomik anlamda değil, sosyal anlamda da küreselleşmeden söz edilebilir. Bu takdirde, küreselleşme sosyal, kültürel ve iktisadi bakımdan coğrafi sınırların önemini yitirmeye başlaması ve toplumların gitgide bunun bilincine varmalarını ifade etmektedir*¹⁹.

Dollar ise küreselleşmeyi; *malların ve hizmetlerin, sermayenin, insanların ve fikirlerin akışı sonucunda dünyadaki ekonomilerin ve toplumların entegrasyonunun*

¹⁶ Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Küreselleşme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 2000.

¹⁷ Semra Atılğan, "Küreselleşme Aldatmacası". *Marmara İletişim Dergisi*, 12 (12), 2014, 37-44.

¹⁸ Deepak Nayyar, "Globalization and Development", Chang, H. J. (Ed.). *Rethinking Development Economics (Vol. 1)*. Anthem Press, 2003.

¹⁹ Esfender Korkmaz, *Küresel Süreçte Ulusal Kalkınma*. Himayala Yayınları, İstanbul 2013. s. 151.

*artması*²⁰ olarak tanımlamaktadır. Dollar yaptığı bu tanım ile küreselleşmeyi çok yönlü bir şekilde tüm yönleriyle tanımlamaktadır.

Heywood'a göre; *küreselleşmenin önemli yanlarından biri, insanlar arasındaki "bölge ötesi" ilişkilerin artmasıdır: Geleneksel sınırları umursamayan karmaşık birbirine bağlı bir ağ ortaya çıktıkça fiziksel coğrafya daha da geçersiz hâle geliyor*²¹. Ayrıca Heywood küreselleşmenin tanımını karmaşık ve kaypak olarak nitelendirmiştir²². Heywood küreselleşmeyi tanımlarken fiziki coğrafya unsurlarının teknolojinin gelişmesiyle artık eskisi kadar önemli olmadığını, mesafeler veya engeller ne kadar zorlu olursa olsun sınırların kalktığını ve insan ilişkilerinin arttığını vurgulamıştır.

*Küreselleşme, kısaca mal, hizmet, sermaye ve insan kaynaklarının Dünya çapında serbestçe dolaşımı, etkileşimi sonucu, eskiye nazaran yeni bir hâl ve biçim kazanması durumuna verilen "yeni" bir isimdir*²³.

Tomlison ise küreselleşmeyi; *karmaşık bağlantılılık* olarak nitelendirmiş ve *küreselleşmenin modern yaşamı karakterize eden, hızla gelişen ve giderek yoğunlaşan karşılıklı bağlar ve bağımlılıklar ağına işaret etmektedir*²⁴.

*Teorik olarak çok kültürlülüğün hedef alındığı, insanların bu farklılıkları zenginlik olarak gördüğü, sınırların sembolik olarak kalktığı, tek bir ekonomik yapının bütün Dünya'da hüküm sürdüğü, ileri teknolojinin gecikmesiz olarak her yerde aynı zaman diliminde faydalandığı, küreselleşme aşamasının en ileri seviyesinde tek ve merkezi bir yönetimin benimsendiği, insanların iyi bir dünya vatandaşı olması şartıyla dünyanın her yerini koşulsuz olarak dolaşabildiği, ülkelerin birbirine yönelik silahlanmaları durumunun sıfır olduğu bir durumdan söz edilebilir*²⁵. Dursunoğlu bu tanımında küreselleşmeyi oldukça kapsamlı bir şekilde ele almış ve küreselleşmenin gelecekteki halinden bahsetmiştir.

Murray'ın küreselleşmenin coğrafyası adlı kitabında öğrencilerine yaptırdığı bir tanımda ise; *küreselleşme, hem olumlu hem de olumsuz olarak, halkların / kültürlerin*

²⁰ David Dollar, "Globalization, Inequality, and Poverty Since 1980", [1980'den Günümüze Küreselleşme, Eşitsizlik ve Fakirlik], *Development Research Group*, World Bank 2001. p. 2.

²¹ Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler*. Adres Yayınları, Ankara 2007. s. 388.

²² Heywood, 28.

²³ Ahmet Özer, *11 Eylül, ABD, Türkiye ve Küreselleşme*. Elips Kitap, Ankara 2005. s. 15.

²⁴ Jhon Tomlison, *Küreselleşme ve Kültür*. Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2004. s. 12.

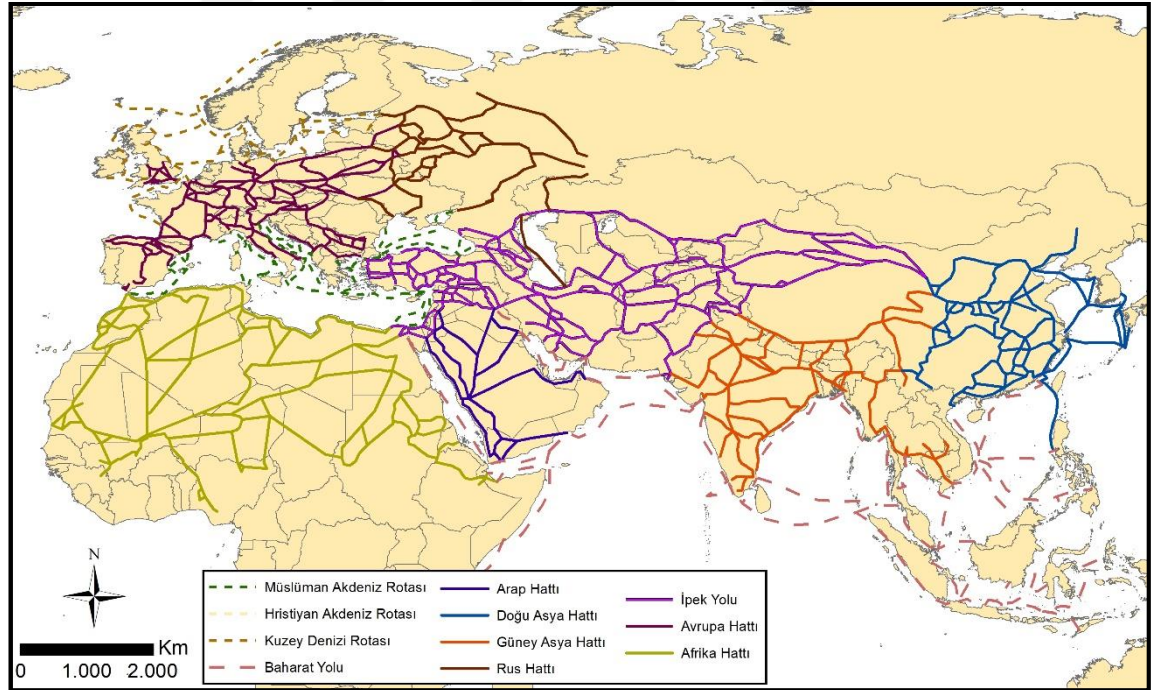
²⁵ Abdulkadir Dursunoğlu, *Küreselleşme: Pratiksel ve Teoriksel Yaklaşım*. Çizgi Kitabevi, Konya 2010. s. 11-12.

artan bağlanabilirliği olarak görülüyor. Birincil konu küreselleşme kimin içindir? Ve günümüzde kim (küreselleşmenin) gücüne sahip?²⁶ olarak geçmektedir. Şüphesiz tanım eleştirel bir bakış açısı içermekte ve küreselleşmeyi kontrol edenlere karşı bir sorgulama arayışı içerisindedir.

Daha önce yapılan ifadelerin ışığında küreselleşmeyi tam anlamı ile tanımlamak elbette ki imkânsızdır. Ancak genel olarak şu şekilde bir tanım yapmak konunun gidişatı açısından daha doğru olacaktır. Kültür, ekonomik ürün, mal, hizmetler, ulaşım, iletişim gibi alanlarda bulunan nesnelerin, hareketlerin veya bilginin, coğrafi bir sınır, engel veya mesafe gözetmeksizin insanlara ulaşması ve nüfuz etmesidir.

1.3. KÜRESELLEŞMENİN TARİHİ GELİŞİM SÜRECİ

Geçmişten günümüze Dünya ekonomisi gitgide küreselleşen bir yapı haline gelmektedir. Teknolojik ilerleme açısından değerlendirdiğimizde ilk olarak duman ile haberleşmeden başlatabileceğimiz bu süreç, günümüzde anlık mesajlaşmadan, yüksek hızlı uçaklara kadar ulaşmıştır.

Harita 1.1. Ortaçağ Ticaret Yolları (Kaynak: Visual Capitalist'ten Haritalandırılmıştır, <https://www.visualcapitalist.com/medieval-trade-route-map/>).

²⁶ Warwick E. Murray, *Geographies of Globalization*. Routledge Oxon, 2006. p. 16.

Küreselleşmenin ne zaman başladığı sorusuna ise verilmiş cevap çoktur. Kimileri insanlık ile başladığını iddia ederken²⁷, kimi küreselleşmeciler ise Coğrafi Keşiflere başladığını ders olarak dahi okutmaktadır²⁸. Bazı araştırmacılara göre ise küreselleşme 1870-1914 yılları arasındaki uluslararası ticaretin büyümesi ile ortaya çıkmıştır²⁹. Ayrıca bu tarz tartışmaların olduğu konferanslar da mevcuttur. Hirst ve Thompson küreselleşme yeni mi? diye sorarken, sorunun cevabını 1860'lardaki denizaltı telgraf kablolarını örnek vererek kesinlikle eski olarak cevaplamıştır³⁰.

Kavram olarak ise küreselleşmenin ilk olarak kimin tarafından kullanıldığı veya kim tarafından türetildiğini bilmek imkânsız gibi gözükmektedir³¹. Küre kelimesinin kökeni incelendiğinde asırlar öncesinde kullanıldığına rastlanmıştır. Dünyanın yuvarlak bir yapıda olduğunun anlaşılmasıyla küre sözcüğü ile özdeşleşen dünya, özellikle 1940'lardan sonra küreselleşme ifadelerine tanık olmuştur³². 1980'li yıllarda küreselleşme kavramı özellikle ekonomik ilerlemeler ile daha yaygın bir kullanım haline gelmiştir.

Küreselleşme tarihini en kapsamlı bir biçimde ele almak istersek, mutlaka ilkel toplumlardan başlatmamız gerekir. İlkel toplumlarda iletişim biçimi sadece konuşma olarak kullanılırken, günlük teknoloji kullanımı oldukça kısıtlı bir şekildeydi. Genellikle toplayıcılıkla uğraşan ilk insanlar, zamanla basit sayılabilecek araç gereçler yaptıkları, sonrasında bu aletlerle avcılık yaparak avcılık ekonomisini ortaya çıkardıkları ve Neolitik Çağ (Cıvalı Taş Devri) denilen döneme girerek yerleşik yaşama geçtikleri bilinmektedir³³. İlkel toplumdan tarım toplumuna geçiş döneminde ise günümüzde kullanılan tarım aletlerinin birçoğunun temelleri M.Ö. 8000'li yıllara kadar gitmektedir. Artık ziraat devrim ile ilkel toplumdan tarım toplumuna geçilmiş ve günlük hayatta birçok değişimler gözlenmiştir.

²⁷ When Did Globalisation Start?, (21 Eylül 2017),

<https://www.economist.com/blogs/freeexchange/2013/09/economic-history-1>

²⁸ The First Globalization: The Portuguese and the Age of Discovery, (21 Eylül 2017),

https://www.academia.edu/10885837/The_First_Globalization_The_Portuguese_and_the_Age_of_Discovery

²⁹ Thomas Piketty, *Capital, In The Twenty-First Century*, The Belknap Press of Harvard University Press, London 2014. p. 26.

³⁰ Paul Hirst, and Grahame Thompson, *Küreselleşme Sorgulanıyor..* Dost Kitabevi, Ankara 2007. s. 8.

³¹ Globalization – Origin of The Word?, (6 Eylül 2017),

<http://www.mrglobalization.com/globalisation/252-globalization--origin-of-the-word>

³² Zekai, Savaşlar, *Küreselleşme ve Sosyal Boyutu*. (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007. s. 17.

³³ Hayati Doğanay ve Ogün Coşkun, *Tarım Coğrafyası*. Pegem Akademi, Ankara 2012. s.10.

İlk olarak elle ve sopa ile yapılan tarımsal faaliyetler Çapa Tarımı Devresi ile büyük ölçüde değişmiştir. Artık insanoğlu tükettiğinden daha fazla üretmektedir. Bu değişim sosyal hayata da yansımış ve pazarlama kavramını ortaya çıkarmıştır. Yük hayvanlarını evcilleştiren ve tekerleği bulan insanoğlu ürettiği fazla malları daha uzak yerlere satmaya başlamıştır. Böylece günümüze doğru yaklaştıkça daha da karmaşık ve küresel bir hâl alan pazarlama döneminin temelleri atılmıştır. Tekne veya daha büyük deniz taşıtlarının da icat edilmesiyle de toplumlarda oldukça büyük değişimler yaşanmıştır. Artık limanlar önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. İthalat ve ihracat limanlardan yapılmaktadır ve küresel ticaret ağının önemli bir parçası olan limanlara sahip olan devletler daha da güçlenmişlerdir. Günümüzde halen önemini yitirmeyen deniz ticareti, dünya ticaretinin yaklaşık % 80'ini karşılamaktadır³⁴.

Özellikle Yunan Medeniyeti'nde görülen denizcilik faaliyetlerinin coğrafi sebebi çoktur. Yunanistan arazisinin engebeli oluşu ve tarıma elverişsiz bir topografyanın varlığı Yunanlıları antik zamanlardan beri denizciliğe itmiştir. Böylece günden güne daha uzak mesafeler kat edilmiş ve ticaret daha küresel bir hâl almıştır.

Müslümanların ise küreselleşmeye katkısı oldukça önemlidir. Genellikle tüccarlık mesleğini icra eden Müslüman Araplar, ticaret için gittikleri yerlere kendi ülkelerinde üretilen ürünleri götürmüşlerdir. Uzun mesafeler kat eden Müslümanlar, gittikleri ülkelerden de kendi ülkelerine çeşitli ürünler getirip satışı sunmuşlardır. Örneğin, Müslüman tüccarların anavatanı Hindistan olan portakalı öncelikle Mezopotamya'ya getirmişlerdir³⁵. Portakal gibi birçok tarım ürününün yanında ipek, kahve, hurma gibi tarım ürünlerinin de Müslüman tüccarlar tarafından dünyaya yaygınlaştırıldığı bilinmektedir.

İpek ve Baharat yolları ticari anlamda küreselleşmenin daha da güçlenmesine yol açmıştır. Çin ve Hindistan'dan getirilen malların, fikirlerin ve bilginin Akdeniz'e, Anadolu'ya ve Avrupa'ya taşınması ve ardından paylaşılması küreselleşmenin geçmiş tarihte de ne kadar aktif bir güç olduğunu ortaya koymaktadır³⁶ (Harita 1.1).

Buharlı makinenin bulunmasıyla sanayileşme sürecine giren Avrupalı devletler sömürge arayışına girerek daha uzak mesafelerden kaynaklara erişim sağlamışlardır.

³⁴ Erol Tümertekin ve Nazmiye Özgüç, *Ekonomik Coğrafya*. Çantay Kitabevi, İstanbul 2016. s. 513.

³⁵ Ahmet Nurullah Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*. Selenge Yayınları, İstanbul 2016. s. 488.

³⁶ Globalization, (7 Aralık 2017), <https://www.nationalgeographic.org/encyclopedia/globalization/>

Ticari mallar artık seri üretime girmiş ve daha uzak mesafelere satılmaya başlanılmıştır. Böylece seri üretim yapan büyük ekonomiler küçük ekonomileri ezmeye başlayarak, daha sonraki bölümlerde bahsedilecek olan “kazananlar ve kaybedenler” kavramını ortaya çıkarmıştır.

Sanayileşme ile başlayan toplumsal değişim yeni kavramları ortaya çıkarmıştır. Tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş sürecinde yaşanan sorunlar üstesinden gelinerek gelişmiş toplumları ortaya çıkarmıştır. Kırsal alanlardan kentsel alanlara göçler başlamış ve tarımsal üretim azalmıştır. Bu durum toplumsal yapıda büyük tahriplere yol açmasına rağmen ilerici bir değişim yaşatmıştır³⁷.

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ile küreselleşme, daha sonraki yıllarda da ekonomik bütünleşmenin gerilemesi, kültürel etkileşimin karşılıklı nefret boyutuna dönüşmesi ve sonrasında komünizmin getirisi olan dışa kapalılık gibi sebeplerden ötürü kısa süreliğine sekteye uğramıştır. Ancak burada ideolojilerin küreselleşmesi gibi bir istisnai konuya değinmek gereklidir. Özellikle kendi ideolojilerini bütün dünyaya yaymak isteyen ülkeler, bunun için savaşları dahi göze alarak küreselleşme sürecinin bir parçası olmuşlardır. O dönemlerde gazeteler, radyolar ve TV gibi kitle iletişim araçları ile birlikte ideolojiler yayılmış ve dünya iki kutba ayrılmıştır.

1980’li yıllarda küreselleşme büyük ölçüde ekonomik ve siyasi boyuttaydı. Ulus ötesi şirketlerin, özellikle 1980 sonrası yayılmasıyla, küreselleşme kelimesi ekonomistler tarafından oldukça sık kullanılmaya başlandı. Bu yıllarda ekonomik krizlerin sadece bir ülkede değil bütün dünyada etkili olduğu küreselleşme olgusunu daha da güçlendirmiştir.

Küreselleşme süreci 1990’lı yıllar çok önemli gelişmelere sahne olmuştur. SSCB’nin çökmesi ve ABD’nin süper güç olması sonucunda, kültürel anlamda Amerikan Emperyalizmi yayılmış ve başka kültürlerle nüfuz etmiştir. Kuzey Amerika’da ABD, Kanada ve Meksika arasında NAFTA anlaşması imzalandıktan sonra Amerikan ürünleri Meksika’ya daha da kolay bir şekilde girmeye başlamıştır³⁸. Bunlardan daha önemlisi ise kişisel bilgisayarın kullanıma sunulmasıdır. Böylesine bir gelişme dünyayı tamamı ile değiştirmiştir. Şöyle ki, bilgisayarlar üzerinden savaşlar yapılmış, eğitim dersleri verilmiş veya iki farklı nokta üzerinden iletişime geçilmiştir.

³⁷ İbrahim Fevzi Şahin, *Küreselleşme, Avrupa Birliği ve Türkiye*. Pegem Akademi, Ankara 2011. s. 14.

³⁸ Nafta Now, (21 Eylül 2017), <http://www.naftanow.org/>

1990'lı yıllardaki diğer bir önemli gelişme ise internettir. 1950'li yıllarda icat edilip, 1960'lı yıllarda askeri iletişim aracı olarak kullanılan internet uluslararası kullanımın en çok yaygınlaştırıldığı dönem olarak görülmektedir.

2000'li yılların bilgi ve teknoloji çağı olarak anılması, bilginin kendi sınırları içinde durmayarak, hızlı bir biçimde paylaşılması küreselleşme sürecinin artık zirveye ulaştığının bir göstergesidir. Bazı küreselleşmeciler bilgi toplumu sanayi toplumunun bir ileri aşamasıdır³⁹ şeklinde görüşlerde bulunmuşlardır. Ancak bilginin fabrika, atölye gibi mekânlarda üretilmeyişi yönüyle ters düşmektedir. Bilgi toplumu, tıpkı sanayi toplumu gibi başlı başına bir devrimdir. Şöyle ki, bilgiler nerede olursa olsun coğrafi mekânla kısıtlanmaksızın istenilen mesafeleri aşmaktadırlar.

Bilgi toplumunun ekonomik yapısında sanayi toplumundan farklı olarak yeni meslek grupları (yazılım mühendisliği, Bilgisayar Mühendisliği, E-Ticaret vb.) ortaya çıkmıştır. Ayrıca bilgi toplumunda üretimin ağırlığı fabrikalar değil araştırma merkezleridir⁴⁰. Araştırma merkezlerinde üretilen bilgiler (haberler, oyunlar, yazılımlar vb.) hemen hemen insanlığın tamamına ulaşmaktadırlar.

Günümüzde artık coğrafi sınırların ortadan kalktığı ve bu sınırların sadece harita üzerinde olduğu bir Dünya'da yaşamaktayız. Sınırların kalkmasının yanında, artık mesafelerin kısaldığı bir Dünya da karşımıza çıkmaktadır. Dünya'nın herhangi bir yerinde yaşanan ekonomik, sosyal veya siyasi bir olayın daha uzak mesafelerdeki insanları veya mekânı etkilemesi artık daha kolay ve muhtemeldir. Örneğin, Rusya ve Ukrayna arasında yaşanan siyasi ve askeri krizin ABD'yi etkilemesi, sonrasında ABD'nin olaya müdahil olması ve tüm Dünya'da petrol varil fiyatlarının düşürülmesi, siyasi anlamda küreselleşmeye verilebilecek en güzel örneklerden biridir⁴¹.

Siyasi krizlerin ekonomik krizlere yol açması yine küreselleşmenin etkisini ortaya koymaktadır. Dünya'nın herhangi bir yerinde yaşanan ekonomi ile alakalı bir olayın başka bir ülkenin ekonomisine etkisi oldukça kolay bir şekilde olmaktadır. Örneğin 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik krizin devletleri ve şirketleri etkilemesi ve sonucunda bankaların devletlerden yardım alması küresel krizlere verilebilecek

³⁹ Kaymakçı, O. (2007). "Kavramsal, Kuramsal ve Tarihsel Açından Küreselleşmeye Giriş", Kaymakçı, O., (Ed.). Küreselleşme Üzerine Notlar. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım. s. 32.

⁴⁰ İbrahim Fevzi Şahin, *Küreselleşme, Avrupa Birliği ve Türkiye*. Pegem Akademi, Ankara 2011. s. 19.

⁴¹ How the Situation in Crimea Could Cause Oil Prices to Fall, (27 Eylül 2017), <http://oilprice.com/Energy/Oil-Prices/How-the-Situation-in-Crimea-Could-Cause-Oil-Prices-to-Fall.html>

örneklerden birisidir⁴². Dolayısı ile herhangi bir ekonomik kriz tek bir bölgede olmamış Dünya'nın büyük bir kısmını etkilemiştir. Küresel krizler yüzünden insanlar milyarlarca dolarını başka ülkelerdeki bankalara birkaç saniye içinde transfer edebilmektedir ve bu durum Türkiye'deki borsayı her yönden etkileyebilmektedir⁴³.

Siyasi krizlerin askeri operasyonları ortaya çıkarması durumu da bir gerçektir. Bu krizlerin sonucunda kilometrelerce uzaklıktaki ülkelerin farklı bir noktaya asker göndermesi, küreselleşmenin askeri boyutunu ortaya koymaktadır. Artık kendi güvenliğinden endişe eden ülkeler çareyi binlerce kilometre ötesine askeri operasyon yaparak aramaktadır. Bu durum küreselleşme ile savaş kavramının değişimlere uğradığını ortaya koymaktadır. Örneğin, ABD'nin Irak'ı kendi güvenliğine tehdit olarak görmesi ve sonrasında istila etmesi, savaşın küreselleşme boyutuna verilebilecek son örneklerden birisidir⁴⁴.

Askeri savaşların yanı sıra terör artık kendi sınırlarını aşmış ve küresel bir hale gelmiştir. Terörün sadece bir bölgede olmayışı, sınırlarını aşarak küresel bir biçim alması günümüzün başlıca sorunlarından birisidir. Teröristlerin militan toplamak için sosyal medyaya başvurması terörün küreselleşmeyi kendi lehine nasıl çevirdiği konusunda verilebilecek örneklerden birisidir⁴⁵.

Küreselleşmenin siyasi ve ekonomik etkileri belli bir seviyeye kadar etkiliyken, kültürel etkisi diğerlerine kıyasla oldukça fazladır. 2000'li yıllardan sonra bir hayli artan internet kullanımı beraberinde yoğun bir kültürel etkileşimi getirmiştir. *Popüler kültür* adı verilen kavramda, küreselleşen dünyada insanlar tek tip kıyafet giymeye, tek tip müzik dinlemeye, tek tip yemek yemeğe başlamışlardır. Yerel kültürün en büyük düşmanı olan popüler kültür özellikle genç nesil arasında yaygınlaşmıştır. Böylesine bir kültürel akımın tüm dünyaya yayılması şüphesiz teknolojik gelişme ile mümkün olmuştur⁴⁶. Artan bu kültürel yayılmayı gören bazı anti-küreselleşmeciler bu durumu

⁴² Sabina Tuca, "The Relationship Between Globalization and The Economical Crisis", [Küreselleşme ve Ekonomik Kriz Arasındaki İlişki], *The USV Annals of Economics and Public Administration*, 1 (19), 2014, 120-126.

⁴³ Oğuz Kaymakçı, "Kavramsal, Kuramsal ve Tarihsel Açından Küreselleşmeye Giriş", Oğuz Kaymakçı (Ed.), *Küreselleşme Üzerine Notlar*. Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007. s. 9.

⁴⁴ Iraq War 2003–2011, (27 Eylül 2017), <https://www.britannica.com/event/Iraq-War>

⁴⁵ Isis Bans Fighters From Using Social Media Amid Paranoia Over Spying And Dissent (9 Ekim 2017). <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/isis-ban-facebook-youtube-twitter-instagram-social-media-fighters-spying-dissent-islamic-state-a7803406.html>

⁴⁶ Martin Wolf, "Shaping The Globalization", [Küreselleşmeyi Şekillendirmek], *Finance and Development*, 51 (3), 2014, 22-25. p.22

“Amerikanlaşma” olarak nitelendirmektedir. Çünkü popüler kültürün üretim merkezi ABD’dir⁴⁷.

Amerikan TV endüstrisinde gösterilen dikkat çekici yaşam tarzları, müzik piyasalarına sürülen pop tarzı müzikler, fast food (ayaküstü yemek) usulü yemekler dünyaya yayılmış ve bu yayılmadan elde edilen satışlarla büyük miktarda paralar elde edilmiştir. İsmine her ne kadar kültürel etkileşim denilse de, Amerikan Kültürü’nün farklı mekânlardaki yerel kültürler üzerindeki etkisi demek daha doğru olacaktır. Çünkü televizyon, filmler ve müzik ile yayılmaktadır ve bahsi geçen platformlardaki hâkimiyet sadece ABD’dedir⁴⁸.

1.4. KÜRESELLEŞME SÜRECİNİ HIZLANDIRAN FAKTÖRLER

Küreselleşmeye neden olan, küreselleşmenin hızını artıran unsurlar aşağıdaki başlıklarda teknolojik, siyasi ve ekonomik olarak incelenmiştir.

1.4.1. Teknolojik Gelişmeler

Teknolojik gelişmeler küreselleşme sürecini başlatan ve devam ettiren en önemli unsurların başında gelmektedir. Küreselleşme aynı zamanda teknolojik unsurların gelişmesine de sebep olmuştur. Yani karşılıklı bir şekilde olumlu yönden etkileşim söz konusudur.

İlk olarak duman ile haberleşme, ulaklar, posta güvercinleri ile başlayan iletişim süreci, teknolojinin de dâhil olmasıyla daha da hızlanmıştır. Bu sürecin başlangıcı telgraf ile başlatılabilir. Her ne kadar günümüzde unutulmuşsa da, bugün kullanılan iletişim araçlarının temel kökeni telgrafa dayanmaktadır ve kullanıldığı dönemin şartlarında mükemmel bir alet niteliğindedir. Fransız “Claude Chappe” tarafından 1793 yılında icat edilerek insanlığın hizmetine sunulmuştur. Daha sonrasında “Samuel Morse” telgrafı geliştirmiş ve Mors alfabesini icat etmiştir⁴⁹. İletişim teknolojisinde, sonraki yıllarda, İskoç kökenli Amerikalı Graham Bell tarafından telefon icat edilmiş ve sesli iletişime geçilmiştir⁵⁰.

⁴⁷ Pop Culture, (9 Ekim 2017), <http://www.globalization101.org/pop-culture/>

⁴⁸ Vikas Yadav Raskar, “Globalization of Popular Culture”. [Popüler Kültürün Küreselleşmesi], *International Journal of Multifaceted and Multilingual Studies*, 4 (8), 2017. p. 1.

⁴⁹ Telgrafın İcadı, (10 Ekim 2017), <http://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/telgrafin-icadi-525>

⁵⁰ Alexander Graham Bell, (11 Ekim 2017), <http://www.history.com/topics/inventions/alexander-graham-bell>

Temel iletişim mantığı bu şekilde devam ederken, 2000’li yıllardan sonra iletişim hizmetleri ve imkânları oldukça hızlanmıştır. Özellikle bireysel internet kullanımı hızlı bir şekilde artmış ve internet her eve girmiştir. İletişimin bu denli hızlı olmasının asıl nedeni ise sosyal medya sayesinde olmuştur. Birçok sosyal medya servisinin ortaya çıkması (Facebook, Twitter, LinkedIn vs.) bireylerin uzak mesafelerde de olsa bilgi edinmesine ve birbirleri ile hızlı bir şekilde etkileşime geçmesine neden olmuştur.

Bilimsel çalışmalarda farklı şehirlerden veya ülkelerden bilim adamları tele konferans yöntemi ile bir araya gelmiş ve çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Aynı zamanda bilimsel bir çalışmanın elde edilmesi geçmişte kütüphaneler ile mümkünken, günümüzde masa başından ayrılmadan mümkün hale gelmiştir. Artık bilimsel çalışmalar Dünya’nın her yerine açık ve kolayca erişilebilir hale gelmiştir.

Tablo 1.1. İletişim Teknolojisi Zaman Çizgisi.

Ürün-Cihaz-Unsur	Yıl	Boyut
Duman ile Haberleşme ⁵¹	Antik Zamanlar	Görsel İletişim
Posta Güvercini ⁵²	3000 Yıl Önce	Yazılı İletişim
Telgraf ⁵³	1793	Yazılı İletişim
Radyo ⁵⁴	1907	Sesli İletişim
Telefon ⁵⁵	1876	Görsel İletişim
Fax ⁵⁶	1843	Yazılı İletişim
Dijital Bilgisayar ⁵⁷	1942	Yazılı-Görsel İletişim
Cep Telefonu	1973	Sesli İletişim
Akıllı Telefon ⁵⁸	1992	Sesli-Görsel-Yazılı İletişim
Nesnelerin İnterneti	Günümüz	Sesli-Yazılı

⁵¹ History of Communication, (12 Ekim 2017), <https://en.wikipedia.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvSGlzdG9yeV9vZl9jb21tdW5pY2F0aW9u>

⁵² Homing Pigeon, (12 Ekim 2017), <https://en.wikipedia.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvSG9taW5nX3BpZ2Vvbg>

⁵³ The Early History of Communication, (12 Ekim 2017), <https://www.thoughtco.com/early-history-of-communication-4067897>

⁵⁴ Radyoyu Kim İcat Etti? Guglielmo Marconi Kimdir?, (12 Ekim 2017), <http://www.hakkindaoku.com/radyoyu-kim-icad-etti-guglielmo-marconi-kimdir.html>

⁵⁵ Alexander Graham Bell, (12 Ekim 2017), <http://www.history.com/topics/inventions/alexander-graham-bell>

⁵⁶ The History of Fax (From 1843 to Present Day), (12 Ekim 2017), <https://faxauthority.com/fax-history/>

⁵⁷ When Was The First Computer Invented?, (12 Ekim 2017), <https://www.computerhope.com/issues/ch000984.htm>

⁵⁸ The World's First Smartphone, Simon, Was Created 15 Years Before The iPhone, (12 Ekim 2017), <http://www.businessinsider.com/worlds-first-smartphone-simon-launched-before-iphone-2015-6>

Tablo 1.1.'den görüldüğü üzere iletişim teknolojileri sürekli gelişim halinde olmuştur. Sadece görsel olan ve birkaç anlamı olan duman ile haberleşmeden günümüzde kullanılan akıllı telefonlara kadar geçen süre aralığı 5000-10.000 yıl gibi bir süredir. İnsanoğlu artık cep telefonu ile konferanslara katılırken, aynı anda mesajlaşma uygulamaları ile anlık iletişim kurabilmektedir.

Ulaşım teknolojisi de iletişim teknolojisi gibi aynı şekilde büyük gelişmeler göstermiştir. Şöyle ki 1 yıl süren Dünya turları, artık günümüzde 24 saatten az sürmektedir. Ayrıca geçmişte coğrafi şartlardan olumsuz yönde etkilenen ulaşım hizmetleri, günümüzde teknolojinin gelişmesiyle daha rahat bir hale gelmiş ve mesafeleri ve süreleri daha da kısaltmıştır. Şöyle ki, iki merkez arasındaki uzaklıklar artık tüneller vasıtasıyla daha da kısa hale gelmiştir. Ayrıca ulaşım vasıtaları ile dünyada uzak diye tabir edilen mesafeler daha da kısalmıştır. Ancak, her ne kadar teknoloji fiziki çevrenin etkilerini asgariye indirse de coğrafi şartlar hala önemini korumaktadır. Şöyle ki, hızlı trenler için engebeli araziler hala zorluk teşkil etmektedir⁵⁹.

Tablo 1.2. Ulaşım Teknolojisi Zaman Çizgisi.

Ürün-Cihaz-Unsur	Yıl	Rekor Hızı (km/s)
Tekerlek ⁶⁰	Neolitik Çağ	600
Bot ⁶¹	3000-2500 M. Ö.	511
Sıcak Hava Balonu	1783	394
Buharlı Gemi ⁶²	1819	64
Buharlı Lokomotif ⁶³	1814	203
Otomobil ⁶⁴	1886	1228
Uçak ⁶⁵	1903	2193
Maglev Treni ⁶⁶	1984	603

⁵⁹ Erol Tümertekin, *Ulaşım Coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1987. s. 192.

⁶⁰ Fowler, C., Harding, J., & Hofmann, D. (Ed.). *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*. Oxford University Press, Oxford 2015.

⁶¹ History of Boats and Ships, Erişim Tarihi: 13 Ekim 2017,

<http://www.historyworld.net/wrldhis/PlainTextHistories.asp?historyid=aa14>

⁶² Gemiyi Kim Buldu?, (13 Ekim 2017), <http://www.ilkkimbuldu.com/gemiyi-kim-buldu/>

⁶³ George Stephenson's First Steam Locomotive, (13 Ekim 2017), <http://www.historytoday.com/richard-cavendish/george-stephensons-first-steam-locomotive>

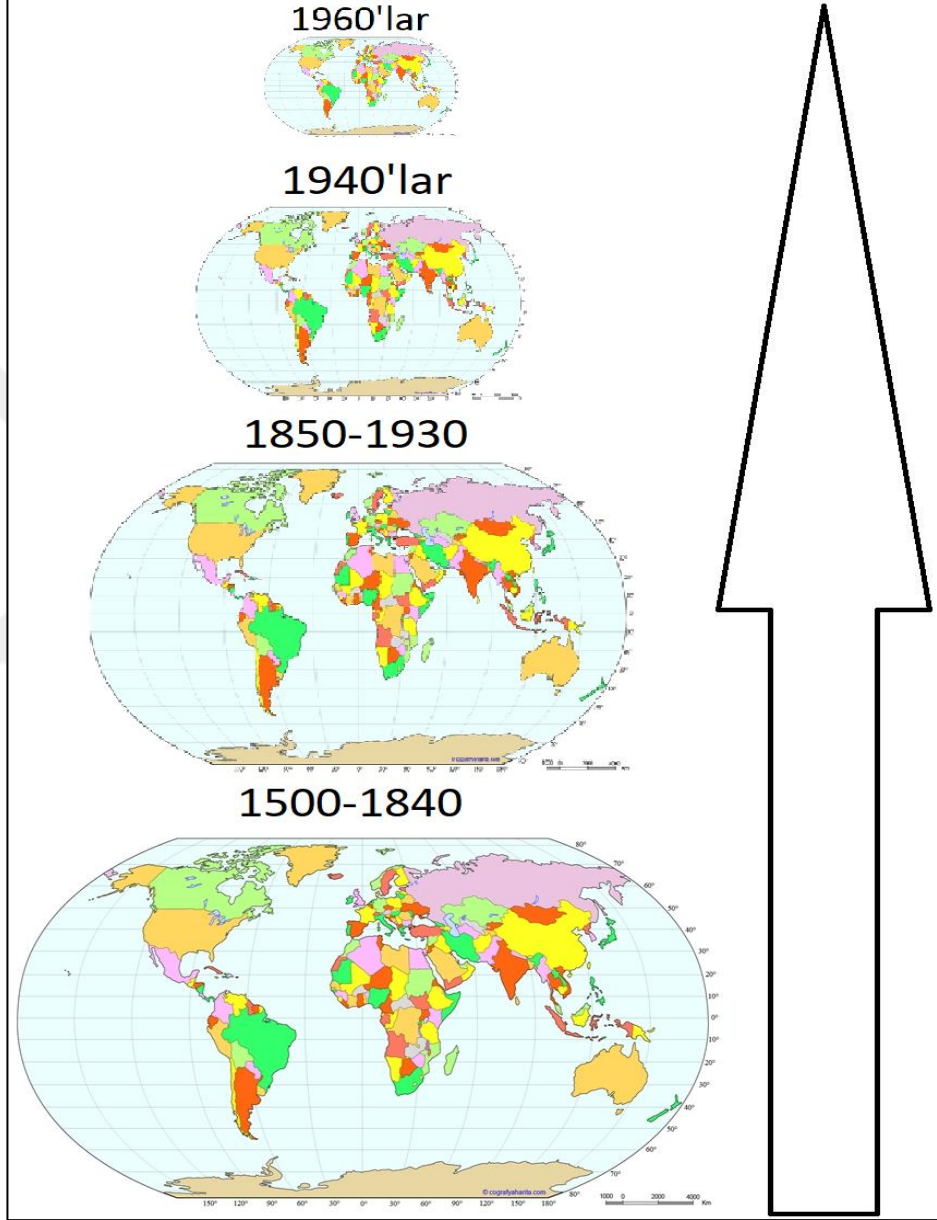
⁶⁴ Who Invented the Car?, (13 Ekim 2017), <https://www.livescience.com/37538-who-invented-the-car.html>

⁶⁵ Wright Brothers, (13 Ekim 2017), <http://www.history.com/topics/inventions/wright-brothers>

⁶⁶ Maglev, (13 Ekim 2017),

<https://en.wikipedia.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvTWFnbGV2>

Tablo 1.2.'den de görüldüğü gibi ulaşım teknolojisi sürekli gelişmiştir. Devamlı yarış içinde olan ülkeler yeni ulaşım araçları geliştirmiş ve bu araçlarını daha da hızlandırmıştır. Ulaşımda küreselleşme ile uzak mesafeler yakınlaşmıştır. Mesafelerin yakınlaşması fikrini Dicken “Küçülen Dünya” olarak nitelendirmiş ve yaklaşık 1500’lü yıllardan günümüze doğru gelen bir süreci Şekil 1.1.’deki gibi resmetmiştir⁶⁷.

Şekil 1.1. Küresel Küçülme: Nakliye Yeniliklerinin Gerçek Uzaklığa Olan Etkisi.

⁶⁷ Peter Dicken, *Global Shift: Mapping The Changing Contours of The World Economy*. The Guilford Press, New York 2007.

1.4.2. Siyasi Gelişmeler

Siyasi anlamda küreselleşme diğer boyutlarına göre oldukça sonradan başlamıştır. Tarihi dönemlerde yaşanan siyasi krizler genellikle bölgesel sorunlar şeklinde kalırken, soğuk savaş ile birlikte hızlanan süreçle politikalar artık küresel bir boyut kazanmıştır. Küreselleşmenin etkisini hissedilen siyasetçiler, stratejistler veya devletler karar verirken adımlarını bu durumlara göre atmıştır.

Dünya'nın herhangi bir noktasında yaşanan siyasi krizi ve bu durumun çözülmesi anlamında yaşanabilecek bir girişim artık bölge sınırlarını aşmaktadır. Şöyle ki, ABD ve Çin arasında yaşanan herhangi bir siyasi kriz, çözülmek için Avrupa'da görüşülebilir ve karara bağlanabilir veya bu durumun çözüme kavuşması için bahsedilen iki devletten çok daha uzak bir devlet arabuluculuk yapabilir. Yakın tarihte Suriye krizinin çözümü için Rusya Federasyonu, ABD, Türkiye gibi devletler Kazakistanın başkenti Astana'da buluşmuş ve çözüm yolu aramışlardır⁶⁸.

Soğuk savaş ile iki kutba ayrılan Dünya, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla yeni bir düzen hali almıştır. Artık küreselleşme sözcüğü daha sık kullanılarak yaygınlaşmıştır. ABD yeni dünya düzenini kumuş ve kendi etkisini bütün ülkeler üzerinde hissettirmiştir. Komünist düzendeki gibi kendi içine kapalı devletler haricinde, tüm Dünya'ya entegre olan devletler ortaya çıkmıştır. Ulusötesi şirketler veya Çok Uluslu Şirketler kendi ülkelerindeki siyasetçilerin de desteğiyle ulus ötesine açılmışlardır. Böylece çok uluslu şirketler kendi sınırlarının ötesine çıkarak, buldukları ülkelerdeki siyasetini dahi yönlendirmişlerdir. Büyük şirketlerin yatırım yaptığı ülkelerdeki siyasete olan etkisi durumunun, bazı çevreler tarafından “muz cumhuriyeti”⁶⁹ olarak nitelendirilmektedir⁷⁰.

1.4.3. Ekonomik Gelişmeler

Gelişen nakliye teknolojisi, düşürülen taşıma maliyetleri, uluslararası anlaşmalar ile gelişmeye başlayan süreç, özellikle 1. Dünya Savaşı'ndan sonra Atlas Okyanusu ticaretinde büyük bir gelişme göstermiştir. Ticari malların Avrupa-Amerika arasındaki

⁶⁸ Kritik Astana Görüşmeleri Başlıyor, (18 Ekim 2017), <http://www.ntv.com.tr/galeri/dunya/kritik-astana-gorusmeleri-basliyor,94HCepZYe0yOmkflb8fsDg>

⁶⁹ Karayıpler'deki bazı ülkelerdeki muz üreten şirketlerinin güçlenerek, buldukları ülkelerdeki siyasi ve sosyal hayatı kontrol etmesi.

⁷⁰ Banana Republic, (17 Ekim 2017), https://en.oxforddictionaries.com/definition/banana_republic

taşıma maliyeti büyük ölçüde azalırken, günümüze doğru yaklaştıkça Uzak Doğu malları kısa süre içerisinde tüm dünyaya gönderilmektedir.

Dış ticaretin serbestleşmesi ile ortaya çıkan bu durum, ülkeler arasındaki rekabeti ve ticareti artırmıştır. Avrupa’da yüksek işçi ücretlerini ödemek istemeyen herhangi bir firma, Çin’de fabrika açarak ucuz işçi gücünden faydalanmaktadır. Bu durumun sonucunda ülkelere yabancı yatırımcı sayısı artmış ve geri kalmış bölgeler tartışmalı da olsa (Bkz. Küreselleşme ve Eşitsizlik Coğrafyası) gelişme göstermiştir. Çin bu yönüyle küresel yatırımcılar için birçok fırsat sunmaktadır⁷¹. Türkiye’de ise küreselleşme sayesinde yapılan yabancı yatırımlar ile istihdam sağlanmış ve ihracat artmıştır. Yerel ekonomiler için bu yönüyle olumlu yönler içeren küreselleşmenin olumsuz yönleri de mevcuttur.

Yabancı yatırımcıların yatırımları dışında küreselleşmenin diğer avantajlarından biride iş gücünün serbest dolaşımıdır. İş gücü düşük olan ülkeler dış ülkelere ucuz işçi gücünü ithal etmektedir. İş gücü ithalatına verilebilecek en güzel örneklerden birisi Körfez Ülkeleri’dir. Cambridge Üniversitesi Körfez Araştırma Toplantısı’na göre 2010 yılında körfez ülkelerinde çalışan göçmen işçi sayısı 41,093,624’dür⁷². Böylece, işsizlikle savaşılan ülkeler küreselleşme sayesinde işçilerini yurt dışında istihdam etmektedir. Ancak gönderilen işçilerin yanında kalifiye işçilerinde ülkelerini terk ettiğini unutmamak gerekmektedir. Kalifiye işçisini iyi bir şekilde değerlendiremeyen devletler küreselleşmeden faydalanmayan ve zarar görenler olarak adlandırılabilir.

Şüphesiz küresel ekonomiyi canlandıran ve onu güçlendiren diğer bir oluşum ülkeler arasındaki siyasi ve ekonomik anlaşmalardır. Uluslararası tarifelerin, ithalat-ihracat kotalarının veya piyasaya erişimde yer alan hukuki kısıtlamaların serbestleşmesine imkân tanıyan anlaşmalar, ekonomilerin küreselleşmesinde büyük rol oynamaktadır. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA), Gümrük Tarifeleri, Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ve Avrupa Birliği’nde mevcut olan ticari anlaşmalar gibi birçok anlaşma günümüzde özellikle çom uluslu şirketler için oldukça önemlidir. Ülkeler, iç piyasayı korumak ve dış açığı engellemek için, otomotiv,

⁷¹ Top 6 Factors That Drive Investment In China, (19 Ekim 2017),
<http://www.investopedia.com/articles/economics/09/factors-drive-investment-in-china.asp>

⁷² Socio-economic Impacts of GCC Migration, (19 Ekim 2017),
<http://grm.grc.net/index.php?pgid=Njk=&wid=Mjc>

elektronik veya keyif verici ürünlere kota uygularken, tarımsal üretimi az olan ülkeler tarım ürünlerine uygulanan kotaları azaltmaktadır⁷³.

1.5. KÜRESELLEŞME OLGUSUNA BAKIŞ AÇILARI

Her ne kadar küreselleşmeyi öven, bundan yararlanılması gerektiğini söyleyen düşünceler mevcut olsa da, aynı zamanda küreselleşmeye karşı çıkan, onu yerden yere vuran ve emperyalizmin bir oyunu şeklinde gören düşünceler de azımsanmayacak kadar çoktur. Çok boyutlu bir süreç olan küreselleşmenin, doğal olarak da çok boyutlu düşünürleri olacaktır. Bu bölümde küreselleşmeyle alakalı bakış açıları ele alınacak ve birçok düşünür-akademisyen-siyasetçiden yorumlar alınacaktır. Bu konu ele alınırken öncelikle karşılaşılan sorulardan birkaçı aşağıdaki gibidir:

Gerçekten var mı? Bir sonu var mıdır? Siyasi bir oyun mudur? Bir olgu ya da süreç midir? Böylesine bir tartışma sonucunda küreselleşmenin ne ve nasıl olduğu konusunda birçok görüş ortaya atılmıştır. Ülkemizde ise coğrafyacılar arasında bu tarz tartışmalara görüş belirten coğrafyacılar henüz bulunmamaktadır.

Öncelikle sorular cevaplandırılacak olunursa, küreselleşme gerçekten vardır. Ürünlerin-malların kendi sınırlarını aşarak dünya çapında yer alması, ülkelerin iç işlerine güçlü şirketlerin müdahale etmesi, dünyanın herhangi bir yerinde çıkan bir kıyafetin-müziğin-filmin aynı anda başka yerlerde de satışa sunulması veya ülkelerin askeri operasyonlarını kendi içlerinde veya sınır komşuları ile değil de kilometrelerce ötede yapması vb. gibi nedenlerden dolayı küreselleşme vardır diyebiliriz. Ancak küreselleşme süreci herkesi aynı şekilde etkilemediğinden, zıt yorumlar veya tutum farklılıkları kişilere veya kurumlara göre farklı olarak yorumlanacaktır.

Küreselleşmenin bir sonu var mıdır sorusu ise tartışmalıdır. Ülkelerin kendi vatandaşlarını, ekonomilerini ve sınırlarını korumak için milliyetçiliğe başvurması küreselleşme sürecini tersine çevirmektedir⁷⁴. Özellikle ABD’de yapılan seçimlerde Donald Trump’ın zaferi birçok küreselleşmeci ve ekonomist tarafından küreselleşmenin

⁷³ Fuzhi Cheng, “Tariff Escalation in World Agricultural Trade”, [Dünya Tarım Ticaretinde Tarife Yükselmesi], *Food Policy For Developing Countries: The Role Of Government In The Global Food System*, 10 (11), 2007. p.1.

⁷⁴ The Beginning of the End for Globalization, (24 Ekim 2017), <https://global.handelsblatt.com/politics/the-beginning-of-the-end-for-globalization-673243>

sonu olarak nitelendirilmiştir⁷⁵. Ancak tersi görüş bildirip, küreselleşmenin sadece küçük bir sektöre uğradığını da belirten görüşler mevcuttur⁷⁶.

Şüphesiz küreselleşme üzerine en çok yapılan tartışma, küreselleşmenin siyasi veya emperyalist bir oyun olduğu yönünde olmuştur⁷⁷. Özellikle komünist çevreler tarafından yapılan eleştirilerin yer yer haklı olduğu bir gerçektir. UÖŞ'ler ile yerel ekonomiler baskı altına alınarak iflasa zorlanmıştır. Bunu yaparken ise kendi ülkesindeki hükümetin de desteğini alıp, yatırım yapacağı devletin yatırım haklarından faydalanarak, düşük vergiler ile yerel piyasayı domine etmektedir⁷⁸.

Büyük balığın küçük balığı yutması mantığına dayandırılan bu süreçte, gerçekten de büyük şirketler kendinden daha küçük olan şirketlerin pazarlarını ele geçirerek, piyasada tek başlarına kalmışlardır. Küreselleşme sürecinde pazarda rekabet oldukça acımasızdır. Nitekim ekonomik yönden ülkelerdeki piyasalara yabancı sermayeler hâkim olmuştur. Şöyle ki, ABD ve AB ülkelerine bağlı UÖŞ'ler kârlarını artırırken, daha küçük ölçekli sayılabilecek şirketler ağır kayıplarla yüzleşmişlerdir⁷⁹.

Ayrıca, emperyalizm karşıtları küreselleşmenin dayattığı popüler kültürü reddetmekte ve ABD'nin kültürel emperyalizmi olarak nitelendirmişlerdir⁸⁰. Çünkü popüler kültürde yer alan ürünlerin ve öğelerin hepsinin kökeni ABD'dir. Kot pantolon, pop-rap müzik, Hollywood filmleri, fastfood (ayaküstü) gibi öğeler Dünya'nın her yerine ulaşmaktadır. İlk olarak 1920'lerde kullanılmaya başlanılan kültürel emperyalizm Oxford Yaşayan Sözlükler sözlüğüne göre; *“Bir ulusun kültürünün diğerlerine nüfuzunun veya egemenliğinin yayılması, şimdilerde ise genellikle film, müzik vb. gibi kültürel ürünlerin ihracatı yoluyla yayılması”⁸¹* şeklinde anlamlandırılmıştır. Film, müzik veya UÖŞ'ler ile yaygınlaşan giyim ve yemek sektörünün kaynağı düşünüldüğünde ABD merkezli kültürel bir emperyalizmin olduğu oldukça açıktır. AVM sayısının artması ve bu AVM'lerin içindeki iş yerlerinin batılı

⁷⁵ Is This The End Of Globalization?, (24 Ekim 2017), <https://www.gfmag.com/magazine/december-2016/end-globalization>

⁷⁶ The End Of Globalisation? Don't Be So Sure, (24 Ekim 2017), <https://www.ft.com/content/7ce70ec0-3af4-11e7-ac89-b01cc67cfeec?mhq5j=e6>

⁷⁷ Globalisation and Imperialism, (24 Ekim 2017), <http://www.marxist.com/globalisation-imperialism-economy110406.htm>

⁷⁸ David Ruccio, “Globalization and Imperialism”, [Küreselleşme ve Sömürgecilik], *Rethinking Marxism*, 15 (1), 2003, 75-94.

⁷⁹ Semra Atılğan, “Küreselleşme Aldatmacası”, *Marmara İletişim Dergisi*, 12 (12), 2014, 37-44.

⁸⁰ Edward Said, *Kültür ve Emperyalizm*, Hil Yayın, İstanbul 2010. s. 419.

⁸¹ Cultural Imperialism, (24 Ekim 2017), https://en.oxforddictionaries.com/definition/cultural_imperialism

şirketler tarafından doldurulması, insanları Amerikalılar veya Avrupalılar gibi düşünmeye itmiştir. Kendi kültüründen kopan insanlar ise kültürel emperyalizme kurban giderek tek tipleşmişlerdir⁸². Bu kavrama Mc Dünya (McWorld) denmiştir ve küreselleşmenin kültürel etkileri bölümünde daha detaylı bir şekilde incelenecektir.

Küreselleşme bir süreç midir yoksa olgu mudur sorusu ise diğer tartışma konularından birisidir. Öncelikle “süreç” kelimesinin tanımına bakıldığında TDK’ya göre; “*aralarında birlik olan veya belli bir düzen veya zaman içinde tekrarlanan, ilerleyen, gelişen olay ve hareketler dizisi, vetire, proses*”⁸³ anlamına gelmektedir. Küreselleşme süreci denildiğinde anlam olarak küreselleşmenin yapısı ile örtüşen “süreç” kelimesi doğru bir kullanım olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, TDK’ya göre “olgu” kelimesi “*birtakım olayların dayandığı sebep veya bu sebeplerin yol açtığı sonuç, vakıa*”⁸⁴ anlamına gelmektedir. Süreç kelimesi gibi olgu kelimesi de kullanım olarak küreselleşmenin yapısına uymaktadır.

Küreselleşme ile alakalı bakış açıları genel başlık altında incelenecek olunursa, bunlar dünya genelinde 3 gruba ayrılmışlardır. Bu gruplar aşırı küreselleşmeciler (The Hyperglobalists), şüpheciler (The Skeptics) ve dönüşümcülerdir (The Transformationalists).

Aşırı Küreselleşmeciler (The Hyperglobalists): Aşırı küreselleşme taraftarları, adından da anlaşılacağı üzere, küreselleşmenin durdurulamaz olduğunu düşünmektedirler. Radikal küreselleşmeciler olarak da bilinen aşırıcular, dünya ticaretinin ülke sınırlarını kabul etmediği, Ulus-Devletlerin her geçen gün daha da zayıfladığı ve sonunda yok olacağını düşünmektedirler⁸⁵. Küreselleşmenin faydalarından herkesin yararlanması gerektiğini savunarak, kültürlerin bütünleşmesi ile savaşların biteceğini ve demokrasinin yaygınlaşacağını düşünmektedirler.

Şüpheciler (The Skeptics): Şüpheciler küreselleşmeyi araştırırken, sürecin nerelerde var olup olmadığını sorgularlar. Dünya’daki var olan küresel para akışını ve serbest ticaretin farkındadırlar. Ancak Ulus-Devletlerin hâlâ güçlü olduğunu savunmaktadırlar. Küresel

⁸² Ramazan Özey, *Amerikalılaşılmak*, Aktif Yayınevi, İstanbul 2003. s. 20.

⁸³ Süreç, (24 Ekim 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59eea5b6edc412.59643958

⁸⁴ Olgu, (24 Ekim 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59eea5c01aa709.08083645

⁸⁵ David Held, Antony G. McGrew, David Goldblatt ve Jonathan Perraton, *Global Transformations*, Standford University Press, California 1999. p. 3.

ticaretin hükümetlerin kontrolünde olduğunu var sayıp UÖŞ'ler gibi güçlü şirketlerin gücünü daha önemsiz görmekteyiz. Özellikle günümüzde küreselleşmeden çok bölgeselciliğin olduğunu kabul etmektedirler⁸⁶. Ayrıca küreselleşmenin sömürgeciliğin devamı olduğunu savunmaktadırlar. Ancak tam anlamıyla bir sömürgecilikten bahsetmek doğru olmayabilir. Çünkü emperyalizmde toprak işgali ve savaş vardır. Küreselleşmede ise toprak işgaline gerek görülmemektedir⁸⁷. Öte yandan küreselleşmeye karşı olan tepkiler, doğal olarak, Doğu Dünyası'ndan beklenirken, tam aksine Batı Dünya'sından daha fazla tepki gelmektedir⁸⁸.

Dönüşümcüler (The Transformationalists): Dönüşümcüler ise küreselleşmenin ülkeler arasındaki kültürel, siyasi ve ekonomik bütünleşmesinin daha önce hiç olmadığı kadar yoğun olduğunu kabul ederler. Ancak küreselleşme sürecinin içinde olduklarını kabul ederken bunun sonunun öngörülemeyeceğini savunmaktadırlar. Ulus-Devletlerin rolünün zayıfladığını ancak önemli bir değişikliğin olmadığını savunmaktadırlar. Bu yönleriyle dönüşümcüler şüphecilere göre aşırı küreselleşmecilere daha yakın durmaktadır⁸⁹.

1.6. DÜNYA GENELİNDE SİYASAL BÖLGESELLEŞME İDDİALARI

Öncelikle bölgeselleşmeyi anlamak için bölge tanımının bilinmesi ve kavranması gerekmektedir. TDK'ya göre bölge; *sınırları idari, ekonomik birliğe, toprak, iklim ve bitki özelliklerinin benzerliğine veya üzerinde yaşayan insanların aynı soydan gelmiş olmalarına göre belirlenen toprak parçası, mıntika*⁹⁰ anlamına gelmektedir. Küreselleşme açısından incelemek gerekirse bölgesel coğrafya tanımının incelenmesi gerekmektedir. Arınç; *bölgesel coğrafya, coğrafi kültür tarafından üretilmiş sistematik bilgileri, kendine has bir metodolojiyi izleyerek, sınırlandırılmış bir mekân ünitesine belli dozajlarda uygulayan ve derli-toplu sonuçlar elde eden, coğrafyanın alt*

⁸⁶ David Held, Antony G. McGrew, David Goldblatt ve Jonathan Perraton, *Global Transformations*, Stanford University Press, California 1999. p 5.

⁸⁷ Ahmet Özer, *11 Eylül, ABD, Türkiye ve Küreselleşme*, Elips Kitap, Ankara 2005. s. 22.

⁸⁸ Aydın Nurhan, "Ekonomik Küreselleşme ve Türkiye", *Dışişleri Bakanlığı Yayınları Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, XXVII, 2007.

⁸⁹ Şafak Kaypak, "Küreselleşme Sürecinde Sürdürülebilir Bir Kalkınma İçin Sürdürülebilir Bir Çevre", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1, 2011, 19-33.

⁹⁰ Bölge, (27 Ekim 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59f2993d8b83f9.93775574

*disiplinlerinden biridir*⁹¹ şeklinde tanımlanmıştır. Küreselleşme konusunda, bölgeselleşme iddiaları coğrafi bir bakış açısı ile düşünüldüğünde, ülkelerin ticaretleri veya kültürel bütünleşme konularında belli bir coğrafi bölge ile sınırlı oldukları söylenebilir. Şöyle ki, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Dünya'nın birçok yerinde bölgesel çapta ticari anlaşmalar yapılmıştır. Örneğin, daha önce bahsedilen ticari anlaşmalar genellikle bölge seviyesindedir (Bkz. NAFTA). Bu bölgeler ise genellikle Asya-Pasifik, Orta Doğu, Afrika ve özellikle Avrupa Birliği ülkeleri olarak özelleştirilir. Dolayısı ile coğrafi yakınlık ülkeleri siyasi anlamda yer yer birbirine yakınlaştırmış ve ticari anlaşmalar ile bölgeselleşmiştir. Bahsi geçen konuyu Sudgen ve Wilson “küreyerelleşme” (Glocalization) olarak adlandırmışlardır⁹². Ayrıca bölgeselleşme bir nevi kutuplaşma olarak da düşünülebilir⁹³.

Tanım olarak incelendiğinde bölgesel kelimesi genellikle entegrasyon (bütünleşme) kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır. Basit olarak tanımlamak gerekirse bölgeselleşme; *bir takım ülkelerin yasal bir çerçeve altında ekonomik ilişkilerini geliştirmesine yönelik bir yapılanmayı ifade etmektedir*⁹⁴. Tanımda geçen ekonomik ilişkiler belli bir bölge içerisinde entegrasyon sürecinde girmektedir.

Dünya ticareti her ne kadar küreselleşmiş olarak kabul edilse de, birçok ticari anlaşma genellikle bölge düzeyi ile sınırlıdır. Şüphesiz bu durumun doğmasındaki en önemli sebep daha önce bahsedildiği üzere coğrafi yakınlıktır. Ülkeler arasındaki sınır anlaşmaları verilebilecek örneklerden sadece birisidir. Devletler bölgesel anlaşmaları DTÖ ve diğer çok taraflı anlaşmaların el verdiği imkânın da ötesine geçen yollarda ticaret ve yatırımı geliştirmek için kullanılmaktadır⁹⁵.

Coğrafi yakınlık ise ülkeler arasında yakın kültürel bağlar, ulaşım ve nakliye maliyetlerinin düşük olması gibi avantajları yönünden tercih edilmektedir. Bu sebeplerden ötürü bölgeselcilik bazı ülkeler için küreselleşmeye nazaran daha avantajlı sayılmaktadır. Örneğin, Türkiye'nin ithalat ve ihracat yaptığı ülkeler incelendiğinde, coğrafi olarak yakın olan ülkeler ile ticari ilişkilerinin yakın olduğu kolaylıkla

⁹¹ Kenan Arınç, “Coğrafi Metodoloji Açısından Bölgesel Coğrafya, Bölge Bilimi ve Coğrafi Bölgeler”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 60, 2013, 13-24.

⁹² Roger Sudgen ve James R. Wilson, “Globalisation, The New Economy and Regionalisation”, [Küreselleşme, Yeni Ekonomi ve Bölgeselleşme], *Industrial Development Policy Discussion*, 16, 2001.

⁹³ Gözde Emekli, Aydın İbrahimov ve Füsün Soykan, “Turizmde Küreselleşmeye Coğrafi Yaklaşımlar ve Türkiye”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 15, 2006, 1-16.

⁹⁴ Billur, Şeniğne, *Küreselleşme, Bölgeselleşme ve Türkiye*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007. s. 14.

⁹⁵ Dani Rodrik, *Akıllı Küreselleşme*, Efil Yayınevi, Ankara 2011. s. 172.

görülmektedir⁹⁶. Bu noktada birçok araştırmacı sahip olduğumuz coğrafi yakınlığı bir avantaj olarak kullanarak Türk Dünyası ile bağların güçlendirilip, bölgesel bir bütünleşme sağlanması gerektiğini savunmaktadır⁹⁷.

Ayrıca AB ülkeleri arasındaki ticari anlaşmalar, sınır geçiş kolaylıkları ve kültürel bütünleşme bölgeselleşmeye verilebilecek en iyi örneklerden birisidir⁹⁸. Bölgeselleşme her ne kadar küreselleşme gibi bilinmese de, bölgesel anlaşmaların küreselleşmeyi besleyen bir süreç olduğu da bir gerçektir⁹⁹.

Öte yandan bölgeselcilik küreselleşme gibi kültürel bütünleşme konusunda güçlü bir etkiye sahip değildir. Popüler kültürün bölgesel kültürle daha baskın olduğunu söylemek gerekir. Bölgeselleşme genellikle ticari ve askeri düzeyde etki ederken, küreselleşme siyasi, askeri ve kültürel olarak bütün boyutlarda etkiye sahiptir. Örneğin bölgesel bir anlaşma olan APEC, maddelerinde genellikle ticari ve ekonomik konuları içerir¹⁰⁰. Ancak küreselleşme, bölgesel anlaşmalar gibi maddelere ihtiyaç duymaz ve kültürel etkisini tüm dünyaya yayar.

1.7. KÜRESELLEŞME VE SOSYO-EKONOMİK KALKINMA İLİŞKİSİ

BM'ye göre kalkınmanın 17 ana hedefi vardır. Bunlar: Fakirliğin ve açlığın durdurulması, iyi sağlık ve durum, kaliteli eğitim, cinsel eşitlik, temiz su ve suyun temizlenmesi, ödenebilir ve temiz enerji, dürüst çalışma ve ekonomik büyüme, sanayi, yenilik ve altyapı, eşitsizliklerin azaltılması, sürdürülebilir şehirler ve toplumlar, sorumlu tüketim ve üretim, iklim hareketi, suyun altındaki yaşam, kara üzerindeki yaşam, barış, adalet ve güçlü enstitüler, amaçlar için ortaklık¹⁰¹. Bu başlıklar altında küreselleşme ile irdelenebilecek birçok konu bulunmaktadır.

Kalkınma, son yıllarda, özellikle gelişmekte olan ülkelerin ve az gelişmiş ülkelerin siyasi gündemini oldukça meşgul etmektedir¹⁰². Özel olarak belirtmek

⁹⁶ TÜİK, Ülke Gruplarına Göre Dış Ticaret, 2016.

⁹⁷ Mehmet Günel, "Türk Birliğine Giden Yol: Türk Ekonomik Topluluğu (TET)". s. 3.
<http://mehmetgunal.com.tr/yayinlar/makaleler/>

⁹⁸ Mehmet Özel, "Avrupa Birliği'nde Bölgeselleşme ve Bölge Yönetimleri Sorunu", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 59 (2), 2004. s. 102

⁹⁹ Selim Yılmaz, "Bölgeselleşme: Küreselleşme Karşısında bir Alternatif mi? Yoksa Küreselleşmeyi Besleyen Bir Gelişme mi?", *Mai ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu*, 2002.

¹⁰⁰ Atilla Sadıklı ve İlhan Güllü, "Küreselleşme ve Bölgeselleşme Sürecinde Güney Asya ve Pasifik Bölgesi", *Stratejik Öngörü*, 4, 2011. 87-95.

¹⁰¹ Sustainable Development Goals, (6 Kasım 2017),
<http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>

¹⁰² Erol Tümertekin ve Nazmiye Özgüç, *Ekonomik Coğrafya*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2016. s. 44.

gerekirse Afrika ülkeleri (Sahra Altı Ülkeler) son on yılda büyük gelişmeler kaydetmiş ve eskiye nazaran refah seviyesini daha da yukarı çekmeyi başarmışlardır¹⁰³. Ayrıca gelecek yıllarda da önemli başarılar beklenen Afrika ülkeleri özellikle Arap Baharı havasının da yumuşamasıyla daha da dikkat çekici hale gelmektedirler¹⁰⁴. İstikrarlı ve güvenli olan ülkeler küresel yatırımcıları kendilerine çekmeyi başararak bazı şirketlerin Avrupa'ya açılan kapısı haline gelmişlerdir¹⁰⁵. Afrika ülkelerindeki bu potansiyeli hem küresel yatırımcılar hem de Afrika hükümetleri görerek, yatırımcıları kendi ülkelerine çekmeyi amaçlamışlardır. Gerçekten de günümüzde halkları ekonomik açıdan yatırım yapamaz halde olan ülkeler küresel yatırımcılara başvurmuşlardır.

Ülkeler arasındaki gelişmişlik düzeyi farklılıklarının, ülkemizde de iller ve bölgeler bazda da rahatlıkla görülebildiği ve coğrafi anlamda da mekânlar arasındaki eşitsizliğin var olduğu bir gerçektir¹⁰⁶. Geri kalmak, gelişmemek veya az gelişmişlik tabiri coğrafyacılar tarafından sıkça kullanılmakta ve araştırmalara konu olmaktadır. Köylerin, ilçelerin, şehirlerin veya ülkelerin geri kalma, gelişememe nedenlerini araştıran coğrafyacılar, genellikle coğrafi faktörler (topoğrafya, iklim, kültürel nedenler vs. gibi) üzerinde durmuşlardır. Ancak coğrafi şartların etkisinin kabulünün yanında, küreselleşme sürecinin de etkisini hesaba katmak gerekir. Bu bağlamda küreselleşmenin bölgeler için hem olumlu hem de olumsuz olabileceğini bilmek gerekmektedir. Geri kalmış bölgelere yapılan yabancı yatırımlar ile istihdam, vergi gelirinde artış gibi avantajlar sağlanırken, anti-küreselleşmecilerin de ifade ettiği gibi, küresel sermayenin sömürmeyeceği bir yere girmeyeceğini de bilmek gerekmektedir. Çünkü UÖŞ'ler var olan piyasayı baltayarak yerel ekonomilere zarar vermektedir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu döneminde kapitülasyonların kabulü yerel üreticileri zorlayarak büyük fabrikalar karşısında iflasa sebebiyet vermiştir¹⁰⁷.

¹⁰³ Africa Rising, (1 Kasım 2017), <http://www.economist.com/node/21541015>

¹⁰⁴ Africa's Economic Prospects in 2017: Ten Countries to Watch, (1 Kasım 2017), <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/africasource/africa-s-economic-prospects-in-2017-ten-countries-to-watch>

¹⁰⁵ Chinese Internet Giant Alibaba Shares Its Plans for Africa, (31 Aralık 2018), <https://www.cnbc.com/news/technology/2018/07/09/chinese-internet-giant-alibaba-shares-its-plans-for-africa/>

¹⁰⁶ Korkusuz, T., "Ünidap Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, Cilt 1" [Bildiri], *Coğrafi Çevrenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkilerine Tipik Bir Örnek: Hamur (Ağrı) Eylül 2016*, (210-223), 2016, Muş: Muş Alparslan Üniversitesi.

¹⁰⁷ Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19 (2), 2010, 137-159.

Yaşanılmış ve günümüzde hâlen yaşanan bu durum ekonomik kutuplaşmayı artırmış ve gelirler arasında uçuruma yol açmıştır. Örneğin Türkiye’de toplam gelirin % 50’si toplam nüfusun % 20’sine aittir. Zengin ve fakir arasındaki fark 1987’de 9.6 kat iken, günümüzde 16.8 kat olmuştur¹⁰⁸. Bu sebeplerden ötürü küreselleşmenin bölgesel gelişim için avantaj mı yoksa dezavantaj mı sorusu her zaman tartışma konusu olmuştur.

Gelişmiş ülkeler ileri ekonomik seviyeleri ile kendi sınırları içerisindeki bölgesel eşitsizlikleri ortadan kaldırmış ve ekonomik yönden bütün bölgelerini aynı seviyeye yaklaştırmıştır. Ancak bu durum gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler için söz konusu değildir. Ülkeler bölgeler arası kalkınmayı amaçlayarak bir dengenin kurulmasını istemektedirler. Türkiye dâhil olmak üzere, birçok ülkede ekonomik ve sosyal aktiviteler belli başlı bölgelere toplandığından bölgeler arası gelişmişlik açısından eşitsizlikler ortaya çıkmıştır¹⁰⁹.

Örneğin Hindistan’da bölgeler arası eşitlikten söz etmek mümkün değildir. Ancak, Hindistan hükümeti ve bölgesindeki birçok devlet, küreselleşmenin faydalarından yararlanıp, Uluslararası Şirketlerin geri kalmış bölgelerine yatırım yapmasına imkân tanımaktadır¹¹⁰. Böylece geri kalmış bölgelerinde istihdam sağlayarak düşük gelirlili vatandaşları ekonomik ve sosyal yönden kalkındırmayı amaçlamıştır. Hindistan gibi birçok ülkenin küreselleşme ile olan etkileşimi arttıkça büyüme miktarları da artmıştır¹¹¹.

Daha önce bahsedildiği üzere küreselleşme ile birlikte yabancı yatırımcıların sermaye hareketleri genellikle güven duydukları ülkelere kaymaktadır¹¹². Tam tersi durumlarda, istikrar bulunmayan, belirsizlik hâkim olan ülkelerde ise hem yabancı hem de yerli sermaye ülkelerden çıkmaktadır. Devletler her ne kadar vergileri artırma yoluyla gelirlerini artırmak istese de, bu durum küresel sermayeyi uzaklaştırmıştır. Küresel sermayeyi kendine çekmek isteyen ülkeler ise vergi indiriminde birbirleriyle

¹⁰⁸ Erol Tümertekin ve Nazmiye Özgüç, *Ekonomik Coğrafya*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2016. s. 65.

¹⁰⁹ Mehmet Vahit Eren, “Ünidap Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, Cilt 2” [Bildiri], *Dış Ticaretin Bölgesel Kalkınmadaki Rolü: TRB1 Bölgesi Örneği, Eylül 2016*, (465-478), 2016, Muş: Muş Alparslan Üniversitesi.

¹¹⁰ Entry Options For Businesses in India, (31 Ekim 2017), <http://investindia.gov.in/entry-options/>

¹¹¹ Merve, Sarıkaya Görgeç, *Sosyal Küreselleşme ve Büyüme Üzerine Etkisi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay 2014 s. 83.

¹¹² Murat Aktaş, “Ünidap Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, Cilt 1” [Bildiri]. *Küreselleşme Sürecinde Demokrasi ve Kalkınma İlişkisi: 2000’li Yıllarda Türkiye Örneği, Eylül 2016*. (474-485), 2016, Muş: Muş Alparslan Üniversitesi.

yarıya girerek, yabancı yatırımcılara cazip fırsatlar sunmuştur¹¹³. Örneğin, Kore Savaşı'ndan sonra Güney Kore Hükümeti fakirlikten kurtulmak için reel ekonomilere değer vererek, küresel sermayeyi desteklemiş ve kalkınma sürecini başarıyla geçmiştir¹¹⁴.

Öte yandan artan sosyal medya kullanımı ile bilinçlenen insanlar, haklarını aramakta ve demokrasi talebinde bulunmaktadır. Ayrıca bölgesel eşitsizliğin bulunmadığı ülkelere doğru beyin göçü yaşanmakta ve eşitsizlik giderek artmaktadır. Ancak küreselleşmeden faydalanmasını bilen bir ülkede istihdam artmıştır. Özellikle Çin ve Hindistan gibi ucuz işçi gücünün bulunduğu ülkelerde birçok UÖŞ yatırımı bulunmaktadır. Çünkü UÖŞ'ler yatırımlarını üretimde emeğin daha ucuz olduğu ülkelere doğru kaydırmaktadırlar¹¹⁵.

Küreselleşme süreci kalkınmanın yanında sürdürülebilir bir kalkınmaya da imkân tanımaktadır. Sürdürülebilir kalkınmadan bahsetmeden önce sürdürülebilirlik kavramının bilinmesi gerekmektedir. Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Bilgi Platformuna göre *sürdürülebilir kalkınma; doğal kaynakların, zehirli materyallerin kullanımını, atıkların ve kirleticilerin salınımlarının yanı sıra hizmetin veya ürünün yaşam döngüsü boyunca en aza indirgenmesini sağlayarak temel ihtiyaçları karşılayan ve daha iyi bir yaşam kalitesini sağlayan hizmetlerin ve ilgili ürünlerin kullanırken gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye atmamaktır*¹¹⁶. Tanıma göre, kısaca; kalkınma sürecinde kendi ihtiyaçlarımızı üretip karşılarken, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını aşırı kullanıp, tehlikeye atmamaktır. Bu yüzden Birleşmiş Milletler gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye atmamak ve küresel çapta ülkeleri gözlemleyip raporlar sunarak çevreyi korumak için Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) kurmuştur¹¹⁷. Çünkü artan küresel rekabet şirketleri, devletleri daha da hırslı hale getirerek çevreye daha fazla zarar vermiştir. Böylece doğal kaynaklar üzerindeki baskı artarak tükenme

¹¹³ Şevket Tüylüoğlu, "Küreselleşme Sürecinde Kalkınma Politikaları ve Devletin Zayıflayan Rolü", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (1), 2004, 257-280.

¹¹⁴ Ebru Arıcıoğlu, "Kalkınma Kavramına Küreselleşme Perspektifinden Bir Bakış", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 2012, 36-53.

¹¹⁵ Deniz, Özyakışır, *Küreselleşme Sürecinde Çok Uluslu Şirketlerin Rolü ve Ulus-Devletin Aşınma Argümanı Olarak MAI Anlaşması*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2007. s. 35.

¹¹⁶ Sustainable Consumption And Production, (1 Kasım 2017), <https://sustainabledevelopment.un.org/topics/sustainableconsumptionandproduction>

¹¹⁷ UN Environment, (1 Kasım 2017), <http://www.unenvironment.org/>

noktasına ulaşmaktadır¹¹⁸. Bu yüzden küresel çapta sürdürülebilir kalkınmayı özendircek konferanslar düzenlenmiş ve günler ilan edilmiştir¹¹⁹.

Bölgesel eşitsizliklerin giderilmesinde en önemli araçlardan birisi ise turizmdir. Sosyo-ekonomik açıdan gelişmemiş bölgelerde bulunan turistik potansiyelin, doğru bir şekilde küreselleşmenin avantajları ile faydalanması sonucunda adeta bacasız bir fabrika açılacak ve kalkınma sağlanabilecektir. Çünkü turizmin birçok geliştirici özelliği vardır. Bunlardan başlıcaları; döviz geliri sağlaması, istihdamı çeşitlendirip artırması, ulusal geliri artırması ve bunların sonucunda ekonomik büyümeye ve kalkınmaya katkısıdır¹²⁰. Ancak bazı durumlarda istihdam tam tersine azalmaktadır. Şöyle ki, küreselleşme sürecinde insan gücüne dayanan klasik fabrikalar kapatılmıştır ve bunun yerine yüksek teknoloji ağırlıklı, insan aklına dayanan istihdam türü daha da yaygınlaşmıştır¹²¹.

Küreselleşmenin faydalarından yararlanan turizm işletmeleri iletişim teknolojilerine ayak uydurmuş ve rekabet avantajı kazanmıştır¹²². Bu konuda anti-küreselleşmecilerin iddia ettiği gibi sömürgeci devletler her zaman kazanmamıştır. Çünkü Dünya'nın herhangi bir ücre köşesinde bulunan küçük bir köyün doğru bir şekilde tanıtılması sonucunda turistler o bölgeye gidebilmektedir. Böylesi durumlarda anti-küreselleşmecilerin küreselleşmeye kökten karşı oluşlarını anlamak zordur. Örneğin 1990'lı yılların öncesinde sosyo-ekonomik açıdan gelişmemiş olan Dubai şehri, 2000'li yıllara yaklaştıkça ekonomisini küresel sermayeye açarak büyük bir gelişme göstermiştir¹²³. Bu sayede günümüzde körfez ülkeleri içinde en gelişmiş şehirlere birisi olarak kabul edilmektedir.

Yerel düzeyde ise birçok ülkede kalkınma ajansları faaliyete geçirilmiştir. Ülkelerdeki az gelişmiş mekânları bölgelere ayırarak yatırım stratejileri belirlenmiştir¹²⁴. Örneğin ABD'deki Tennessee Vadi Otoritesi¹²⁵ veya Türkiye'deki

¹¹⁸ Ceren Aksu, "Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre", *Güney Ege Kalkınma Ajansı*, 2011.

¹¹⁹ Report Of The United Nations Conference On The Human Environment, Stockholm 1972. p. 32.

¹²⁰ Beşir Hamitoğulları, "Türkiye'de Turizm ve İktisadi Kalkınma", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3 (23), 1968, 79-131.

¹²¹ Esfender Korkmaz, *Küresel Süreçte Ulusal Kalkınma*, Himayala Yayınları, İstanbul 2013. s. 62.

¹²² Muhammed Karataş ve Serap Babür, "Gelişen Dünya'da Turizm Sektörünün Yeri", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (2), 2013, 15-24.

¹²³ Joan C. Henderson, "Tourism in Dubai: Overcoming Barriers to Destination Development", [Dubai'de Turizm: Destinasyon Oluşturmada Engelleri Aşmak], *International Journal of Tourism Research*, 8, 2006, 87-99.

¹²⁴ Abdullah, Taştekin, *Avrupa Birliğinde Bölgeselleşme Politikaları ve Türkiye'de Bölgesel Stratejiler*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007. s. 12.

¹²⁵ Tennessee Valley Authority, (11 Aralık 2017), <https://www.tva.gov/>

SERKA¹²⁶ gibi kalkınma ajansları belli başlı bölgelerde hizmet vererek bölgesel eşitsizliği ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır.

1.8. KÜRESELLEŞME OLGUSU VE EŞİTSİZLİK COĞRAFYASI

Kavram olarak eşitsizliğin neden coğrafyanın bir konusu olduğundan bahsetmeden önce, anlamsal olarak bilmek gerekmektedir. TDK'ya göre eşitsizlik; *iki veya daha çok şeyin eşit olmaması durumu, müsavatsızlık*¹²⁷ anlamına gelmektedir. Dünya'da gelir eşitsizliği veya eşitsizlik konusu özellikle 1970'li yıllardan sonra incelenmeye başlanmıştır¹²⁸.

Coğrafyacılar, eşitsizlikle alakalı toplumlar, ülkeler, bölgeler, şehirler vs. arasındaki eşitsizliğin nedenlerini, dağılıklarını inceleyerek önerilerde bulunmaktadırlar. Türkiye'de coğrafyacılar arasında çok az kişi tarafından çalışılmış olan eşitsizlik coğrafyası konusu, bölgesel eşitsizliğin yoğun olarak görüldüğü Dünya'da ve ülkemizde bizzat coğrafyacılar tarafından daha fazla çalışılması gereken bir konudur.

Karl Marx gelir dağılımı sınırlandırması yaparken insanları ikiye ayırır, bunlar; burjuvazi ve işçi sınıfıdır ve burjuvazinin işçi sınıfını sömürdüğünü savunur. Ona göre gelir dağılımındaki eşitsizliğin ana sebebi patronların aç gözlülüğüdür. Max Weber ise, Karl Marx'ın basit sınıflandırması gibi anti-kapitalist düşünmemektedir. Ona göre işçiler şirketlere sahip olmasa da, onlardan yararlanırlar¹²⁹. Bazı araştırmacılar, bu durumu "eşitsiz gelişim" olarak nitelendirmiş ve kapitalizmin sadece dağılımı değil aynı zamanda bu ekonominin alt sektörlerindeki eşitsiz büyüme oranlarını da kastetmektedirler¹³⁰. Yani Dünya'da sadece kapitalist ve diğer ülkeler arasında eşitsizlik mevcut değildir. Aynı zamanda kapitalist sisteminde kendi içinde birçok eşitsizliği bulunur.

Her ne kadar küreselleşmenin bölgesel veya ulusal kalkınmaya olumlu etkilerinden bahsedilmiş olsa da, küreselleşmenin etkisinin arttığı ve yoğun olarak hissedildiği yerlerde insan grupları arasında eşitsizlikler yoğun şekilde görülmektedir.

¹²⁶ Serhat Kalkınma Ajansı, (11 Aralık 2017), <http://www.serka.gov.tr/>

¹²⁷ Eşitsizlik, (2 Kasım 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59fb91a9e6e587.34276651

¹²⁸ John O'Loughlin, "Economic Globalization and Income Inequality in The United States", [Ekonomik Küreselleşme ve Birleşmiş Devletlerdeki Eşitsizlik], *State Devolution in America: Implications for a Diverse Society*, 1997, 21-40.

¹²⁹ Social Stratification and Inequality, (3 Kasım 2017), <http://www.sparknotes.com/sociology/social-stratification-and-inequality/section4.rhtml>

¹³⁰ Neil Smith, *Eşitsiz Gelişim*. Sel Yayıncılık, İstanbul 2017. s. 151.

Gerek sosyal imkânlar açısından gerekse gelir dağılımı açısından eşit olmayan insanlar için çeşitli sosyal ve ekonomik teoriler üretilmiş, ancak hangi sistem olursa olsun asla gelir dağılımında eşitlik sağlanamamıştır¹³¹. Bahsi geçen eşitliğin mümkünatı konusunda küreselleşme ile daha da artan eşitsizlik, coğrafyacılar tarafından eşitsizlik coğrafyası tabiri ile kullanılmaktadır.

2014 yılında ABD Merkez Bankası başkanı Janet Yellen'in küreselleşmenin öncü ülkesi ABD'deki eşitsizlik hakkındaki düşünceleri oldukça önemlidir. Yellen; *ABD'deki eşitsizliğin derecesi ve sürekli artışı beni büyük ölçüde endişelendiriyor*¹³², sözü gerçekten de parayı kontrol eden insanların dahi, eşitsizlik hakkında, endişeleri olduğunu göstermektedir. Ayrıca birçok anti-küreselleşmeci eşitsizliğin küreselleşme ile arttığını savunarak, sürece olan karışıklığını haklı sayılabilecek sebeplere dayandırmaktadır ve günümüzde küreselleşmenin en çok eleştirilen ve tartışılan sonucu olarak görmektedirler¹³³. Çünkü radikal küreselleşmeciler, her ne kadar küreselleşmenin kalkınma üzerindeki etkisini olumlu olarak lanse etseler de, sürecin toplumlara ve yerel ekonomilere verdiği zarar ortadadır. Ayrıca bu durumun yan etki ve geçici olduğunu savunmaktadırlar¹³⁴. Bu durumun ortaya çıkmasındaki başlıca sebep ise, küresel şirketlerin, emek ve maliyeti minimum seviyede tutması, yerel ekonomilerin tam tersi doğrultuda üretim ve hizmet yapmasıdır. Böylece üretim maliyeti yüksek olan yerel ekonomiler piyasada tutunamamaktadır. Küreselleşmenin kaybedenleri olarak görülen emeğe dayalı yerel ekonomiler karşısında kazanan ise küresel şirketlerdir¹³⁵. İflas eden ve sonunda göç eden insanların yerine geçen küresel sermaye ise yerelde elde ettiği gelirleri direkt olarak kendi ülkesine aktarmaktadır. Bu duruma bir nevi yarı-ithalat da denilebilir. Çünkü elde edilen gelir iç piyasaya sürülmemekte, tam tersine ülke dışına çıkmaktadır.

Küresel şirketleri olan ülkeler güçsüz ekonomileri sömürerek daha da zenginleşmiş ve gelirlerini artırmıştır. Ülkelerin ekonomik büyüklüğünün ölçütlerinden

¹³¹ Esfender Korkmaz, *Küresel Süreçte Ulusal Kalkınma*, Himayala Yayınları, İstanbul 2013. s. 43.

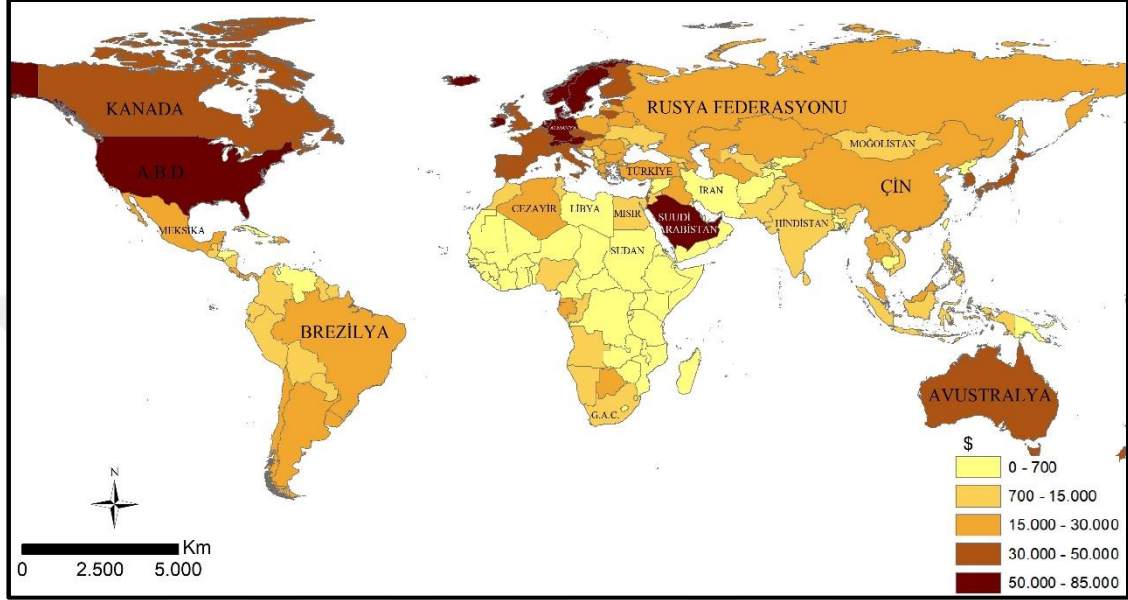
¹³² What Janet Yellen Said, and Didn't Say, About Inequality, (3 Kasım 2017), <https://www.nytimes.com/2014/10/18/upshot/what-janet-yellen-said-and-didnt-say-about-inequality.html>

¹³³ Necmettin Özerkmen, "Uluslararası Eşitsizliği Derinleştiren Bir Süreç Olarak Ekonomik Küreselleşme". *Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44 (1), 2004, 135-148.

¹³⁴ Turan Subaşat, "Küreselleşme ve Eşitsizlik", Oğuz Kaymakçı, (Ed.), *Küreselleşme Üzerine Notlar*, (ss. 457-485), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007.

¹³⁵ Mehmet C. Marın, "Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu, Cilt 2" [Bildiri], *Globalleşme Sürecinde Kent ve Bölgelerin Mekânsal Ekonomilerdeki Rolü ve Ekonomik Coğrafya Eşitsizliği: Bir Yerleşim Kuramı Yaklaşımı Mart 2004*, (20-38), Pamukkale Üniversitesi, Denizli 2004.

olarak kabul edilen GSMH, Dünya Bankası tahminlerine göre 2016 yılında en yüksek Singapur'da 85.050 \$ olurken, en düşük ise 700 \$ ile Orta Afrika Cumhuriyeti'nin olmuştur¹³⁶. Harita 1.2.'de, ülkelere göre GSMH dağılışı gösterilmektedir. Verilere göre en yüksek GSMH Batı Avrupa Ülkeleri ve Kuzey Amerika ülkelerinde, en düşük GSMH ise Afrika ülkelerinde görülmektedir.

Harita 1.2. GSMH'nin Ülkelere Göre Dağılımı (Kaynak: Dünya Bankası).

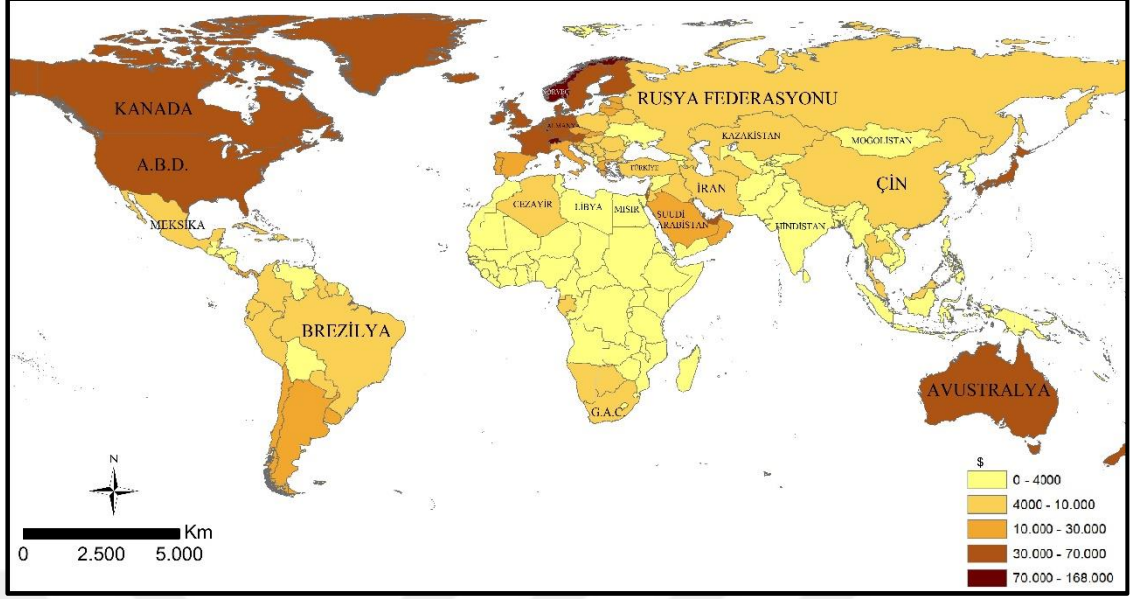
Ayrıca ülkelerde yaşayan vatandaşların da kendi içlerinde kazanç dağılımında büyük eşitsizlikler söz konusudur. Buna göre, Dünya Bankası verileri kişi başına düşen milli gelirin en fazla 101.909 \$ ile Lüksemburg'da, en az ise 303.7 \$ ile Burundi'de olduğunu göstermektedir¹³⁷. Harita 1.3.'de Dünya çapında bölgesel eşitsizlikler göze çarpmaktadır. İnsanları en zengin olan ülkeler, genellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika olarak görülürken, en fakir ülkeler yine Afrika ülkeleri olmuştur.

¹³⁶ GNI per capita, PPP, (3 Kasım 2017),

https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.PP.CD?year_high_desc=true

¹³⁷ World Bank, World Development Indicators, (3 Kasım 2017),

http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?Code=NY.GDP.PCAP.CD&id=1ff4a498&report_name=Popular-Indicators&populartype=series&ispopular=y

Harita 1.3. Dünya Kalkınma Göstergeleri (Kaynak: Dünya Bankası).

Dünya'daki eşitsizlik dağılımı haritalarda kolay bir şekilde görülmektedir. Örneğin tarımsal faaliyetlerde Afrika'da bir taraftan ilkel aletler ile kök bitkileri tarımı yapan insanlar mevcutken¹³⁸, Almanya'da GPS vasıtası ile insansız tarım araçları yönlendirmektedir¹³⁹. Bölgesel anlamda ise eşitsizlik bütün ülkelerde mevcutken, özellikle Çin ve Hindistan'da bariz bir şekilde göze çarpmaktadır¹⁴⁰. Şöyle ki, Çin'in denize kıyısı olan bölgelerinde ekonomik gelişme daha yüksek iken, iç kesimlerde görülen fakirlik daha yaygındır¹⁴¹. Ancak ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları bölgesel farklardan şüphesiz daha fazladır. Bir örnek ile belirtecek olursak, ABD'de en zengin 25 milyon insanın geliri, Dünya'daki en fakir 2 milyon insanın gelirine eşittir¹⁴². Öte yandan ABD'de sınırları içerisindeki gelir farklılığı özellikle 1980'ler sonrası hissedilmiş ve eşitsizlik açısından bölgelerde kutuplaşmalar oluşmuştur¹⁴³.

Kentsel anlamda da birçok eşitsizliğin görüldüğü toplumlarda, bazı unsurların şansızlık, yanlış karar gibi nedenlerden dolayı gelir dağılımı eşit bir şekilde

¹³⁸ Erol Tümertekin ve Nazmiye Özgüç, *Ekonomik Coğrafya*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2016. s. 34.

¹³⁹ New Driverless Tractor, Grain Cart Systems Coming This Year, (3 Kasım 2017), <http://www.farministrynews.com/precision-guidance/new-driverless-tractor-grain-cart-systems-coming-year>

¹⁴⁰ Tümertekin ve Özgüç, s. 34.

¹⁴¹ Global Trends 2030: Gini Out of the Bottle, (3 Kasım 2017), <https://www.defensemianetwork.com/stories/global-trends-2030-gini-out-of-the-bottle/>

¹⁴² Aytekin Yılmaz, *İkinci Küreselleşme Dalgası*, Vadi Yayınları, Ankara 2004. s. 104.

¹⁴³ John O'Loughlin, "Economic Globalization and Income Inequality in The United States", [Ekonomik Küreselleşme ve Birleşmiş Devletlerdeki Eşitsizlik], *State Devolution in America: Implications for a Diverse Society*, 1997, 21-40.

dağıtılmamıştır¹⁴⁴. Kentlerde bulunan gecekondu, fevkalalar veya gheftoların yanında yükselen yüksek güvenli, lüks sınıf apartmanlar, eşitsizliğin bariz bir mekânsal yansımasıdır. Dollar'a göre Dünya ticaret, sermaye akışı, ulaşım masrafları, seyahat ya da iletişim masrafları açısından artık daha da bütünleşmiş hâle gelmiştir ancak insanların az gelişmiş bir yerden daha iyi bir yere geçme özgürlüğü açısından daha az bütünleşmiştir¹⁴⁵. Dolayısı ile az gelişmiş sosyo-ekonomik şartlarda yaşamak istemeyen biri veya bir grup insan, daha iyi bir yere taşınmak istediğinde yaşayacağı zorluklar küreselleşmenin getirdiği özgürlükle çelişmektedir.

1.9. KÜRESEL DEĞİŞİM

Şüphesiz insanoğlu sürekli değişmekte ve kendisiyle birlikte çevresini de değiştirmektedir. Küreselleşme süreci ile hayatları, devletleri, alışverişleri veya evinin içindeki düzeni sürekli değişen insanlar birbirine yakınlaşmış ve birbiriyle bütünleşmeye başlamıştır. Aynı kıyafetleri giyen, aynı filmi izleyen, aynı yiyeceği yiyen insanlar gittikçe tek tipleşmiştir.

Ayrıca küreselleşmenin unsurlarından teknolojik gelişmeler ile artık zaman-mekân algısı değişmiştir. "Küresel köy"¹⁴⁶ diye tabir edilen Dünya, artık daha da küçülmüş ve mekânlar arasındaki mesafeler kısalmıştır. "Küresel köy" kavramı iletişim kuramcı Marshall McLuhan tarafından ortaya atılmıştır ve dünyanın bir köy haline gelmesini özellikle iletişim teknolojilerindeki hızlanmaya bağlamaktadır.

1700'lü yıllara kadar atlar ile seyahat eden insan, buharlı makinelerin ulaşım araçlarına montesi ile daha da hızlanmıştır. Günümüzde ise maglev trenler ve uçaklar sayesinde dünyayı 24 saatten daha kısa bir sürede dolaşmak mümkündür. Köylerde herkes birbirini tanımakta ve alışveriş kolayca yapılmaktadır. Küreselleşme ile dünyada benzer bir biçimde köylerdeki gibi birbirini tanımakta ve ticaret faaliyetleri yapmaktadır. Teknolojinin gelişmesi ile hızlanan iletişim sayesinde de mekânlar arasındaki mesafeler ne olursa olsun fark etmemekte ve sesli-görüntülü-yazılı iletişim anlık olarak yapılabilmektedir. Bu sayede zaman kavramı kısılması, mekânlar

¹⁴⁴ David Harvey, *Sosyal Adalet ve Şehir*. Metis Yayınları, İstanbul 2013. s. 54.

¹⁴⁵ David Dollar, "Globalization, Inequality, and Poverty Since 1980", [1980'den Günümüze Küreselleşme, Eşitsizlik ve Fakirlik], *Development Research Group*, World Bank 2001. p. 5.

¹⁴⁶ Marshall McLuhan ve Bruce r. Powers, *The Global Village: Transformations in World Life and Media in The 21st Century*, Oxford University Press, Oxford 1992.

arasındaki mesafelerin azalması gibi sonuçlara, küreselleşmeciler tarafından, “zaman-mekân daralması-sıkışması” tabirini kullanmıştır.

Zaman-mekân daralması kavramı birçok boyutta kullanılabilir. Tek tek işçiler tarafından üretilen arabalar artık seri üretim bantları ile zamandan tasarruf ederek üretim sürelerini daraltmışlardır. Öte yandan bankacılık sektörü elektronik bankacılık sistemine geçerek para akışı süresindeki zaman kavramını daraltmıştır. Böylece para akış miktarı ve akış hızı artarak menkul kıymetler borsalarında *yirmi dört saat çok uzun zaman*¹⁴⁷ tabirini gerçek hâle getirmiştir.

Özel sektörün yanında devlet işleri de hızlanmış ve vatandaşlar nerede olursa olsun hizmet almaya başlamıştır. Özellikle 21. yy’ın sonlarında yaygınlaşan elektronik devlet çeşitli hizmetleri vatandaşlara kolayca sağlamıştır¹⁴⁸. Dolayısı ile devletlerin verdiği hizmet küreselleşmenin etkisi ile hızlanmış ve erişimi kolay hâle gelmiştir.

1.10. KÜRESELLEŞMENİN ETKİLERİ

Daha önce bahsedildiği üzere küreselleşmenin birçok etkilediği boyut vardır. Küreselleşme tanımlarında genellikle sadece ekonomik boyuttan bahsedilirken, diğer etki boyutlarının birden fazla olduğunu unutmamak gerekmektedir. Genellikle ekonomik, siyasi ve kültürel başlıklar altında toplanan etki boyutları, kendi aralarında da birçok alt başlığa ayrılmıştır.

1.10.1. Küreselleşmenin Ekonomik Hayata Etkileri

Şüphesiz birçok küreselleşme tanımında etki boyutlarından bahsedilmiş ancak bazı tanımlarda ise sadece tek bir boyuttan bahsedilmiştir. Ekonomik etki boyutu taraması yapılan kaynaklarda bütün tanımlarda kullanılmış ve hiçbir zaman bahsedilmeden atlanmamıştır. Ayrıca küreselleşmenin etkileri ilk olarak ekonomik boyutta olurken, kültürel ve siyasi boyutu daha sonraki zamanlarda etki altına girmiştir. Küreselleşmenin ekonomilere olan etkisini anlamak için öncelikle ekonomi veya gayri safi milli hâsıla gibi tabirlerden bahsetmek gerekmektedir.

Öncelikle ekonomi tabirinin anlamından başlanacak olunursa, TKD’ya göre; *insanların yaşayabilmek için üretme, ürettiklerini bölüşme biçimlerinin ve bu*

¹⁴⁷ David Harvey, “Zaman-Mekân Sıkışması ve Post-Modern Durum”, Bülbül, K., (Ed.), *Küreselleşme Kültür Medeniyet*, Orient Yayınları, Ankara 2007. s. 92.

¹⁴⁸ Aslı, Özen, *Küreselleşme Sürecinde Devletin Değişen Rolü ve Kalkınma*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2009. s. 68.

*faaliyetlerden doğan ilişkilerin bütünü, iktisat*¹⁴⁹ anlamlarına gelmektedir. Yunanca kökenli olan ekonomi İngilizce'den Türkçe'ye girmiştir. Ekonomi terimiyle birlikte iktisat terimi de sıkça kullanılmaktadır. Doğanay'ın Coğrafya Bilim Alanları Sözlüğüne göre ekonomi; *ekonomik kaynakların kazanç sağlayıcı şekilde işletilmesinin, yöntem ve ilkelerini inceleyen bilimdir*¹⁵⁰. Oxford Yaşayan Sözlükler'e göre ise ekonomi; *malların ve hizmetlerin üretimi ve tüketimi ile para arzı bakımından bir ülke veya bölgenin durumu*¹⁵¹ anlamına gelmektedir.

Oldukça geniş bir konu olan ekonomi ve küreselleşme birlikte ele alındığında daha da genişlemektedir. Çünkü daha önce bahsedildiği üzere, ekonomik faaliyetler coğrafi sınırları aşarak küresel hale gelmiştir. Böylece ticari faaliyetlerin algısı değişmiş ve daha geniş bir boyut kazanmıştır. Gerçekten de birçok akademisyen arasında, küreselleşme konusunda, tartışmalar ve görüş birliği olmasa da, birçoğunun hemfikir olduğu noktalar az değildir. Hemfikir olunan konuların başında ekonomik bütünleşmenin artması ve etkileşimin artması gelmektedir¹⁵². Başka bir görüşe göre ise ekonominin küreselleşmesi; *kapitalist serbest piyasa ekonomisinin, rekabetin, üretim ve tüketim ilişkilerinin uluslararası konuma gelmesidir*¹⁵³. Daha kapsamlı bir tanım ile belirtilecek olunursa; *esas olarak toplumsal ekonomik ilişkilerin ulusal devletlerin tanımlanan sınırlarının dışına çıkarak dünyaya genişlemesi, ülkeler ve toplulukları birbirine bağlaması ve böylece giderek artan ölçüde bir bütünleşme sürecini ifade etmek üzere kullanılmaktadır*¹⁵⁴.

Genel olarak incelendiğinde ekonomik küreselleşme yerel ekonomilerin dünya ekonomileri ile bütünleşmesi ve uluslararası pazardaki konumu şeklinde ifade edilebilir. Daha detaylı açıklanmak istendiğinde, ekonomik küreselleşme; bilgi ve iletişim teknolojilerinin ekonomiye adapte edilmesiyle, ülkeler arasında mal, sermaye ve emek alışverişinin artması ve bunun sonucunda ülkelerin birbirine yaklaşarak

¹⁴⁹ Ekonomi, (15 Kasım 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a16232700d1d9.04342741

¹⁵⁰ Doğanay, H., *Coğrafya Bilim Alanları Sözlüğü*, Pegem Akademi, Ankara 2017. s. 167.

¹⁵¹ Economy, (8 Kasım 2017), <https://en.oxforddictionaries.com/definition/economy>

¹⁵² Nahide Konak, "Ekonomik Küreselleşme ve Ulus-Devlet: Kuramsal Yaklaşımlar". *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (1), 2011, 149-164.

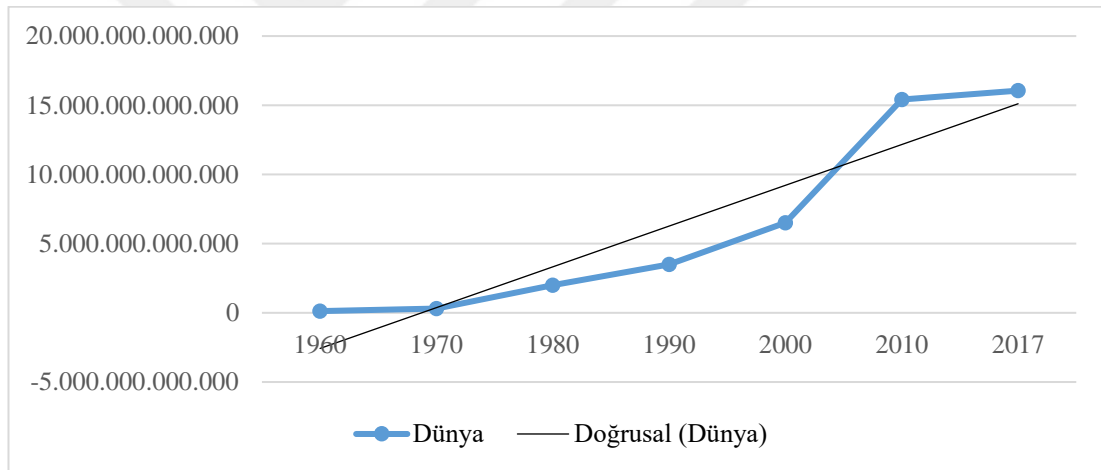
¹⁵³ İbrahim Aytekin, "Küreselleşme ve Ekonomik Küreselleşme", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2), 2015, 123-134.

¹⁵⁴ Bahar, Özmalda, *Küreselleşme Olgusunun Türkiye Ekonomisine Etkisi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, İstanbul 2009. s. 3-6.

yoğunlaşmasıdır¹⁵⁵. Şöyle ki, internet kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte ürünlerin reklamı, kur sistemi veya internet üzerinden alışveriş gibi faaliyetlerin çoğalması, bunun sonucunda yerel pazarların uluslararası ekonomiye açılması (Bkz. AliExpress) ekonomide küreselleşmenin vardığı noktayı açıklamaktadır.

GSMH ise bir ülkenin zenginliğini ölçmede kullanılan ana ölçüttür. Buna göre GSMH nereden geldiğine bakılmaksızın bir ülkede bulunan insanların toplam gelirleridir¹⁵⁶. Örneğin GSMH'ya göre Dünya'da en çok gelire sahip olan ülke 18 milyar Dolar ile ABD'dir. Türkiye ise 857 milyon dolar ile 17 sırada bulunmaktadır¹⁵⁷.

Küreselleşen ekonomiler sayesinde uluslararası pazara açılan firmalar daha geniş kitlelere ulaştıkça üretim faaliyetlerini artırmışlardır. Böylece ülkelerdeki ithalat ve ihracat rakamları geçmişten günümüze artmıştır. Dünya Bankası'na (World Bank) göre 1960'lı yıllarda 124.449 milyar dolar olan dünya ticaret hacmi günümüzde savaşlara, ekonomik krizlere rağmen 16.055 trilyon dolara ulaşmıştır¹⁵⁸

Şekil 1.2. 1960-2017 Yılları Arası Dünya İhracat Değerleri (\$) (Kaynak: Dünya Bankası).

Ekonominin küreselleşmesindeki en belirgin faktör, küreselleşmeye karşı bakış açıları ne olursa olsun, bütün görüşlerin ortak noktası Çok Uluslu Şirketlerin varlığıdır (Multinational Companies-MNC). Günümüzde şirketlerin artık belli bir merkezi bulunmamaktadır. Ayrıca bu şirketler tek bir noktada hizmet vermemektedir. UÖŞ'ler

¹⁵⁵ Mehmet Y. Çelik, "Boyutları ve Farklı Algılarıyla Küreselleşme", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32, 2015, 57-74.

¹⁵⁶ Erol Tümertekin ve Nazmiye Özgüç, *Ekonomik Coğrafya*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2016. s. 45.

¹⁵⁷ Gross domestic product 2016, (8 Kasım 2017), <https://data.worldbank.org/data-catalog/GDP-ranking-table>

¹⁵⁸ World Bank, Trade, (10 Kasım 2017), <https://data.worldbank.org/topic/trade>

sınırları aşır, uluslararası ticari anlaşmalardan faydalanır, diğer ülkelere yatırım yapmışlardır. UÖŞ'lerin yabancı ülkelere yaptığı yatırımlara ise "Doğrudan Yabancı Yatırım" (Foreign Direct Investment-FDI) denilmektedir.

Tanım olarak ise UÖŞ'ler; *ortaklık kaynaklarını uluslararası sınırları dikkate almadan taksim eden, Dünya çapında dağıtım yapan fakat milliyet ve üst yönetim yönünden bir ulusal devlette üstlenmiş olan ortaklıktır*¹⁵⁹. Üretimlerin yerel olmaması, her ülkenin çeşitli ürünleri üretecek gücünün olmaması gibi nedenlerden dolayı UÖŞ'ler potansiyel gördüğü ülkelere yatırım yapmaktadır. Ekonomistler tarafından birçok tanımı yapılan UÖŞ'lerin, tanımlardaki ortak özellikleri arasında; bu işletmelerin doğrudan üretime yönelik faaliyet göstermeleri ve bu faaliyetleri birden fazla ülkede gerçekleştirmeleri bulunmaktadır¹⁶⁰.

Kavramsal olarak UÖŞ'lerin, kendi ülkesi dışında en az bir ülkede tesis veya diğer varlıkları bulunur¹⁶¹. Ayrıca UÖŞ'lerin çalışanları birçok ulustan olabilir. Tarihsel açıdan sınırlarının ötesine mal satan tüccarlardan, günümüze yaklaştıkça şekil değiştirerek birçok örnek verilebilir. Şirket olarak kabul edilmeyen tüccarların yaptığı ulus ötesi ekonomik faaliyetler UÖŞ'lerin yaptığı ekonomik faaliyetlere oldukça benzemektedir. Çünkü tüccarlar gibi UÖŞ'ler da coğrafi sınırları aşır uluslararası arenada kâr amacı gütmüşlerdir.

Ulus ötesi şirketler olarakta bilinen UÖŞ'lerin, Dünya'da bilinen ilk örneği Duch East Company¹⁶², Hollanda merkezli olup, 1602 yılında kurulan şirket, Çin'de ve Hindistan'da faaliyet göstermiş ve baharat ticareti yapmıştır¹⁶³. Günümüzde kurulan UÖŞ'lerin 1600'lü yıllarda ve sonrasında kurulan şirketlerle farkı oldukça azdır. Günümüzde UÖŞ'ler özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında kâr odaklı düşünerek, Dünya çapında ideolojik fark gözetmeden gelişmiş sanayisi bulunan, ülkelerin

¹⁵⁹ Fulya Kıvılcım, "Küreselleşme Olgusu ve Çokuluslu Şirketlerin Küreselleşme Süreci Üzerindeki Rolü", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 5 (2), 2015, 1-16.

¹⁶⁰ Nurcan, Kutay, *Küreselleşme Sürecinde Çok Uluslu Şirketler ve Yoksulluk Olgusu*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014. s. 37.

¹⁶¹ Multinational Corporation, (8 Kasım 2017), <https://www.investopedia.com/terms/m/multinationalcorporation.asp>

¹⁶² Birçok adıyla bilinir: The United East India Company, United East Indies Company, Duch East India Trading, East India Company.

¹⁶³ Dutch East India Company: The World's First Multinational, (8 Kasım 2017), <http://www.pbs.org/wgbh/roadshow/stories/articles/2013/1/7/dutch-east-india-company-worlds-first-multinational/>

ekonomilerine yatırım yapmış ve giderek artan bir ilerleme göstermiştir¹⁶⁴. Günümüzde UÖŞ'lerin kendi aralarında birden fazla işleve sahip olmaları, yönetimlerinin belli bir merkeze dayalı olması, bölümleri arasında belli bir politikanın olması ve çeşitli ülkelerde yavru şirketlerini merkezden kontrol etmesi yönünden ortak özellikleri bulunur¹⁶⁵.

UÖŞ'lerin az gelişmiş ülke ekonomileri üzerine yaptığı olumsuz etki nedeniyle yerel ekonomiler zora girmiş ve ciddi politik denetim sorunları ortaya çıkmıştır¹⁶⁶. Daha önce bahsedildiği üzere Muz Cumhuriyeti kavramı UÖŞ'lerin iç politikaya olan etkisinin sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca sömürgecilik sonrasında yeni bağımsızlık kazanmış devletler yabancı sermaye düşmanlığı yaparak ekonomik anlamda da bağımsızlık isteyerek UÖŞ'leri ve yatırımlarını istememişlerdir¹⁶⁷.

Ekonominin küreselleşmesinde diğer bir önemli konu ise UÖŞ'lerin yaptığı DYY'dir. Ünlü ekonomi dergisi Financial Times, DYY'nı; *bir ülkeden diğer bir ülkeye yapılan yatırımlar* olarak tanımlamaktadır¹⁶⁸. Doğrudan yapılan yatırımlar genellikle UÖŞ'ler tarafından yapılmaktadır. Ayrıca OECD'ye göre DYY; uluslararası ekonomik bütünleşmenin anahtarı olup, doğru bir yatırım ile finansal istikrarı sağlayabileceği, ekonomik gelişmeyi teşvik edeceği ve toplumların refah seviyesini artıracığını öngörmektedir¹⁶⁹.

Yerel ekonomilerin zayıf olduğu, yatırım yapamayacak durumda olduğu ülkelerde, DYY oldukça iyi fırsatlar sunmaktadır. Yapılan yatırımlar sayesinde istihdama olumlu etkileri olduğu görülmüştür¹⁷⁰. Ancak gelişmekte olan ülkelere yapılan DYY'ler yerel ekonomiler için riskler oluşturmaktadır (Bkz. Küreselleşme ve Eşitsizlik Coğrafyası). Küresel krizlerden kolayca etkilenebilen DYY'ler, kriz

¹⁶⁴ Esat Çam, "Çok Uluslu Şirketler ve Gelişen Ülkeler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 45, 2011, 93-120.

¹⁶⁵ Efe Dündar, "Uluslararası Ticaret Hukukunda Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Çok Uluslu Şirketlerin İncelenmesi", *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11 (41), 2014, 273-282.

¹⁶⁶ Erkal Fidan, "Çok Uluslu Şirketler ve Az Gelişmiş Ülkeler Üzerine Etkileri", *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 1995, 99-118.

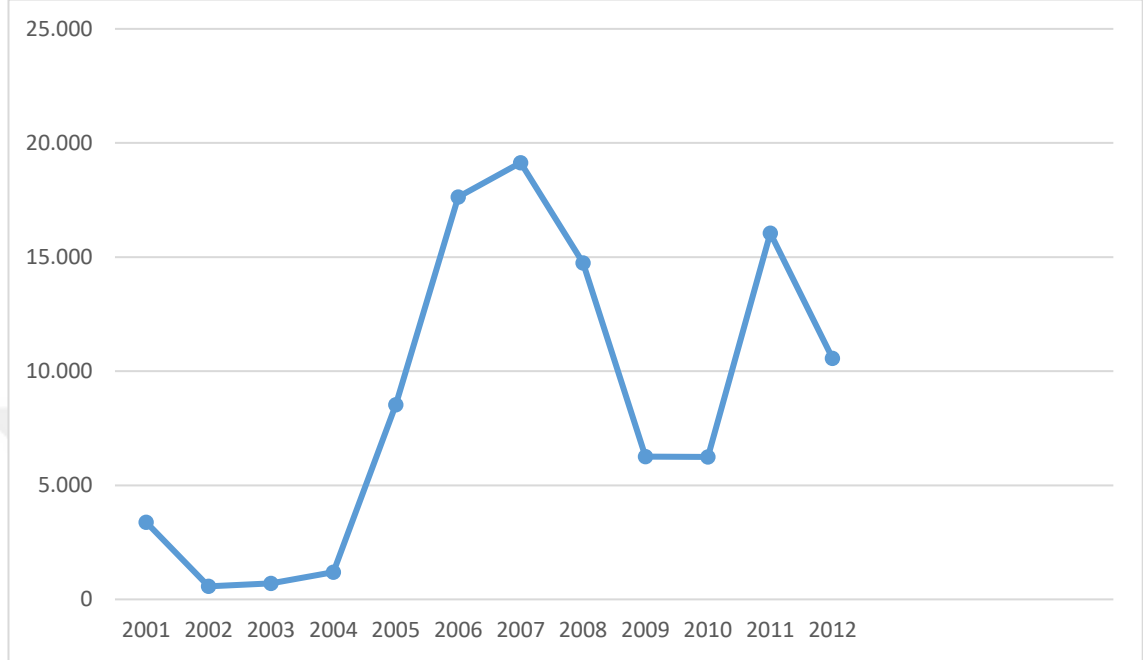
¹⁶⁷ Dündar, 273-282.

¹⁶⁸ Definition of Foreign Direct Investment, (8 Kasım 2017), <http://lexicon.ft.com/Term?term=foreign-direct-investment>

¹⁶⁹ *OECD Benchmark Definition of Foreign Direct Investment, Fourth Edition*, Organisation For Economic Co-Operation and Development, 2008.

¹⁷⁰ Aykut Ekinci, "Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme ve İstihdama Etkisi: Türkiye Uygulaması (1980-2010)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 2011, 71-96.

zamanlarında durma noktasına gelmektedir¹⁷¹. Örneğin şekil 1.3. incelendiğinde 2001 ve 2012 yılları arasında tüm Dünya ülkeleri tarafından yapılan yabancı yatırımlar yıllara göre oldukça farklılıklar göstermiştir (şekil 1.3.).

Şekil 1.3. 2001-2012 Yılları Arasında Türkiye'ye Yapılan DYY (\$), (Kaynak: Birleşmiş Milletler Data).

UÖŞ'ler ve yatırımları nedeniyle günümüzde birçok ekonomist tarafından “yeni ekonomi” kavramı ortaya çıkmıştır. Salvatore'ye göre yeni ekonomi küreselleşme ile birlikte, yazılım ve iletişim sistemlerine dayanır¹⁷². Ayrıca yeni ekonomi ulusal sınırların ötesine geçip, yüksek ekonomik verimlilik gerektiren icatlarla birlikte yoğun teknolojik ve sosyal değişim, aynı zamanda artış gösteren bilgi akışı küreselleşmiş yeni ekonominin karakteristiğidir¹⁷³. Gerçekten de yeni ekonomik düzen artık coğrafi sınırları yok etmiştir. Ekonomide liberalizm ile özgürleşen UÖŞ'ler, ileri teknoloji ile daha da gelişmiş ve yaygınlaşmışlardır.

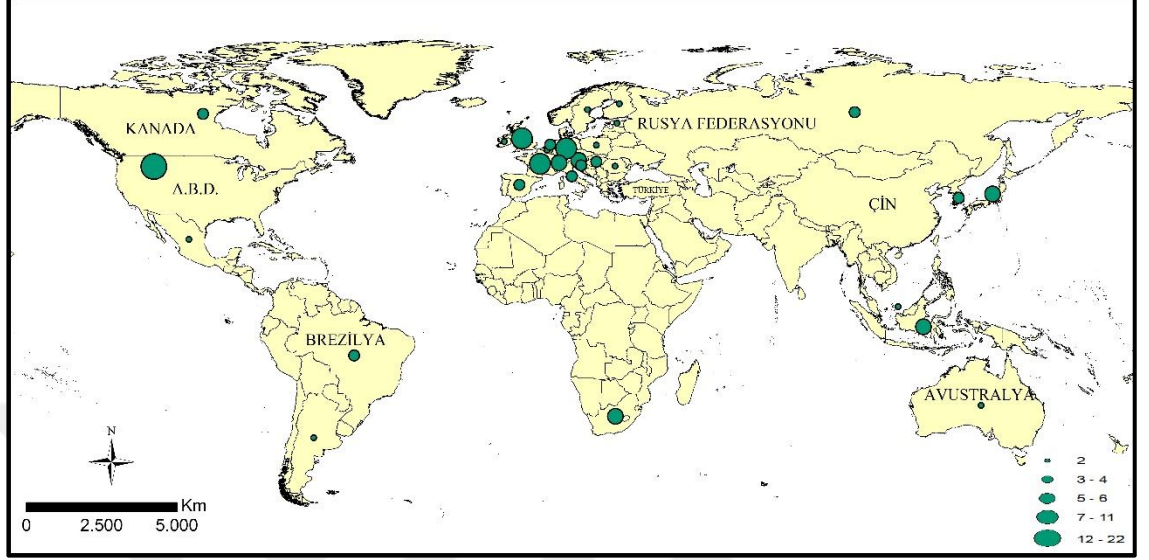
Dünya üzerinde UÖŞ'lere örnek verilebilecek birçok şirket bulunmaktadır. En önemli sayılan şirketlerden biri Coca Cola Company'dir. İçecek endüstrisinde oldukça önemli bir yere sahip olan şirketin 200'ü aşkın ülkede faaliyetleri bulunmaktadır. Yerel

¹⁷¹ *Foreign Direct Investment In Turkey*, Undersecretariat Of Treasury General Directorate Of Foreign Investment, 2010.

¹⁷² Dominick Salvatore, “The New Economy and Growth in The G-7 Countries”, [Yeni Ekonomi ve G-7 Ülkelerindeki Büyüme], *Journal of Policy Modeling*, 25, 2003, 531-540.

¹⁷³ Özgür Aslan, “Yeni Ekonomi: Özellikleri ve Endüstrileri”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 52, 2010, 299-318.

ekonomilerdeki içecekler ile oldukça kolay bir şekilde baş eden şirket, kültürel anlamda da toplumların Amerikalaşmasının öncülerinden birisidir. Coca Cola Company'nin bütün şirketleri ile birlikte toplam değeri 1 milyar Dolar'ın üzerindedir¹⁷⁴.

Harita 1.4. Dünya UÖŞ Dağılımı Haritası (Kaynak: Geographies of Globalization).

Ekonomik küreselleşmenin Türkiye üzerindeki etkileri incelendiğinde diğer ülkelere nazaran süreçten daha fazla etkilendiği görülmektedir. Her ne kadar coğrafi sınırların eskisi kadar önemli olmadığı gerçeği var olsa da, malların veya ürünlerin taşımacılık gibi nedenlerden ötürü hâlâ daha coğrafi konum kavramından etkilendiği görülmektedir. Şöyle ki enerji hatları için döşenecek boru hatları ülke sınırlarından, siyasi ilişkilere kadar birçok coğrafi şartlardan etkilenmektedir.

Türkiye önemli jeopolitik konumu nedeniyle Doğu-Batı, Kuzey-Güney doğrultuda enerji hatları veya ulaşım yolları gibi konuların merkezinde yer almaktadır. Dolayısı ile Azerbaycan'da çıkartılan doğal gazın Avrupa'ya satılması¹⁷⁵ veya Avrupa'dan Orta Doğu'ya satılacak olan bir ürünün geçeceği nokta genellikle Türkiye olmaktadır. Böylesine önemli bir noktada bulunan Türkiye'nin, gerek Orta Doğu ve Avrupa arasında köprü vazifesi görmesi, gerek Akdeniz ve Karadeniz gibi ticaretinin önemli olduğu denizlere kıyısının olması ekonomik açıdan oldukça avantajlı bir konumdadır. Bu sayede küresel firmalar, yatırımcılar Orta Doğu pazarlarını Türkiye gibi güvenli bir ülkeye kaydırmıştır. Böylece firmalar istihdam sağlayıp, vergi vererek Türk ekonomisine fayda sağlamışlardır. Ancak ekonomik küreselleşmenin Türkiye'ye

¹⁷⁴ Dünya'da Coca-Cola, (8 Kasım 2017), <http://www.coca-colaturkiye.com/dunyada-coca-cola>

¹⁷⁵ Tanap, Tanap Nedir?, (12 Kasım 2017), <http://www.tanap.com/tanap-projesi/tanap-nedir/>

olumsuz etkilerinden bahsetmek gereklidir. Örneğin birçok tekstil firması Türkiye'ye yatırım yaparak iç piyasadan pay almışlardır. Böylece küreselleşmeye ayak uyduramayan yerel üreticiler iflas etmişlerdir. Ayrıca küreselleşmeye ayak uydurmak amacı ile 1980 sonrasında köklü bir değişim geçiren Türkiye ekonomisi, serbest piyasa ekonomisine geçmiştir¹⁷⁶.

1.10.2. Küreselleşmenin Siyasi Hayata Etkileri

Küreselleşme sürecinin diğer bir etki alanı siyasettir. Dünya devletleri coğrafi sınırların eski önemini yitirmesi ile devletlerarasındaki yakın ilişkilerin artık sadece komşuluk ile olmayacağı bir döneme girilmiştir. Şöyle ki, İkinci Dünya Savaşı'nda ABD tarafından atom bombasına maruz kalan ve büyük kayıplar veren Japonya, artan komünizm tehlikesinden, kısa süre içerisinde sonra ABD ile yakınlaşmıştır. Günümüzde ise Japonya ve ABD sınırları arasında Büyük Okyanus olması rağmen siyasi ve askeri müttefiklerdir¹⁷⁷.

Anlamsal olarak incelediğimizde TDK'ya göre siyaset; *devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış*¹⁷⁸ olarak tanımlanmaktadır. Tanımdan yola çıkarak devlet işlerinin düzenlenmesi ve buna ek olarak devletlerarası işlerin organizasyonu küreselleşme ile birlikte, daha önce bahsedildiği üzere, başka anlamlar kazanmıştır. Latince kökeni araştırıldığında *politia* olarak geçmiş ve günümüze ise politika olarak ulaşmıştır¹⁷⁹. Blackwell'e göre siyaset; *bir toplumdaki ve bu toplum için kararlar alınması ve uygulanması etkinliği* olarak anlamlandırılmıştır¹⁸⁰. Yine Blackwell siyaset ile coğrafyayı ilişkilendirirken coğrafi etmenlerin siyaset kurumları üzerindeki etkisi nedir sorusunu sorar¹⁸¹. Şemseddin Sami'nin Kamus-i Türki eserine göre siyaset kelimesinin kökeninin Türk olduğunu ve anlamının *hükümet, idare-i memleket* olarak göstermiştir¹⁸². Ancak bu tanımında dış ilişkiler konusuna değinilmemiştir.

¹⁷⁶ Fırat Bayar, "Küreselleşme Sürecinde Türkiye'nin Gücü: Siyasi, Askeri ve Ekonomik Açından Bir Değerlendirme", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2 (4), 2015, 137-156.

¹⁷⁷ Obama: U.S. Will Stand By Longtime Ally Japan, (12 Kasım 2017), <https://www.washingtontimes.com/news/2011/mar/14/obama-us-will-stand-longtime-ally-japan/>

¹⁷⁸ Siyaset, (22 Kasım 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a155c4ab7d488.45596772

¹⁷⁹ Levis, C. T. ve Short C., *A Latin Dictionary*, Oxford At The Clarendon Press, 1958, p. 1391.

¹⁸⁰ Vernon Bogdanor, *Blackwell'in Siyaset Bilimi Ansiklopedisi*. Ümit Yayıncılık, Ankara 2003. s. 343.

¹⁸¹ Bogdanor, 268.

¹⁸² Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 1001, Ankara 2015. s. 1094.

Siyasi coğrafya terimi ise “siyasi” ve “coğrafya” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelerek, genel anlamda devletler ve mekân arasındaki ilişkileri incelemektir. Detaylı bir şekilde tanımlamak gerekirse; *Dünya'nın tamamında veya bir bölgesinde ya da ülkesinde, doğal, beşeri ve ekonomik olayların dağılımını, aralarındaki bağlantılarını, sebep ve sonuçlarını inceleyerek, devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış belirleyen bir bilimdir*¹⁸³. Genellikle jeostrateji ile karıştırılan siyasi coğrafya, gerçekte farklıdır. Jeopolitikte siyasi coğrafyaya olan bakış açısı coğrafyaya değil, coğrafyadan politikaya doğrudur¹⁸⁴.

Genellikle sınırları, devletlerin sınır şekillerini veya alan büyüklüklerini inceleyen siyasi coğrafyacılar günümüzde artık daha da güncel olaylara ilgi duymaktadır. Artık Dünya’da devletlerin alan büyüklüklerinin eskisi kadar önemli olmadığı bir dönemdeyiz. Örneğin küresel bir şirket dünyada birçok yerde petrol kuyusu açabilir. Buna Irak Savaşı’ndan sonra Irak’a yerleşen batılı petrol şirketleri örnek verilebilir¹⁸⁵. Sınırlardan çok ötede olan bir askeri operasyon, sonrasında kilometrelerce öteden yapılan siyasi etki ve sonucunda küresel şirketlerin Irak’a yatırımları küreselleşmenin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Dünya tarihinde siyasi küreselleşmenin kırılma noktaları mevcuttur. Birinci Dünya Savaşı, İkinci Dünya Savaşı, Sovyetlerin yıkılması ve 11 Eylül saldırıları. Bilindiği üzere 11 Eylül saldırıları gerek askeri, gerek ekonomik, gerekse siyasi boyuttaydı. Toplamda 2996 insanın öldüğü saldırıda ABD’li siyasetçiler de hedef alınmıştır¹⁸⁶. Saldırıların sonunda, ABD’nin başlattığı küreselleşme akımına savaş açan El-Kaide örgütü lideri Usame Bin Ladin saldırıyı üstlenmiştir. El Cezire televizyonundan yayılan örgüt videosunda Usame Bin Ladin küreselleşmeyi eleştirirken kendisinin ne kadar çelişkide olduğunu farkına varmamıştır. Afganistan dağlarında yaşayan Ladin, Amerikan yapımı saati, Rus yapımı kamuflajı ve silahıyla kendini savunduğu fikirle çelişkiye düşmüştür. Bu örnekten çıkarılacak sonuç aslında küreselleşmenin kendisinden kurtulanamayacak bir süreç olduğudur.

Birçok küreselleşmeci tarafından da kabul edilen diğer bir kırılma noktası Sovyetler Birliği’nin dağılmasıdır. Soğuk Savaş döneminde ABD ile sıkı bir rekabete

¹⁸³ Ramazan Özey, *Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya*, Aktif Yayınevi, İstanbul 2014. s. 1.

¹⁸⁴ Kâmil Günel, *Coğrafyanın Siyasal Gücü*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2008.

¹⁸⁵ Western Oil Firms Remain As US Exits Iraq, (26 Kasım 2017),

<http://www.aljazeera.com/indepth/features/2011/12/2011122813134071641.html>

¹⁸⁶ September 11 Attacks, (26 Kasım 2017), <https://www.britannica.com/event/September-11-attacks>

giren Komünist SSCB'nin 1992 yılında dağılmasıyla dünya üzerinde tek kutuplu bir döneme girilmiştir¹⁸⁷. Bunun sonucunda Rusya kendi içine kapanarak iç karışıklıklar ile yüzleşmeye çalışmıştır. ABD artık dünyanın jandarması haline gelmiş ve tek güç olarak 2000'li yıllara kadar hüküm sürmüştür.

Steger, siyasi küreselleşmeyi dünya üzerindeki siyasi ilişkilerin yoğunlaşması ve genişlemesi olduğunu ifade etmektedir¹⁸⁸. Bu ifade düşünüldüğünde siyasi ilişkiler gerçekten de sınır anlaşmaları gibi dar kapsamlı olmaktan çıkmıştır. Tarihi anlaşmalar incelendiğinde iki devlet arasındaki siyasi ilişkiler kendi bölgeleriyle sınırlı kalmıştır. Ancak günümüzde yoğunlaşan ve genişleyen siyasi ilişkiler, ülkelerin kendi sınırları ötesinden çok daha uzak ve sıkı bir hâl aldığını göstermektedir. Şöyle ki kendi komşusu ile siyasi bir kriz yaşayan bir ülkeye, çok daha uzaktaki bir ülke müdahale edebilir. 1974 yılındaki Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında ABD'nin Türkiye ve Yunanistan arasına girerek savaşı sonlandırmak istemesi, örnek olarak verilebilir.

Siyasi ilişkilerin daha yoğun olduğu konuda ise uluslararası siyasi örgütler örneği verilebilir. Uluslararası ekonomik, askeri ve sosyal konuların görüşüldüğü ve iş birliğinin arandığı BM, NATO veya AB gibi kuruluşlar devletlerarası organizasyonlardır.

Siyasi ilişkiler her ne kadar küreselleşmiş diye nitelendirilse de, bölgeselcilik iddiaları da önemini koruyan bir konudur. Şöyle ki, AB veya Avrasya Birliği ülkeleri kendi içlerinde bütünleşmiştir ve çıkar ilişkisinin yanında coğrafi sınırlar dikkate alınmıştır. Ülkelerin komşularıyla yaptığı yakınlaşmalar, bölgesel iş birlikleri gibi anlaşmalar, bazı durumlarda, siyasi bölgeselleşmeyi, küreselleşmeden daha da etkili kılmaktadır.

Küreselleşme sürecinin siyasete diğer bir etkisi ise uluslararası aktörlerin devletlerin haricinde etkili olmasıdır¹⁸⁹. Şöyle ki uluslararası sivil toplum kuruluşları, dünya üzerindeki herhangi bir siyasi, ekonomik, sosyal veya askeri krize müdahale etmekte ve söz sahibi olmaktadır. Dolayısı ile küreselleşme, uluslararası düzeyde faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının elini insan gücü ve para gücü olarak güçlendirmiş ve daha etkin olmalarını sağlamıştır. Örneğin Kimyasal Silahları

¹⁸⁷ İbrahim Fevzi Şahin, *Küreselleşme, Avrupa Birliği ve Türkiye*, Pegem Akademi, Ankara 2011. s. 25.

¹⁸⁸ Manfred B. Steger, *Küreselleşme*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2013. s. 83.

¹⁸⁹ Kürşat Kan, "Globalleşmenin Uluslararası İlişkilere Etkisi", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13 (20), 2011, 1-10.

Yasaklama Örgütü dünya üzerindeki kimyasal saldırıları önceden engellemiş ve raporlar sunmuş¹⁹⁰ ve Nobel Barış Ödülünü almaya hak kazanmıştır¹⁹¹. Sivil toplum kuruluşlarının uluslararası etkisi bununla da sınırlı değildir. Örneğin 1948 yılında BM ile iş birliği içinde olan ve danışma rolü alan 41 STK bulunurken, 1998’de 1500’ü aşmıştır¹⁹².

Siyasi küreselleşme konularının bir diğer tartışma konusu ise ulus devletlerdir (Nation State). Ulus devlet; *bazı insan topluluklarının kendi insan, toplum ve tarih anlayışlarına göre oluşturdukları ve sosyo-kültürel, hukuki norm ve değerlerine göre şekillendirdikleri politik organizasyonlardır*¹⁹³ şeklinde açıklanabilir. Bu tanımdan yola çıkarak küreselleşmenin etkileri ortaya koyulabilir. Örneğin tanımda geçen insan topluluklarının kendi insan, toplum ve tarih anlayışı tabiri küreselleşme ile yok olmaya yüz tutmuştur. Çünkü dünyanın küreselleşme ile birlikte artık bütün insanlığa ait kültürü ve değerleri vardır. Artık insanlar kendi kültüründe olduğu şekilde giyinmemekte, yemek yememekte veya müzik dinlememektedir. Dolayısı ile yerel kültürler ulus devletlerde yok olma aşamasındadır. Bundan yola çıkarak toplumların oluşturduğu ulus devletin siyasi organizasyonu artık geleneksel bir biçimde değilde küresel kurallar çerçevesinde yürütülmektedir. Dolayısı ile milliyetçilik akımları yavaş yavaş önemini yitirmektedir.

Ulus devlet tartışmalarında hiper küreselleşmeciler doğal olarak ulus devletlerin artık öldüğünü savunmaktadırlar¹⁹⁴. Dünya üzerinde hâlâ var olan ulus devletlerinde yok olacağını savunurlar. Ancak Kuzey Kore, Çin, İran gibi birçok açıdan dışa kapalı ülkelerin günümüzdeki durumu hiper küreselleşmecilere karşı duran örneklerdir. Özellikle Kuzey Kore kendine özgü devlet geleneğini sürdürmektedir. Yine hiper küreselleşmeciler devletlerarasındaki idari sınırların kalktığını savunmaktadırlar. Devletlerin denetlenmesindeki uluslararası sivil toplum kuruluşlarının rollerini ön planda tutmaktadırlar.

¹⁹⁰ No: 204, 27 Ağustos 2016, Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü- BM Ortak Soruşturma Mekanizması Raporu Hakkında, (28 Kasım 2017), http://www.mfa.gov.tr/no_-204_-27-agustos-2016_-kimyasal-silahlarin-yasaklanmasi-orgutu--bm-ortak-sorusturma-mekanizmasi-raporu-hk_.tr.mfa

¹⁹¹ Nobel Barış Ödülü, Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü'ne, (28 Kasım 2017), http://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/10/131011_nobel_baris

¹⁹² Aytekin Yılmaz, *İkinci Küreselleşme Dalgası*, Vadi Yayınları, Ankara 2004.

¹⁹³ Mesut Şöhret, “Ulus Devletsiz Devlet Sistemi: Lübnan Modeli”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5 (1), 2012, 85-108.

¹⁹⁴ Manfred B. Steger, *Küreselleşme*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2013. s. 88.

Öte yandan şüpheler hiper küreselleşmecilerin tam tersine, siyasi ilişkilerdeki sınırların bizzat siyasetçiler tarafından verildiğini, siyasi küreselleşmenin bizzat siyasetçilerin kararları sonucunda ortaya çıktığını savunmaktadırlar¹⁹⁵. Ayrıca dünya üzerindeki son yaşanan terör saldırıları sonucunda sınır kontrolleri, devletlerarasındaki ilişkiler kısıtlanmıştır. Örnek olarak 11 Eylül saldırıları sonucunda özellikle göçmenlere karşı uygulamaya konulan sert uygulamalar verilebilir¹⁹⁶.

10.1.3. Küreselleşmenin Kültürel Hayata Etkileri

Küreselleşmenin en etkili, en yaygın etkisi olan kültürel boyutu, dünya üzerinde neredeyse her yere yayılmış ve bu etkiler başta sosyologlar olmak üzere coğrafyacılar, psikologlar, tarihçiler vs. tarafından incelenmiştir. Ekonomik ve siyasi olarak küreselleşmeyen ve dışa kapalı olan Kuzey Kore bile kültürel olarak küreselleşmeden nasibini almıştır. Şöyle ki son yıllarda Kuzey Kore Devleti tarafından açılan fast food restoranları, basketbol oynayan insanları ve okullarında yabancı dil olarak okutulan İngilizce vs. gibi örnekler Kuzey Kore'nin bile küreselleşmeden kaçamadığının kanıtıdır.

Günümüzde ekonomik ve siyasi etkileşimin artmasının yanında, insanlar arası etkileşim de olağan üstü bir biçimde artmıştır. Artık daha fazla insan seyahat yapmakta ve çeşitli teknolojik aletler ile farklı yerlerden haberler, imajlar ve anlatılar insanlar arasında akmaktadır¹⁹⁷. Bahsi geçen kavramların insanlar arasındaki akımı artarken kültürel unsurlar bir kimlik sorununa dönüşmüş ve evrensel kültür ile yerel kültür arasındaki çelişki artmıştır¹⁹⁸. Küreselleşmeye karşı eleştirel yaklaşan araştırmacılar ise bu durumun kültürleri homojenleştirdiği ve günlük yaşamında zengin olanların fakir olanların yaşamını tahrip ettiği görüşünü savunurlar¹⁹⁹.

Küreselleşmenin kültüre olan etkisini daha iyi bir şekilde anlamak için kültür kelimesini doğru bilmek gerekmektedir. Çünkü oldukça geniş bir anlamı olan kültürün tanımı bahsi geçecek konu açısından oldukça önemlidir. En geniş anlamı ile yaşayış

¹⁹⁵ Steger, s. 90.

¹⁹⁶ Five Ways Immigration System Changed After 9/11, (28 Kasım 2017), http://abcnews.go.com/ABC_Univision/News/ways-immigration-system-changed-911/story?id=17231590

¹⁹⁷ Gönül İçli, "Küreselleşme ve Kültür", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25 (2), 2001, 163-172.

¹⁹⁸ A. Müslim Akdemir, "Küreselleşme ve Kültürel Kimlik Sorunu", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (1), 2004, 43-50.

¹⁹⁹ Mustafa Talas ve Yaşar Kaya, "Küreselleşmenin Kültürel Sonuçları", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 22 (22), 2007, 149-162.

biçimi olarak karşımıza çıkan kültür kavramı, TDK'ya göre; *tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü*²⁰⁰, olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanımda geçen toplumun manevi değerleri oldukça geniş bir kavram olup, maddi ve manevi olarak ikiye ayrılır. Etimolojik olarak kültür kavramı Latince'den *cultura* kelimesinden gelmekte, *tarım ve tarımsal faaliyetler* anlamına gelmektedir²⁰¹. Ayrıca kültür içgüdüsel ve kalıtsal olmamakla birlikte, bireylerin doğduktan sonraki yaşamında öğrendiği alışkanlıklardır²⁰².

Kültür kelimesi dilimize iki farklı dilden, İngilizce ve Fransızca'dan girmiştir²⁰³. Latince bir kökeni olan kültür sözcüğünü Cumhuriyet Dönemi'nde ifade edebilmek için *ekin* sözcüğü kullanılmıştır ancak sonrasında bu kullanım yaygın olarak kabul görmeyince terk edilmiştir²⁰⁴. Kültür, İngilizce literatürüne ise Tylor tarafından 1871 yılında yerleştirilmiştir²⁰⁵.

Kültürle alakalı tanımlar elbette ki oldukça fazladır. Ayrıca kültür ile alakalı belli başlı kavramlar bulunmaktadır. Bu tanımlar alfabetik sırası ile değinecek olunursa; Alt Kültür (Sub-Culture): *Büyük bir kültür içindeki bir kültür grubu, çoğunlukla daha büyük kültürlerle olan inançları veya çıkarları farklılık gösterir*²⁰⁶. Dünya'da örnek olarak Punk alt kültürü²⁰⁷ ve ülkemizde ise çeşitli dini gruplar örnek gösterilebilir²⁰⁸. Devingen-İşlevsel Kültür (Dynamic Culture): *İnsanlığın sahip olduğu bütün kültürler, kendi doğaları gereği işlevseldir*²⁰⁹. Buna göre az işlevsel olan kültürler uzun süre yaşayamayacak ve daha işlevsel olan diğer kültürlerin etkisine girecektir.

²⁰⁰ Kültür, (29 Kasım 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a1e05a9d09ed6.66000743

²⁰¹ Levis, C. T. ve Short C., *A Latin Dictionary*, Oxford At The Clarendon Press, 1958, p. 488.

²⁰² Nuray Gümüştekin, "38. İcanas, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, I. Cilt", [Bildiri], *"Kültür Kavramı ve Osmanlı'dan Günümüze Kültürel Yapının İncelenmesi Eylül 2007"*, (317-326), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2011.

²⁰³ Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986. s. 6.

²⁰⁴ İbrahim Arslanoğlu, "Kültür ve Medeniyet Kavramları", *Türk Kültürü Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 15, 2000.

²⁰⁵ Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986. s. 11.

²⁰⁶ Subculture, (30 Kasım 2017), <https://en.oxforddictionaries.com/definition/us/subculture>

²⁰⁷ Where Did Punk Begin? A Cinema in Peru, (30 Kasım 2017),

<https://www.theguardian.com/music/2012/sep/14/where-punk-begin-cinema-peru>

²⁰⁸ Esra Lobut, *Sokak Sanatı ve Alt Kültürlerin Sokak Sanatına Yansıması*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

Karşıt Kültür (Counter Culture): *Yaygın sosyal normlara karşı ya da bu yöndeki değişkenlikle bir yaşam biçimi ve tutum takımı*²¹⁰ anlamına gelmektedir. Çeşitli marjinal gruplar örnek olarak gösterilebilir.

Kültür Şoku (Cultural Shock): *Kültür bakımından büyük değişmeler karşısında şaşırma, olaylara akıl erdirememe*²¹¹ anlamına gelmektedir. Kırsal kesimden kente göç eden insan veya insanlarda adaptasyon sürecinden önceki hal kültür şokuna örnek olarak gösterilebilir.

Kültürel Asimilasyon (Cultural Assimilation): *Farklı kökenden gelen azınlıkları veya etnik grupları, bunların kültür birikimlerini, kimliklerini baskın doku ve yapı içinde eriterek yok etme*²¹² anlamına gelmektedir. Almanya'daki gurbetçi Türklerin Polonyalılaşma durumu asimilasyon politikasına örnek olarak verilebilir²¹³.

Kültürel Gecikme-Boşluk (Cultural Lag): *Bir toplumun sözleşmeleri, kurumları ya da kültürel uygulamaları ile değişen sosyal koşullar ya da durumlar arasındaki, özellikle de teknolojik ilerlemelerden kaynaklanan bir farklılık*²¹⁴ anlamına gelmektedir.

Kültürel Yozlaşma (Cultural Degeneration): *Kültürel değerlerin yozlaşmaya uğraması sahip olunan dilin, dinin, ahlaki değerlerin, örf ve adetlerin yozlaşmaya uğraması demektir*²¹⁵. Özellikle küreselleşmenin etkisi bu alanda hissedilmektedir.

Coğrafyacılar tarafından özellikle incelenen kültür, özellikle coğrafi çevrenin insan yaşamına baskın olduğu görüşüne karşı çıkanlar tarafından sıklıkla araştırılmaktadır. Bu düşünceye göre fiziki çevrenin (iklim ve yer şekilleri başta olmak üzere), insan kültürünü şekillendiren aktif bir güç olduğunu ve bu süreçte insanın ise pasif bir güç olduğunu savunmaktadırlar²¹⁶. Ancak geçmişten günümüze insanın daha da aktif hâle geldiği ve coğrafi şartların etkisini daha da azalttığı bir gerçektir. Buna

²⁰⁹ Alperen Kayserili, *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1036 Erzurum 2014. s. 28.

²¹⁰ Counterculture, (30 Kasım 2017), <https://en.oxforddictionaries.com/definition/us/counterculture>

²¹¹ Kültür Şoku, (30 Kasım 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a1f5a3fab4265.04164454

²¹² Asimilasyon, (30 Kasım 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a1f5a5c472e86.46836604

²¹³ Yusuf Adıgüzel, "Almanya'da Kültürel Çatışma Alanı Olarak Türkçe", *Sosyoloji Dergisi*, 3 (22), 2011, 231-251.

²¹⁴ Cultural Lag, (30 Kasım 2017), https://en.oxforddictionaries.com/definition/us/cultural_lag

²¹⁵ Kamil Şahin, "Kültürel Yozlaşmaya Neden Olan Bir Unsur Olarak Televizyon", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1), 2011, 243-277.

²¹⁶ Alperen Kayserili, *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1036 Erzurum 2014. s. 31.

göre birçok kültürel coğrafya araştırmacısı, insanın rolünü ön planda tutarak çevresel değişimlere bakar²¹⁷.

20. yy'da telekomünikasyon teknolojisindeki gelişmeler kültürel semboller (resimler, müzik veya yazılar gibi) anlamına gelmektedir ve daha önceden olmadığı gibi dünyaya kapitalizm ile yayılmaktadır²¹⁸. Tarihte yemekten giyim kuşama, mesken tiplerinden yapı malzemelerine birçok alanda insana etkisi bulunan doğal çevrenin günümüzde etkisi zayıflamış, bunun yerine insanın doğal çevreye koyduğu kurallar ağır basmıştır. Şöyle ki Karadeniz Bölgesi'nde coğrafi yakınlıktan dolayı ev yapımında kullanılan ahşap malzeme günümüzde teknolojinin gelişmesiyle yerini betonarme yapılara bırakılmıştır. Modern tarzda yapılan birçok bina malzemesi betonarmedir, ancak eski kültürün yaşatılmak istenmesi sebebiyle birçok bina dıştan ahşap malzeme ile kaplanmıştır. Ayrıca küreselleşmenin evlerin iç kısımlarına kadar etkisi nüfuz etmiştir. Örneğin sofa, yer yatağı, yer sofrası veya haremlik selamlık odaları küreselleşmenin etkisi ile yok olmuşlardır²¹⁹. Bunların aksine günümüzde tipik ev tipleri olarak 3+1 daireler ve kapalı toplum diye tabir edilen rezidans tarzı apartmanlar yaygınlaşmıştır.

Küreselleşmenin Dile Etkisi: Teknolojinin gelişmesine paralel olarak küreselleşen dil, özellikle genç nüfus arasında moda haline gelmiştir. Küreselleşmenin dayattığı popüler kültür ile yerel diller bozulmaya ve yavaş bir biçimde yok olmaya başlamıştır. Günümüzde toplum tarafından *plaza dili* olarak tabir edilen ve konuşurken kelimelerin arasına serpiştirilen İngilizce kelimeler, toplumun geldiği noktayı gözler önüne sermektedir. Özellikle internet kullanımının artması ile popüler hale gelen İngilizce, toplumda konuşulduğu zaman daha sempatik olarak algılanmaktadır. Filmler, diziler, oyunlar gibi görsel ve yazılı araçlarla aktarılan İngilizce, küreselleşmenin toplumlar üzerindeki en büyük kozudur.

İngiliz Dili'nin bu denli yaygınlaşması sonucu İngilizce artık bir dünya dili haline gelmiştir. Günümüzde en kapalı toplum olarak kabul edilen Kuzey Kore okullarında, dahi daha önce bahsedildiği üzere, İngilizce yabancı dil olarak okutulmaktadır. Bahsi

²¹⁷ Kayserili, s. 37.

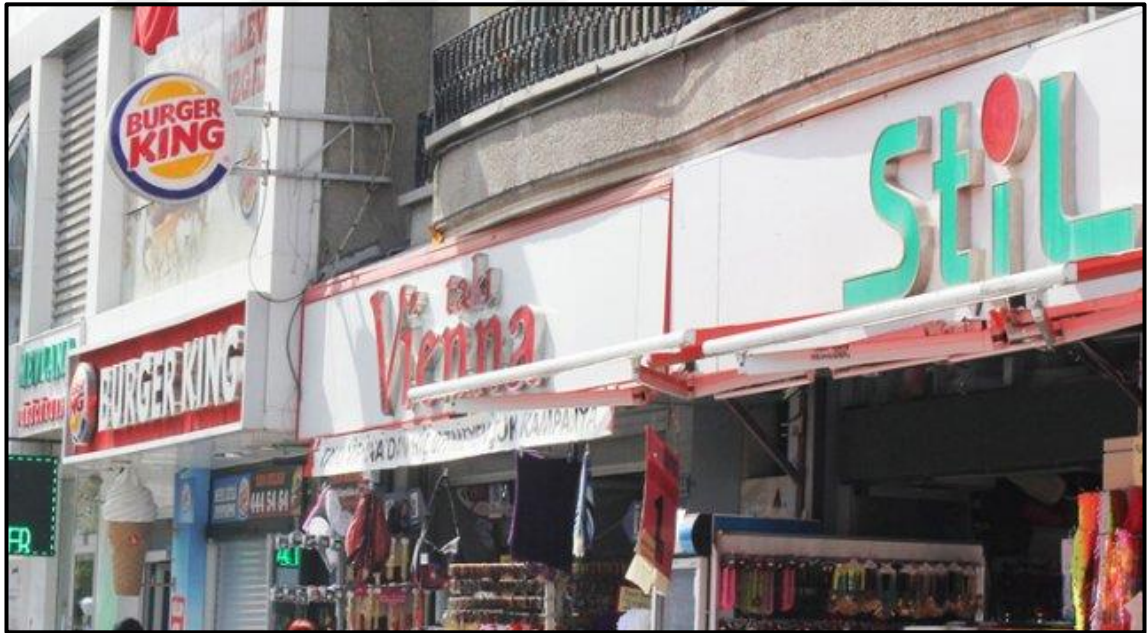
²¹⁸ Warwick E. Murray, *Geographies of Globalization*, Routledge, New York 2006. p. 219.

²¹⁹ Deniz Demirarslan, "38. İcanas, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, I. Cilt" [Bildiri], "*Batılılaşma Sürecinde Türk Barınma Kültüründeki Değişim ve Konuttaki Yansımaları Eylül 2007*", (209-220), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2011.

geçen örnekteki diğer bir çelişki ise Kuzey Kore halkının ve yönetiminin ABD'den nefret etmesidir.

İngilizce'nin dünya dili olması nedeniyle teknolojinin geliştirdiği birçok ürün, nerede üretilirse üretilsin İngilizce isimle ortaya çıkmaktadır. Bu ürünler İngilizce isimleri ile piyasaya sürülmekte ve yerel diller tarafından karşılığı bulunamamakta veya çok geç anlamlandırılmaktadır. Örneğin Türkiye'ye satılan bir ürünün reklamlarda İngilizce ismi ile satılması ve TDK'nın ürünleri isimlendirirken pasif davranması Türk Dili'ni yozlaştırmaktadır. Dolayısı ile toplum yeni ürünleri kendi dilinde değil de, başka bir dilde isimlendirmektedir. Özkul, İngilizce'nin böylesine güçlü olmasını dil soykırımı olarak nitelendirmiştir²²⁰.

Ayrıca toplum tarafından popüler olarak algılanan İngilizce birçok reklam tabelasında görülmektedir. İster AVM'lerde, ister sokak arasında olsun İngilizce reklam tabelaları yerel dillerin önüne geçmiştir. Ancak bu durumla mücadele eden ülkelerde bulunmaktadır. Örneğin Kanada'nın Fransız Québec Bölgesinde iş yerlerindeki reklam tabelaları Fransızca olmak zorundadır²²¹. Elbette bu kararda milliyetçilik duygularının ön planda olduğunu bilmek gerekir.

Fotoğraf 1.1. Dildeki Yozlaşmanın Bir Örneği (Kaynak: Türkiye Gazetesi, 30 Kasım 2017).

²²⁰ Osman Özkul, *Kültür ve Küreselleşme*, Açılım Kitap, İstanbul 2013. s. 140.

²²¹ Quebec to Amend Language Laws to Require French On All Storefronts, Signs, (30 Kasım 2017), <http://www.ctvnews.ca/canada/quebec-to-amend-language-laws-to-require-french-on-all-storefronts-signs-1.2886526>

Dildeki yozlaşmanın diğer bir aracı popüler müziktir. Dünya sahnesine çıkan ve Kanada'dan Etiyopya'ya bütün kürede tanınan sanatçılar şarkılarını İngilizce olarak çıkarmakta ve tüm dünyaya medya aracılığı ile yaymaktadır.

Havai Üniversitesi Küresel Araştırma Merkezi'nde yapılan araştırmaya göre; Dünya'daki dil sayısı azalmakta ve kültürel güçler arasında türdeşleşme artmaktadır. Göç ile insanlar dillerini taşımakta ve gittikleri ülkenin dilini etkilemektedir. Özellikle yabancı dil öğrenimi ile kültürler sınırlar ötesine taşınmaktadır. Ayrıca internet dili gelişmiş, iletişim ve bilgiye hızlı bir şekilde ulaşmanın aracı haline gelmiştir. Öte yandan akademik çalışmaları daha geniş kitlelere duyurmak ve entelektüel söylem oluşturmak amacıyla toplumlar küreselleşmeden etkilenmektedir²²².

Küreselleşmenin yozlaştırıcı etkisi karşısında, Mustafa Kemal Atatürk'ün *ülkesini yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti dilini de yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmalıdır*²²³ sözü, kültürel yozlaşma tehdidine karşı Türk Dili'ne verdiği önemi ortaya koymaktadır. Ancak küreselleşme ile durum tam tersine gitmektedir. Türk Dili yozlaşmakta ve İngilizce kelimeler ile istila edilmektedir.

Elbette ki İngilizce'nin ikinci dil veya dünya dili olması sömürgecilik ile başlamış ve özellikle ABD'nin dünyanın lideri konumuna gelmesiyle de zirve noktaya ulaşmıştır. Örneğin 16. yy'da İngilizce konuşan insan sayısı 7 milyon civarında iken, 1990'lara gelindiğinde bu sayı 400 milyona ulaşmıştır²²⁴. Daha önce bahsi geçen internet kullanımının artmasıyla İngilizce yaygınlaşmış, aynı zamanda İngilizce içerik sayısı da artmıştır. Günümüzde internetteki içerik dilinin % 50'sinden fazlasını İngilizce oluşturmaktadır. Bir milyarın üzerinde nüfusu olan Çin bile içerik dili listesinde dokuzuncu olabilmıştır²²⁵ (Şekil 1.5.).

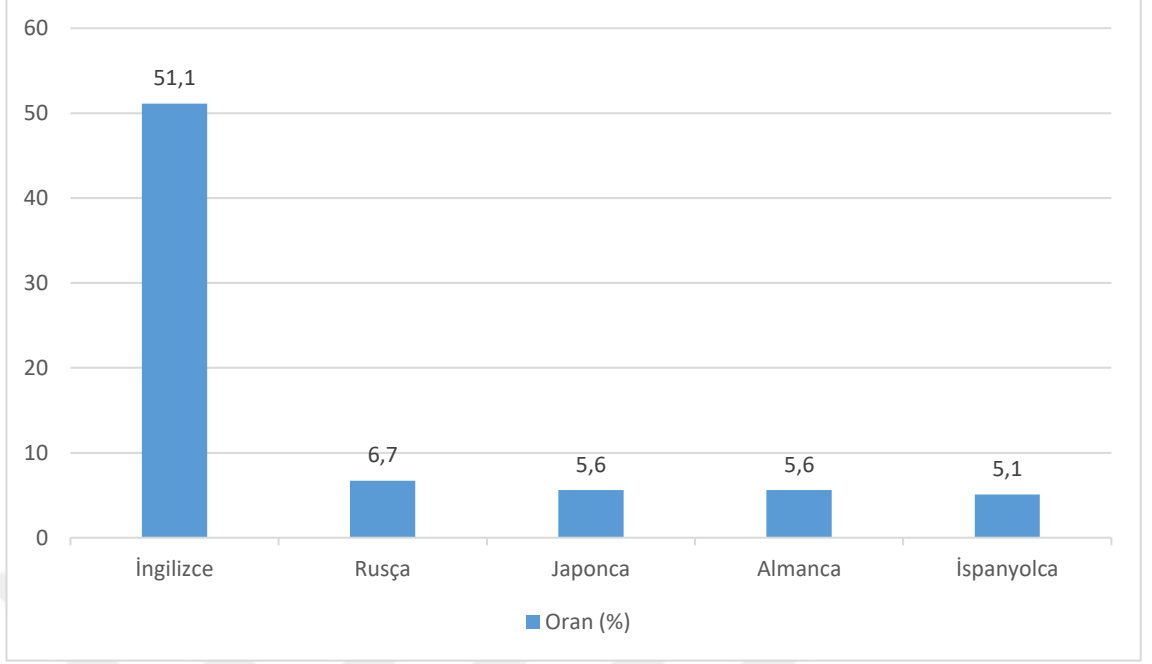
²²² Manfred B. Steger, *Küreselleşme*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2013. s. 114-115.

²²³ Atatürk'ün Dil İle İlgili Sözleri, (30 Kasım 2017), <http://www.ataturkinkilaplari.com/ao/31/ataturkun-turk-dili-ile-ilgili-sozleri.html>

²²⁴ Steger, s. 117-118.

²²⁵ Usage of Content Languages For Websites, (30 Kasım 2017), https://w3techs.com/technologies/overview/content_language/all

Şekil 1.4. İnternetteki İçerik Dili (Kaynak: Web Technology Surveys).

Küreselleşmenin Müziğe Etkisi: Kültürel küreselleşmenin en etkili olduğu boyutlardan biriside yerel müziklere olan etkisidir. Özellikle genç nüfus arasında internet kullanımı ile popüler kültürün yaygınlaşması müzik alışkanlıklarına da etki etmiş ve yerelde olan ezgileri, enstürmanları ve duyguyu değiştirmiştir. Günümüzde popüler olmak isteyen bir müzik yapımcısı pop, rap, hiphop gibi tarzları üretmekte ve o kültürün gerektirdiği şekilde giyinmektedir. Topluma rol model olan bu kişiler özellikle genç nüfusa büyük etkiler bırakmaktadır. Örneğin Youtube gibi popüler video siteleri incelendiğinde müzik paylaşımları yerel müziklerden ziyade popüler kültürün ürettiği müziklerin daha fazla olduğu görülmektedir. Son yıllarda internet ile adapte olmaya çalışan yerel sanatçılar da küreselleşmeden nasibini aramaktadır. Bu konuda küreselleşmenin ve internet kullanımının birçok avantajı da vardır. Şöyle ki bir internet kullanıcısı hangi ülkede olursa olsun, istediği sanatçının müziğine aynı şartlar altında ulaşabilmektedir. Yerel sanatçıların bu avantajı kendi lehlerine çevirmeleri ise oldukça kolaydır.

Popüler kültürün oluşturduğu bir diğer konu ise, genellikle ABD’de olmak üzere batılı devletlerde üretilen müziğin bütün dünyadaki insanlara ulaşmasıdır. Müziğin evrenselliği bir gerçektir ve bu söze en çok yardım eden süreç ise küreselleşmedir. Şöyle ki, popüler müziğin Nairobi’den New York’a kadar geniş bir dinleyici ağı bulunmaktadır.

Ancak böylesine bir sürecin de, yerel kültürlerin en önemli ürünü olan müziğe, oldukça olumsuz etkileri vardır. Örneğin Türk Müziği denildiğinde ilk akla gelen çalgı aleti bağlamadır. Günümüzde bağlama ile üretilen müzik sayısı ise popüler kültürün ürettiği müzik sayısına göre oldukça az kalmaktadır. Dolayısı ile popüler müziğin yerel müziklerin üzerinde oldukça yıpratıcı bir etkisi bulunmaktadır.

Ayrıca küresel müzik ile coğrafi çevre etkisiz bir hâle gelmektedir. Türk Kültürü'nde yer alan türkülerde birçok coğrafi tema işlenmiştir. Birçok kültürel tema içeren türkülerin duygusal tarafı oldukça ağır basmaktadır. Örneğin “Erzurum Dağları kar ile boran” türküsünün sözleri Erzurum yöresinin soğuk ikliminden bahsetmiştir²²⁶. Örnekte olduğu gibi türkülerde Türkiye'nin coğrafi yapısı, özellikle fiziki coğrafi unsurları yoğun şekilde görülmektedir²²⁷. Küreselleşmenin müzikte baskın olması ile birlikte şarkı sözlerinde coğrafi unsurlar yok olmuştur. Artık şarkı sözlerinde insanların yaşadığı çevre özelliklerinden çok küresel kültürde popüler olan konular seçilmiştir.

Öte yandan popüler kültürde üretilen müziklerin birçoğu İngilizce Dili'ndedir. Bu sayede birçok İngilizce konuşulmayan ülkede üretilen müziklerde, küresel dil olan İngilizce'den kelimeler bulunmaktadır.

Küreselleşmenin Giyim Kültürüne Etkisi: Küresel kültürün diğer bir önemli etkisi ise insanların giyim kuşamına yaptığı etkidir. Günümüzde artık nerede olunursa olunsun insanlar kot pantolon ve tişört başta olmak üzere popüler kültürün dayattığı kıyafetleri giymektedir.

Özellikle AVM'lerin yaygınlaşması ile değişen giyim kuşam kültürünü Özey, Avmerikalılaşmak olarak tanımlamıştır²²⁸. Bu sayede milli kültür unutulmuş ve özellikle İslam Kültürü'ne uygun olmayan tarzda giyim yaygınlaşmıştır. Bu örnekten küreselleşmenin, dine karşı dahi olsa dahi, ne kadar etkili olduğu anlaşılabilir. Birçok dinin emrettiği şekilde giyinmenin, küreselleşme sayesinde, artık çağ dışı kabul edildiği bir dönem yaşanmaktadır.

Küreselleşmenin Yemek Kültürüne Etkisi: Coğrafyanın yerel kültürlere ve özellikle yemek kültürüne olan etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Bir doğal ortamın izin verdiği ölçüde yetişen tarım ürünleri ile yapılan yemekler başka bir mekânda görülmemektedir.

²²⁶ Erzurum Dağları Kar İle Boran, (1 Aralık 2017),

http://www.turkuler.com/sozler/turku_erzurum_daglari_kar_ile_boran_uh.html

²²⁷ Abdullah Uğur, “Müzik Coğrafyası: Türkülerdeki Coğrafya”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 74, 2015, 239-260.

²²⁸ Ramazan Özey, *Avmerikalılaşmak*. Aktif Yayınevi, İstanbul 2003. s. 19.

Coğrafyanın yanında dini emirlerinde yemek kültürüne etkisi oldukça fazladır. Belli başlı hayvanların yenmesinin yasaklanması bir toplumda yemek kültürünü kökten değiştirebilir.

Günümüzde küreselleşme ile birlikte gelişen ulaşım ağı sayesinde tarım ürünlerine yerelliğe bağlı kalmaksızın ulaşılabilir. Uzak mesafelerde üretilen ürünler istenilen yere teknolojik imkânların el verdiği ölçüde taze bir şekilde ulaştırılmaktadır. Böylece yapılacak yemek çeşiti veya yemeklerdeki malzeme çeşidi artmıştır.

Küreselleşmenin mutfak kültürüne asıl etkisi ise, özellikle ABD kültüründe bulunan fast food (Hamburger, Donut, Kola vb.) tarzı yiyeceklerin sağlıksız olmasına ve obeziteye yol açmasına rağmen,²²⁹ tüm dünyaya yayılmasıdır. Günümüzde AVM kültürünün yaygınlaşması ile fast food tarzı yiyecek satan restoran sayısı artmıştır. Şöyle ki dünyanın en büyük fast food üreticisi McDonald's firmasının dünya üzerindeki toplam restoran sayısı 32.000'dir²³⁰. Türkiye'de ise hemen hemen her şehirde bulunan restoran sayısı ise 260'dır²³¹. Böylesine geniş bir ağı bulunan birçok küresel firma dünyaya fast food yiyeceklerini sunmaktadır. Ayrıca bu tür restoranlar yerel kültürlerle uyum sağlamak konusunda oldukça ustalaşmışlardır. Örneğin et ürünleri ağırlıklı olan fast food tarzı yiyeceklerin satıldığı Burger King veya Mc Donald's gibi restoranların, Hinduizm dinine mensup kişilere ayrı menüler sunmaktadır. Örneğin Hindistan'a yatırım yapan bu restoran zincirleri genellikle tavuk ve balık ürünlerini kullanmaktadır²³². Türkiye'de ise İslam'ın domuz eti ve ürünlerini yasaklaması nedeniyle, bu tarz küresel firmalar, yerel kültüre uygun hareket etmektedir.

Öte yandan fast food tarzı restoranlar ile yerel kültürlerdeki restoran anlayışı değişmiştir. İnsanların küresel firmalara yöneldiğini gören yerel firmalar, kendilerini fast food kültürüne adapte etmişlerdir. Örneğin Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan döner, artık hamburger ekmeğinin arasına girmiş ve küreselleşmeye adapte olmuştur. Bu sayede özellikle Almanya başta olmak üzere döner tüm dünyaya yayılmıştır. Ayrıca küreselleşmenin olumlu yanlarını yakalayabilen firmalar ABD'de

²²⁹ Steen Stender, J. Dyerberg ve Arne Astrup, "Fast Food: Unfriendly and Unhealthy", [Fast Food: Arkadaşça ve Sağlıklı Olmayan], *International Journal of Obesity*, 31, 2007, 887-890.

²³⁰ Dünya'da McDonald's, (1 Aralık 2017),

<https://www.mcdonalds.com.tr/kurumsal/hakkimizda/dunyada-mcdonalds/dunyada-mcdonalds>

²³¹ Tarihçe, (1 Aralık 2017), <https://www.mcdonalds.com.tr/kurumsal/hakkimizda/turkiyede-mcdonalds/turkiyede-mcdonalds-tarihce>

²³² Mc Donald's Menu in India, (1 Aralık 2017), <https://www.mcdonaldsindia.com/products.html>

simit restoranları dahi açmışlardır. Gayet başarılı bir profil çizen bu firmalar yabancı kültürler tarafından yabancılık çekilmeden benimsenmiştir²³³. Böylesine bir adaptasyonu kültürel yozlaşma olarak nitelendiren tartışmalar da mevcuttur. Ancak zamana uyma zorunluluğu olan ticaretin, hayatta kalmak için, küreselleşmeye adapte olmaktan başka bir çaresi yoktur.

Dil, yemek veya giyim gibi konular elbette kültürün en önemli öğeleridir. Bunların yanında spor gibi çeşitli faaliyetlerin de kültürün bir parçası olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin cirit atlı sporunun Türk Kültürü'ndeki yeri hâlâ yerini korumaktadır. Ancak küreselleşmenin etkileri ile birlikte Amerikan Kültürü'ndeki basketbol gibi sporlar tüm küreye yayılmıştır. Dolayısı ile basketbolun ve futbolun coğrafi dağılımı yaygınlaşmıştır. Bu dağılım yaşanırken dağıtıcılar ise her zamanki gibi iletişim araçları olmuştur. Dünya kupaları, olimpiyat oyunları gibi organizasyonların izleyiciye aktarılması teknolojik aletler ile mümkün kılınmış ve yerel kültürlere yayılmasına neden olmuştur²³⁴.

Kültürün küreselleşmesi konusu incelendiğinde, George Ritzer'in iddia ettiği toplumun McDonalddlaşması savı ile mutlaka karşılaşılacaktır²³⁵. Kültür açısından oldukça önemli ve çarpıcı bir tezi olan Ritzer'in, tek bir restoran zincirinden tüm dünyada yaşayan insanların kültürünü tespiti gerçektende birçok tartışmaya yol açmıştır. Buna göre Ritzer öncelikle isim alma hakkı ile büyüyen McDonald's restoran zincirlerini incelemiş ve bu restoranların dünyanın neredeyse her yerinde aynı hizmet standardını verdiğini tespit etmiştir. Şöyle ki, self servis mantığı ile hizmet verme, işletmede çalışan insanların tek tipleşerek müşteriler ile belli başlı cümleler dışında konuşmamaları, restorandaki koltukların müşterilerin bir an önce yemeklerini bitirip kalkmaları için rahatsız bir biçimde olması, neredeyse her yerde belli bir lezzet ve fiyat standartı sunması gibi özellikleri bulunmaktadır. Ritzer McDonal's restoranlarındaki bu standartlaşmayı verimlilik, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik ve denetim olmak üzere dört ana başlık altında bahsetmiştir²³⁶.

Ritzer çalışmasının sonlarında, McDonald's restoranları ile tek tipleşmeye başlayan yemek endüstrisini toplumun tek tipleştirilmesine bağlamaktadır. Ona göre,

²³³ Ayşe Asker, "Küresel-Yerel Etkileşimi: Yerelin Dönüşümü Olarak Simit Sarayı Örneğinde Simidin Fast-Food'laşması", *Erciyes İletişim Dergisi*, 2 (1), 2011, 88-104.

²³⁴ Tarkan Oğuz, "Popüler Kültür ve Sporun Endüstrileşme Süreci", *Kurgu Dergisi*, 21, 2005, 195-204.

²³⁵ George Ritzer, *Toplumun McDonalddlaştırılması*. Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011. s. 30.

²³⁶ Ritzer, s. 34-35-36-37.

nasıl ki diğer restoranlar artık McDonald's restoranlarının verdiği hizmet standartları yönünden tek tipleştiyse, toplumda aynı şekilde dünyada nerede olursa olsun tek tipleşmiştir. Örneğin, küreselleşme sayesinde tüm Dünya'da "en" listelerinde her zaman pop müzik vardır. Aynı şekilde, tüm dünya kot pantolon giyinmekte, AVM'lerden ve büyük marketlerden alışveriş yapmakta, aynı filmi izlemekte, aynı dili konuşmakta (İngilizce), aynı sporu yapmakta (futbol) ve aynı yemeği (hamburger) yemektedir. Dolayısı ile bireyler Dünya'nın neresine giderlerse gitsinler ortak bir kültür onları karşılayacaktır. Rizter'in bu görüşü kültürel benzeşmenin somut kanıtlarını içermektedir ve açık bir şekilde hiper küreselleşmeci görüşünü savunmaktadır.

Sonuç olarak birden fazla kültürel etki altında kalan insanlarda çok kültürlülük hâli hâkim olmuştur²³⁷. Kültürlerin erozyona uğradığı günümüzde çok kültürlü olmak artık kaçınılmaz olmuştur. Doğu-Batı sentezi şeklinde ortaya konulan müzik gibi kültürel öğeler ne Doğu ne de Batı kökenlidir. Bahsi geçen konuda küreselleşme karşıtları haklı sebeplerini ortaya sürerken, kültürel yozlaşmayı kültürel emperyalizmin yayılışının bir sonucu olarak görmektedir²³⁸.

Ayrıca küreselleşmenin kültürel etkisine karşı olan ve dini öğretilere yönelik bir tehdit olan kişi veya gruplar da mevcuttur. Batı kökenli olmayan dini grupların birçoğu, Batı'nın seküler ve popüler kültürünü kendi kültürlerine yönelik bir tehdit olarak görmektedir²³⁹. Buna yönelik olarak, seküler sistem ile yönetilmeyen ülkelerin veya örgütlerin birçoğu temel iletişim aletlerini yasaklayarak vatandaşlarını Batı Kültürü'nden korumayı amaçlamışlardır.

1.11. KÜRESELLEŞME VE COĞRAFYA İLİŞKİSİ

Şüphesiz küreselleşme gibi birçok disiplin ile alakası olan bir konunun, coğrafya bilimi ile ilişkisi oldukça yoğun ve fazladır. Coğrafya ile küreselleşmenin ilişkisini anlamak için kapsamlı bir tanımdan yola çıkmak gereklidir. Coğrafya; *insanla doğal ortam etkileşimleriyle dağılışı, karşılaştırma ve nedensellik ilkelerine uygun olarak araştıran ve sonuçlarını sentez halinde veren bilimler topluluğudur*²⁴⁰. Tanımdan yola

²³⁷ Ozan Türk, *Küreselleşme ve Çokkültürlülük*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013. s. 129.

²³⁸ Zekai Savaşlar, *Küreselleşme ve Sosyal Boyutu*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007. s. 42-43.

²³⁹ Roger W. Stump, *The Geography of Religion: Faith, Place and Space*, Rowman & Littlefield Publishers Inc, New York 2008. p. 379.

²⁴⁰ Mesut Elibüyük, *Matematik Coğrafya*, Ekol Yayınevi, Ankara 2000. s. 31.

çıkarak coğrafya tanımlarının olmazsa olmazı dağılım ilkesi küreselleşmenin de etkisi ile dar alanlardan daha büyük alanlara doğru genişlemiştir. Örneğin bir ülkede üretilen bir ürünün pazarı yakın coğrafyasında iken, günümüzde pazar olanakları daha da genişlemiş ve uzak coğrafyalara ulaşmıştır.

İnsan ve çevre etkileşimi ile ilgilenen coğrafyanın bu bağlamda sadece fiziki coğrafya ile değil de, aynı zamanda ekonomik ve beşeri alanlarla da ilgilendiği bir gerçektir. Dolayısı ile ekonomik coğrafya araştırmalarında, küreselleşmenin ekonomik boyutu göz ardı edilmemelidir. Çünkü coğrafyanın dağılım, neden-sonuç ilkeleri gereği küreselleşme ile bağdaşan birçok yönü ortaya çıkmaktadır.

Coğrafyanın yanında diğer bilim dallarının da küreselleşme çalışmalarına ağırlık vermesi, disiplinler arası çalışma anlayışı açısından coğrafya bilimi için oldukça önemlidir. Çünkü bir tarım ürününün sadece üretildiği çevrede satılmaması küreselleşmenin sonuçlarından sadece biridir. Ayrıca uluslararası ticaretin gelişmesi bir bölgenin hinterlandını da genişletmiştir. Örneğin Erzurum'da üretilen ve yaygın bir şekilde tüketilen civil peynirin küresel pazar imkânlarının kolaylaşması sonucunda ABD'ye ihraç edilmesi Erzurum'un hinterlandının etki alanını ortaya koymaktadır²⁴¹. Ayrıca yerel ekonomilerin küreselleşmeden olumlu yönden faydalanabileceğine örnek olarak verilebilir.

Ayrıca küreselleşme ile coğrafi mekân anlayışı değişmiştir. Örneğin belli bir kültürün hâkim olduğu alanlar artık yok olmaya başlamıştır. Çünkü küresel kültürün mekâna yayılım alanı neredeyse tüm dünyadır. Murray bu durumu küreselleşmenin coğrafyası adlı kitabında “coğrafya bitti mi?” adlı konu başlığı altında işlemiş ve mekânın artık dağılımda eskisi kadar önemli olmadığını savunmuştur²⁴².

Bölgesel coğrafya açısından ise küreselleşmiş fikir veya ürünlerin bölgesel dağılım anlayışı günümüzde farklılaşmıştır. Bölgesel coğrafya tanımlarında sınırlandırılmış bir mekân olan bölge kavramının²⁴³ küreselleşme ile sınırları genişlemiştir. Şöyle ki, İngilizce Dili'nin konuşulduğu bir bölge oluşturulmak istendiğinde ortaya çıkacak sonuç oldukça karmaşık bir yapıya sahip olacaktır. Veya belli bir ürünün yayıldığı pazar bölgelendirilmek istendiğinde, bu ürünün yayılım alanı oldukça geniş olacaktır. Böylece

²⁴¹ Amerikalılar Erzurum'dan Civil Peyniri Bekliyor, (7 Aralık 2017),

<http://www.turkishny.com/news/amerikallar-erzurumdan-civil-peyniri-bekliyor>

²⁴² Warwick E. Murray, *Geographies of Globalization*, Routledge, New York 2006. p. 5.

²⁴³ Kenan Arınç, “Coğrafi Metodoloji Açısından Bölgesel Coğrafya, Bölge Bilimi ve Coğrafi Bölgeler”.

Türk Coğrafya Dergisi, 60, 2013, 13-24.

bazı konularda bölgesel haritalandırma yapılırken, çizilen herhangi bir konunun mekânsal dağılımı oldukça geniş bir alanı kapsayacaktır.

Siyasi coğrafya konularında sıkça sözü edilen bölgesel ve küresel bazdaki anlaşmalar hali hazırda siyasi küreselleşme konusunun dâhiline girmektedir. Örneğin uluslararası örgütlerden NATO küresel bir örgüttür ve siyasi coğrafya konularından sadece birisidir.

Şüphesiz coğrafya araştırma konuları ve küreselleşme arasındaki bağ çok sıkıdır ve sınırsız sayıda ilişkili konu göze çarpmaktadır. Ancak Harvey; coğrafya araştırmacıları eğer küreselleşmenin bu ihtiyacına cevap vermez ise, başka araştırmacıların cevap vereceğini iddia etmektedir²⁴⁴. Örneğin küresel siyasi arenada belirlenecek stratejinin kesinlikle coğrafyadan yararlanması gerekmektedir. Aksi durumlarda coğrafi faktörleri göz ardı eden karar vericilerin alacağı kararlarındaki olumsuz sonuçlar ülkeleri veya insanları zor bir duruma düşürebilir.

1.12. KÜRESELLEŞME VE TURİZM İLİŞKİSİ

Küreselleşme ve turizm, gerek geçmişte gerekse günümüzde oldukça sıkı bir ilişki içerisindedir. Bulunduğu bir yerden başka bir yeri ziyaret etmek isteyen birisi veya bir grup insan, öncelikle küreselleşmenin insanlara sunduğu internet hizmetini kullanmakta ve gitmeyi planladığı yer hakkında bilgi almaktadır. Aynı şekilde vize uygulamalarını internet üzerinden (E-Vize uygulamaları) halledildikten sonra başlayan yolculuk, genellikle uçaklar ile mümkün olabilmektedir.

Ulaşım araçları açısından uçaklar ise, küreselleşmenin teknolojik bir unsurudur ve en hızlı ulaşım aracıdır. Ziyareti planlanan yerlere varıldıktan sonra, turistik mekândaki insanlar ile genellikle İngilizce dili konuşulmaktadır. Daha önce bahsedildiği gibi, İngilizce küresel bir dildir. Ziyaret edilen yerlerde çekilen fotoğrafların paylaşılması ve başka insanlar ile iletişim kurulması noktasında, küreselleşmenin en etkin olduğu, sosyal medya mecraları ise küreselleşme ve turizm arasındaki ilişkinin ne kadar yakın olduğunu ortaya koymaktadır. İnternetin yaygınlaşması ile kullanım yoğunluğu artan sosyal medya, insanların farklı coğrafyaları merak etmesine neden olmuş ve merakını gidermesinin kolaylaşmış olması ile de geleneksel turizm etkinliklerini değiştirmiştir²⁴⁵.

²⁴⁴ David Harvey, *Sermayenin Mekânları*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2011. s. 253.

²⁴⁵ Gözde Emekli ve Ersin Demir, "VII. Ulusal III. Uluslararası Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu Bildiriler Kitabı" [Bildiri], *Turizm-Teknoloji İlişkilerinin Kültürel Turizme Yansımaları*, Nisan 2018, (753-764), İskenderun Teknik Üniversitesi, Hatay 2018.

Yukarıda bahsedilen ve bir konu üzerinden kısaca anlatılmaya çalışılan küreselleşme ve turizm ilişkisini daha detaylı bir şekilde anlamak için turizm ve turizm coğrafyası tanımlarına yer vermek gerekmektedir.

Öncelikle sözlük anlamından başlanmak gerekirse turizm; *dinlenme, eğlenme, görme, tanıma vb. amaçlarla yapılan gezi*²⁴⁶ olarak basit bir tanımla karşımıza çıkmaktadır. Daha bilimsel olarak incelendiğinde; *turizm, eğlence, iş dünyası ve diğer amaçlar için bir yıldan fazla olmamak kaydıyla her zamanki ortamının dışındaki yerlerde bulunan ve bu yerlerde kalan kişilerin faaliyetlerini kapsar*²⁴⁷. Dünya Turizm Örgütü'nün (World Tourism Organization) yaptığı tanım gerek bilim gerekse sektörel bazda yapılan tanımlardaki karmaşıklıkları ve anlaşmazlıkları gidermek amacıyla baz alınmalıdır. Çünkü turizm ile ilgili birçok tanım bulunmakta ve bütün tanımlarda mutlaka bir eksiklik çıkmaktadır. Diğer bir tanımda ise turizm; *dinlenme, eğlenme, görme, tanıma, sportif karşılaşmalar yapma, temsil veya konser verme, bilgi ve görgüsünü artırma gibi amaçlarla; ya da sadece zevk için yapılan gezi*²⁴⁸, şeklindeki tanım oldukça kapsamlı bir şekilde açıklanmıştır.

Köken olarak incelendiğinde tur (İng. Tour) kelimesinden türeyen turizm kavramı İngilizce'ye (Oxford Sözlüğü'ne) ilk olarak 1811 yılında girmiştir²⁴⁹. Başka sözlüklerde de bulunan turizm kelimesi, Yunanca sözlüğe göre *dolaşım* anlamına gelmektedir²⁵⁰. Dolaşım sözcüğü herhangi birinin seyahatinden sonra tekrar yaşadığı yere dönmesinden dolayıdır. Turist kelimesi ise; *zevk için yolculuk yapan, burada ve orada duran*²⁵¹ olarak tanımlanmıştır.

Tanımlardan yola çıkıldığında turistik faaliyetler için seyahat zorunluluğu göze çarpmaktadır. Seyahat için günümüzde teknolojik araçların kullanımı düşünüldüğünde, uçak, otobüs veya otomobil gibi ulaşım araçları ilk göze çarpan nesnelere. Küreselleşmenin teknolojik unsurları olan modern ulaşım araçları, neredeyse tüm

²⁴⁶ Turizm, (13 Aralık 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a3076328c7810.20188198

²⁴⁷ World Tourism Organization, (13 Aralık 2017),

http://statistics.unwto.org/sites/all/files/pdf/unwto_tsa_1.pdf

²⁴⁸ Hayati Doğanay, Ünsal Özdemir ve İbrahim Fevzi Şahin, *Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya*, Pegem Akademi, Ankara 2014. s. 370.

²⁴⁹ Tourism, (13 Aralık 2017), <https://www.etymonline.com/search?q=tourism>

²⁵⁰ Neil Leiper, "An Etymology of Tourism", [Turizmin Etimolojisi], *Annals of Tourism Research*, 10 (2), 1983, 277-280.

²⁵¹ Tourist, (13 Aralık 2017), <https://www.etymonline.com/word/tourist>

dünyaya yayılmış ve mekânlar arasındaki mesafeleri kısaltmıştır. Dolayısı ile daha da kolaylaşan ve ucuzlaşan turistik seyahatler artık daha sıklıkla yapılmaktadır.

Tanımda bahsi geçen diğer bir önemli husus ise turistik faaliyetlerdir. Turistlerin gittikleri destinasyonlarda yaptığı faaliyetler genellikle eğlenme, dinlenme veya huzur bulma vs. gibi etkinlikler olduğundan bu hususta küreselleşmenin sunduğu birçok hizmet bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse, bir turistik tesiste bulunan animasyon hizmetleri, Dünya'nın hangi ülkesine gidilirse gidilsin, turistler tarafından tercih edilmektedir. Ayrıca kumarhane gibi eğlence mekânlarında turistlerin oynadığı oyunlar dünyanın birçok yerinde oynanmaktadır. Turizmde hizmet faaliyetlerinin standartlaşması sonucunda, turizmcilerin birbirleri ile rekabet haline girerek, hizmetlerin daha yoğun ve kaliteli bir hale geldiği açık bir gerçektir²⁵².

Küreselleşme ile uluslararası turizm dünyanın en hızlı büyüyen sektörü haline gelmiş²⁵³ ve az gelişmiş ülkelerin tek umudu olmuştur. Özellikle az gelişmiş Afrika ülkeleri internet gibi tanıtım araçlarını kullanarak Afrika'yı turistik anlamda cazip hale getirmekte ve birçok turistik alanı dünyaya açmaktadır²⁵⁴.

Turizm küreselleşirken ortaya başka sonuçlar da çıkarmaktadır. Dünya genelinde turizm temelli olan problemlerin artık küresel bir boyut kazandığı aşikârdır²⁵⁵. Şöyle ki insanlığın ortak malı olarak kabul edilen doğal ve kültürel varlıklara yönelik herhangi bir olumlu veya olumsuz durumun yaşanması (tahribat, bakımsızlık vb. gibi) durumunda oluşacak tepki uluslararası boyutta olacaktır²⁵⁶. Örneğin dünyanın herhangi bir yerinde doğaya yönelik yapılan tahribatlara karşı tepkiler, Birleşmiş Milletler'den diğer sivil toplum kuruluşlarına kadar ulaşacaktır.

Küreselleşmenin turizmde etkin olduğu diğer bir alan ise turistik alanların tanıtımıdır. Gerçekten de dünyada birçok turistik alanın gelişmesinin öncesinde sıkı bir tanıtım çalışması yatmaktadır. Ülkeler küreselleşmenin unsurlarından olan sosyal medya ile imaj çalışması yapmakta ve turistleri kendi ülkelerine çekmek istemektedirler. Sosyal medya tanıtımını başarı ile gerçekleştiren ülkeler, turistik

²⁵² Necdet Hacıoğlu, Mesut Bozkurt, ve Bayram Şahin, [Ed.], *Genel Turizm*, Paradigma Akademi, Çanakkale 2016. s. 94.

²⁵³ Bernhard Wilpert, "Impact of Globalization On Human Work", [Küreselleşmenin İnsanın Çalışmasına Etkisi], *Safety Science*, 47, 2009, 727-732.

²⁵⁴ Desert Tracker, (21 Aralık 2017), <https://acacia-africa.com/tours/desert-tracker-25-days-17DTR25>

²⁵⁵ Necdet Hacıoğlu, Mesut Bozkurt ve Bayram Şahin, [Ed.], *Genel Turizm*, Paradigma Akademi, Çanakkale 2016. s. 235.

²⁵⁶ Gözde Emekli, Aydın İbrahimov ve Füsün Soykan, "Turizmde Küreselleşmeye Coğrafi Yaklaşımlar ve Türkiye", *Ege Coğrafya Dergisi*, 15, 2006, 1-16.

alanlarını bütün dünyaya tanıtmakta ve turizm gelirlerini artırmaktadırlar²⁵⁷. Sosyal medya tanıtımlarını seyahat acenteleri de kullanmaktadır. Ayrıca seyahat acenteleri genellikle dünya çapında hizmet vermekte ve mega acenteler olarak nitelendirilmektedirler²⁵⁸.

Diğer bir husus ise turistlerin ziyaret ettikleri yerler hakkındaki değerlendirmelerin yayımlandığı seyahat siteleridir. İnternette birçok alternatifi bulunan seyahat siteleri kullanıcılarına oteller ve diğer turistik mekânlar hakkında geniş bilgi sunmaktadır. Turistlerin bu sitelerden asıl kullandıkları özellik ise daha önce seyahat etmiş olan turistlerin yaptıkları değerlendirmelerdir. Turistler seyahatlerinden sonra, ziyaret ettikleri yerlerin fotoğraflarını paylaşmakta ve gittikleri yerlere puanlar ile derecelendirmektedirler. Turistik seyahatleri oldukça kolaylaştıran bu siteler seyahat sonrasında yaşanabilecek olumsuzlukları giderirken, aynı zamanda zamandan da tasarruf ettirmektedir. Çünkü bir mekânı ziyaret eden bir turist kalacağı oteli daha öncesinden değerlendirip, ücretini daha öncesinden ödeyip zamandan tasarruf sağlamaktadır. Bu yönde potansiyelin oluştuğunu gören oteller ise tanıtımlarını seyahat sitelerine vermektedir. İnternetin en büyük arama motoru Google'a göre insanların % 80'inden fazlası gideceği yeri daha önceden internet üzerinden araştırmaktadır²⁵⁹. Dolayısı ile internet üzerinden herhangi bir insanın gideceği bir yeri planlaması, Paris gibi turistik imkânları yüksek bir mekân veya tam tersi özellikteki bir mekân günümüzde önemini yitirmiştir. Dünya'nın neresinde olunursa olunsun Trip Advisor, Booking veya Trivago gibi internet siteleri her şehir hakkında bilgi vermekte ve turistik mekânların en büyük reklamcısı konumundadır.

Turizm şirketlerinin küreselleşmeye ayak uydurmaları sonucunda, e-turizm konsepti ortaya çıkmıştır. Yukarıda bahsi geçen internet siteleri sayesinde turizm şirketleri turistlere yönelik tur tekliflerini küresel bir boyuta taşımıştır²⁶⁰. E-turizm

²⁵⁷ Marcelo M. Mariani, Marco Di Felice ve Matteo Mura, "Facebook As A Destination Marketing Tool: Evvidence From Italian Regional Destination Management Organizations", [Bir Pazarlama Aracı Olarak Facebook: İtalyan Bölgesel Destinasyon Yönetim Organizasyonlarından Kanıtlar], *Tourism Management*, 54, 2015, 321-343.

²⁵⁸ Nazmiye Özgüç, *Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2015. s. 2015.

²⁵⁹ Raffaele Filieri, Salma Alguezaui ve Fraser McLeay, "Why Do Travelers Trust Tripadvisor? Antecedents Of Trust Towards Consumer-Generated Media And Its Influence On Recommendation Adoption And Word Of Mouth", [Seyahatçiler Neden Tripadvisor'a Güveniyor? Tüketici Tarafından Üretilen Medyaya Güvenin Önceleri, Tavsiye Kabulü ve Ağız Sözü Üzerindeki Etkisi], *Tourism Management*, 51, 2015, 174-185.

²⁶⁰ Iulian Condratov, "E-Tourism: Concept and Evolution", [E-Turizm: Konsept ve Evrim], *Ecoforum*, 2 (1), 2013, 58-61.

konsepti bilgi ve iletişim teknolojisinin gelişmesi ile paralel olarak gelişme göstermiştir²⁶¹.

Küreselleşmenin ekonomik boyutunda değinildiği gibi doğrudan yabancı yatırımlar ile turistik alanlara büyük yatırımlar yapılmaktadır. Turistik potansiyeli bulunan ülkelere yatırım yapan şirketler büyük istihdam sağlamakta ve bu sayede dünya genelinde oteller veya kumarhaneler zincirleri açmaktadırlar. Böylesine önemli bir etkisi olan küresel şirketler öncelikle Dubai, Paris, Las Vegas gibi şehirlere yatırım yapmaktadırlar ve yerel piyasada olmayan sermayeyi oluşturarak bulunduğu mekâna katkı sağlamaktadırlar. 1980'lerde adeta köy sayılabilecek Dubai'nin DYY'ler sayesinde günümüzde Dünya'nın en ünlü turizm merkezi haline gelmesi, gerçekten de küresel şirketlerin bir turistik mekâna yönelik etkisine verilebilecek en güzel örneklerden birisidir. Sadece 2016 yılında Dubai'ye yapılan DYY miktarı 7 milyar dolar²⁶² olduğu düşünüldüğünde, DYY'lerin ne kadar önemli olduğu ve bir mekânı coğrafi faktörler ne kadar olumsuz olursa olsun değiştirdiği kolayca anlaşılmaktadır²⁶³. Yapılan yatırımlar sayesinde birçok turistik imkâna kavuşan Dubai'nin günümüzde kayak tesisi dahi bulunmaktadır. Bu da insanın artık coğrafi mekâna üstün geldiğine dair örneklerden birisidir.

1.13. KÜRESELLEŞME VE TURİZM COĞRAFYASI İLİŞKİSİ

Turizm coğrafyası genel olarak turistik hareketliliğin dağılışını ve etkilerini temsil etse de birçok tanımı bulunmaktadır ve her bir tanım bir sonraki tanıma göre eksiktir. Çünkü gerek sosyo-ekonomik etkileri gerekse sınıflandırılması oldukça karmaşık olan turizm coğrafyası, küreselleşme ile birlikte incelendiğinde oldukça karmaşık bir yapıya kavuşmaktadır. Buna göre başlıca turizm coğrafyası tanımları incelenecek olunursa, bunlardan birinde turizm coğrafyası; *turistik hareketin oluşması ve gelişmesinde rol oynayan, doğal ve beşeri turistik kaynakları incelemektir*²⁶⁴, şeklinde ifade edilmiştir.

Tanımda geçen turistik hareketin oluşması tabiri; yaşadığı yerden ziyaret edeceği yere gitmeyi kastetmektedir. Teknolojik araçlar ile yapılacak bu seyahatin nereden nereye doğru olduğu ve neden sorusunu elbette turizm coğrafyacıları sorar. Özellikle

²⁶¹ Pan, B., "E-Tourism", *Encyclopedia of Tourism*, Springer Cham, 2014.

²⁶² Para Birimi Arap Emirliği Dirhemi'nden Dolar'a Çevrilmiştir. Tarih: 21 Aralık 2017.

²⁶³ Dubai Attracted AED 25.5 Billion in Foreign Investment In 2016, Hamdan Bin Mohammad Says, (21 Aralık 2017), <http://gulfnews.com/business/economy/dubai-attracted-aed-25-5-billion-in-foreign-investment-in-2016-hamdan-bin-mohammad-says-1.2004013>

²⁶⁴ Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, Aktif Yayınevi, İstanbul 2012. s. 165.

küreselleşme ile büyük değişim geçiren turizmin gelişmesinde rol oynayan faktörleri de inceleyen turizm coğrafyacıları, turistik ürün çeşitlendirmede doğal ve beşeri kaynakları tespit ederek turizm sektörüne yardım etmektedir.

Daha önce bahsi geçtiği gibi, günümüzde siyaset ve iktisat gibi birçok bilim dalını ilgilendiren turizmin, coğrafya bilimi için de yeri oldukça önemlidir. Turizm araştırmacıları genellikle turistin davranışlarını, turistik tesislerin özelliklerini incelerken, iktisat araştırmacıları ise genellikle turistin ekonomiye olan katkılarını inceler. Ayrıca turizm coğrafyası, turist çıkaran bölgelerden varış bölgeleri arasındaki yapılan yolculuğu da incelemektedir²⁶⁵.

Coğrafya bilim dalı için turizm konuları genellikle aşağıdaki ilgi alanlarını içermektedir:

- Turistik destinasyonların coğrafi dağılımı: Coğrafya tanımlarının neredeyse bütününde geçen mekânsal veya coğrafi dağılım ifadesi turizm ile de ilişkilendirilmektedir (Tablo 1.3.). Şöyle ki, turizme kazandırılmış alanların hangi bölgelere dağıldığı veya turizme kazandırılmamış, ancak turistik potansiyeli olan alanların hangi bölgelerde yoğunlaştığı gibi sorular turizm coğrafyasının ilgilendiği maddelerden ilki olarak sayılabilir (Harita 1.5.).
- Turistik destinasyonların mekânsal farklılıkları: Yine mekânsal farklılıklar turizm coğrafyasının ilgilendiği konulardan biridir. Örneğin A şehri ve B şehri arasındaki tarihi ve kültürel turistik mekânların turistik gelişim süreçleri arasındaki farklar nelerdir? sorusu sorulabilir.
- Turistik faaliyetlerin coğrafi mekâna yaptığı olumlu ve olumsuz etkiler: Şüphesiz insanoğlu gittiği her mekâna izlerini bırakmaktadır. Örneğin Güney Kutbu'nda buz dağlarını izlemek isteyen bir grup insanın, buzulların erimesini hızlandırıcı etkileri bulunmaktadır²⁶⁶. Dolayısı ile sürdürülebilir turizm alanında araştırma yapan coğrafyacılar turizmin mekânsal etkisini incelemek zorundadırlar.
- Turizmin sosyo-ekonomik etkileri: Turizm sektörünün büyümesi neticesinde, turistik bölgede istihdam edilenler, evlerini kiraya verenler veya turistler ile aynı çatı

²⁶⁵ Nazmiye Özgüç, *Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2015. s. 16.

²⁶⁶ Human Impacts on Antarctica and Threats to The Environment-Overview, (13 Ocak 2018), https://www.coolantarctica.com/Antarctica%20fact%20file/science/human_impact_on_antarctica.php

altında yaşamaları gibi nedenler toplumları sosyo ekonomik açıdan olumlu yönden etkilemektedir²⁶⁷.

- Bölgesel kalkınma aracı olarak turizm: Daha önce bahsedildiği üzere turizmin sosyo-ekonomik yönden olumlu etkisinin sonucunda turizme bağlı üretim kolları gelişmektedir. Turizmin bölgesel kalkınmaya yönelik olumlu etkileri, sanayi üretimi kadar karmaşık ve zor bir şekilde de değildir. Şöyle ki, turizm hammadde ve teknoloji bakımından ithalat-ihracat gerektirmeyen bir endüstri olarak karşımıza çıkmaktadır²⁶⁸.
- Turizmde coğrafyacının rolü: Turizm coğrafyacılarının seyahat şirketlerine sunacak birçok katkısı bulunmaktadır. Özellikle coğrafyacılar yeni turistik alanların ya da gelişmelerin potansiyelini değerlendirirler²⁶⁹.

Genel olarak incelediğimizde coğrafya araştırmalarının turizm konuları ile oldukça yakın ilişkileri bulunmaktadır. Küreselleşmenin coğrafya ve turizm ile de ilişkisi olduğu düşünüldüğünde, aynı şekilde turizm coğrafyası ile de ilgisi oldukça fazladır. Çünkü birçok alanda etki gösteren küreselleşmenin turizm ve turizm coğrafyası ile olan etkisini reddetmek imkânsızdır. Başka bir deyişle turizm ile alakalı bütün konuların coğrafi sınır tanımadan dünyaya yayılmasıdır²⁷⁰. Örnek vermek gerekirse turistlerin mekâna olan olumsuz etkisi sonucunda dünyanın herhangi bir yerinden tepki gelebilir ve kamuoyu oluşturularak önlemler alınması sağlanabilir.

Turizm coğrafyası uluslararası turizmde kullanılan ulaşım imkânlarını inceleyerek, teknoloji ile yıllar içinde geliştirilen hızlı ulaşım araçlarının etkisini inceler. Geçmişte turistik geziler olarak bilinen ve seyyahların at veya deve üzerinde gerçekleştirdikleri seyahatlerden, günümüzde uçaklara kadar geline süreçte birçok kavram değişime uğramıştır. Öte yandan kitle turizminin küreselleşme ile birlikte artması sonucunda, mekân üzerinden oluşan sosyo-ekonomik etkiler yine turizm coğrafyası konuları arasına girmektedir.

²⁶⁷ Hüseyin Çeken, "Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10, 2008, 293-306.

²⁶⁸ Ayşe Durgun, *Bölgesel Kalkınmada Turizmin Rolü: Isparta Örneği*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2006. s. 78.

²⁶⁹ Nazmiye Özgüç, *Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2015. s. 19.

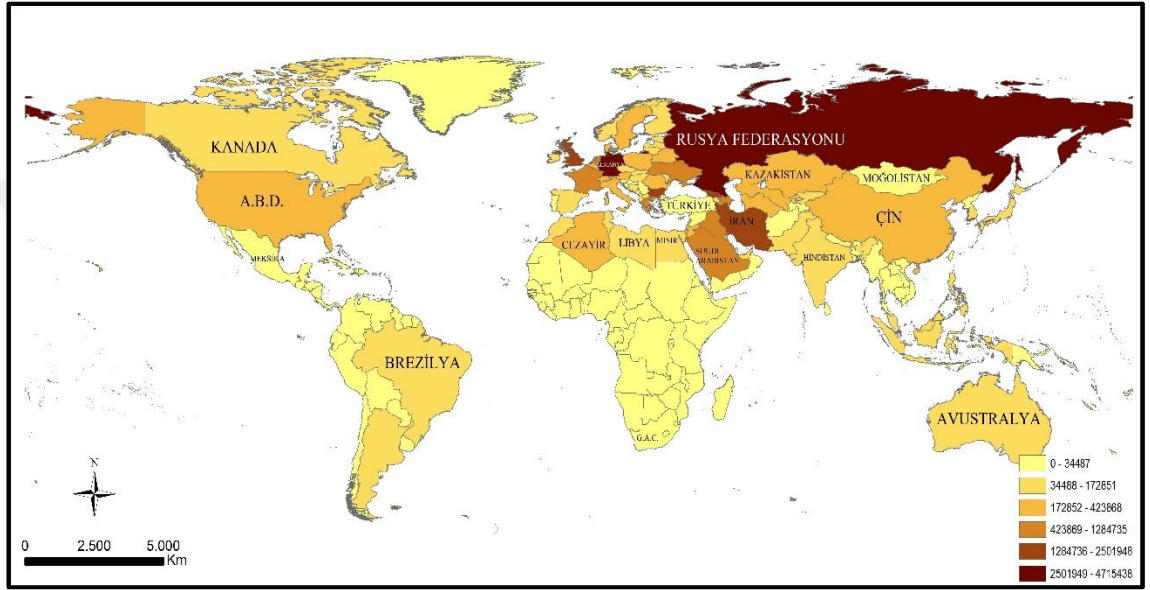
²⁷⁰ Gözde Emekli, Aydın İbrahimov ve Füsün Soykan, "Turizmde Küreselleşmeye Coğrafi Yaklaşımlar ve Türkiye", *Ege Coğrafya Dergisi*, 15, 2006, 1-16.

Tablo 1.3. Yıllara Göre Uluslararası Turist Sayısı ve Kazanç.

Yıllar	Uluslararası Turist Sayısı (Milyon)	Uluslararası Kazanç (Milyar \$)
1984	304	111
1985	318	117
1986	328	143
1987	357	176
1988	382	204
1989	407	261
1990	436	264
1991	439	277
1992	476	320
1993	492	327
1994	515	356
1995	536	405
1996	570	438
1997	593	442
1998	612	444
1999	635	457
2000	684	474
2001	683	462
2002	704	480
2003	691	527
2004	761	633
2005	802	678
2006	842	735
2007	920	1023
2008	936	1122
2009	897	1001
2010	956	1099
2011	997	1231

2012	1055	1287
2013	1107	1380
2014	1159	1453
2015	1206	1403
2016	1250	1422
2017	1341	1526

Kaynak: Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü ve Dünya Bankası (2007-2019).

Harita 1.5. Ükelere Göre Türkiye'ye Gelen Yabancı Turist Dağılımı (Kaynak: Uluslararası Seyahat ve Turizm Ofisi).

1.14. COĞRAFI BİLGİ SİSTEMLERİ – TURİZM – KÜRESELLEŞME İLİŞKİSİ

Günümüzde bilginin yüksek hızla paylaşılması sonucunda dünya üzerindeki herhangi bir nesnenin, bilginin veya olayın hızlı bir şekilde başka bir yerde ortaya çıkması şüphesiz küreselleşmenin en büyük etkilerinden biridir. Aynı şekilde bilginin küreselleşmenin teknolojik araçları ile toplanıp, depolanıp ve görüntülenmesi ile daha önce bahsi geçen mekânsal sınırların kalkması CBS ile doğrudan ilişkilidir. Ayrıca turistik destinasyonların mekânsal dağılımı yine CBS ve coğrafya tanımlarında geçen “dağılım” ilkesi ile örtüşmektedir. Bahsi geçen dağılım ise dünyanın her yerinde olduğu için CBS, küreselleşme ve turizm ilişkisi birbiri ile bir bütün olarak incelenmesi gereken konulardan biridir.

1.14.1. CBS ve Turizm İlişkisi

Eski çağlardan günümüze doğru haritacılık mağara çizimlerinden gelişmiş ve coğrafi referanslı haritalamaya doğru uzun bir yol kat etmiştir. Tarih öncesi çağlarda insanların avladıkları hayvanları gösteren tasvirler gibi basit çizimler ile başlayan süreç daha sonra sembol ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Çünkü insanoğlu karmaşıklığı gidermek için avlanan hayvanları bir resminden ziyade daha çok bir sembol ile göstermeye başlamıştır. Avcılık ve toplayıcılığın alanlarını belirtmek amacı ile başlayan haritalama ihtiyacı kartografyanın temelini oluşturmuştur. Yazının icadından önceki ilk harita hangisidir tartışması her zaman var olan bir tartışmadır. Tartışmalar arasında ilk haritanın çiziliş tarihi hangisi diye sorulduğunda, tarihçiler arasında 1500 yıla varan görüş farklılıkları görülmektedir²⁷¹.

Sonraki tarihlerde insanoğlu at ve deve gibi hayvanları evcilleştirip, tekerleği bulunca daha uzun mesafeler kat edebilir hale gelmiştir. Dolayısıyla çizilen haritaların alanları genişleyerek ölçekleri küçülmüştür. Özellikle denizcilik faaliyetlerinin önem kazanması ve coğrafi keşiflerin yapılması haritacılığa farklı boyutlar kazandırmıştır.

Ancak bahsi geçen kartografya tarihinde CBS kullanımına kadar hiçbir haritalandırma yöntemi mükemmel sayılamaz. Her ne kadar koordinat referanslı yöntemle çizilirse çizilsin elle çizilen haritalarda mutlaka hata bulunmaktadır. Ancak CBS kullanımı ile üretilen haritalarda kullanıcı hatası haricinde, nesnelere konumlandırılması mükemmel doğrulukta üretilmektedir.

CBS tarihte ilk olarak 1960'larda Kanada'da ortaya çıkmıştır²⁷². Bölgesel Planlama için Coğrafi Bilgi Sistemleri adlı çalışma ile CBS'nin babası olarak nitelendirilen Roger TOMLINSON bir coğrafyacıdır ve CBS'yi akademik alanda ilk kullanan kişidir²⁷³.

Günümüze doğru CBS gelişimi bilgisayar teknolojisi ile paralel olarak devam etmektedir. Oldukça geniş bir yelpazede kullanılan CBS haritalama yöntemleri üç bileşene ayrılmaktadır (Tablo 1.4.):

Tablo 1.4. CBS'nin Bileşenleri (Çabuk'tan değiştirilerek alıntılanmıştır²⁷⁴).

²⁷¹ Murat Tanrikulu, *Harita'ya Davet*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013. s. 28.

²⁷² Vahap Tecim, *Coğrafi Bilgi Sistemleri Harita Tabanlı Bilgi Yönetimi*, Renk Form Ofset, Ankara 2008. s. 56.

²⁷³ Roger Tomlinson, *Geographer*, (16 Ocak 2018), <https://blogs.esri.com/esri/esri-insider/2014/02/14/roger-tomlinson-geographer/>

²⁷⁴ Alper Çabuk, *Coğrafi Bilgi Sistemleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013. s. 5.

Mekânsal Veri	Bilgisayar Sistemi	Personel
Vektörel Veri	Donanım	Veri Girişi
Raster Veri	Yazılım	Güncelleme
Hava Fotoğrafları	Depolama	Analiz
Öz Nitelik Verileri	Ağ Sistemi vs.	Sistem Yönetimi

Tablo 1.4.'deki CBS'nin bileşenleri incelendiğinde mekân, bilgisayar ve insan üçlüsü arasında ortaya çıkan bileşenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Araziden ve uydu verilerinden toplanan veriler, öz nitelik bilgileri ile birlikte birleştirilip bilgisayar ortamına yazılım sayesinde personel girişi ile aktararak haritalandırma yapılmaktadır. Örneğin, herhangi bir mekândaki tarihi camileri haritalandırmak için öncelikle; camilerin konumsal verisi toplanır, ardından camiler ile alakalı öz nitelik verisi (yapılış tarihi, kapasite vb. gibi) toplanarak yazılım vasıtası ile bilgisayara giriş yapılır. Ardından kalifiye personel ile haritalandırma işlemi gerçekleştirilir. Daha detaylı bir şekilde incelenecek olunursa:

- Vektörel Veri: Bilgisayarda yer alan şekiller, çizgiler, noktalar veya koordinat değeri olan her şeydir²⁷⁵. Vektörel veriler, bir nehir çizgisi olabileceği gibi bir oteli gösteren nokta sembolü de olabilir. Ancak veri tipi ne olursa olsun koordinat değeri olmadan vektörel veriden söz edilemez.
- Raster Veri: Kelime anlamı olarak piksel tabanlı görüntü anlamına gelmektedir. Raster veri ise kâğıdın, fotoğrafın, uydu görüntülerinin vb. gibi dijital görsellerin taranması ve bilgisayara aktarılmasıyla oluşturulan veri tipidir²⁷⁶.
- Hava Fotoğrafları: Daha önceleri uçaklar vasıtası ile belli yükseklik aralıklarından gerçekleştirilen görüntü alma işlemi, daha sonraları insansız hava araçları ve uzaya gönderilen uydular vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. İlk olarak 1946 yılında uzaya gönderilen roketler ile başlayan uydu fotoğrafçılığı²⁷⁷, günümüzde pahalı olduğu gerekçesi ile yerini insansız hava araçlarına bırakmaya başlamıştır²⁷⁸.

²⁷⁵ Alper Çabuk, *Coğrafi Bilgi Sistemleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013. s. 9.

²⁷⁶ Çabuk, s. 9.

²⁷⁷ First Photo From Space, (24 Ocak 2018), <https://www.airspacemag.com/space/the-first-photo-from-space-13721411/>

²⁷⁸ Drones vs. Satellites, (24 Ocak 2018), <https://cbn.foundation/news/drones-vs-satellites>

- Öz Nitelik Verileri: Araştırmacılar saha çalışmalarında koordinat verilerinin yanı sıra sözlü ve yazılı bir biçimde veriler de toplamaktadırlar. Öznitelik verileri genellikle haritaların üzerinde yer almaz ve bina, otoyol gibi vektörel verileri destekleyerek analiz ve sorgulamalara yardımcı olur²⁷⁹.
- CBS Yazılımı: Verilerin toplanıp harita uygulamasına girilmesi için gerekli olan ticari amaçlı üretilmiş yazılım. Birçok yazılımı bulunan CBS programlarından başlıcaları bunlardır: ArcGIS, QGIS, MapInfo, Grass, Global Mapper.
- Depolama: Saha çalışmaları, uydu görüntüleri veya toplanılan öznitelik bilgileri vb. gibi birçok verinin saklanması için gerek duyulan bilgisayar donanımdır.
- Ağ Sistemi: Gerek kablolu gerekse kablosuz olarak bilinen ağ sistemi genellikle bilgisayarlar arasındaki veri alışverişi için kullanılan bir sistemdir²⁸⁰.
- Veri Girişi: Saha çalışmaları ile toplanılan koordinat veya öznitelik bilgileri yetkili personel tarafından CBS yazılımına işlenmektedir.
- Güncelleme: Daha önce bahsedilen veri girişi işlemlerinden sonra sürekli değişen verileri tekrardan kontrol etme ve yeni veriyi güncellemesidir.
- Analiz: Konumsal analiz ve niteliksel analiz olmak üzere 2'ye ayrılır. CBS programları vasıtası ile yapılan analizlere; "X okuluna 500 metre çapında kaç öğrenci gelmektedir?" konumsal sorusu sorulabileceği gibi, "X adıyla başlayan iller hangileridir?" niteliksel soru da sorulabilir.
- Sistem Yönetimi: Herhangi bir kurumun ihtiyaçlarına göre bilgisayar sistemlerinin kurulması, desteklemesi, güvenliği vb. gibi konularda destek almasına denir²⁸¹.

CBS'nin ortaya çıkışından günümüze birçok tanımı yapılmıştır. Bu tanımların içinde olmazsa olmazlar arasında bilgi, veri, depolama, dağılım, analiz etme veya görüntüleme gibi tanımlar geçmektedir. Dünya'nın neresinde tanımı yapılırsa yapılsın CBS'nin tanımı araştırmacılar için büyük bir değişikliğe uğramaz. Ayrıca CBS tanımlarında sürekli karşımıza çıkan analiz etme, dağılım gibi kavramlar coğrafyanın ilkeleri ile örtüşmekte ve coğrafya ilmine yardımcı olmaktadır. Başlıca CBS tanımlarına bakıldığında:

²⁷⁹ Vahap Tecim, *Coğrafi Bilgi Sistemleri Harita Tabanlı Bilgi Yönetimi*, Renk Form Ofset, Ankara 2008. s. 86.

²⁸⁰ Kablosuz Ağ Sistemi Nedir? Nasıl Çalışır?, (24 Ocak 2018), <http://www.bilgiustam.com/kablosuz-ag-sistemi-nedir-nasil-calisir/>

²⁸¹ Sistem Yöneticiliği, (24 Ocak 2018), <http://btegitimleri.itu.edu.tr/itacademy/?egitim-bilgileri/sistem-yoneticiligi>

*CBS, özellikle çok güçlü ve faydalı veri tabanına sahip, her tür uzamsal veriyi işleyebilen, uzamsal biçimlerle ilgili alansal ya da topolojik veriler ve uzamsal çıktıları olan, farklı veri setleri (nüfus sayımı verileri, kasaba ülke ve eyalet seviyelerindeki veriler ya da belli bir bölge ya da özelliğe ait veriler) nokta kaynak çevre kirleticileri, fabrikalar, nehirler ya da akımlar) veri-işleme, analiz ve haritalandırma sistemidir*²⁸². Diğer bir tanıma göre ise; *CBS'yi yeryüzüne ait bilgileri belirli bir amaca yönelik olarak toplama, bilgisayar ortamına depolama, güncelleştirme, kontrol etme, analiz etme ve görüntüleme gibi işlemlere olanak sağlayan bir bilgisayar sistemi olarak tanımlamak mümkündür*²⁸³.

Tanımlardan yola çıkarak CBS'nin mekân ile ilişkilendirilmiş verileri çeşitli ekipmanlarla (GPS gibi) saha çalışmaları ile toplayıp, çeşitli yazılımlarla işleyip (ArcMap, QGIS gibi) görüntüleme ve görüntüler üzerinden analiz etme işlemi olarak tanımlandırılabilir. Buna göre coğrafya araştırmacıları çalışmalarını saha çalışması ile güçlendirirken, CBS ile de analiz ve dağılım işlemlerini kavramlarını daha da belirgin hâle getirmektedir.

Turizm coğrafyası ile CBS arasındaki ilişki düşünüldüğünde turistik alanların dağılımları, mekânsal yoğunlukları, turistlerin tercih ettiği mekânlar gibi konulara kolayca cevap bulunabilecek sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Örneğin, kış turizminin yaşandığı bölgelerde turistlerin hangi saatlerde hangi kayak pistini tercih ettiklerini analiz etmek isteyen bir araştırmacı CBS'den mutlaka yararlanacaktır. Ayrıca bölgelendirme faaliyeti yapmak isteyen bir siyasetçi, kendine oy veren insanların hangi bölgelerde yaşadığını tespit etmek için CBS kullanacak ve oy bölgelerini buna göre belirleyecektir. Ayrıca CBS, turizm planlamasında kullanılan "çekiciliklerin planlanması" kavramına, turizm altyapısında gerekli olan elementleri (elektrik, su, doğalgaz, internet hatları gibi) sağlamaktadır²⁸⁴. Ayrıca doğal afetler nedeniyle turistik alanların karşılaşılabilecek risklerin haritalanması²⁸⁵ ve buna göre risk planı yapılması açısından CBS ile turizmin ilişkisi bulunmaktadır.

²⁸² Pickles, John, *Uzamların Tarihi-Haritalılık Mantığı, Haritalandırma ve Coğrafi Olarak Kodlanmış Dünya*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008. s.

²⁸³ Vahap Tecim, *Coğrafi Bilgi Sistemleri Harita Tabanlı Bilgi Yönetimi*, Renk Form Ofset Matbaacılık, Ankara 2008, 51.

²⁸⁴ Verka Jovanović ve Angelina Njeguš, "The Application of GIS and Its Components In Tourism", [CBS Uygulamaları ve Turizmdeki Bileşenleri], *Yugoslav Journal of Operations Research*, 18 (2), 2008, 261-272.

²⁸⁵ İrfan Arıkan, (Ed.), *Turizm ve Coğrafi Bilgi Sistemleri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2005. s. 41.

Gerçekten de CBS ile turizm arasındaki ilişki ortaya konmak istendiğinde belli başlı konular üzerinden gidilmesi gerekmektedir. Buna istinaden CBS ve turizm arasında muhtemel çalışma konuları genel olarak şu şekilde olacaktır:

- Turistik alanların planlaması: Turistik otellerin hangi alanlarda olacağı, yapılacak sosyal tesislerin planı, yerleşimin uygunluğu vb. gibi konularda planlamalara yardımcı olmaktadır.
- Mevcut turistik alanların haritalandırılması: Turistik bölgelerdeki tesislerin ve çekiciliklerin hali hazır haritaları oluşturulması gibi konularında yardımcı olmaktadır.
- Mevcut turistik alanların mekânsal sınıflandırılması: Turistik çekiciliklerin turizm alt tiplerine göre sınıflandırılıp haritalandırılması gibi konularda yardımcı olmaktadır.
- Turistlerin hangi mevsimde ya da saatte hangi bölgede yoğunlaştıkları: Dönemsel veya zaman haritaları oluşturularak turistlerin hangi bölgede hangi zamanlarda yoğunlaştıkları gibi konularda yardımcı olmaktadır.
- Turistik alanlar ile ulaşım terminalleri arasındaki mesafe: Turistler için ulaşım araçları terminalleri ile oteller, şehir merkezi veya turistik mekân arasındaki yol tarifi ve mesafe gibi konularda yardımcı olmaktadır.
- Alternatif turistik rotalar: Turistik mekân haricinde turistlerin dikkatini çekebilecek rotaların haritalandırılması gibi konularda yardımcı olmaktadır.
- Turistlerin takip ettiği güzergâhlar: Mevcut turistik mekânlardaki en çok ziyaret edilen rotaların haritalandırılması gibi konularda yardımcı olmaktadır.
- Turistik destinasyonlardaki arazi kullanımı ve değişimi: Önceki yıllardaki mevcut hava fotoğrafları ile günümüz uydu görüntülerinin karşılaştırılıp haritalandırılarak, arazi kullanımındaki değişimin ortaya konulması gibi konularda yardımcı olmaktadır.
- Turistleri bilgilendirici haritalar: Turistlerin çeşitli ihtiyaçları için uğrayabilecekleri mekânları gösteren haritalardır.
- Turistik tesislerin kapasitesi: Mevcut turistik restoran, otel, pansiyon gibi tesislerin taşıma kapasitesi gibi konularda yardımcı olmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen konuları elbette daha da artırmak mümkündür. Ancak genel olarak incelendiğinde CBS ile turizmin birbirine yakın bir ilişki içerisinde olduğu aşikârdır. Yukarıda bahsi geçen bütün başlıkları “turizm yönetimi bilgi sistemi” başlığı altında toplamak ve turistlere bu hizmeti sağlamak mümkündür. Bahsi geçen sistem turizm yönetimine olumlu yönde katkı sağlayarak, kullanıcıların kolay ve etkili bir

şekilde bilgiye ulaşımında önemli bir rol oynamaktadır²⁸⁶. Çeşitli rekreasyonel faaliyetlerde de önemli bir rol oynayan CBS, ziyaretçilere rekreasyon alanları hakkında daha geniş bilgi sunmaktadır²⁸⁷.

---

²⁸⁶ Arif Ç. Aydınoğlu ve Tahsin Yomralıoğlu, “XXIII International Cartographic Conference”, [Bildiri], *Managing Tourism Services of East Black Sea Region of Turkey With Maps*, Ağustos, Moskova 2007.

²⁸⁷ Hakkı Yazıcı & Süleyman H. Şahin, “CBS Yardımıyla Zamantı Çayı Havzası Ekoturizm Çekiciliklerinin Sunulması”, *Harita Teknolojileri Elektronik Dergisi*, 5 (3), 2015, 33-44.

1.14.2. CBS ve Küreselleşme İlişkisi

CBS genel anlamda bir haritalama işlemi olup, genellikle dağılım ve mekânsal analiz amacıyla kullanılmaktadır. Geçmişten günümüze sürekli hareket halinde olan insanoğlu, gittiği ve gideceği yerleri sınıflandırarak haritalandırmış ve yer bulma ihtiyacını kolaylaştırmıştır. Gerek şahıslar, gerekse devletler tarih boyunca askeri, ticari ve siyasi stratejilerini haritalar üzerinden planlamış ve artan küresel ilişkiler haritacılığın önemini daha da artırmıştır.

Günümüzde siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin arttığı bir dönemde yaşamaktayız. Dolayısı ile geçmişten gelen haritalama ihtiyacı şekil değiştirmiş ve daha önce bahsedildiği üzere bu ihtiyaç daha da artmıştır. Şöyle ki sınır ötesi askeri operasyon yapılacak bir bölgeye artık uzaktan algılama teknolojileri ile casusluk yapılarak CBS teknolojileri ile saldırı planlanmaktadır. Ayrıca şirketler Dünya'ya yayılmış olan şubelerini harita ile analiz etmekte ve yeni pazarları yine harita üzerinden seçmektedir.

Genel olarak CBS, sosyo ekonomik anlamda, küresel çaptaki mekânsal etkileşim ve ağı analiz edilmesinde, tahminleri ve görüntülenmesinde önemli bir rol oynamaktadır²⁸⁸. Özellikle ithalat ve ihracat üzerine iş yapan şirketlerin satış pazarlamaya kadar olan işlemlerin coğrafi olarak yorumlanmasına “geomarketing” adı verilmektedir²⁸⁹. Buna göre şirketler hangi ürünlerin nerelere satıldığı, hangi ürünlerin nerelerden temin edileceği veya aylık cironun şubelere göre olan dağılımını CBS sayesinde kolayca analiz etmektedir. Genel anlamda ilişkilendirilmek gerekirse, CBS, küresel tesisleri ve bilişim teknolojilerini geniş bir yelpazede bütünleştirir²⁹⁰.

Başka bir örnek ise küreselleşmenin şehirleşme üzerindeki etkilerinin CBS ile incelenmesi şeklinde olabilir. Buna göre küreselleşme şehir kültürünü birçok yönden etkilemektedir. AVM'ler, lüks caddeler, rezidans tarzı apartmanlar küresel kültürün bir parçası durumundadırlar ve şehirleri-şehirleşmeyi etkilemektedirler. Dolayısı ile var

²⁸⁸ Bakhtiar Feizizadeh, Thomas Blaschke, Sopholwit Khamphilung, Chench Xia ve Helena R. Merschorf, “GIScience Trends Related to Globalization”, [CBS Biliminin Küreselleşme ile Alakalı Trendleri], *Geo-Wold Magazine*, Haziran 2012.

²⁸⁹ Halil Fidan, “Pazarlama Bilgi Sistemi (PBS) ve Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS)’nin Pazarlamada Kullanımı”, *Journal of Yasar University*, 4 (14), 2009, 2151-2171.

²⁹⁰ N. Hashemi Taba ve A.S. Khatavakhotan, “Towards the Globalization of Communication Using Global Information Systems (GIS): From Theory to Practice”, [İletişimin Küreselleşmesine Doğru: Küresel Bilgi Sistemleri (KBS): Teoriden Pratiğe], *International Journal of Innovation, Management and Technology*, 3 (5), 2012, 628-630.

İKİNCİ BÖLÜM

KARS İLİ

2.1. ARAŞTIRMA SAHASININ KONUMU VE SINIRLARI

Kars ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü sınırları içerisinde bulunmaktadır. Toplam alanı 10.193 km² olan Kars ili²⁹², coğrafi koordinat sistemine göre; 39°55'45.1" ile 41°05'40.9" kuzey enlemleri ve 42°07'50.9" ile 43°44'57.5" doğu boylamları arasında yer alır. Kars ilinin kuzeyinde Ardahan, doğusunda (yaklaşık 152 km boyunca uzanan) Ermenistan (Şirak, Aragatsotn, Armavir idari bölgeleri), güneyinde Ağrı, batısında ise Erzurum illeri bulunmaktadır. Kars şehrinden Ardahan şehrine 91 km, Ermenistan Gümrü şehrine 90 km, Iğdır şehrine 137 km, Ağrı şehrine 187 km, Erzurum şehrine ise 204 km mesafede bulunmaktadır. İl sınırları içerisinde Türkiye'nin kuzeyine doğru giden D965, batısına doğru uzanan D967, güneyine uzanan D965, doğusuna uzanan D060 karayolları bulunmaktadır²⁹³ (Harita 2.1.).

Kars şehrinin kuzeyinde Susuz, Arpaçay, kuzeydoğusunda Akyaka, doğusunda Digor, güneyinde Kağızman, güneybatısında Sarıkamış, batısında ise Selim ilçeleri bulunmaktadır. Kars iline bağlı ilçeler mesafe bakımından, Kars şehrine göre, en yakından en uzağa sıralandığında Susuz İlçe Merkezi'ne 27 km, Selim İlçe Merkezi'ne 32 km, Arpaçay İlçe Merkezi'ne 40 km, Digor İlçe Merkezi'ne 44 km, Sarıkamış İlçe Merkezi'ne 58 km, Akyaka İlçe Merkezi'ne 60 km. ve Kağızman İlçe Merkezi'ne 74 km mesafede bulunmaktadır. İdari sınırlar açısından Kars şehrinden (2048 km²) sonra en büyük idari birim Sarıkamış (2038 km²) olurken, en küçük alanlı idari birim ise Akyaka'dır (417 km²)²⁹⁴. Toplamda Kars şehri hariç yedi ilçesi bulunan ilin, yüz ölçümünün küçük olması nedeniyle merkez ilçe ile diğer ilçeler arasında yakınlık bakımından avantajları bulunmaktadır. Merkezden verilecek olan herhangi bir hizmet, diğer ilçelerin mesafe bakımından yakın olması sebebiyle avantajlı olarak kabul edilebilir.

Kars ili idaresine bağlı toplamda 385 köy bulunmaktadır. Bunlardan 72'si, merkez ilçeye, 27'si Akyaka ilçesine, 48'i Arpaçay ilçesine, 38'i Digor ilçesine, 64'ü Kağızman

²⁹² HGK İl ve İlçe Yüz Ölçümleri, (29 Ocak 2018), <https://www.hgk.msb.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri>

²⁹³ KGM, Haritalar, (30 Ocak 2018), <http://www.kgm.gov.tr/sayfalar/kgm/sitetr/root/haritalar.aspx>

²⁹⁴ HGK İl ve İlçe Yüz Ölçümleri, (30 Ocak 2018), <https://www.hgk.msb.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri>

ilçesine, 56'sı Sarıkamış ilçesine, 52'si Selim ilçesine ve 28'i ise Susuz ilçesine bağlıdır.

Kars ili arazisi, genel anlamda, Arabistan levhası ile Anadolu levhasının çarpışması sonucunda, Anadolu'nun toptan yükselmesi ile ortaya çıkan bir plato sahasıdır. Kars ilinin bulunan coğrafi unsurlar ise; kuzeyinde Kısır Dağı (3197 m), Çıldır Gölü, Akbaba Dağı (3026 m), doğusunda Alagöz Dağı (3572 m, Ermenistan), güneyinde Ağrı Volkanı (5137 m) ve Iğdır Ovası (850 m), batısında ise Aladağ (3138 m), Soğanlı Dağı (2849 m) ve Allahüekber Dağları (3120 m) ile çevrilidir. Kars ilinin ortalama yükseltisi ise 2000 m'dir.

Harita 2.1. Kars İlinin Lokasyon Haritası.

2.2. ARAŞTIRMA SAHASINI İLGİLENDİREN ÖNCEKİ YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Kars ili bulunduğu konum itibarıyla tarihin birçok devrinde sınır yerleşmesi olarak yapılandırılmıştır. Dolayısı ile birçok kültürden etkilenen, devletlerin ve milletlerin Anadolu'ya giriş kapılarından biri olan Kars ili ile alakalı çok sayıda çalışma yapılmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde Kars ilinin tarihi, kültürel miras elemanları ve yöresel ürünlerinin analizi gibi konularda ağırlık gösteren çalışmalar bulunmaktadır. Ancak yapılan turistik mekân araştırmalarının, küreselleşme olgusundan ayrı bir değerlendirilmeye tabi tutulduğu görülmektedir.

Aşağıda Kars ili ile alakalı yapılan bazı araştırmalar kronolojik sıraya göre listelenmiş ve incelenmiştir.

Monteith WILLIAM, Kars and Erzeroum, 1856: General Monteith tarafından Rusların, Kafkaslar'ın ötesine ilerlemesinden bahseden eserde, Kars, Erzurum şehirlerinin nüfusu, coğrafyası, siyaseti ve savaşları hakkında bilgiler içermektedir. Özellikle dönemin siyasi gelişmelerini konu alan kitapta, askeri konular detaylı bir şekilde incelenmiştir. Eserde bölge farklı bir bakış açısı ile incelendiğinden önemli bir değer taşımaktadır.

Cemal SEVİNDİ, Sarıkamış'ın Coğrafi Etüdü, 1999: Bölge ile alakalı en detaylı coğrafi çalışmalardan birisi olan bu eserde, Sarıkamış ilçesinin beşeri ve doğal çevre koşulları detaylı bir biçimde incelenmiştir.

Nurettin ÖZTÜRK, Kars Müzesi Cam Eserleri, 2012: Tarih boyunca Kars ili'ni yönetmiş ve kültürel iz bırakmış medeniyetlerin eserlerini inceleyen değerli çalışmalardan birisidir.

M. Fahrettin KIRZIOĞLU, Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, 1992: Kars ili tarihi ile alakalı birçok eseri bulunan Kırzioğlu'nun bu çalışması Kars tarihine ışık tutan değerli çalışmalardan birisidir. Kıpçakların bölgeye ilk geldiği M.Ö. 8. yy'dan 1578'e doğru olan tarihi incelenmiş ve Türk Kültürü'nün Kars ili üzerindeki etkisini incelemiştir.

Hürü SAĞLAM, H. 1287-1288-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamelerine Göre Kars Sancağı, 2011: Bu yüksek lisans çalışmasında ise, Kars ilinin bahsi geçen tarihlerdeki idari ekonomik ve sosyal yapısı incelenmiştir.

Gürsoy SOLMAZ, Erzurum-Kars Yöresi Kaleleri, 1994: Bu yüksek lisans çalışmasında Erzurum ve Kars illerinde tarih boyunca yapılmış kaleler incelenerek bu yerlerde yapılan savaflara değinilmiştir. Kars ilinin beşeri turistik yönleri ile alakalı bilgiler açısından önemi bulunmaktadır.

Akın BİNGÖL, En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılıflına Kadar Kars ve Çevresi, 2003: Bu doktora tezi Kars ilinin tarihini eskiçağ tarihlerinden itibaren başlattığı için oldukça önemli bir çalışma olarak nitelendirilebilir. Ayrıca Kars ilinin ilçeleri de kaleleri ve yerleşkeleri ile incelenmiş ve tarihleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Songül ALŞAN, Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Şehitlikleri, 2010: Kars ili tarihi incelendiğinde şüphesiz en önemli konulardan biri olan Sarıkamış Harekâtı'nın askeri hazırlıkları, muharebeleri ve sonucunda yapılan şehitliklerin özellikleri gibi konular üzerine yazılmış bir yüksek lisans tezidir.

Salih GÜLLÜ, Kars-Ahılkelek-Tiflis-Bakü Demiryolu Projesi'nin Türkiye ve Dünya İçin Yeri ve Önemi, 2011: Günümüzde aktif hale getirilen demiryolu projesinin Kafkasya coğrafyasına yapacağı ekonomik, sosyal ve toplumsal etkilerin incelendiği bir yüksek lisans tezidir.

Selda AYDIN, Kars Ekonomisi (1923-1970), 2013: Cumhuriyet'ten itibaren Kars ilindeki tarım, hayvancılık, arıcılık ve sanayi gibi faaliyetlerin 1970 yılına kadar incelendiği bir yüksek lisans tezidir.

Mucip DEMİR, Kars Kent Coğrafyası, 2013: Kars Kent coğrafyası ile ilgili en kapsamlı çalışma olarak kabul edilebilir. Kars Kenti'nin doğal çevre, beşeri, kentsel, sanayi, plan özelliklerini inceleyen bir doktora tezidir.

Gülpınar AKBULUT, Ardahan-Kars-Ağrı-Iğdır İllerinin Jeoturizm Potansiyeli, 2013: Bahsi geçen yörelerdeki jeoturizm alanları ortaya çıkarılarak incelenmiş ve bölge turizmine katkı sağlaması amacıyla öneriler sunulmuştur.

Selçuk URAL-Nebahat ARSLAN, Cumhuriyet Devri Kars Tarihi (1923-1950), 2015: Bu çalışma, Kars ilinin Cumhuriyet Dönemi'nden önceki nüfus, eğitim, kültür, sanat, basın, ekonomi, ulaşım, sağlık, mülki-siyasi ve idari özellikleri hakkında geniş bilgiler içermektedir.

Güner SAĞIR, Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Ortaçağ Ermeni Kiliseleri (2011-2012-2013-2014-2015): 2011 ve 2015 yılları arasında yapılan çalışmalarda Kars

ili ve çevresindeki Ortaçağ kiliselerinin plan, tarih, sanatsal özelliklerini ortaya koyan önemli araştırmalardandır.

Kars İli Kültür Envanteri, (2009): Kars Valiliği tarafından yapılan bu çalışma, Kars ilinde bulunan ve hemen hemen bütün maddi kültür öğelerinin tarihçesinin çıkarıldığı önemli bir çalışmadır. Kars ilindeki sit alanları, tescilli taşınmazlar ve ören yerleri gibi alanların tamamını içeren çalışma günümüzde dahi güncellenerek yeni alanları da içerisinde dâhil edecektir.

Filiz Özdem, Kars “Beyaz Uykusuz Uzakta”, (2006): İçerisinde birçok araştırmacı, bilim insanı tarafından çalışmalar bulunan kitapta, Kars ili ile alakalı tarihi, kültürel ve edebiyat alanında önemli bilgiler içermektedir.

2.3. TURİZMİ ETKİLEYEN DOĞAL ÇEVRE ÖZELLİKLERİ

Beşeri turistik değerlerin yanında, doğal çevre de turistik zenginliğe büyük katkı sağlamaktadır. Doğa yürüyüşü yapmak için dağlar, fotoğrafçılık için ormanlar veya vahşi yaşam, ilginç yer ziyaretleri için peri bacaları vb. gibi birçok örnek doğal çevrenin turizme kattığı zenginlikler arasında gösterilmektedir.

Hem beşeri hem de doğal güzellikleri içerisinde barındıran Kars ilinde, turizm faaliyetlerini etkileyen birçok doğal güzellik bulunmaktadır. Özellikle foto turizm tutkunları için birçok fırsat tanıyan Kars ilindeki mekânlar, küreselleşmenin unsurları ile tanıtılmayı beklemektedir.

2.4. JEOLJİK VE JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLER VE TURİZM İLİŞKİSİ

Gerek ülkemizde gerekse Dünya’da, yer şekillerinin oluşturduğu ve turistik potansiyeli bulunan birçok alan bulunmaktadır. Yer şekillerinin kayak merkezleri için oluşturduğu fiziki şartların yanında; alpinizm, sağlık turizmi için klimatizm ve termal turizm için termalizm²⁹⁵ gibi maddeler de diğer şartlar arasındadır.

Doğu Anadolu Bölgesi’nde bulunan Kars platosu, bütün jeolojik zamanlara ait izler ve kaya grupları bulundurur. Ancak bölgenin jeolojik ve jeomorfolojik tarihi incelendiğinde 3. ve 4. Jeolojik zamanlarda ortaya çıkan volkanik unsurlar ile örtülü olması dikkat çekmektedir²⁹⁶.

²⁹⁵ Hayati Doğanay ve Serhat Zaman, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Pegem Akademi, Ankara 2016. s. 68-69.

²⁹⁶ İbrahim Atalay ve Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2003. s. 415.

Jeolojik olarak andezit ve bazalt gibi birçok volkanik dış püskürük taşlar, platoda yaygın bir örtü meydana getirmiştir ve bu örtü kısım kısım Neojen lâvlardan ve Kuvaterner püskürüklerinden oluşur. Ancak akarsuların yığıdığı tortul kütleler nedeniyle geniş volkanik örtü alt tabakada kalmıştır²⁹⁷. Kars Platosunda ki bahsi geçen alüvyonlar tarımda kullanılan toprakların verimli olmasına neden olmuştur. Ayrıca bölgede geçirgen kayaçların bulunduğu gre (kum taşı), konglomera, göl kalkerleri, jipsli unsurların yayılışı söz konusudur²⁹⁸.

Kars şehri incelendiğinde üst miyosen ve pliyosen dönemine ait piroklastik, volkanik ve sedimanter kayalar dikkat çeker. Ayrıca bölgenin kuzey kesimlerinde pliyosen dönemine ait andezit kayaçlar ve kuvaterner dönemine ait bazaltlar bulunmaktadır. Bölgenin doğusunda pliyosen dönemine ait andezitler, bazı bölgelerde ise bazaltlar bulunmaktadır. Güneyde üst miyosen ve pliyosen dönemine ait ayrılmamış volkanitler görülürken, batıda ise Sarıkamış yöresinde aynı döneme ait piroklastik kayalar mevcuttur²⁹⁹.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki volkanik alanlar kıtasal çarpışma nedeni olup, içerisinde barındırdığı Erzurum-Kars Platosu da genel olarak aynı karakteri gösterir³⁰⁰. Dolayısı ile bölgenin sıra dağları Arabistan ve Avrasya levhalarının Anadolu'yu sıkıştırması ile yükselmiştir. Dağların yanı sıra ortalama yükseltisi 2000 m ve plato morfolojisi olan Kars Platosu, batıdan doğuya doğru genişler. Plato genelinde bulunan birçok volkan ise kıtasal çarpışma kökenlidir. Bölgedeki volkanlar Kısır, Akbaba, Aladağ, Süphan ve Alaca Dağlarıdır. Genel olarak orojenik olaylar ile kıvrılıp yükselen dağlar ve bu dağların arasında bulunan fliş ve molas havzaları bazalt lavları ile kaplanarak, bazalt platoları oluşturmuştur³⁰¹.

Rölyef haritaları incelendiğinde platonun genel hatlarını iç içe geçen sıra dağlar ve yer yer çarpışma kökenli volkanlar görülürken, yükselteleri ortalama 1750-1800 m.

²⁹⁷ Kenan Arınç, *Türkiye'nin İç Bölgeleri*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2009. s. 82.

²⁹⁸ İsmail Yalçınlar, "Türkiye'deki Bazı Şehirlerin Kuruluş ve Gelişmelerinde Jeomorfolojik Temeller", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 8 (17), 1967, 53-66.

²⁹⁹ MTA-Yer Bilimleri Harita Görüntüleyici ve Çizim Editörü, (1 Şubat 2018), <http://yerbilimleri.mta.gov.tr/anasayfa.aspx>

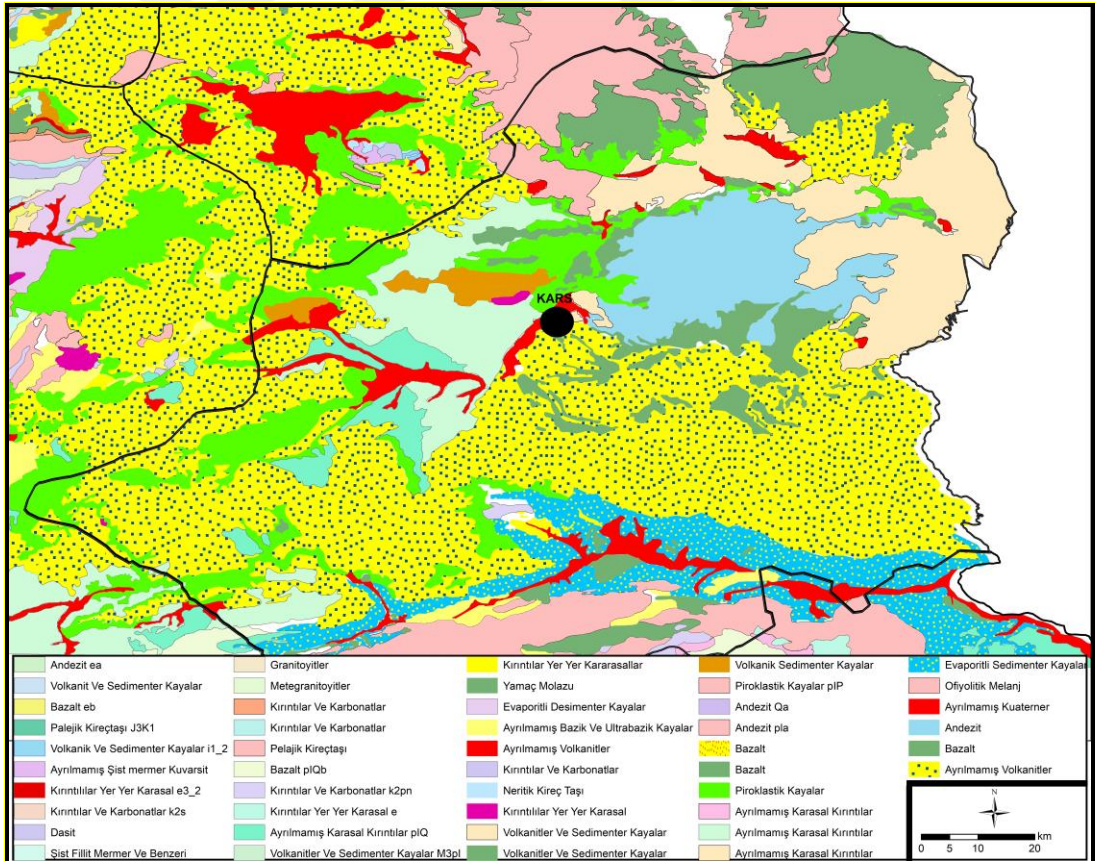
³⁰⁰ Mehmet Keskin, "Erzurum-Kars Platosunun Çarpışma Kökenli Volkanizmasının Volkano-Stratigrafisi ve Yeni Kar Yaş Bulguları Işığında Evrimi, Kuzeydoğu Anadolu", *MTA Dergisi*, 120, 1998, 135-157.

³⁰¹ Özer Yılmaz, *Horasan-Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fiziki ve Tatbiki Fiziki Coğrafyası*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1984. s. 29.

arasında olan tektonik oluklar dikkat çeker³⁰². Ayrıca Ege Bölgesi'nde olduğu gibi oluşan bazı dağlar horst şeklidir³⁰³.

Fotoğraf 2.1. Cıbiltepe'den (2700 m) Sarıkamış Tektonik Oluğu (14.01.2018).

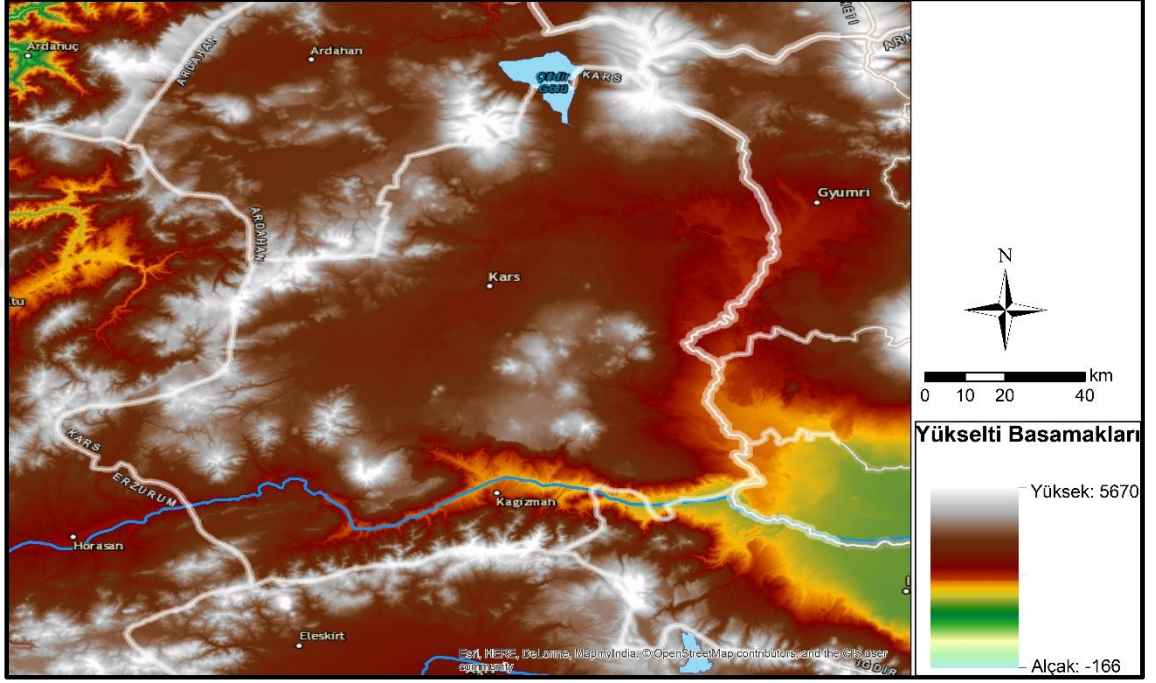

Harita 2.2. Kars İli Jeoloji Haritası (Kaynak: www.atlas.gov.tr).

³⁰² Kenan Arınç, *Türkiye'nin İç Bölgeleri*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2009. s. 81.

³⁰³ İbrahim Atalay, *Türkiye'nin Ekolojik Bölgeleri 2. Baskı*, Meta Basım, İzmir 2014. s. 239.

Doğu Anadolu Bölgesi ülkemizin en yüksek ve engebeli bölgesidir. Tıpkı Doğu Anadolu Bölgesi gibi Kars platosunda da dağlar Doğu-Batı doğrultulu uzanır. Ancak Kars şehri baz alındığında dağların KD ve GB yönlü uzandığı dikkat çekmektedir. Dağların ortalama yükseltisi ise 3000 m'dir. Kars şehrinin bulunduğu alan volkanik tepe ve dağlar ile çevrili bir çöküntü olup, şehrin yakınlarındaki volkanik kökenli tepeye Kars Kalesi kurulmuştur.

Harita 2.3. Kars İli Topoğrafya Haritası.

Şekil 2.1. Kars Şehri ve Çevresinin Eğim Profili.

Jeolojik ve jeomorfolojik özellikler genel olarak incelendiğinde engebeli bir yapısı bulunan Kars ilindeki alanlar, bölge turizmine hem olumlu hem de olumsuz etkiler bırakmıştır. Şöyle ki, bölgede bulunan volkanik unsurların yaygınlığı nedeniyle eski çağlarda obsidyen yataklarındaki üretim Mezopotamya medeniyetlerine ihraç

edilmiştir³⁰⁴, bu durum ise insanların volkanik yapılardan faydalanmasına örnek verilebilir. Ayrıca Sarıkamış'ta bulunan kayak merkezi gerek iklim gerekse topoğrafik etmenlerin elverişli olması nedeniyle gelişmeye oldukça açık durumdadır. Ancak kayak merkezine veya herhangi bir mekâna olan ulaşım koşulları, mesafeleri nispeten zorlaştırdığından, topoğrafyadan olumsuz yönde etkilenmişlerdir.

Zorlu arazi şartları tarımsal faaliyetleri olumsuz yönde etkilediğinden itici faktörler oluşmaktadır. Batı'da bulunan illerin aksine dört mevsim yapılamayan tarımsal faaliyetler itici faktörlerin başında gelmektedir. Bu yüzden nüfusu genellikle batı illerine göç eden Kars ilinin turizmdeki insan faktörü önemini kaybetmektedir.

Arpaçay ilçesinde bulunan ve turistik bir değeri olan havlıların (halı), en iyi ve kaliteli yünleri Kars ilinin yükseltisi en fazla ve en düşük sıcaklık değeri olan yerlerden çıkmaktadır³⁰⁵. Dolayısı ile turistik değer taşıyan havlıların en kalitelisinin topoğrafik faktörlerden etkilendiğini söylemek mümkündür.

Şehirde Kars Kalesi dâhil olmak üzere yakın tarihte yapılmış birçok tarihi niteliği olan binanın yapı malzemesi yine bölgenin jeolojik yapısıyla alakalıdır. Özellikle Kars şehrine yapılmış birçok tarihi mekânın yapı malzemesi volkanik kökenli olan bazalt taşlardan yapıldığı göze çarpmaktadır. Ayrıca yer yer görülen tüf taşlarından inşa edilmiş yapılar da bulunmaktadır.

Kültürel turizm açısından da etkisi olan topoğrafik faktörlerin Kars ilinde birçok örneği bulunmaktadır. Şehrin önemli bir turistik değeri olan âşıklık geleneğinde de topoğrafik özelliklere atıf yapıldığı dikkat çekmektedir. Örneğin;

Bizim yerler dağdır havası serin

Serinde dumanı var İskender'in

Kur'an'da suredir, dilde ezberim

*Okunur ismine bin ayet gelin*³⁰⁶.

Fotoğraf meraklıları için de oldukça çekici alanları bulunan Kars'ın, bu konuda dağlık alanlardan da avantajı bulunduğu görülmektedir. Çünkü yüksekliğin fazla olduğu

³⁰⁴ Ayhan Yardımcıel, *Akyaka'da bulunup Kars Müzesi'ne Getirilen Yivli Keramiklerin Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2010. s. 4.

³⁰⁵ Süheyla Köybaşı, *Arpaçay ve Çevresindeki Havlı Dokumalar*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012. s. 35.

³⁰⁶ Ezgi Bolçay, *Kars'ta Âşıklık Geleneği ve Karşı Âşık Maksut Koca'nın Hayatı, Sanatı ve Şiirleri*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012. s. 18.

alanlarda manzaranın çekiciliği de fotoğrafçılar için o kadar etkileyici olmaktadır³⁰⁷. Bu bağlamda ormanlık alanlar, dağlardaki bitki örtüsü veya dağlardan çekilen manzaraları bulunan Kars fotoğrafçılar için birçok farklı lokasyon bulunmaktadır.

2.5. İKLİM ÖZELLİKLERİ VE TURİZM İLİŞKİSİ

İklim, insanın karakterinden kültürüne kadar her alanda etkili olup, doğal yaşamı da etkileyen faktörlerden biridir. Fiziki etmenlerden kaynaklanan yerel çaptaki iklim özellikleri insanın ekonomik faaliyetlerini de etkileyen faktörlerden biridir³⁰⁸. Örneğin, belli mevsimlerdeki kar yağışı, kış turizmi için uygun topoğrafik koşullar ile birleştiğinde kış turizmi ortaya çıkmaktadır. Doğanay'a göre; *...herhangi bir bölgenin iklim elemanları ve bunların, uzun yıllık ortalama değerlerini ifade eden, yine o bölgenin iklim tipi, turistik çekim gücü taşıyıcısı olarak, büyük önem taşır*³⁰⁹.

Kars ilinde turizmi etkileyen en önemli iklim elemanları sıcaklıktır ve yağıştır. Dolayısı ile sıcaklık verilerinin özellikle kış turizmi ile ilişkisini belirlemek için Kars şehrinde bulunan 17097 istasyon numaralı Meteoroloji 12. Bölge Müdürlüğü'nden (1777 m. rakımlı), 1960-2017 yılları arası sıcaklık verileri temin edilmiştir.

Tablo 2.1. Kars Şehrine Ait Sıcaklık Verilerinin Aylara Göre Dağılımı (1960-2017).

Aylar (°C)	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ort. Yüksek Sıcaklık	-4,6	-2,7	3,3	11,5	16,7	21,1	25,6	26,4	22,3	15	6,8	-1,1	11,7
Ort. Düşük Sıcaklık	-15,8	-14,5	-7,5	-0,3	3,9	6,7	10	9,9	5,5	0,7	-4,9	-11,4	-1,5
Ort. Sıcaklık	-10,5	-8,9	-2,3	5,3	10	13,8	17,5	17,7	13,6	7,4	0,4	-6,6	4,8
En Düşük	-36,6	-33,8	-30,2	-33	-6,8	-4	0,1	0,2	-4,4	-15,8	-29,4	-30,4	-36,

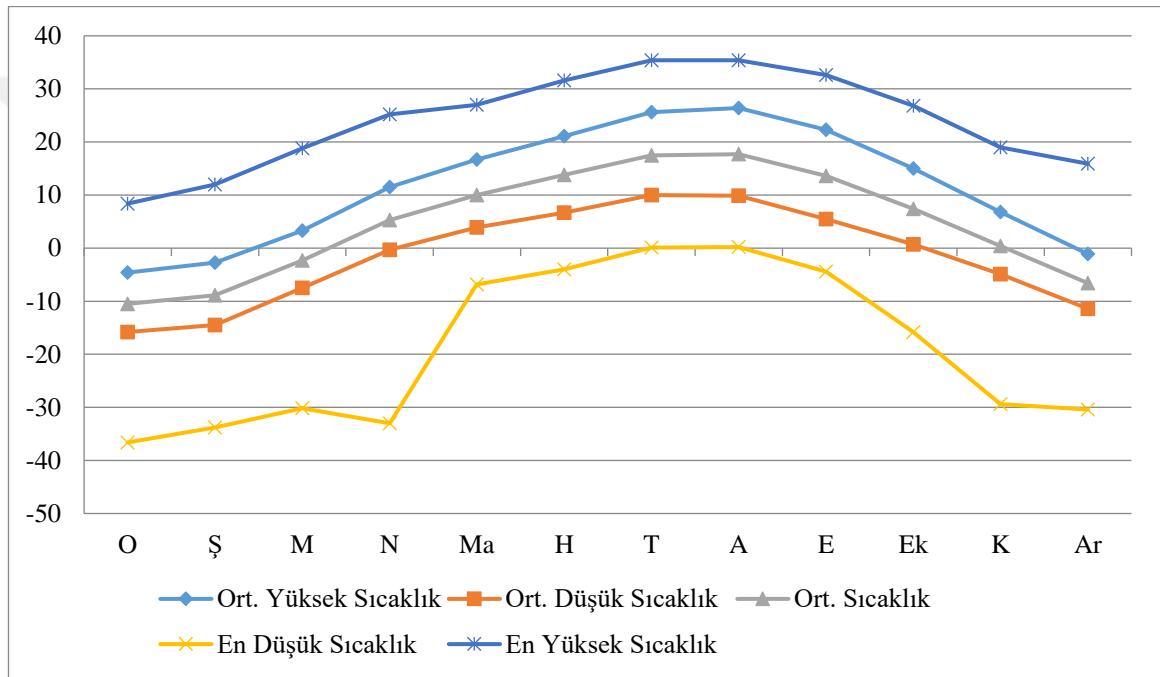
³⁰⁷ Nazmiye Özgüç, *Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2015. s. 65.

³⁰⁸ Cercis İkiel, "Ulusal Coğrafya Kongresi 2005", [Bildiri], "Muğla Yöresinde İklim Koşullarının İnsan ve Çevre Üzerindeki Etkileri", Eylül 2005, (233-241), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2005.

³⁰⁹ Hayati Doğanay ve Serhat Zaman, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Pegem Akademi, Ankara 2016. s. 69.

ük													6
Sıca													
klık													
Tari	21/01/	03/02/	02/03/	01/04/	02/05/	06/06/	17/07/	27/08/	28/09/	20/10/	30/11/	28/12/	
h	1972	1967	1976	2003	1964	1967	1961	1960	1969	1977	1994	2002	
En													
Yük	8,4	12	18,8	25,2	27	31,6	35,4	35,4	32,6	26,8	19	15,9	24
sek													
Sıca													
klık													
Tari	01/01/	19/02/	28/03/	27/04/	30/05/	28/06/	30/07/	30/08/	01/09/	01/10/	05/11/	03/12/	
h	2000	2010	2001	2008	1999	2017	2000	1998	1998	1999	2009	2010	

Kaynak: MGM (2018).

Şekil 2.2. Kars Şehrine Ait Sıcaklık Verilerinin Aylara Göre Dağılımı (1960-2017).

Kars Meteoroloji Bölge Müdürlüğü verilerinin sıcaklık değerleri incelendiğinde yıllık ortalama sıcaklık 4,8 °C olarak ölçülmüştür. Kış aylarında doğal afet derecesinde sayılabilecek düşük sıcaklık değerleri görülmektedir. Şöyle ki kış aylarında zaman zaman ölçülen en düşük sıcaklıklar -36 °C'ye kadar düşmektedir (Tablo 2.1.). Dolayısı ile bu durum Kars ilini kış aylarında ziyaret etmek isteyen turistler için bir dezavantaj olabilir. Ancak bu durum elbette ki Sarıkamış Kayak Merkezi için söz konusu değildir. Kısa süren yaz aylarında ise sıcak sayılabilecek değerler sunan iklim, il genelinde turistik faaliyetler için kısıtlı bir süre sunar.

Fotoğraf 2.2. Sarıkamış Ormanları'ndan Kış Manzarası (14.01.2018).

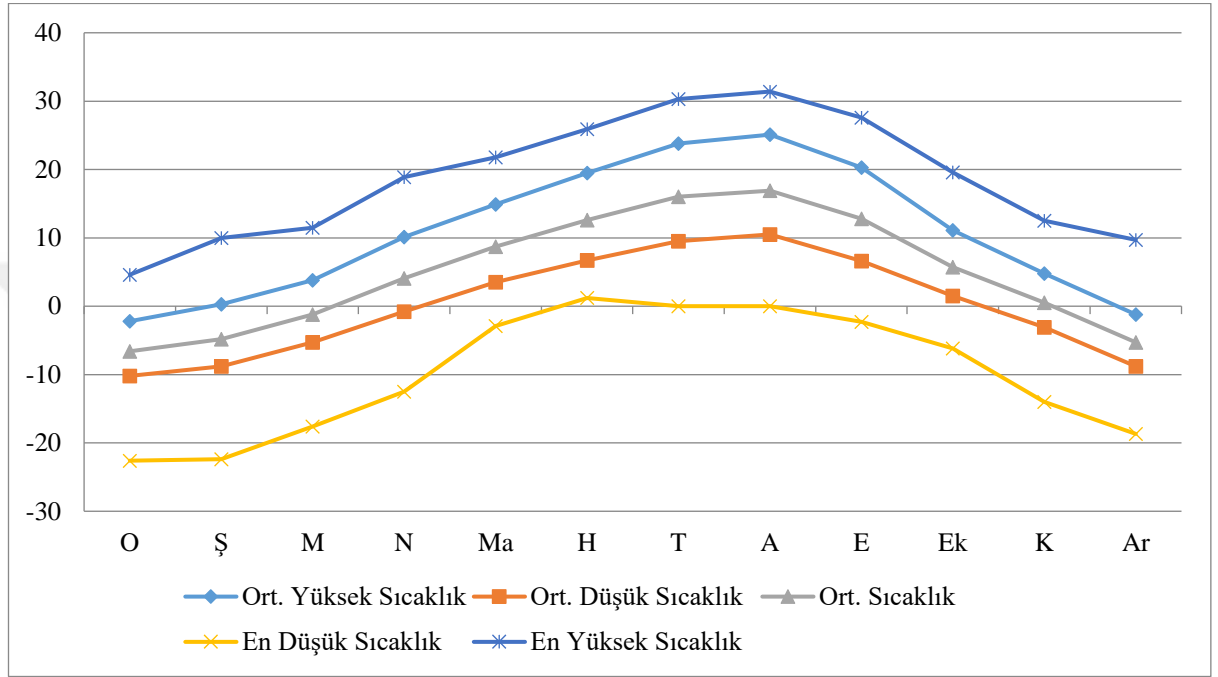
Kars ili iklim ve turizm ilişkisi incelendiğinde üzerinde durulması gereken en önemli mekânlardan biri Sarıkamış Kayak Merkezi'dir. Tarihi turistik çekiciliklerin yanında iklim ile yakın ilişkili olan kış turizmi bölge için önemli bir gelir kaynağı durumundadır. Kayak merkezindeki kış sporları faaliyetleri için olmazsa olmaz bir gereklilik olan iklim verileri Sarıkamış Kayak Merkezi istasyonunda bulunan ölçüm istasyonundan (2160 m) alınmış ve kış turizmi ile olan ilişkisi ortaya konulmuştur.

Tablo 2.2. Sarıkamış Kayak Merkezi'ne Ait Sıcaklık Verilerinin Aylara Göre Dağılımı (2013-2017).

Aylar (°C)	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yılılık
Ort. Yüksek Sıcaklık	-2,2	0,3	3,8	10,1	14,9	19,5	23,8	25,1	20,3	11,1	4,8	-1,2	10,9
Ort. Düşük Sıcaklık	-10,2	-8,8	-5,3	-0,8	3,5	6,7	9,5	10,5	6,6	1,5	-3,1	-8,8	0,1
Ort. Sıcaklık	-6,6	-4,8	-1,2	4,1	8,7	12,6	16,0	16,9	12,8	5,7	0,5	-5,3	5
En Düşük Sıcaklık	-22,6	-22,4	-17,6	-12,5	-2,9	1,2	0	0	-2,3	-6,2	-14	-18,7	-22,6

Tarih	27/01/2016	03/02/2014	07/03/2013	01/04/2014	07/05/2015	22/06/2013	13/07/2013	01/08/2013	25/09/2016	07/10/2013	24/11/2017	19/12/2016	
En Yüksek Sıcaklık	4,6	10	11,5	18,9	21,8	25,9	30,3	31,4	27,6	19,6	12,5	9,7	31,4
Tarih	18/01/2016	17/02/2016	25/03/2014	29/04/2013	24/05/2013	30/06/2013	22/07/2017	14/08/2015	03/09/2014	06/10/2016	05/11/2013	04/12/2017	

Kaynak: MGM (2018).

Şekil 2.3. Sarıkamış İlçe Merkezi'ne Ait Sıcaklık Verilerinin Aylara Göre Dağılımı (1960-2017).

Sarıkamış Kayak Merkezi istasyonunu verileri incelendiğinde, hali hazırda yapay kar makinesi bulunmayan bölgede, yıllık ortalama sıcaklık 5 °C olarak ölçülmüştür. Kayak turizmüne uygun olan aylar olduğu Aralık, Ocak, Şubat ve Mart aylarında sıcaklık ortalaması 0 °C'nin altındadır (Tablo 2.2.). Dolayısı ile yağın karın yerde kalma süresi pistlerdeki kar verileri ile doğrudan orantılıdır.

Tablo 2.3. Sarıkamış Kayak Merkezi'ne Ait Bazı Verilerinin Aylara Göre Dağılımı (2013-2017)³¹⁰.

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Aylık Toplam Yağış Ortalaması (mm=kg÷m ²)	30,48	20,68	46,38	64,34	66,62	55,70	57,52	43,52	22	48,34	21,3	19,08	495,96
Aylık Yağışlı Gün Sayısı Ortalaması	8,6	8,8	14,2	15,4	19	11,2	11,6	9	8	13,6	9,8	8,2	137,4
Aylık Ortalama Kar Yüksekliği (cm)	58	35,9	49	44,4	15,8	3,4	2	0	0	7	8,7	11,9	20,6
Aylık Ortalama Nispi Nem (%)	68,7	69,6	69,6	63,8	68,6	64,7	64,5	57	53,9	68,6	67,6	71,9	65,7

Kaynak: MGM (2018).

Kış sporları turizmi söz konusu olduğunda şüphesiz kar yağışlı gün sayısı, kar yüksekliği, kar kalınlığı vb. gibi verileri incelemek gerekmektedir. Buna göre kayak sporu için hayati önem taşıyan kar yağışı, kayak sezonunda m²'ye 19,08-46,38/kg aralığındadır (Tablo 2.3.). Kayak sezonunda kar yağışının yeterli oranda olması ve sıcaklığın 0 °C'nin altına düşmesi ile birlikte kayak sporu için klimatolojik gereksinimler tamamlanmaktadır.

Kayak sporu için gerekli olan diğer önemli bir unsur ortalama kar yüksekliğidir. Buna göre aylık ortalama kar yüksekliği kayak sezonunda 11,9 cm ile 58 cm aralığındadır (Tablo 2.3.). Kayak pistlerindeki karın bastırılması gerekliliği düşünüldüğünde, Sarıkamış Kayak Merkezi'ndeki kar kalınlığı özellikle bahar ayları içinde azalmakta ve sonrasında kayak sezonunu bitirmektedir.

Doğal çevrenin sunduğu imkânları değerlendiren insanlar bu imkânı bir fırsata dönüştürerek turistik çeşitlilik elde etmişlerdir. Bu yüzden doğal çevre ile sıkı bir ilişki içerisinde bulunan kış sporları beşeri faktörlerden ayrı düşünülemez³¹¹. Bizzat insanlar tarafından oluşturulan kayak pistleri, yatırımlar sonucunda belli bir potansiyele ulaşmaktadır. Diğer bir önemli husus ise profesyonel kayakçılar tarafından beğenilen

³¹⁰ Sarıkamış Kayak Merkezi'ne ait "aylık ortalama toprak üstü minimum sıcaklığı" ve "aylık ortalama kar yüksekliği" verileri bulunmadığından 1960-2017 yılları arasında kaydedilen Sarıkamış İlçe Merkezi'ne ait veriler kullanılmıştır (2102 m).

³¹¹ Namık T. Altaş, Ahmet Çavuş ve Nilgün Zaman, "Türkiye'nin Kış Turizmi Koridorunda Yeni Bir Kış Turizmi Merkezi: Konaklı", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 31 (Ocak), 2015, 345-365.

toz kar mevcudiyetidir. Kayak sezonunda sıcaklık ortalamalarının 0 °C'nin altında olması ve düşük nem miktarı, kayakçılar tarafından daha fazla tercih edilen, toz kar oluşumuna ortam hazırlamaktadır³¹² (Tablo 2.3.).

Fotoğraf 2.3. Sarıkamış Kayak Merkezinden Görüntüler (14.01.2018).

Kars denilince akla gelen ve turistler tarafından en çok merak edilen kaz eti yine bölge için önemli bir turistik kaynaktır. Türkiye’de genellikle bilinmeyen kaz ve eti, bölgenin iklim koşullarına oldukça dayanıklı bir hayvandır. Kars’ın iklim özellikleri düşünüldüğünde tarımsal faaliyetleri kısıtlı olan ilin, büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinden sonra en fazla gelir getiren faaliyet kaz besiciliği olarak bilinmektedir³¹³. Özellikle kış aylarında tüketilmeye başlanılan kaz eti, geleneksel olarak ilk kar yağışında yenilmeye başlanır.

Kars ili iklim verilerinin Çıldır Gölü turizm potansiyeli için önemli bir etkisi bulunmaktadır. Arpaçay ilçesinde bulunan ve kış aylarında donan Çıldır Gölü özellikle Şubat ayında ziyaretçi akınına uğramaktadır. Bölgedeki sıcaklık ortalamalarının 0 °C'nin altında olması, ziyaretçilere buz tutan gölün üzerinde yürüme tecrübesini yaşatmaktadır. Gölde tutulan balıkların arasında sarıbalık diye nitelendirilen sazan, karabalık, mırza, tatlısu kefali, göğ balık, tahta balık, alabalık, akbalık ve aynalı sazan bulunmaktadır³¹⁴. Ancak Çıldır Gölü’nün Ardahan ili sınırları içerisinde kalan bölümünde, Şubat ayında yapılan festivaller aynı koşullar olmasına rağmen Kars ilinde yapılmamaktadır.

³¹² Mucip Demir ve Mete Alım, “Sarıkamış Bayraktepe (Cıbiltepe) Kış Sporları ve Turizmi Merkezine Ait Coğrafi Bir Değerlendirme”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 33 (Ocak), 2016, 241-275.

³¹³ Saliha Koday, *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 949. Erzurum 2005. s. 188.

³¹⁴ Ahmet Değe, *Çıldır İlçe Merkezinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2003. s. 30.

Tablo 2.4. Arpaçay ilçesine ait Sıcaklık Verilerinin Aylara Göre Dağılımı (1971-2017).

Aylar (°C)	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ort. Sıcaklık	-8,7	-7,6	-1,7	6,2	10,7	14,8	18,5	18,6	14,5	8,1	1,1	-5,6	5,7

Kaynak: MGM (2018).

MGM'nin Arpaçay istasyonunun (1720 m) verilerine göre, ilçede ortalama sıcaklık 5,7 °C'dir ve göl festivalinin yapıldığı kış aylarında sıcaklık 0 °C'nin altına düşmektedir. Bu sayede kış aylarındaki buz kalınlığı 40-50 cm'ye kadar ulaşabilmektedir. Ayrıca yaz mevsiminde eriyen buz tabakası ile değişen çevre foto turizmi açısından da zengin çeşitlilikler sunmaktadır.

2.6. HİDROGRAFYA VE TURİZM İLİŞKİSİ

Kış mevsiminde kar yağışının fazla olması nedeniyle toprak üstündeki kar tabakası uzun süre kalıcı bir şekilde mevcudiyetini korumaktadır. Dolayısı ile İlkbahar mevsimi ve sonrasında toprak ve yer altı suları zengin bir biçimde beslenme fırsatı bulmaktadır. Ancak düzensiz bir yağış rejimine sahip olan Kars'ın (Tablo 2.1.) aynı şekilde akarsularının da düzensiz rejime sahip olduğu söylenebilir.

Kars ili hidrografyası, turizm ile ilişkilendirmek istendiğinde, en önemli turistik unsurun Çıldır Gölü olduğu göze çarpmaktadır. Bunun yanında 2016 yılında başlayan ve önemli turistik zenginlik olarak görülen "Kars Çayı'nda rafting" heyecanı, Kars ilinde ki turistik çeşitliliği artırmıştır³¹⁵. Bunun yanında Susuz Şelalesi (Su Uçan) Kars ilinin bir diğer önemli turistik zenginliklerinden biridir.

Kars ilindeki önemli akarsulardan birisi şüphesiz Aras Nehri'dir. Bingöl Dağları'nın eteklerinden doğan Aras, Erzurum'dan geçerek Sarıkamış ilçesinden Kars İl topraklarına girer. Sonrasında Doğu'ya doğru ilerleyerek Kars-Iğdır il sınırlarını oluşturur. Iğdır'dan Ermenistan'a giren Aras Nehri, İran'dan sonra, Azerbaycan topraklarından Hazar Gölü'ne dökülür. Toplam uzunluğu 1072 km (Türkiye'de 548 km) olan Aras Nehri'nin Kars ilindeki kolları Yamaç Deresi (Sarıkamış), Saat Deresi (Sarıkamış), Eskikarakurt Deresi (Sarıkamış), Bulanık Dere (Kağızman), Akçay Deresi (Kağızman), Beruj Deresi (Kağızman) ve son olarak Arpaçay'dır (Digor).

³¹⁵ Kars Çayı'nda İlk Kez Rafting Heyecanı, (4 Şubat 2018), <http://www.hurriyet.com.tr/kars-cayinda-ilk-kez-rafting-heyecani-37298326>

Aras Nehri'nin bölge için en önemli özelliklerinden birisi, çevre illeri arasındaki karayolu bağlantısının Aras Nehri'nin açtığı dar akarsu vadileri sayesinde mümkün olduğudur. Dolayısı ile Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki engebeli arazide, yol yapım maliyetlerini bir miktar düşürdüğü söylenebilir.

Turizm açısından diğer bir önemli akarsu Kars Çayı'dır. Daha önce bahsedildiği üzere rafting sporuna başlanılan akarsu, Kars ili için önemli fırsatlar sunmaktadır. Ayrıca Kars şehrinden geçen derenin yatağının ıslah edilmesi gerekmektedir. Böylece kentin peyzajı daha da güzelleşecektir. Hali hazırda dere kenarında birkaç rekreasyon alanı bulunmaktadır (Haydar Aliyev, Mesut Yılmaz ve Masal Parkları), ancak kentin girişinden başlatılacak ıslah projeleri önemli bir kazanç olarak görülmelidir. Ayrıca Kars Çayı'nın kentin kuruluşunun belirlenmesinde, biçimlenmesinde ve savaşlarda savunulmasında da önemli bir etkisi olduğu düşünülmektedir³¹⁶.

Fotoğraf 2.4. Kars Çayı'ndan Bir Görünüm (29.06.2018).

Daha önce bahsedildiği üzere, kültürün hidrgrafik özelliklerden faydalanmasına örnek olarak verilebilecek türküler mevcuttur ve bu olgu Kars ilinin kültürel bir ürünü olan âşıklık geleneğine de etki etmiştir. Örneğin:

Arpa Çay'ı aştı ta aştı

Sel Saran'ı aldı kaçtı

Anasının gözü yaşlı

Apardı seller Saran'ı

³¹⁶ Mucip Demir, *Kars Kent Coğrafyası*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013. s. 65.

Bir ala gözlü balamı³¹⁷.

Kars ilinin sahip olduğu diğer hidrografik varlıklar, Susuz ilçesi sınırları içerisinde bulunan Susuz ve Sarıkamış ilçesi sınırları içerisindeki Keklik Şelaleleridir. Bunun yanında yıllık ortalama 190-200 günün don şeklinde geçmesinden dolayı, buz tutan Çıldır Gölü'nde kış aylarında balıkçılık ve buz festivalleri (Ardahan sınırları içerisinde) düzenlenmektedir. Çevresindeki diğer hidrografik çekiciliklere nazaran oldukça önemli konumda olan Çıldır Gölü, üçgen biçiminde olup güneyinde oluşan bir oluk vasıtasıyla Arpaçay'a bağlanmaktadır.

Fotoğraf 2.5. Çıldır Gölü Festivali'nden Bir Görünüm (12.02.2018).

³¹⁷ Ezgi Bolçay, *Kars'ta Âşıklık Geleneği ve Karşlı Âşık Maksut Koca'nın Hayatı, Sanatı ve Şiirleri*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012. s. 421.

yapımında, pistlerin açılması için yaklaşık 20.000 ağacın kesilmesi, doğayı koruma hassasiyeti açısından tartışmaya açık konulardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır³²⁰.

Bölgede bulunan sarıçam ormanı (*Pinus Sylvestris*), Avrupa-Sibirya elementlidir³²¹ ve ülkemizin bitki örtüsü açısından en zengin olarak görüldüğü, Karadeniz Bölgesi ile kıyaslandığında oldukça fakirdir. Orman tahribi sonucunda yüksek dağ-plato bozkırları ortaya çıkmıştır³²².

Sarıkamış Allahuekber Dağları ormanlarının yanında Kağızman ilçesi meyvecilik faaliyetleri ile ön plana çıkmaktadır. Genellikle 1150-1650 m aralığında bulunan meyve bahçeleri ilçeye çöl ortasında bir vadi görünümünü kazandırmıştır³²³. Bahsi geçen yükselti aralığının dikey yönde fazla olması sıcaklık ve yağış koşullarına etki etmiş ve meyvecilik faaliyetlerini 1600 m'lere kadar çıkarmıştır³²⁴.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer yörelerine kıyasla, iklim koşulları nedeniyle endemik türler azdır. Kars'taki endemik bitki türü sayısı yetmiş üç olarak belirlenmiştir³²⁵. Bölgede bulunan bazı endemik bitki türleri: Papaveraceae (Gelincikgiller), Brassicaceae (Turpgiller), Caryophyllaceae (Karanfilgiller), Polygonaceae (Kuzukulağıgiller), Fabaceae (Baklagiller), Rosaceae (Gülgiller), Crassulaceae (Damkoruğugiller), Apiaceae (Maydanozgiller), Asteraceae (Papatyagiller), Campanulaceae (Çan çiçeğigiller), Boraginaceae (Hodangiller), Scrophulariaceae (Sıraca otugiller), Orobanchaceae (Canavar otugiller), Lamiaceae (Ballıbabagiller), Plumbaginaceae (Diş otugiller), Rubiaceae (Kökboyasıgiller), Liliaceae (Zambakgiller), Iridaceae (Süsengiller), Juncaceae (Hasırotugiller), Cyperaceae (Papirüsçiller), Poaceae (Buğdaygiller)³²⁶. Endemik türler ise özellikle Boğatepe köyünde turistler açısından ilgiyle karşılanmaktadır. Foto turizm açısından da

³²⁰ Serkan Özer ve Hasan Yılmaz, "Kars-Sarıkamış Ormanlarının Doğa Koruma Kriterleri Yönünden İncelenmesi", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 39 (1), 2008, 61-70.

³²¹ Türkiye Bitkileri Veri Servisi, (5 Şubat 2018), http://www.tubives.com/index.php?sayfa=1&tax_id=110

³²² İbrahim Atalay ve Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2003. s. 444.

³²³ Zeki Koday, "Kağızman İlçesinde Meyvecilik", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 12, 2004, 189-206.

³²⁴ Sebahat Uzun, *Kağızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1991. s. 231.

³²⁵ Nurettin Özgen, "Doğu Anadolu Bölgesi'nin Doğal Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Planlamaya Yönelik Öneriler", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7 (2), 2010, 1407-1438.

³²⁶ Türkiye Bitkileri Veri Servisi, (6 Şubat 2018), <http://www.tubives.com/index.php?sayfa=210&name=36&endemik=1>

çekicilik sunan endemik türlerin koruma altına alınması yöre turizmi açısından önem arz etmektedir.

Fotoğraf 2.6. Kars Boğatepe Köyü Kırsalından Bir Görünüm (29.06.2018).

2.8. TOPRAK ÖRTÜSÜ VE TURİZM İLİŞKİSİ

Bölgenin toprak örtüsü, volkanik karakterli olması nedeniyle tarımsal faaliyetler için oldukça önemlidir. Ayrıca genç bir tür olan azonal topraklar, akarsular tarafından taşınıp günümüzdeki yerlerde birikmişlerdir.

Kars ilinde platolar ile dağların arasında kalan alanların büyük bir bölümünü kahverengi topraklar örter. Zonal (olgun) olan kahverengi topraklar kireçli bir yapı gösterip, altında şist tabakaları bulundurulur³²⁷. Kars ilinde büyük alan kaplayan diğer bir toprak türü ise kestane rengi topraklardır.

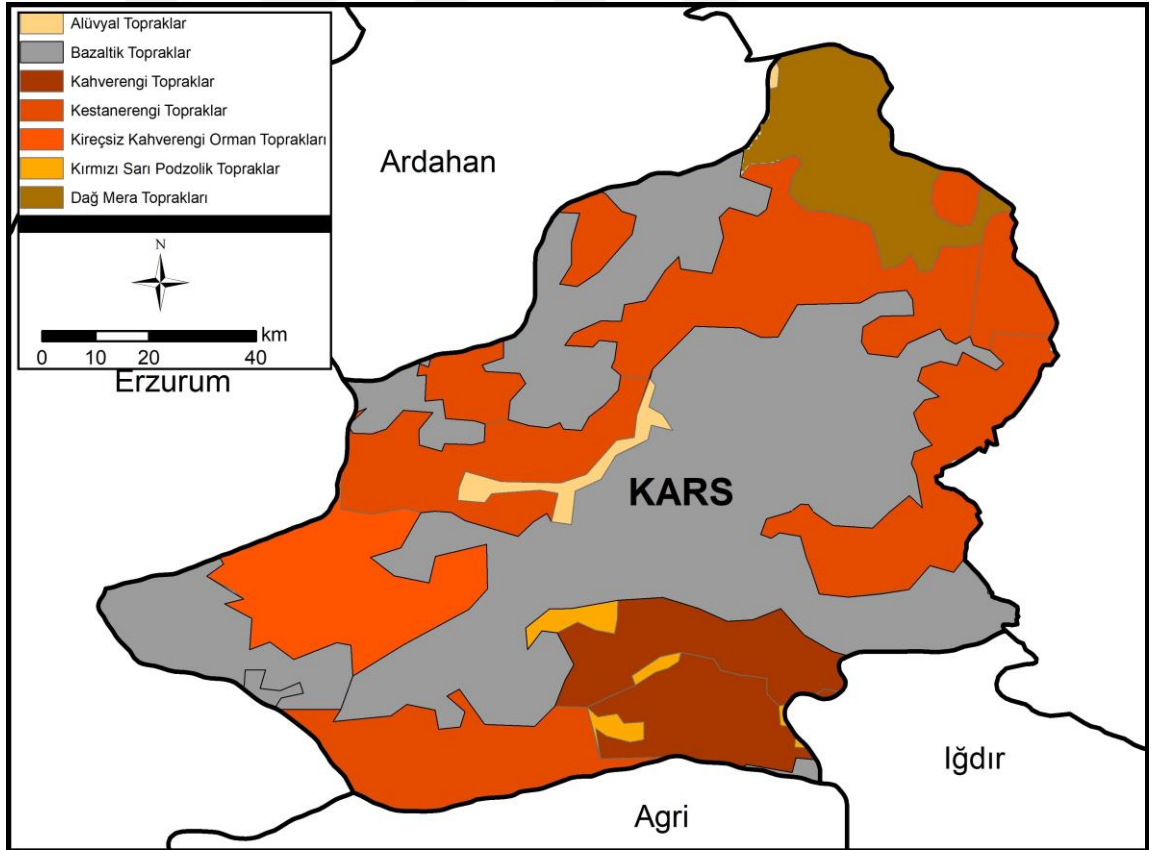
Kars ilinde ki genel toprak özellikleri ve turizm ilişkisi incelendiğinde daha sonraki bölümlerde bahsedilecek olan foto turizmi için doğal güzellikler içermektedir. Şöyle ki, bölgedeki verimli topraklarda yetişen bitkiler özellikle, son zamanlarda popüler olan, Doğu-Ekspresi treni ile gelen turistler için ilgi çekici bir hâl almıştır. Dolayısı ile Kars ilinde ki organik madde bakımından zengin olan çernezyom (Kara) toprakları³²⁸ ile turistik çeşitlilik arasında bir ilişki bulunmaktadır.

³²⁷ *Yurt Ansiklopedisi 6*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981. s. 4479.

³²⁸ İbrahim Atalay ve Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2003. s. 436.

Fotoğraf 2.7. Ağrı-Kağızman Yolu Üzerinden Bir Görünüm (27.06.2018).

Harita 2.5. Kars İli Toprak Dağılışı Haritası.

2.9. TURİZMİ ETKİLEYEN BEŞERİ ÇEVRE ÖZELLİKLERİ

2.9.1. Nüfus ve Turizm İlişkisi

Nüfus; *belli bir ülke, bölge ya da yerleşmede, belli bir nüfus saptanma tarihindeki toplam nüfus*³²⁹ anlamına gelmektedir. Sanayi ve tarım gibi birçok ekonomik kolun nüfusun dağılışına etkisi olduğu gibi, turizm sektörünün de nüfusun dağılışına etkisi bulunmaktadır. Günümüzde az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere olan göçü engellemek isteyen ülkeler, ellerindeki turistik imkânları değerlendirerek nüfusu tutma çabası içerisine girmektedirler. Turizmin göçleri etkilediği gibi istihdama da olumlu yönde etkisi bulunmaktadır. Şöyle ki, turizm sektöründe çalışan nüfus hizmet sektörü olarak kabul edilmektedir, dolayısı ile emek talep edilen gücün bizzat insan tarafından oluştuğu düşünüldüğünde, turizmin istihdam oluşturmadaki katkısı oldukça önemlidir³³⁰.

Kars ilinin yerleşme tarihçesi incelendiğinde, binlerce yıl öncesine kadar giden bir iskân tarihi bulunmaktadır. Bölgede yapılan arkeolojik kazılar neticesinde höyükler, mağaralar ve kaya sığınakları gibi doğal meskenlerin varlığı ortaya çıkarılmıştır. Ancak yapılan bu araştırmalar bölge nüfusu hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Sonraki yüzyıllarda ise askeri bir niteliği bulunan şehrin nüfusu hakkında, gizlilik nedeniyle, herhangi bir kesin yargıya ulaşmak zordur. Tarih boyunca da devamlı savaşların etkisi altında kalan Kars'ın, zaman zaman göç verdiği ve aldığı görülmektedir.

Kars ili nüfusunun resmi kayıtlara ilk olarak alınması 1831 yılına rastlamaktadır. Ancak 1831 yılında yapılan nüfus sayımının sadece erkek nüfusu kapsadığı görülmektedir. Buna göre 17.580 Müslüman, 2.161 Ermeni olmak üzere toplam 19.741 erkek nüfusu bulunmaktadır³³¹. Bu döneme ait kadın ve çocuk nüfusu ise sadece tahmin edilebilir. Dönemin aile yapısı dikkate alındığında Kars Eyaleti'nde toplam nüfusun 80.000 ile 100.000 arasında olduğu yapılan tahminler arasındadır³³².

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Rus istilalarına uğrayan Kars ili, bu dönemlerde Anadolu'ya Müslüman göç vermiştir. Ayrıca bu dönemlerde Rusların

³²⁹ Doğanay, H., *Coğrafya Bilim Alanları Sözlüğü*, Pegem Akademi, Ankara 2017. s. 394.

³³⁰ Nazmiye Özgüç, *Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2015. s. 165.

³³¹ Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, The University of Wisconsin Press London 1985. p. 114.

³³² Mucip Demir, "Kars İlinin Nüfus Gelişimi ve Başlıca Demografik Özellikleri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 20 (34), 2015, 127-156.

Ermeniler gibi gayri Müslimleri yerleştirmesi bölgenin kültürel yapısını oldukça değiştirmiştir. Bahsi geçen dönemde Kars ilinden toplam 82.000 kişi Erzurum'a göç etmiştir³³³.

Kaynaklara göre bir sonraki nüfus sayımı salnamelerde geçmektedir. 1871 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre Kars Sancağı'nda (Kars, Akyaka, Arpaçay ve Kağızman ilçeleri) 19.580 Müslüman, 2.484 gayrimüslim olmak üzere toplamda 22.064 erkek yaşamaktaydı³³⁴.

1876 yılında tutulan diğer bir Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre Kars Sancağı'nda (Kars Merkez, Akyaka Merkez, Arpaçay Merkez ve Kağızman Merkez ilçeleri) 18.920 Müslüman, 2.815 gayri-Müslim olmak üzere toplam 21.735 erkek yaşamaktaydı³³⁵.

1897 yılındaki Çarlık Rusya yönetimi tarafından yapılan nüfus sayımı diğer sayımlardan farklı bir özellik taşımaktadır. Erkek ve kadın nüfusunun birlikte tutulduğu bu sayımda gayri-Müslim nüfusun ise daha detaylı bir şekilde kayda alındığı göze çarpmaktadır. Buna göre 1897 yılında erkek ve kadın toplam nüfus olmak üzere, Kars Yöresi'nde 120.322 Müslüman ve 101.994 gayrimüslim bulunmaktadır³³⁶. Bu tarihlerde, göç eden Müslümanların yerine yerleştirilerek nüfusu artan Kars Oblast'ının (Sancak) toplam nüfusunun 392.213'e ulaştığı görülmektedir³³⁷.

Cumhuriyet dönemi nüfus verileri incelendiğinde, 28 Ekim 1927 günü yapılan sayım ülkemiz açısından oldukça önemlidir. Daha önceki yıllarda yapılan dini ve etnik nüfus sayımlarının yerine sadece kadın-erkek nüfus kaydı tutulmuştur. Buna göre 1927 yılında Kars ilinde (Merkez, Arpaçay, Posof, Çıldır, Sarıkamış, Kağızman ve Göle ilçeleri) toplam 205.464 kişi yaşamaktadır³³⁸.

Bir sonraki nüfus sayımı 1935 yılında Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü tarafından gerçekleştirilmiştir. Kayıtlara göre Kars ilinde (Ardahan, Arpaçay, Çıldır, Göle, Iğdır, Kağızman, Posof, Sarıkamış ve Tuzluca ilçeleri) 305.536 kişi yaşamaktaydı³³⁹.

³³³ *Yurt Ansiklopedisi* 6, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981. s. 4494.

³³⁴ *Yurt Ansiklopedisi* 6, s. 4494.

³³⁵ *Yurt Ansiklopedisi* 6, s. 4494.

³³⁶ *Yurt Ansiklopedisi* 6, s. 4495.

³³⁷ Naci Alaybeyli, *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006. s. 97.

³³⁸ Nüfus Sayımı Sonuçları (Umumî Nüfus Tahriri), 1927.

³³⁹ Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Mehmet İhsan Basımevi Ankara 1935.

1940 yılında İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen nüfus sayımına göre ise Kars ilinde (Merkez, Ardahan, Arpaçay, Çıldır, Göle, Iğdır, Kağızman, Posof, Sarıkamış ve Tuzluca ilçeleri) 356.534 kişi yaşamaktaydı³⁴⁰.

1950 yılında İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen nüfus sayımı, Kars ilinde (Merkez, Ardahan, Arpaçay, Çıldır, Göle, Iğdır, Kağızman, Posof, Sarıkamış ve Tuzluca ilçeleri) 410.236 kişi yaşamaktaydı³⁴¹.

1960 yılında Devlet İstatistik Enstitüsü adı ile nüfus sayımlarına devam eden kurumun, başbakanlığa bağlı olarak devam ettiği görülmektedir. Verilere göre Kars ilinde (Merkez, Aralık, Ardahan, Arpaçay, Çıldır, Digor, Göle, Hanak, Iğdır, Kağızman, Posof, Sarıkamış, Selim, Susuz ve Tuzluca ilçeleri) 543.600 kişi yaşamaktaydı³⁴². 1970 yılındaki nüfus sayım verileri incelendiğinde ise, Kars ilinde (Merkez, Aralık, Ardahan, Arpaçay, Çıldır, Digor, Göle, Hanak, Iğdır, Kağızman, Posof, Sarıkamış, Selim, Susuz ve Tuzluca ilçeleri) 660.018 yaşamaktaydı³⁴³. 1980 yılına gelindiğinde Kars ilinde (Merkez, Aralık, Ardahan, Arpaçay, Çıldır, Digor, Göle, Hanak, Iğdır, Kağızman, Posof, Sarıkamış, Selim, Susuz ve Tuzluca ilçeleri) 700.238 kişi yaşamaktaydı³⁴⁴.

Bu döneme kadar nüfusu genel olarak artış gösteren Kars'ın, 1990 yılında Türkiye'nin batısına başlayan göçlerin sonucunda, nüfusu düşüşler göstermiştir. Buna göre 1990 yılında Kars ilinde (Merkez, Aralık, Ardahan, Arpaçay, Çıldır, Digor, Göle, Hanak, Iğdır, Kağızman, Posof, Sarıkamış, Selim, Susuz ve Tuzluca ilçeleri) 662.155 kişi yaşamaktaydı³⁴⁵.

2000 yılı verileri incelendiğinde ise idari anlamda değişimler görülen Kars ilinde, Iğdır ve Ardahan'ın bazı ilçeler ile birlikte ayrılmasından sonra, nüfus oldukça düşmüştür. 2000 yılı verilerine göre Kars ilinde (Merkez, Akyaka, Arpaçay, Digor, Kağızman, Sarıkamış, Selim ve Susuz ilçeleri) 325.016 kişi yaşamaktaydı³⁴⁶.

2010 yılında anlık nüfus sayımı yöntemine giren ve adını TÜİK olarak değiştiren kurumun Kars iline (Merkez, Akyaka, Arpaçay, Digor, Kağızman, Sarıkamış, Selim ve Susuz ilçeleri) ait nüfus verileri incelendiğinde, toplam 301.766 kişi yaşamaktaydı³⁴⁷.

³⁴⁰ İstatistik Umum Müdürlüğü, 1940.

³⁴¹ İstatistik Umum Müdürlüğü, 1950.

³⁴² Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın no: 468, 1960.

³⁴³ Devlet İstatistik Enstitüsü, 1970.

³⁴⁴ Devlet İstatistik Enstitüsü, 1980.

³⁴⁵ Devlet İstatistik Enstitüsü, 1990.

³⁴⁶ Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

³⁴⁷ TÜİK, ADNKS, 2010.

Son olarak güncel nüfus verileri incelendiğinde nüfusun 2010 yılına göre düşüş gösterdiği anlaşılmaktadır. Buna göre Kars ilinde (Merkez, Akyaka, Arpaçay, Digor, Kağızman, Sarıkamış, Selim ve Susuz ilçeleri) 287.654 kişi yaşamaktadır³⁴⁸.

Tablo 2.5. 1831-1897 Yılları Arası Yapılan Nüfus Sayım Sonuçları.

Yıllar	Nüfus
1831	19.741 (Erkek)
1871	22.064 (Erkek)
1876	21.735 (Erkek)
1897	120.322 (Müslüman)

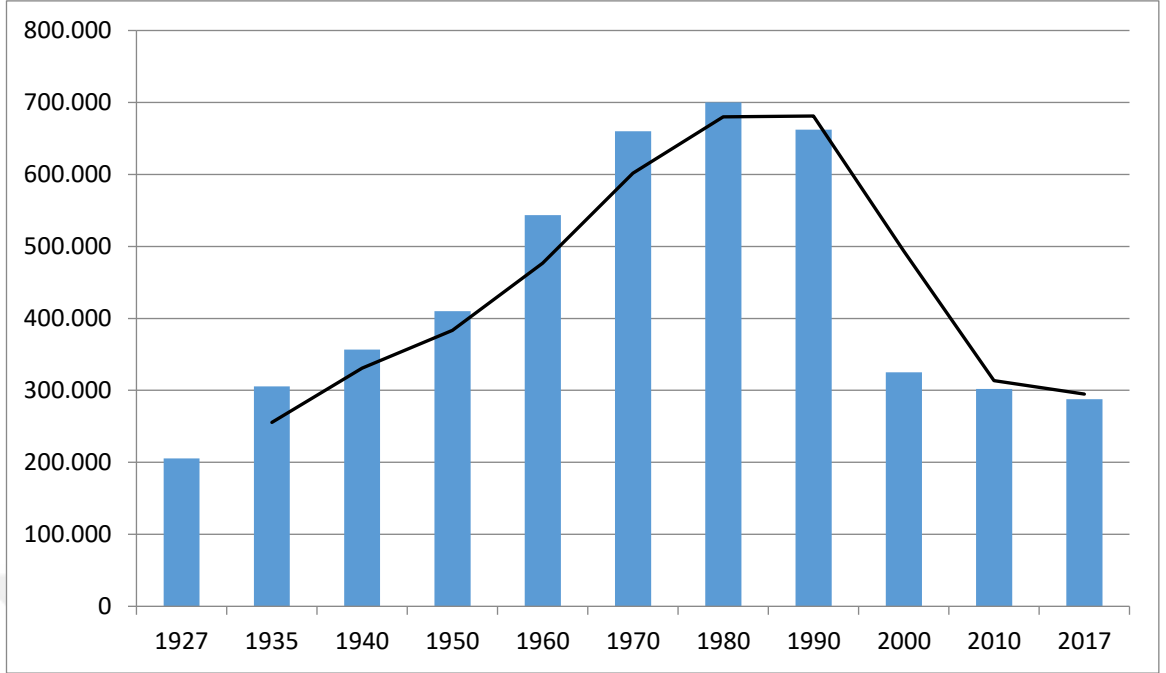
Kaynak. 1870-1871-1872-1873 Salnameleri.

Tablo 2.6. 1927-2017 Yılları Arası Yapılan Nüfus Sayım Sonuçları.

1927	205.464
1935	305.536
1940	356.534
1950	410.236
1960	543.600
1970	660.018
1980	700.238
1990	662.155
2000	325.016
2010	301.766
2017	287.654

Kaynak. DİE, TÜİK.

³⁴⁸ TÜİK, ADNKS, 2017.

Şekil 2.4. 1927-2017 Yılları Arası Yapılan Nüfus Sayım Sonuçları (DİE-TÜİK)³⁴⁹.

Kars ilindeki nüfus verileri incelendiğinde zaman zaman idari değişimlere uğradığından dolayı nüfusun özellikle Ardahan ve Iğdır illeri Kars ilinden ayrıldıktan sonra değişime uğradığı gözlemlenmektedir. Bahsi geçen dönem ise 1990 yılından sonraki döneme rastlamaktadır. Özellikle 2000 ve 2017 arasındaki dönem verileri incelendiğinde Kars'ın nüfusunun, idari yapısı aynı olmasına rağmen, sürekli azalış gösterdiği tespit edilmiştir. Nüfusun azalmasının sebebi ise batı illerine göç olarak açıklanabilir. Buna göre sanayileşmeye yatırım yapılmayan ilde, turizm sektörü göçü durdurabilecek tek yol olarak görülmektedir. Bu bağlamda Kars'ta turistik potansiyeli olan destinasyonların tamamı ile sektöre kazandırılması, nüfusun göç etmesine kaynaklık eden sorunları da ortadan kaldırılabilecektir³⁵⁰.

Turizm ve nüfusun hareketi konusuna bakış açıları oldukça çeşitlidir. Bir mekândan göç eden insanların tekrar ayrıldıkları yeri ziyaret etmesi sonucunda, yine turistik bir akış oluşacaktır³⁵¹. Batı illerine oldukça fazla göç veren Kars ilinin yine bu konuda turistik bir avantajı bulunmaktadır. Dini bayramlar gibi özel günlerde aile

³⁴⁹ Osmanlı Dönemi'ndeki verilerden bazıları sadece erkek nüfusu kayıt altına aldığından, grafikte sağlıklı bir gösterim için sadece Türkiye Cumhuriyeti dönemi baz alınmıştır.

³⁵⁰ Deniz Özyakışır, "Göç ve Turizm İlişkisi: Kars İçin Teorik Bir Analiz", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (15), 2017, 151-170.

³⁵¹ Allan Williams ve Colin M. Hall, "Tourism and Migration: New Relationships Between Production and Consumption", [Turizm ve Göç: Üretim ve Tüketim Arasında Yeni İlişkiler], *Tourism Geographies*, 2 (1), 2000, 5-27.

bağlarının olduğu yerleşmelere dönen insanlar, bir turist gibi davranmakta, böylece kendilerine turist görünümü kazandırmaktadır.

Ayrıca bölgenin yıllardır maruz kaldığı terör sorunu ve sonucunda oluşan olumsuz imaj sonucunda, diğer yıllardan fazla olarak, 1970 ve 1990 yılları arasında yoğun göçler yaşanmıştır³⁵². Devlet tarafından gerçekleştirilecek olan organizasyonlar ile Kars ve çevresinin olumsuz imajı düzeldiği takdirde, turistik alanlara yönelik olan talebin artacağı düşünülmektedir.

Kars'taki turizm olanaklarının çeşitlendirilmesi ile göçün kaynağını oluşturan maddi imkânsızlıklar ortadan kalkacaktır. Bu bağlamda gerek kent, gerekse kırsal alanlardaki turistik alanlar büyük önem taşımaktadır. Var olan turistik mekânlara giden turistlerin yanında, turizme kazandırılacak olan yeni alanlar vasıtası ile talep daha da artacaktır. Böylece arz talep ilişkisi sonucunda daha fazla istihdam sağlanabilir. Özellikle kırsal alanlardan kentlere gerçekleştirilen göçün durdurulması yönündeki en büyük adım kırsal alanlardaki turistik alanları kalkındırmak olacaktır. Kars ilinde bazı köylerde (Boğatepe köyü) bulunan eko- turizm potansiyeli değerlendirilmelidir. Ancak bu köylerdeki potansiyel kendiliğinden gelişmiştir. Kırsal turizm ile göçler yavaşlatılırken; topluma farklı kaynaklardan gelir sağlanması, yeni istihdam alanlarının oluşturulması, kadın nüfusun istihdamı, yerel kültürün korunması ve sahiplenme bilinci ve bölge insanının girişimcilik ruhunu artırması gibi etkilere sahip olduğu bilinmektedir³⁵³.

2.9.2. Kars Yerleşme Tarihçesi ve Turizm ile İlişkisi

Ülkemizin bulunduğu Anadolu toprakları yerleşmenin ilk kurulduğu saha olarak kabul edilir ve tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Dolayısı ile geçmişten günümüze hem Anadolu'da hem de Kars ilinde birçok medeniyet yaşamış ve yerini kendinden sonrakilere bırakmıştır. Ayrıca Kars ilini sadece Anadolu medeniyeti olarak değerlendirmek yanlış olacaktır.

Kars ilinin tarihi ile alakalı önemli çalışmalara imza atan Kırzıoğlu'na göre Kars isminin kökeni; *M.Ö. 130-127 yıllarında Kafkaslar kuzeyinden Dağistan bölgesinden gelerek buralara yerleşen Bulgar Türklerinin Velentur (Valand-ur/Vanand= Balang)*

³⁵² Hüsnü Kapu, *TR42'de Göç Olgusu: Sebep ve Sonuçlar Bağlamında Analitik Bir Araştırma*, Serhat Kalkınma Ajansı 2012. s. 25.

³⁵³ Gözde Emekli, İlkay Südaş ve Füsün Soykan, "38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi", [Bildiri], "Göç, Kırsal Kalkınma-Kırsal Turizm ve Türkiye", Eylül, Ankara 2007. s. 1-15.

boyunun Karsak Oymağı'ndan kalmadır. Bütün Türkiye'de bundan daha eski Türkçe ad taşıyan bir şehrimiz yoktur³⁵⁴. Kars adı ile alakalı bir başka görüş ise şöyledir: Gürcistan-Ermenistan sınırında yer alan Kars Kenti'nin adı, Gürcü dilinde "kapı kenti" anlamındaki "karis kalaki"den gelmektedir³⁵⁵. Ortaçağ kronolojik kaynaklarına göre ise Bizans İmparatorluğu ve Arap kaynaklarında Karuts veya Karuc isimlerine de rastlanmaktadır³⁵⁶. Başka kaynaklara göre Kars Kenti'nin Eski Çağ'daki adı "chorsa" olarak bilinmektedir³⁵⁷. Ayrıca *Karuts Kalak* ismi Gevond'un (788) eserlerinde geçmektedir ve Divin Türk Emiri Afşin'in Vanand'da Karuts Kalesi'ni kuşattığını söylemektedir³⁵⁸.

Kars ismi ile bir anılan ve bölge için adeta bütünleşmiş bir isim olan "Kafkas"- "Kafkasya" isminin kökeni incelendiğinde ilk olarak eski Grek yazarlardan Aiskhylos tarafından, MÖ 490 yılında yazılan, *Kavkasos Dağı* deyiminde görülmektedir³⁵⁹. Kars kelimesinin anlamı incelendiğinde ise, 13. yy'da Vardan isimli Ermeni yazar tarafından "güç, kuvvet, yapabilmek ve kalın sicim, urgan" olarak yorumlamıştır³⁶⁰.

Yaklaşık 1700 m'lik bir yükseltisi bulunan Kars'ın, zorlu coğrafi şartlar nedeni ile yaşadığı olumsuzluklar olmasına rağmen, birçok maden yataklarının mevcudiyeti, Kafkaslardan Anadolu'ya ve Mezopotamya'ya geçiş şehri olarak stratejik konumu, hayvancılık için elverişli ortamın bulunması vb. gibi nedenlerden ötürü erken dönemlerden bu yana yerleşim yeri olarak kullanılmıştır³⁶¹. Dolayısı ile birçok medeniyetten izler bulunan bölge, arkeolojik açıdan oldukça zengin bir bölgedir.

Kars ilinin oldukça uzun bir geçmişi olduğundan dolayı, bu bölümde tarih araştırmacılarının uyguladığı kronolojik göre devam edilmiştir.

İnsanoğlunun yazıyı bulmadan önceki yaşadığı döneme tarih öncesi dönem denilmektedir ve arkeoloji bilimi tarafından incelenmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin yazılı tarih öncesi dönem ile alakalı araştırmaları yapılmadan önce, Sovyetler Birliği döneminde yapılmış çalışmalar sonucunda yöredeki en eski yerleşme Alt Paleolitik Dönem'e (iki milyon yıl önce başlayıp, on bin yıl önce biten dönem)

³⁵⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953. s. 15.

³⁵⁵ *Yurt Ansiklopedisi 6*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981. s. 4485.

³⁵⁶ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara TDV 2001. s. 515.

³⁵⁷ Ersin Hakan, *Kars Tarihi*, 2012. s. 25.

³⁵⁸ Cem Tüysüz, *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006. s. 31.

³⁵⁹ Hakan, s. 21.

³⁶⁰ Oktay Belli, [Ed.], "Kars Adının Kökeni ve Anlamı", *Kars 2. Kent Kurultayı Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*, Kars Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2007. s. 27.

³⁶¹ Halim Korucu, "Kars İli Höyükleri", *Doğu'dan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, 2007, 521-537.

kadar uzanmaktadır³⁶². Bölgede yazılı tarih öncesi önemli ve ilk sayılan araştırmaları bulunan Kökten'e göre; Kars ilinde yazılı tarih öncesi döneme ait dört tam ve üç adet tahrip edilmiş höyük, sayısız mağara ve kaya sığınakları bulunmaktadır³⁶³. Aynı zamanda bölgede Erken Demir Çağı'na ait mezarlar ve oval planlı mekânlar araştırmalar sonucu ortaya konmuştur³⁶⁴.

Paleolitik Dönem:

Dönemin genel özellikleri incelendiğinde, insanoğlu henüz üretime geçmemiştir ve toplayıcılık ile geçinmektedir. Bu dönemdeki en önemli keşiflerden olan ateşin bulunması ve mağara duvarlarına yapılan resimler uygarlık yolundaki önemli adımlardan birkaçıdır³⁶⁵.

Yontma taş devri veya eski taş çağı olarak da bilinen bu dönem de Kars ili Susuz ilçesinde, yörenin en önemli merkezlerinden biri olan Ani Harabeleri'nde, Tombultepe yamaçlarında ve Ağzıaçık Suyu'nun batısında bulunan döneme ait baltalar mevcuttur³⁶⁶. Bu dönemlerde Hititler, Urartular ve Sasaniler hâkimiyet kurmuşlardır. Ayrıca Urartular dönemi ile alakalı önemli yapılar mevcuttur. Yörede bulunan önemli yapılardan birisi olan ve hangi medeniyet tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmeyen Kars Kalesi'nin ise Urartular tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir³⁶⁷. Kars ilinde bu döneme ait yerleşmeler ise Ağzıaçık, Ani Harabeleri, Susuz, Tombultepe, Borluk Deresi, Kurbanaga Mağarası, Yazılıkaya yerleşmeleridir³⁶⁸.

Mezolitik Dönem (Orta Taş Çağı):

Bu dönemin genel özellikleri incelendiğinde ilk göze çarpan detaylardan birkaçı köpeğin evcilleştirilmesidir ve devrin sonuna doğru öğrenilen gıda stokudur³⁶⁹. M.Ö. 12000 ve 8000'li yıllar arasında süren Mezolitik Dönemi, Kars ilinde yer yer varlığını

³⁶² *Yurt Ansiklopedisi* 6, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981. s. 4485.

³⁶³ İbrahim K. Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Bellekten*, 7 (27), 1943, 601-613.

³⁶⁴ Alpaslan Ceylan, "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 2008, 73-92.

³⁶⁵ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2014. s. 21.

³⁶⁶ *Yurt Ansiklopedisi* 6, s. 4485.

³⁶⁷ Oktay Kızılkaya, *XIX. Yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011. s. 3.

³⁶⁸ Akın Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2003. s. 33.

³⁶⁹ Akurgal, s. 21

hissettirmiştir. Aras Vadisi'nde bulunan mikrolitler³⁷⁰ (genelde 3 cm'den küçük taş aleti), Sovyetler Dönemi çalışmaları ile benzerlik göstermektedir³⁷¹.

Bozkale, Köroğlu Kalesi, Danamayalı Yerleşmesi, Boğazkale Höyük, Azat Höyük, Çakmak Höyük, Haşçiftlik Höyük, Ataköy Höyük, Paşaçayırı Höyük, Toprakkale, Yoğunhasan Kalesi, Kırankaya Kalesi, İnkaya Kalesi, Süngütaş Kalesi, Köroğlu Kalesi, Sarıkamış Yazıtı, Yumrutepe Kalesi, Gevenli Yerleşmesi, Tilkitepe Höyük, Baykaya Kalıntısı, Mağaramevkii Kalesi, Hasbey Kalesi, Baykara Karız Yerleşmesi, Kayalık Kalesi, Keçivan Kalesi, Kötek Kalesi, Çallı Kalesi, Şaban Kalesi, Sakesen Kalesi, Budakveren Yerleşmesi, Kozlu köyü Sulama Göletleri, Kızlar Kalesi, Yağlıca Kalesi, Kozlu Kaleleri, Günindi Kalesi, Taşlıharebe Kalesi, Camuşlu Höyük, Yerlikavak Höyük, Ani, Ziyarettepe, Angut Kaleleri, Duraklı Yarbaşı Kalesi, Yarüstü Kaya Mezarı ve Yarüstü Yerleşmesi bu döneme ait yerleşim yerleri olarak tespit edilmiştir³⁷².

Neolitik Dönem:

Neolitik dönemin Anadolu coğrafyası için en önemli özelliği; bu dönemde yaşayan insanların bitkileri ve hayvanları evcilleştirmesi ve tarım kültürüne dâhil etmesidir³⁷³. Bu dönemde belli bir yerleşim yerinden ziyade Çıldır Gölü'nde bulunan Akçakale Adası'ndaki taş anıtlar ve kaledeki duvar resimlerinden ibarettir³⁷⁴. Kura-Aras Havzası ile alakalı Sovyet Dönemi tarihçileri ilgilenmişlerdir, ancak herhangi bir buluntuya yer vermemişlerdir³⁷⁵.

Kalkolitik Dönem:

Madeni aletlerin yanında taş aletlerinin kullanılması sebebiyle tarihçiler Taş ve Maden Çağı anlamındaki Kalkolitik adını vermişlerdir. Dönemin en önemli gelişmelerinden sayılan bakırı elde edebilme ve akabinde dokuma ve seramik gibi eşyaları takas isteği ticareti doğurmuştur. Bu ticari ihtiyacın sonunda ise elde var olan eşyaların dökümünü kaydetme gereği ortaya çıkmış ve "kutsal yazı" anlamına gelen

³⁷⁰ İbrahim K. Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", *Ankara DTCF Dergisi*, 10, (3-4), 1952, 167-207.

³⁷¹ *Yurt Ansiklopedisi* 6, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981. s. 4486.

³⁷² Akın Bingöl, "Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmeleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 2011, 20-40.

³⁷³ Antonio Sogona, *The Heritage of Eastern Turkey*, Macmillan Art Publishing, Melbourne 2006. p. 35.

³⁷⁴ Kökten, 167-207.

³⁷⁵ Mustafa Karageççi, *Kars-Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2011. s. 37.

işaretler görülmeye başlanmıştır³⁷⁶. Kökten'in araştırmalarına göre Kars ilinde kalkolitik döneme ait izler Ani civarlarında ve Kağızman ilçesinin güneyinde bulunan Mısır Dağı'nda belirlenmiştir³⁷⁷.

Tunç Çağı:

Kalay ve bakırın karışımı ile üretilen tunç, Anadolu'da alet ve kap yapımında kullanılmıştır. Ayrıca dönemin en önemli icatlarından biri olan dört tekerlekli arabanın icadı da bu döneme rastlar³⁷⁸. Yazılı tarih dönemine doğru gelindikçe Kars ilinde yapılan araştırmalar daha net sonuçlar vererek, bölgenin tarihine ışık tutmuştur. Buna göre Sarıkamış ilçesi Aras Nehri yakınlarında bulunan Yoğunhasan Kalesi yazılı tarih öncesi bir eser olup Urartular'a ait olduğu bilinmektedir³⁷⁹. Ayrıca Kağızman ilçesinde bulunan Dündartepe Höyüğü, Yazılıkaya köyünde bir kale bulunmaktadır³⁸⁰.

Ceylan'ın yaptığı araştırmalara göre, Arpaçay ilçesinde Zöhrap Yerleşmesi, Carcı Yerleşmesi, Yalınçayır köyü, Tepecik Yerleşmesi, Şaban Kalesi ve Sakasen Kalesi bu döneme ait yerleşim yerleri olarak tespit edilmiştir³⁸¹.

Urartular Dönemi:

Kars ili tarihi hakkında yapılan araştırmalar incelendiğinde, yazılı tarih döneminin Urartular ile başladığı ifadesi karşımıza çıkmaktadır. Başkenti Van (Tuşpa) olan Urartular, günümüz Kars ili topraklarının da büyük bir kısmına sahip olmuşlardır ve hâkim oldukları bölgelerde tarım ve hayvancılığı geliştirmek için bölge planlamacılığı yapmışlardır³⁸².

Urartular'ın Kars iline girmesi ise Kral Menua (810-875) zamanında gerçekleşmiştir³⁸³. Kral Menu'nun ölümüyle Kars ilindeki Urartu hâkimiyeti 200 yıl dolaylarında sürmüştür³⁸⁴. Bu 200 yıllık hâkimiyet süresince Kars ilinde kurulan Urartu Beyliği olan Diauekhini, Kars ili ortasından Sarıkamış'a, Aras'tan Çıldır Gölü'ne,

³⁷⁶ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2003. s. 8.

³⁷⁷ İbrahim K. Kökten, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri", *Ankara DTCF Dergisi*, 3 (5), 1945, 465-505.

³⁷⁸ Ekrem Akurgal, s. 26.

³⁷⁹ Oktay Belli ve Alpaslan Ceylan, "Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 5, 2002, 1-22.

³⁸⁰ Akın Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2003. s. 63.

³⁸¹ Alpaslan Ceylan, "Kuzeydoğu Anadolu Yüzeysel Araştırmalarının Bir Değerlendirmesi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (39), 2007, 103-117.

³⁸² Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006. s. 134.

³⁸³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953. s. 41.

³⁸⁴ Kırzioğlu, s. 49.

hâkim olmuşlardır³⁸⁵. Diauekhini Beyliği'nin yanı sıra, Abilianikhi Beyliği de Kars Ovası'ndaki bir yere hâkim olmuşlardır³⁸⁶. Eriakhini Beyliği'nin hâkim olduğu alanlar ise Kars ilinin Doğu'sunda bulunan Arpaçay civarlarına denk gelmektedir³⁸⁷.

Pers Dönemi:

Medler ve Persler Orta Doğu'ya M.Ö. 2000 yıllarında gelmişlerdir ve Orta Doğu'nun en büyük imparatorluklarından birini kurmuşlardır ve M.Ö. 330 yılında Büyük İskender tarafından yıkılmıştır³⁸⁸. Urartular Dönemi'nden sonra Kars ve çevresine hâkim olan Persler, hâkimiyet kurdukları geniş alanları satraplara (Alt yönetim birimi) bölerek kendi yönetim birimlerini kurarak Kars ilini 18. satraplığın içinde bıraktılar³⁸⁹. Günümüzde Persler dönemine ait kalıntılar il alakalı herhangi bir esere ya da kaynağa rastlanmamıştır.

Eski Oğuzlar'dan (Arsaklılar) İslam Uygarlıkları Dönemine Kadar:

Arsaklılar öncelikle Orta Asya'dan gelip Part adında bir devlet kurarak, ağır süvari birliklerini ilk defa kullanan bir uygarlık olarak karşımıza çıkmıştır³⁹⁰. 342 yılında Sasanlılar ile savaşarak hâkim oldukları bölgeleri kaybeden Part Devleti bölgeyi 395 yılında tamamıyla Sasanlılara bıraktı. Sasanlılar hâkimiyet sürerken bölgeye yeni bir güç olarak gelen Müslüman Araplar, 642 yılında yapılan Nihavend Savaşı ile Sasanlı egemenliğini bitirmiştir³⁹¹.

İslam Uygarlıkları Dönemi:

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya hâkim olmak ve İslamiyet'i yaymak isteyen Hz. Ömer orduları 642 yılında Kars'ın bir kısmını ele geçirdiler. Ancak 646 yılında Kars kendiliğinden Araplara teslim olarak İslamiyet dönemine girmiş oldu. Dönemin Kars halkı Arap hâkimiyetine girmesine rağmen 420 yıl boyunca Hıristiyan dininden vazgeçmemişlerdir³⁹². Bu dönemde Gregoryanlı'ğı benimsemiş olan halk, Ortodoks baskılarından kurtardıkları için Arap yönetiminden memnunnardı. Ayrıca Hz. Ömer Dönemi'nde, yapılan Kafkasya fetihleri sonucunda Hazar Türkleri ile karşılaşıldı. Hazar

³⁸⁵ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953. s. 51.

³⁸⁶ Kırzioğlu, s. 52.

³⁸⁷ Kırzioğlu, s. 53.

³⁸⁸ *Antik Dünya Ansiklopedisi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2010. s. 38.

³⁸⁹ *Yurt Ansiklopedisi 6*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981. s. 4488.

³⁹⁰ Mehmet Özmenli, "Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar", *Yeni Türkiye*, 2014, 1-14.

³⁹¹ *Yurt Ansiklopedisi 6*, s. 4490.

³⁹² *Yurt Ansiklopedisi 6*, s. 4491.

Türkleri ile uzun ve şiddetli bir şekilde mücadeleye girişen Araplar ile Hazar Türkleri, zaman zaman birbirlerine üstün gelmişlerdir³⁹³.

655 yılında Arap ordularını yenen Bizans ordusu, Kars'ı tekrar topraklarına dâhil etti, ancak sonraki yıllarda Kars, Araplar ve Bizanslılar arasında sürekli el değişti³⁹⁴. Bölge Selçuklular Dönemi'ne kadar sürekli Bizanslılar ve Müslüman Araplar arasında el değiştirerek, Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Tuğrul Bey döneminde ve sonrasında Sultan Alparslan Dönemi'nde Türklerin hâkimiyeti altına girmiştir.

Selçuklular Dönemi:

Selçuklu Türkleri, 1037 ve 1194 yılları arası, Hindikuş Dağları'ndan Anadolu'nun Batısı'na, Basra Körfezi'nden Arap Coğrafyası'na kadar oldukça geniş bir alanla hâkimiyet kurmuşlardır. 1064 yılında Selçuklu Dönemi'ne giren Kars, ilk olarak Ani'ye hâkim olan Sultan Alp Arslan tarafından fethedilmiştir. Surları ile meşhur Ani'nin fetih edilmesi İslam Dünya'sında büyük bir memnuniyetlik yaratmış olup, Sultan Alparslan'a "Ebü'l-feth" ünvanı verilmiştir³⁹⁵.

Ani'nin fetih edilmesiyle Kars bulunan Vanand Prensi Gagik, Selçuklu Devletine bağlılığını bildirerek, şehri teslim etti. Ancak Bizanslılar ile anlaşılan Gagik daha sonra ülkesini Bizans Devleti'ne dâhil etmiştir. Sultan Melikşah zamanında ise Gürcü Krallığı'na bağlı olan şehir kesin olarak Selçuklu hâkimiyeti altına girmiştir³⁹⁶.

Sultan Melikşah'ın 1092 yılında ölmesi sonucunda çıkan taht kavgalarının etkileri Kars'ta da görüldü ve Ani yöresinde Sultan Melikşah'ın oğulları arasında yapılan savaş (Divin Savaşı) sonucunda düzensizleşen Selçuklu Dönemi kısa bir süre de olsa düzene girdi. Sonrasında tekrardan düzensizleşen Selçuklu otoritesinin sonucunda Gürcüler Ani yöresini ele geçirdiler. Sonrasında ise Moğol hâkimiyetine giren Kars Yöresi, zaman zaman Karakoyunlu ve Akkoyunluların yönetimi altına da girmiştir. Kars'ı Akkoyunlu Devleti'nin çökmesi ile alan Safeviler, 1514 yılında Yavuz Sultan Selim yönetimindeki Osmanlı ordularına yenilerek şehri Osmanlı hâkimiyetine bıraktılar³⁹⁷.

³⁹³ Feray Temel, *Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2011. s. 25.

³⁹⁴ *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars*, Önder Matbaacılık, Ankara 1999. s. 20.

³⁹⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992. s. 29.

³⁹⁶ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV, Ankara 2001. s. 515.

³⁹⁷ *Yurt Ansiklopedisi 6*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981. s. 4492-4493.

Osmanlılar Dönemi:

1299'dan³⁹⁸ 1923'e kadar geniş topraklara hükmeden Osmanlı İmparatorluğu, tehdit olarak gördüğü Safevi Devleti ile mücadelelere girişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Venedik ile ciddi sorunlar yaşaması nedeniyle bölgede Safevi hâkimiyeti oluşmuştur³⁹⁹. 1514 yılında Yavuz Sultan Selim önderliğindeki Osmanlı Ordusu ile Safeviler arasında yapılan Çaldıran Savaşı sonucunda Doğu Anadolu Bölgesi Osmanlıların eline geçmiştir. Bölgedeki diğer bir önemli olay ise Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde gerçekleştirilmiştir. Buna göre, Kanuni Sultan Süleyman Pasin-Kars Sancak Beyi Dulgadırlı Ali Bey'e bir ferman göndererek, yıkık halde bulunan Kars Kalesinin onarılması ve şenlendirilmesini emretmiştir. Günümüze kadar gelen ve Kars'ın simgesi haline gelen Kars Kalesinin ikinci temellerinin bu dönemde atıldığı söylenebilir. Bu sayede 1548 yılında Kars'ın imarına girişen Ali Bey, Safevi Ordusu'nun baskınlarıyla sarsıldı. Baskınlar sonucu Kars'ın imarında görev alan birçok usta ve işçi kılıçtan geçirildi ve imar edilen yerler ise yıktırıldı. Üçüncü Doğu seferine çıkan Kanuni Sultan Süleyman, 1554 yılında Kars'ı tekrardan Osmanlı İmparatorluğu topraklarına kattı⁴⁰⁰. Osmanlı İmparatorluğu'nun başlangıcından Tanzimat Devrine kadar bölgede devam eden feodal düzen ise, 1870'te kabul edilen Vilayet Nizamnâmesi ile son bulmuştur⁴⁰¹.

1800'lü yılların başında, Ruslar'ın Gürcistan'ı ele geçirmesi ve ardından Kars'a saldırması sonucunda Kars'ta bulunan ordunun ve halkın büyük mücadelesi sonucu Ruslar geri çekildi. 1800'lü yılların ortalarına doğru üç yıl süren İran akınları ile de yağmalanan ve katliamlara uğrayan Kars, 1823 tarihinde imzalanan Erzurum Anlaşması sonucunda Kasr-ı Şirin Anlaşması'nın sınırları tekrardan kabul edildi⁴⁰².

Osmanlıların gerileme dönemlerinde ise oldukça zor günler geçiren Kars ve çevresi, 93 Harbi olarak anılan (1877-1878) Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Ruslar'ın eline geçti. 1878 yılında imzalanan Ayastefanos Antlaşması (Yeşilköy) sonucunda ağır

³⁹⁸ Prof. Dr. Halil İnalçık'a göre Osmanlı Devleti 1302 yılında kurulmuştur, (14 Mart 2018),

<https://www.ntv.com.tr/turkiye/prof-inalcik-osmanli-1302de-kuruldu,13VXIC1mEkqUHxyk-Yfifw>

³⁹⁹ Bilal Dedeyev, "Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (6), 2009, 126-135.

⁴⁰⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953. s. 522-523.

⁴⁰¹ Bahaeddin Ögel, Hakkı D. Yıldız, M. Fahrettin Kırzioğlu, Mehmet Eröz, Bayram Kodaman ve Abdülhaluk M. Çay, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Boğaziçi Yayınları, Ankara 1992. s. 30-31.

⁴⁰² Kırzioğlu, s. 547-548.

şartları kabul etmek zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğu, Doğu'da Kars, Ardahan, Batum ve Doğubayazıt eyaletlerini Ruslara vermek zorunda kaldı⁴⁰³.

Çarlık Rusya Dönemi:

Kars'a üçüncü defa gelen Ruslar 40 yıllık bir hâkimiyet sürmüşlerdir. Bu hâkimiyetin sonucunda Oltu ve Ardahan, Kars'a bağlanarak bir Oblast (Eyalet) haline gelerek sosyal, kültürel, ekonomik ve mekânsal anlamda birçok değişime uğramıştır⁴⁰⁴. Kars ve çevresine büyük etkiler bırakan Rusların günümüze bıraktıkları maddi kültür öğeleri (kent içindeki bazı kamu kurum binaları, Fethiye Cami) halen önemini korumaktadır.

Ayastefanos Antlaşması sonucunda savaş tazminatı olarak verilen Kars ve çevre illerde bulunan 82.000 kişi, baskıların sonucunda batıya göç ettiler. Rus baskılarının sonucu göç ettirilen halkın yerine, Rus kolonilerinden Khakhol, Dukhobor ve Malakan gibi halklar buralara yerleştirdi. Günümüzde hâlâ varlığını sürdüren halkların yanında Estonyalı, Rum, Ermeni, Yezidi ve Asuri gibi halklar da Kars'a yerleştirildi⁴⁰⁵. Ancak Malakanlar diğer milletlerden farklı olarak bölgeye zenginlik katmışlardır ifadesini mutlaka belirtmek gerekmektedir. Tarım ve hayvancılık konusundaki bilgilerini bölge halkına aktaran Malakanlar, bölgede hoşgörünün kaynağı haline gelmişlerdir⁴⁰⁶.

Ruslar Kars'ta kaldıkları 40 yıl süresince imar faaliyetlerine giriştiler. Bu sayede şehirde bulunan birçok yapı bu dönemden izler taşımaktadır. Ayrıca Kars'ta şehir planlamasına da etkisi olan Ruslar'ın, şehirde ızgara tipi bir plana göre düzenlemişlerdir (Harita 2.6.) ve bu planın günümüze kadar etkisini devam ettirmektedir. Buna göre Ruslar'ın düzgün bir biçime sahip olan caddeleri ve büyük park imarları ile yeni bir kent oluşturarak, Rus soylu sınıfın ihtiyaçlarına göre düzenlemeler yaptıkları görülmüştür⁴⁰⁷.

⁴⁰³ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007. s. 430.

⁴⁰⁴ İlber Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 1978, 343-362.

⁴⁰⁵ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953. s. 552-553.

⁴⁰⁶ Bayram Akça ve Sinan Kıyanç, "Malakanlar'ın Anadolu'daki İzleri", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 18 (39), 2017, 22-43.

⁴⁰⁷ Dilaver Aksoy, *XIX. YY. Kars Kent Dokusu Oluşumunda Meydana Gelen Değişmeler ve Gelişmeler*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2004. s. 79.

Harita 2.6. Kars Şehrine Ait Uydu Görüntüsü (Google Earth).

Ayrıca işgal döneminde Kars'tan ekonomik açıdan faydalanan Ruslar, boş arazileri tarıma açmışlar, bal üretiminden faydalanmışlar ve büyükbaş hayvanlar (Malakan İneği) getirmişlerdir⁴⁰⁸. Eğitim alanında da yatırım yapan Rus Yönetimi, temel eğitim, sanat eğitimi kilise okulları gibi eğitim-öğretim merkezleri açarak hem kalıcılık sağlamak istemiş, hem de bölge halkını Türk Kültürü'nden uzaklaştırarak Ruslaştırmak istemiştir⁴⁰⁹. Rusların bu döneme kadarki yaptıklarının yanında, Kars'ta bulunan Türk izlerini sildirmesi Kars ve Anadolu tarihine yaptıkları olumsuz bir tutumdur.

Birinci Dünya Savaşı döneminde ise bölgede bugün bile yürekleri sızlatan olaylar görülmektedir. Bunlardan başlıcaları Ermeni Mezâlimi ve Sarıkamış Harekâtıdır. Bahsi geçen olaylar hüzün turizmi kategorisi altında incelenecek olup, tarihi olaylar hakkında bilgi bu başlık altında verilecektir.

Ruslar'ın işgal dönemi 40 yıl (1877-1918) sürdükten sonra, Karslılar bu dönemi “Kara Günler” olarak adlandırmaktadır. Bu kara dönemin sonunda yapılan anlaşmalar

⁴⁰⁸ Arzu Boy, “Çarlık Rusya Yönetiminde Kars'ta Tarım ve Hayvancılık”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 2017, 417-434.

⁴⁰⁹ Yavuz Aslan ve Arzu Boy, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars'ta Eğitim ve Eğitim Kurumları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 59, 2017, 547-576.

ile Kars'ı terk eden Ruslar Ermeniler ile birlikte şehri talan etmişler ve evleri yakıp yıkmışlardır⁴¹⁰.

12 Nisan 1919 tarihinde kısa süreliğine İngiliz işgaline uğrayan Kars'ı, İngilizler Ermeni idaresine bırakarak ayrıldılar⁴¹¹. Nihayetinde, Kâzım Karabekir liderliğindeki Türk Ordusu, şehri Türk topraklarına katmıştır. Böylece Kars'ta Türkiye Cumhuriyeti dönemi başlamıştır.

Tablo 2.7. Kars İlinde Hüküm Sürmüş Medeniyetler.

Tarih	Hüküm Süren Medeniyet
MÖ 900	Urartular
MÖ 695-585	Kimmer-İskit Akınları
MÖ 560-550	Medler Dönemi
MÖ 550-531	Persler Dönemi
MÖ 331-189	Pers Satrapları Dönemi
MÖ 189-64	Araks Krallığı Dönemi
MÖ 64 – MS 193	Roma-Part Çatışmaları Dönemi
193-212	Arsaklılar Dönemi
212-439	Arsaklı-Sasanlı Çatışmaları Dönemi
439-642	Arap Dönemi
657	Bizans Dönemi
693	Araplar'ın Kars'ı Geri Alması
928	Baragatlılar Dönemi
1045	Bizans Dönemi
1053	Selçuklular Dönemi
1124	Gürcüler Dönemi
1126	Şeddadiler Dönemi
1161	Gürcüler Dönemi
1164	Selçuklular Dönemi
1174	Gürcüler Dönemi
1175	Selçuklular Dönemi

⁴¹⁰ Yaşar Kop, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars ve Çevresi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999. s. 121.

⁴¹¹ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV, Ankara 2001. s. 516.

1200	Gürcüler Dönemi
1239	Moğollar Dönemi
1256	İlhanlılar Dönemi
1356	Altınordu Dönemi
1357	Celayirliler Dönemi
1380	Karakoyunlular Dönemi
1387	Timur İmparatorluğu Dönemi
1406	Karakoyunlular Dönemi
1468	Akkoyunlular Dönemi
1534	Osmanlılar Dönemi
1604	Safeviler Dönemi
1616	Osmanlılar Dönemi
1807	Birinci Rus İşgali Dönemi
1828	İkinci Rus İşgali Dönemi
1876	Üçüncü Rus İşgali Dönemi (Çarlık Rusya)
1914	Sarıkaş Harekâtı
1918	Osmanlılar Dönemi
1919	İngiliz İşgali Sonrası Kars'ın Ermenilere Bırakılması
1920	Kars'ın Kurtuluşu
1923	Türkiye Cumhuriyeti Dönemi

Kaynak. Yurt Ansiklopedisi 6'dan değiştirilerek tablolandırılmıştır.

Şüphesiz bir yörede hüküm sürmüş toplumların yaşadıkları mekâna kültürel, fiziksel veya ekonomik birçok etkisi bulunmaktadır. Başkaları tarafından o toplumun izleri dahi silinmek istenirse bile, tam anlamıyla ile gerçekleştirmek mümkün değildir. Kars'ın tarihi incelendiğinde, 40 yıllık Çarlık Rusya yönetimine giren bölgenin Türkler'in etkilerinden arındırılmak istenmesi ve sonucunda Ruslar'ın başarısız olması bu duruma bir örnektir.

Tarih ve turizm bilimleri arasındaki bağ ise oldukça birbirine yakındır. Şöyle ki, tarih toplumların kültürel değerlerini ortaya çıkaran bir bilim dalıdır. Turizm ise tarih biliminin ortaya çıkardığı bu değerlerin tanıtılması, pazarlanması gibi konular ile

ilgilenir. Tanımlardan yola çıkarak tarih ve turizm bilim dallarının birbiri ile sıkı bir ilişki içerisinde oldukları görülmektedir⁴¹².

Tarih ve turizm bağlamında Kars ili değerlendirecek olunursa, tarih öncesi çağlardan izler (höyükler, mağaralar, taşlar vb.) bulunan Kars'ın, bu bağlamda bir arkeolojik turizm çekiciliği bulunmaktadır. Arkeologlar ve arkeolojiye merak salanların Kars ilindeki bu zengin arkeolojik çeşitliliği görmesi için doğru tanıtım organizasyonlarının yapılması gerekmektedir. Örneğin Şanlıurfa Harran'da bulunan bazı alanlarda arkeolojik kazılar yapılmakta ve bu durum turistlerin ilgisini çekmektedir⁴¹³. Bu bağlamda büyük bir turistik potansiyeli bulunan Kars'ı Sagona; arkeolojik Kars Ortaçağ öncesi açıdan bir *terra incognita* (Keşfedilmemiş Toprak)⁴¹⁴ olarak nitelendirmiştir.

Aynı zamanda eski dönemlerden günümüze kadar ulaşmış Ani Harabeleri'nin, Kars'ta hüküm süren birçok medeniyet tarafından sürekli ele geçirilip yönetilmek istenmesi sonucunda, bölgenin turistik çeşitliliğine katkılar sağlamıştır. Kiliseler, camiler veya hamam gibi birçok yerleşimin bulunması, birçok kültür tarafından ilgi çekici niteliktedir. Örneğin Türkler tarafından yapılan, Anadolu'daki bilinen ilk caminin (Ebul Menuçerh Cami) Ani'de bulunması, bölgenin çekiciliklerine büyük katkı sağlamaktadır.

Ayrıca Sarıkamış'ta bulunan ve Çarlık Rusya'sı döneminde yapılan Katerina Köşkü, bölgenin Ruslar tarafından da ziyaret edilmesi amacıyla kullanılabilir. Atalarının yapılarını görmek isteyen Rus turistlerin ilgisini çekmek amacıyla yapılacak faaliyetlerin, elbette ki Kars'ın tanıtımı yönünden birçok faydası olacaktır.

⁴¹² Mahmut Demir, [Ed.], *Genel Turizm, Kavramlar ve Farklı Boyutlarıyla Değerlendirme*, Detay Yayıncılık, Ankara 2017. s. 11.

⁴¹³ Arkeolojik kazılar turizme katkı sağlıyor, (21 Mart 2018), <https://www.cnnturk.com/ekonomi/arkeolojik-kazilar-turizme-katki-sagliyor>

⁴¹⁴ Antonio Sagona, *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006. s. 11.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARS İLİNİN DOĞAL ÇEKİCİLİKLERİ

Bir coğrafi bölgedeki turistik kaynakların ortaya çıkışını ve dağılımını etkileyen unsurların başında, o bölgenin doğal çevre koşulları gelmektedir. Bir bölgenin konumu, iklimi, topoğrafyası veya bitki örtüsü gibi özellikleri, o bölgenin turistik kaynaklarını ortaya çıkararak doğal çevre özellikleridir. Türkiye'nin bulunduğu coğrafi konumundan kaynaklanan birçok olumlu ve olumsuz unsurun yanında, turizmin kültürelarası etkileşimler, ulaşım ağı vb. gibi etkilenen özellikleri bulunmaktadır⁴¹⁵.

Kars ilinde bulunan doğal çevre çekicilikleri, tarihi ve kültürel alanların ön planda olmasına rağmen, turistik aktiviteler açısından oldukça zengin bir durumdadır. Rafting alanları, kış sporları, trekking veya ornitoloji alanları gibi birçok turistik çeşitlilik bulunan, Kars ilinin kültürel kaynaklarının yanında, doğal kaynaklarının da değerlendirilmesi büyük önem arz etmektedir.

3.1. YAYLA ALANLARI

*Yayla; en basit görünümü ile köy ve kasabalarda hatta şehirlerde yaşayan insanların, yılın en sıcak kısmını geçirdikleri bir mahal olup, bu yerlerde en ilkel meskenlerden en modern villalara kadar çok çeşitli konut tipleri yer alır*⁴¹⁶. Küreselleşen dünya giderek birbirine benzerken; yaylalar, doğanın temiz havasının, büyüleyici manzarasının ve hormonsuz yiyeceklerinin bir arada bulunduğu mekânlardır⁴¹⁷.

Doğu Anadolu'daki birçok yaylada görülen: *yeryüzü şekilleri, yükselti ve iklim faktörlerinin sonucu olarak başlıca ekonomik faaliyeti hayvan yetiştiriciliğine dayanan bölgede, yaylacılık amacıyla yararlanılabilecek arazilerin, çok geniş olduğu söylenir*⁴¹⁸. Türkiye'de birçok bölgede bulunan yaylalar ve yaylacılık faaliyetleri, özellikle Doğu Karadeniz Bölümü'nde turistik ağırlık kazanmıştır. Ayder (Rize), Yukarı Kavrun (Rize), Karagöl (Artvin) Yaylaları gibi birçok yayla, üzerinde yapılan tarımsal faaliyetlerden ziyade, daha çok turistik faaliyetler ile adından söz ettirmektedirler.

⁴¹⁵ Faruk Kaya, "Coğrafi Potansiyelleri Temelinde Türkiye Jeopolitiği ve Dünya Siyasetindeki Yeri", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (2), 2017, 1-14.

⁴¹⁶ Mehmet Zaman, *Doğu Karadeniz Kıyı Dağları'nda Yaylalar ve Yaylacılık*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 960, 2007, s. 213.

⁴¹⁷ Fazıl Şenol, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Detay Yayıncılık, Ankara 2016. s. 35.

⁴¹⁸ Faruk Kaya, "Aladağlar'da Yaylalar ve Yaylacılık", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19, 2008, 123-148.

Yeşil turizm veya çevreci turizm faaliyetlerin, son yıllarda turistlerin de bilinçlenmesi ile daha yaygın bir hale gelmesi sonucunda, yayla turizm faaliyetleri artmıştır. Kentleşmenin artması ile gündelik hayatı monotonlaşan ve bunalan insanlar, güdülerini gereği şehirsiz alanlardan uzaklaşmak istemektedirler. Bu sebepten ötürü turistler daha çevreci bir bilinç kazanmış ve doğal alanların kıymetini daha iyi anlamışlardır.

Türkiye’de yaylacılık faaliyetlerinin doğal ve beşeri yönleri bulunmaktadır. Genel olarak, yükselti farkı sebebiyle insanların serinlemek için tercih ettiği yaylaları, hayvancılık gibi ekonomik faaliyetlerde de kullanmışlardır. Yayla turizminin başlaması ise, yaylacılık faaliyetlerinin yapıldığı alanlardan göç edenlerin, yılın belli dönemlerinde yapılan yayla şenliklerine katılma amacı ile geri dönmesi olarak başladığı kabul edilebilir. Yaylaların turizme kazandırılması sonucunda ise farklı yörelerden insanların bu şenliklere katılması ile gelişme göstermiştir. Yaylalarda gerçekleştirilen turistik faaliyetlerin başında şenlikler gelmektedir. Yayla şenlikleri; *çeşitli yaylalarda yöre insanların katılımı ile yılda bir kez olsun toplanıp, başta horon olmak üzere çeşitli oyunların oynandığı, yarışma ve spor karşılaşmalarının düzenlendiği, eğlenme ve dinlenmeye yönelik gelenekselleşmiş açık hava eğlenceleridir*⁴¹⁹.

Yayla şenliklerinde yapılan eğlenceler özellikle turistleri çekmek için yapılmaktadır. Özellikle Karadeniz Bölgesi’ndeki yaylalarda yapılan bu eğlenceler diğer bölgelerdeki yayla turizm faaliyetlerine de örnek teşkil edebilecek bir durumdadır. Kars ilinde ise birçok yayla bulunmaktadır. Yaylası bulunan köylerde genellikle hayvancılık faaliyetleri yürütülmektedir. 2017 yılı itibari ile Kars ilinde gerçekleştirilen yayla şenlikleri ile bölgenin yayla turizmi potansiyelinin olduğu ortaya konulmuştur.

Yirmi ikinci dönem Kars Milletvekilleri’nden Yusuf Selahattin Beyribey’in organizasyonunu üstlendiği yayla şenlikleri, Kars merkez ilçesine bağlı Alçılı köyünün Gazel Yaylası’nda gerçekleşmiş ve bölgede bir ilk yaşanmıştır. Yaylada yöresel kahvaltılar, halk oyunları, doğa yürüyüşleri ile gerçekleştirilen şenliklerin yanında bölgede bulunan flora çeşitliliği de ziyaretçiler tarafından beğenilmiştir⁴²⁰. Bu sayede

⁴¹⁹ Mehmet Zaman, “Geleneksel Yayla Şenliklerinin Doğu Karadeniz Bölümü Yayla Turizminin Geliştirilmesindeki Rolü”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 7 (6), 2011, 187-214.

⁴²⁰ Kars’ta Yayla Şenliği, (29 Ekim 2018), <http://www.karsmanset.com/haber/karsta-yayla-senligi-40010.htm>

Kars ilinde yayla turizmi faaliyetlerinin, doğal turistik alanlar açısından çeşitliliği olduğu ortaya çıkmıştır.

Fotoğraf 3.1. Gazel Yayla Şenliklerinden Bir Görünüm.

Yayla şenliklerinin düzenli bir şekilde devamlılığının olması büyük önem taşımaktadır. 2017 yılında sadece bir kere yapılan yayla şenliklerinin Kars'ta bulunan otoriteler tarafından sürekli bir şekilde yapılması gerekmektedir. Öte yandan yaylaların turizme açılması niyetiyle bölgenin yapısına uyumsuz, doğal çevreyi tahrip edici ulaşım imkânlarının sunulması, doğal güzelliklerin insan eli ile yok edilmesi anlamına gelecektir. Bu bağlamda Kars'taki otoritelerin sürdürülebilirlik gibi önemli bir konuyu atlamadan, yaylacılık faaliyetlerini turistik açıdan da değerlendirmeleri büyük önem arz etmektedir.

Yayla turizmi kapsamında değerlendirilebilecek önemli bir merkez olan Gazel Yaylasının, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanılıp tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

3.2. DAĞLIK ALANLAR

Türkiye'nin fiziki coğrafya koşulları ile bu koşullarla ilgili oluşan bir çok turistik destinasyon mevcuttur. Bunlardan bazıları: Alpinizm, klimatizm ve termalizmdir⁴²¹. Gerek ülkemiz, gerekse Doğu Anadolu ile birlikte Kars ili, geçirdiği coğrafi süreçler

⁴²¹ Hayati Doğanay ve Serhat Zaman, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Pegem Akademi, Ankara 2016. s. 68-69.

sebebiyle morfolojiye dağ ve platolar hâkimdir. Dağlık alanlarda yapılan başlıca turistik faaliyetler genellikle, dağ ve kış turizmi adı altında; Kış sporları, trekking, dağcılık veya doğa belgeselciliğidir.

İklim ve topoğrafya şartlarının insan yaşamına zorlukları sebebiyle, sanayileşmenin tam anlamı ile sağlanamaması, bu bölgelerde dağlık alanlar ile alakalı turistik faaliyetlerin gelişmesini gerektirmektedir. Bahsi geçen zorlu şartlar kış ve dağ sporları için uygun ortam sunmakta ve turistik ürün çeşitlendirilmesine zenginlik katmaktadır. Bu bağlamda dağ ve kış turizmi; *genellikle orta ve yüksek bölgelerde, kayak sporunu yapmaya uygun kar şartlarının ve eğimli alanların bulunduğu destinasyonlarda yapılan seyahatlerin yanında, konaklama, yeme-içme, dinlenme, eğlenme ve gezme görme gibi turizm aktivitelerinden yararlanmayı içeren faaliyet ve ilişkilerin bütünüdür*⁴²².

Deniz, kum güneş üçlüsünün dışında, doğa ile bütünleşmek isteyen insanların Kars ilinde bulabileceği birçok destinasyon bulunmaktadır. Bunlardan başlıcaları: Sarıkamış Allahuekber Milli Parkı, Sarıkamış Kayak Merkezi, Sarıkamış Orman yürüyüş alanları, Kağızman Tuz Mağarasıdır.

3.2.1. Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı

Toplamda 22519 ha. alanda bulunan⁴²³, Kars-Sarıkamış ve Erzurum-Şenkaya ilçelerinde varlık gösteren Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı, gerek tarihi gerekse doğal zenginlik açısından ülkemizde ilk ve tek konumdadır. 25618 sayılı kanun maddesi ile 2004 yılında Milli Park statüsüne kavuşan Allahuekber Dağları⁴²⁴, 1914-1915 yılları arasında gerçekleştirilen Sarıkamış Harekâtı'nın gerçekleştiği saha olup günümüzde toplamda 20 adet şehitliği bulunmaktadır. En çok ziyaret edilen şehitlikler ise: *Allahuekber Tepe Şehitliği, Dikenli Tepe Tabya Şehitliği, Çakırbaba Şehitliği, Ağababa Şehitliği, Meçhul Asker Şehitliği, Sarıkamış Şehitliği, Soğanlı Şehitliği, Divik köyü Şehitliği, Bardız Geçidi Şehitliği*'dir.

Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı çevresinde yapılan incelemelere göre, volkanik arazi yaygındır. Dağların eteklerinden başlayıp üst kısımlara doğru birçok

⁴²² Necdet Hacıoğlu ve Cevdet Avcıkurt, (Ed.), *Turistik Ürün Çeşitlendirmesi*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2011. s. 231.

⁴²³ Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı, (18 Eylül 2018), <http://bolge13.ormansu.gov.tr/13bolge/AnaSayfa/milliparklar/sarikamis.aspx?sflang=tr>

⁴²⁴ Resmi Gazete Karar Sayısı: 2004/7912, (18 Eylül 2018), <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/10/20041019.htm#1>

yerde bazalt, zirveye doğru olan kısımlarında ise andezit türünde volkanik kayalar bulunmaktadır.

Milli Parktaki toprak türleri incelendiğinde, kahverengi orman toprakları göze çarpmaktadır. Allahuekber Dağları'nda 2600 m. ve yukarısında ise subalpin-alpin çayır vejetasyonuna bağlı olarak gelişen yüksek dağ-çayır toprakları bulunmaktadır⁴²⁵.

Geçirdiği tarihi olayların haricinde, bünyesinde barındırdığı zengin flora-fauna çeşitliliği, ve şelaleler ile Türkiye'de bulunan diğer milli parklardan ayrılmaktadır. Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı bitki çeşitliliği arasında; *Primula veris* (yabani çuha), *Prunella vulgaris* (yara otu), *Caltha polypetala* (lilpar), *Scilla Siberica* (mavi kardelen), *Armena* (lale), *Nonea echioides* (nergis), *Gagea villosa*, *Draba bruniiifolia* (yosunlu çimen), *Armeniaca* (kayısı), *Myosotis lithospermifolia* (unutmabeni), *Ornithogalum oligophyllum* (kurt soğanı), *Juniperus oxycedrus* (katran ardıcı), *Caucasica* (uyuz otu), *Berberis vulgaris* (adi kadıntuzluğu), *Coluteocarpus vesicaria* (tuz çalısı), *Xeranthemum annuum*, *Tragopogon aureus* (sarıpatatya), *Cerastium armeniacum* (boynuzotu), *Alchemilla caucasica* (kaf şebnemlisi), *Arnebia pulchra* (hodangiller), *Anemone albana* (arnavut anemonu)⁴²⁶ bulunmaktadır. Orman altı formasyon ise yağış ve nem miktarının az olması sebebiyle fakir sayılabilecek durumdadır.

Bölgenin karakteri konumunda bulunan ve çamgiller familyasından Sarıçam (*Pinus sylvestris*), bölgenin zorlu iklim koşullarına karşı oldukça dayanıklıdır. Çok kolay işlenebilen odunu sayesinde kapı, pencere ve taban kaplaması gibi mobilya sanayisinde kullanımı nedeniyle, tahrip edildiği göze çarpmaktadır. Sarıçam ormanlarının bölgedeki son kalan alanı olması nedeniyle, kaçak kesimlere karşı önlemlerin artırılması gerekmektedir.

Hayvan çeşitliliği konusunda da oldukça zengin ve çeşitli bir görüntü sergileyen Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı'nda 75 memeli, 107 kuş, 6 balık ve 7 adet iki yaşamlı tür barınmaktadır⁴²⁷. Doğa belgeselciliği, foto-turizm veya vahşi yaşam gözlemciliği açısından özellikle kış turizmi açısından turistik çeşitlilikleri bulunan milli parkta geçmiş yıllarda çekilmiş vahşi yaşam belgeselleri bulunmaktadır. Bunun

⁴²⁵ Serkan Özer, *Sarıkamış (Kars) Ormanlarının Doğa Koruma Kriterleri Yönünden İncelenmesi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2004. s. 87.

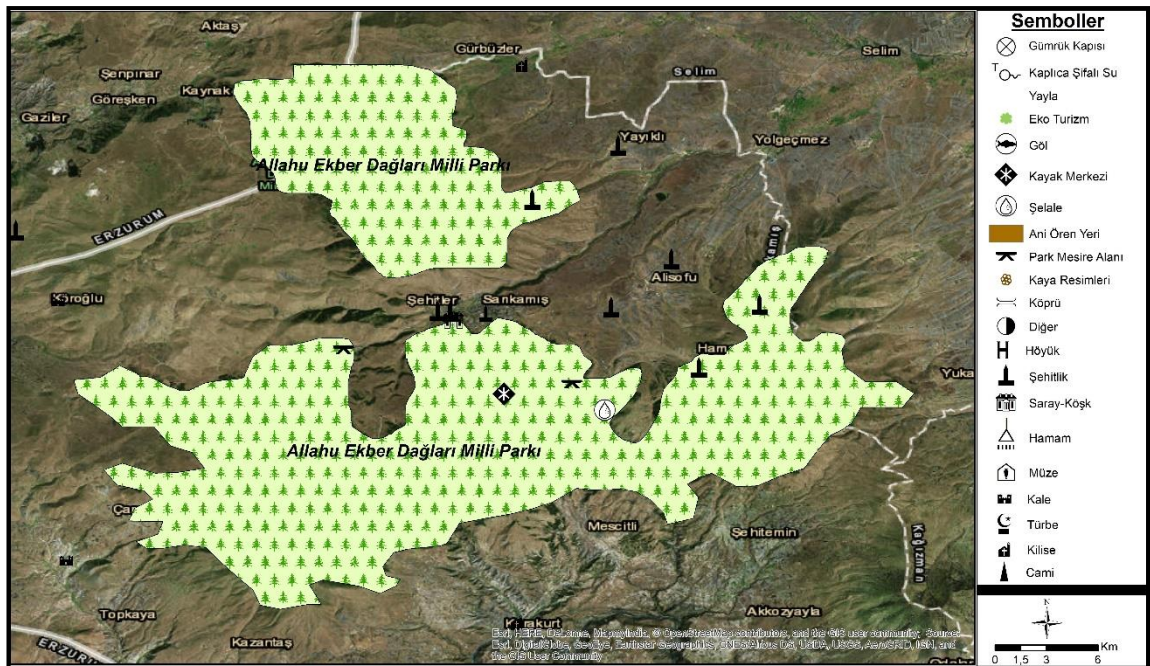
⁴²⁶ Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı, (19 Eylül 2018), <http://sarikamis.tabiat.gov.tr/>

⁴²⁷ Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı, (21 Eylül 2018), <http://sarikamis.tabiat.gov.tr/>

yanında, milli park içerisinde bulunan ve Orman ve Su İşler Bakanlığı'na bağlı Soğuk Su Tabiat Parkı, çevre illere de hizmet veren bir rekreasyon alanıdır. Bünyesinde birçok çardak bulunan ve piknik alanı olarak tercih edilen tabiat parkı, sarıçam ormanlarının içerisinde bulunmaktadır. Ayrıca kayak merkezi içerisinde bulunan ve pistlerin etrafından dolanacak bir şekilde yapılan yürüyüş yolu, doğaseverler için fotoğraf çekme ve orman gezisi imkânlarını sunmaktadır.

Fotoğraf 3.2. Soğuk Su Tabiat Parkı'ndan Bir Görünüm (17.09.2018).

Harita 3.1. Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı Haritası.

Doğa turizmi kapsamında değerlendirilebilecek önemli merkezlerden biri olan Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı'nın çevresindeki bütün turistik alanları ile birlikte, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanılıp tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

3.2.2. Sarıkamış Kayak Merkezi

Gerek Türkiye'de gerekse dünyadaki turistik alanların en fazla ziyaret edildiği mevsim yaz aylarına denk gelmektedir. Ancak kış mevsiminin de sunduğu farklı potansiyellerin yanında, okulların dönem arasına girmesi ile kış turizmi canlılığını sürekli korumuştur. Karlı ve yüksek kesimlerde yapılan kış sporlarının en fazla tercih edildiği alt spor dalı ise kayak sporudur. Bu bağlamda kış sporu; *farklı yükseklik, uzunluk ve eğimlere sahip karlı yamaçlar veya yüzeyle sahip ortamlarda, farklı özellikte kayaklar, kayak araç ve gereçleri kullanılarak yapılan bir spor dalıdır*⁴²⁸.

Kayak Merkezi ve çevresi III. Jeolojik Zaman sonlarında volkanik faaliyetler sonucu oluşmuş ve bazalt katmanlarından oluşmuştur⁴²⁹. Kayak merkezinin etrafında bulunan obsidyen yataklarının varlığı, yine bölgenin volkanizma ile şekillendiğinin kanıtıdır. Bazı otellerde bölgeden çıkartılan obsidyenlerin işlenmesi sonucunda yapılan hediyelik eşya mağazaları bulunmaktadır.

Sarıkamış'a ait, daha önce bahsedilen, doğal ve tarihi çekiciliklerinin yanında, topoğrafik koşulların sağladığı diğer önemli bir turistik destinasyon Sarıkamış Allahuekber Dağları Kayak Merkezi'dir. Türkiye'nin en önemli kayak merkezlerinden birisi olan Sarıkamış Kayak Merkezi, Kars şehrine 57 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Kayakçıların telesiyej ile çıkabileceği zirve kesim 3000 m. yükseklikte bulunmaktadır. Sarıçam ormanlarının kesilip açılması suretiyle oluşturulan pistlerin etrafının ormanla kaplı olması sebebiyle çığ düşme riski oldukça düşüktür.

Sarıkamış Kayak Merkezi'nde kayak sporunun yapıldığı ve oteller bölgesinin bulunduğu dağ Cıbıl Tepe'dir. Toplamda dokuz adet pisti bulunan Sarıkamış'ta, pistlerin ikisi başlangıç, biri kolay, üçü orta ve diğer üçü ise zor sınıflandırmasına dâhil edilmiştir (Tablo 3.1.). Bu pistlerden üçünde kurulan telesiyej sistemi ile zirveye çıkışlar sağlanmaktadır. Toplam pist uzunluğu yirmi beş km. olan bazı pistlerin kenarlarına kafe ve cami yapılmıştır. Pistlerdeki kayak sezonu Kasım ayından Nisan

⁴²⁸ Aslı Albayrak, *Alternatif Turizm*, Detay Yayıncılık, Ankara 2013. s. 195.

⁴²⁹ İsmet Ülker, *Türkiye'de Dağcılık ve Kayak*, Grafiker Ofset, Ankara 2013. s. 222.

ayına kadar devam etmektedir. Bu aylar dışında bazı oteller yaz aylarında kapanarak kayak sezonunu beklemektedirler.

Tablo 3.1. Sarıkamış Kayak Merkezi'nde Bulunan Pistlerin Özellikleri.

Pist	Seviye	Uzunluk (m)	Eğim (%)
1	Başlangıç	1750	11
2	Kolay	3500	17
3	Orta	2800	28
4	Zor	2800	26
5	Zor	2400	32
6	Orta	2600	32
7	Başlangıç	1750	17
8	Zor	2250	34
9	Orta	2250	34

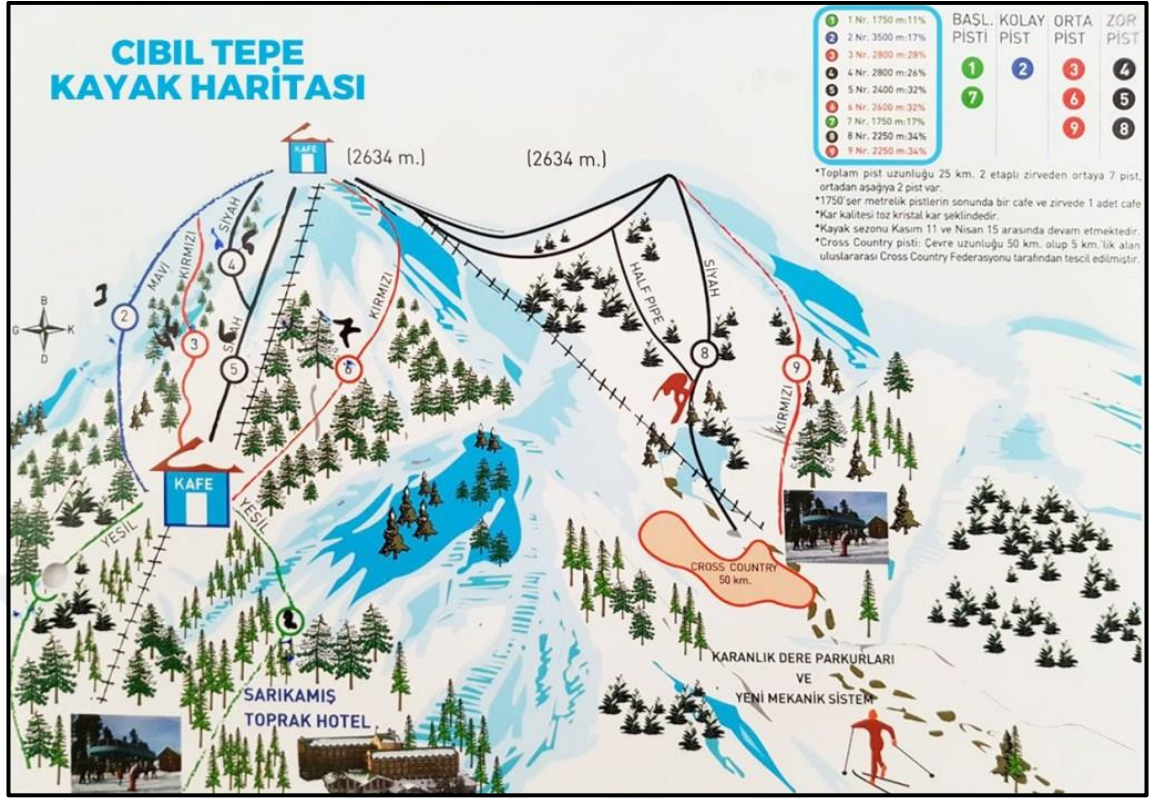
Günlük 5000 kayakçıya hizmet verebilecek kapasitede olan pistlerde⁴³⁰, Alp ve Kuzey Disiplini tarzı kayak aktivitelerinin yanında kayaklı safari ve atlı kızak gezileri gibi diğer faaliyetleri de bulunmaktadır. Kayak türleri arasında ise slalom, büyük slalom ve Süper-C bulunmaktadır. Kayak merkezinin planlama aşaması ise 1976 yılında diğer kayak merkezleri ile planlama aşamasında başlanmıştır. 1989 yılına kadar çeşitli zaman dilimlerinde yapılan çalışmaların sonucunda, alınan kararların hayata geçirilmesi aşamasına geçilmiştir⁴³¹.

⁴³⁰ Sarıkamış Kayak Merkezi – Kars, (26 Eylül 2018),

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/turizmaktiviteleri/kars-sarikamis-kayak-merkezi->

⁴³¹ İsmet Ülker, *Dağlarda Kırk Yıl*, BRC Ofset, Ankara 2018. s. 126.

Harita 3.2. Sarıkamış Kayak Merkezi Pist Haritası (Kaynak: <http://www.sarikamiskayakmerkezi.org/pist-durumu/>)

Fotoğraf 3.3. Sarıkamış Kayak Merkezi ve Kütük Evden Bir Görünüm (15.03.2018).

Sarıkamış Kayak Merkezi'nde yapılan incelemeler ve profesyonel kayakçılar ile yapılan görüşmelerde; kayakçıların Sarıkamış Kayak Merkezi'nde bulunan kar

kalitesini İsviçre Alp Dağları ile aynı tuttuğundan, karın kristal halinin sürekliliğinden (Helvalaşma veya bozulma hali bulunmamakta) ve kayak sporu sırasındaki çıkan seslerin dahi farklı olduğundan bahsetmektedirler. Kayakçıların bahsettiği kristal kar avantajı, şüphesiz bölgenin iklim koşulları ile doğrudan ilgilidir. Nem oranının düşük olması sebebiyle, yerde bulunan kar sertleşip sıkışmayarak kayakçılara kaliteli bir spor yapmanın zevkini sunmaktadır.

Doğal yönlerden birçok avantajı bulunan Sarıkamış Kayak Merkezi'ne yapılması gereken birçok düzenleme bulunmaktadır. Kayak merkezinde bulunan sorunların başında pistlerde kar makinesinin bulunmayışı gelmektedir. Doğal yollarla beklenen kar ile başlayan kayak sezonu turizmciler tarafından daha öne çekilmek istenilmektedir. Ayrıca sadece telesiyej sistemi bulunan kayak tesislerinde, turizmcilerin teleferik sistemi talebi bulunmaktadır. Telesiyej sistemi 08.00 ve 17.30 saatleri arası hizmet vermektedir. Saate 2400 kişi kapasiteli olan telesiyejler, bilgisayar donanımlıdır. Çeşitli dönemlerde yapılan saha çalışmaları ile pistlerdeki yoğunluk gözlemlenmiş ve herhangi bir aşırı yoğunluğun olmadığı göze çarpmıştır. Günde 5000 kişiye hizmet verme kapasitesi olan tesislerin gelecekte daha da artırılması planlanmakta ve 2023 yılında 12.000 kişiye ulaşılması hedeflenmektedir. Dolayısı ile gelecekte artırılması hedeflenen turist sayısı sonucunda yeni pistlere olan ihtiyacın da ortaya çıkması muhtemeldir.

Fotoğraf 3.4. Sarıkamış Kayak Merkezi Telesiyejlerinden Bir Görünüm (15.03.2018).

Yaklaşık üç yıl öncesinde terör saldırısından imajı olumsuz bir şekilde etkilenen Sarıkamış Kayak Merkezi'nin, telesiyej sisteminin yakılması sebebiyle 3.4 milyon lira zarar ettiği⁴³² ve olumsuz imajından kurtulması için turizmcilerin büyük çapa sarf ettikleri belirlenmiştir. Kayak merkezindeki otellerin aksine, şehir merkezinde bulunan otellerin, terörden fazla etkilenmediği de tespit edilmiştir. Bu duruma sebep olan faktör ise Sarıkamış ilçe merkezinin kayak merkezinden mesafe olarak uzakta bulunmasıdır.

Sarıkamış kayak merkezinde yapılan incelemeler ve mülakatlarda, gerek turizmcilerin gerekse turistlerin şikâyet ettiği konuların başında, Kars şehrinde bulunan Havaalanı'ndan Sarıkamış Kayak Merkezi'ne servislerin bulunmayışı gelmektedir. Geçmiş yıllarda bulunan servisler Sarıkamış'a ulaşımında kolaylıklar sağlamaktaydı, günümüzde ise ulaşım taksiler tarafından sağlanmakta ve pahalı olması sebebiyle şikâyet unsuru olmaktadır. Ulaşım konusunda, Kars Havalimanı'na gelen uçakların akşam saatlerinde iniş yapması sebebiyle, turistlerin, geliş ve gidiş günü olmak üzere, iki günü yolculuk ile geçmektedir. Bu konuda valilik aracılığı ile yapılabilecek bir düzenleme ile uçak sefer saatleri turistlere daha uygun şekilde düzenlenebilir.

Sarıkamış Kayak Merkezi eteklerinde bulunan oteller bölgesinde yoğunlaşan turistik aktivitelerden ilçe merkezi payına düşeni almamaktadır. Turistler otellerinden çıkmamakta, kayak ve yeme-içme faaliyetlerinden başka bir aktivitede bulunmamaktadırlar. Bu konuda oteller kendi bünyelerinde servisler bulundurabilir veya belediye tarafından belirli saatlerde oteller bölgesinden ilçe merkezine servisler düzenlenebilir. Böylece kayak sporuna gelen turistler, ilçe merkezine de gelerek, ilçe ekonomisine katkıda bulunacaktır. Servislerin yanında, Sarıkamış İlçe Merkezi'nin kar ile mücadelesini geliştirmesi ve turistik alanları gösteren tabela ve işaretleri düzenlemeleri gerekmektedir. Turistlerin diğer faaliyetlerde bulunması amacı ile Kars Valiliği tarafından bütün ilçelere yapılan kütük ev projesi sayesinde, turistik mekân çeşitliliği artmıştır.

Kayak tesislerindeki özel kayak dersleri için Türkiye Kayak Federasyonu tarafından belirlenmiş olan fiyat tarifesi uygulanmaktadır ve federasyonun tarafından belirlenen bir mekânda bulunmaktadırlar.

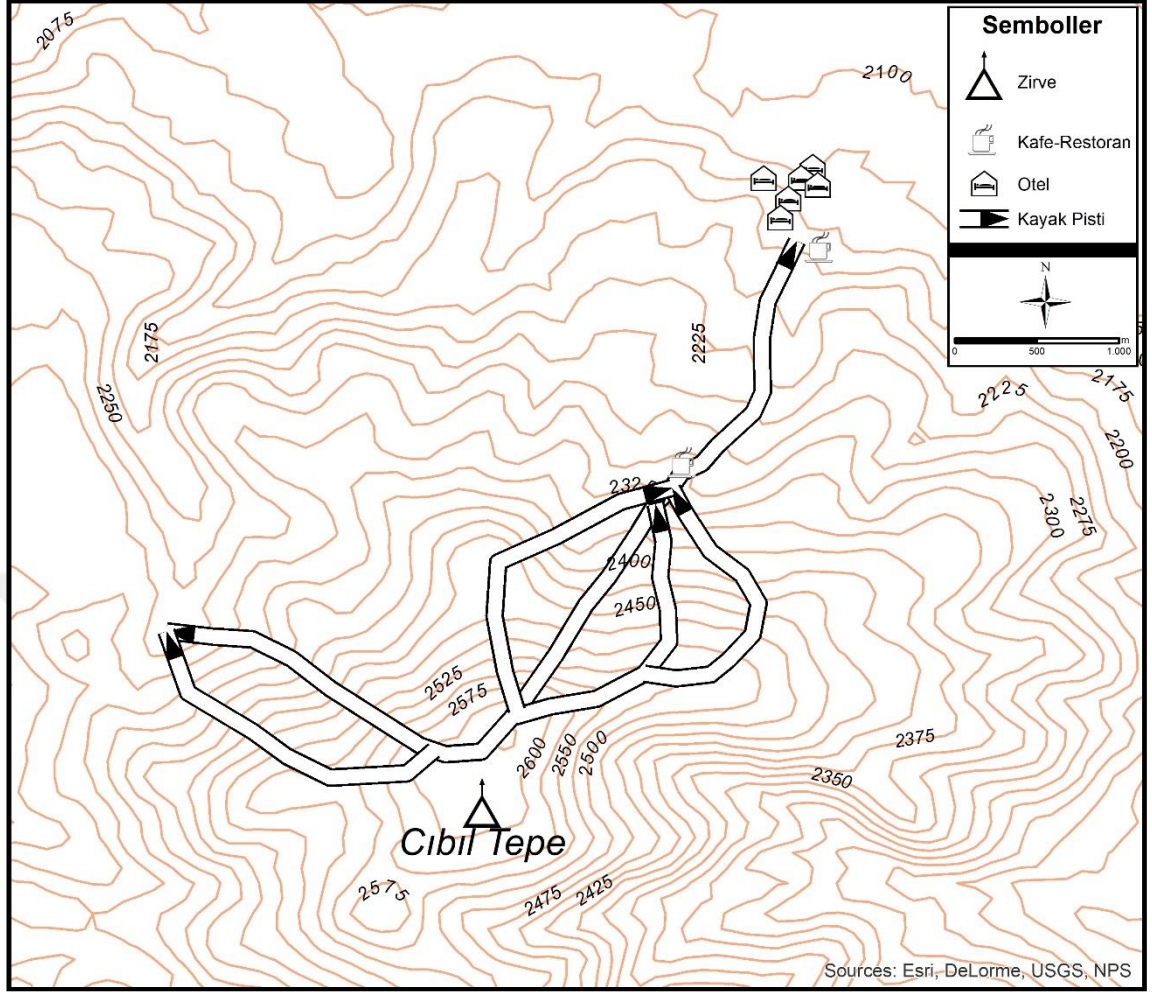
⁴³² Sarıkamış Kayak Merkezi'nde Terör Zararı: 1 Milyon Euro, (24 Eylül 2018), <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/sarikamis-kayak-merkezinde-teror-zarari-1-milyon-euro-30086330>

Çevresindeki kayak merkezlerine kıyasla, daha ekonomik olan Sarıkamış Kayak Merkezi'nde, birçok dezavantaj bulunmaktadır. Sarıkamış Kayak Merkezi'ne en yakın kayak merkezi konumundaki Palandöken Kayak Merkezi ile kıyaslandığında, kar makinesinden, ışıklandırılmalı piste, kayak dışı faaliyetlerden ulaşım imkânlarına kadar düzeltilmesi gereken birçok sorun bulunmaktadır. Dolayısı ile çevre iller ile rekabet için, yatırımların yapılması ve özellikle kayak sezonunun hem gün olarak hem de saat olarak uzatılması önem arz etmektedir.

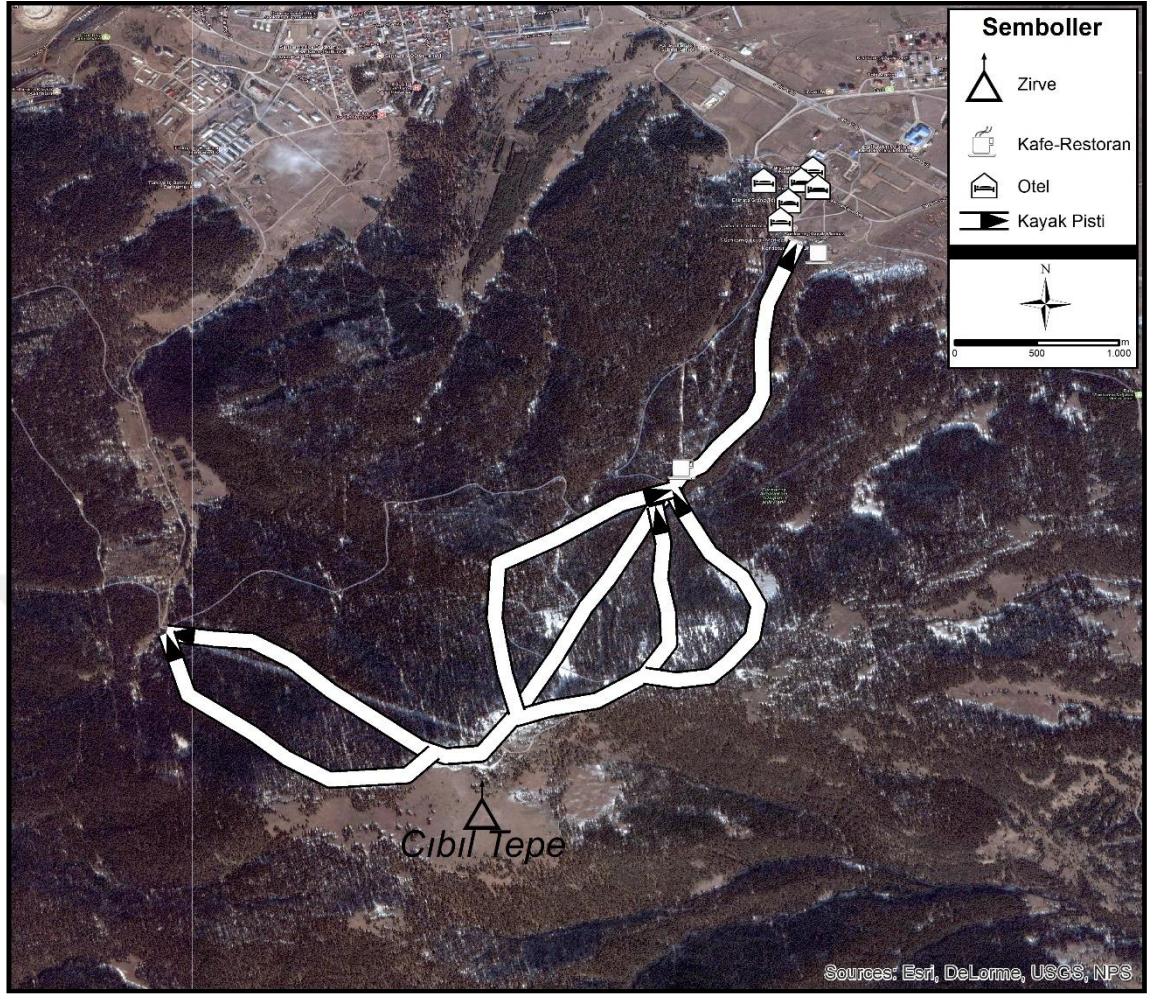
Sarıkamış Kayak Merkezi'nin Dünya çapında tanıtılması amacı ile yapılabilecek en önemli faaliyetlerden birisi uluslararası etkinliklere yapılacak taleplerdir. Bu talepler sayesinde Sarıkamış'ın dünya çapında tanınırlığı artacaktır. 2011 yılında Erzurum'da yapılan Üniversitelerarası Kış Oyunları sayesinde, Palandöken Kayak Merkezi'nin uluslararası tanınırlığı artmıştır. Bu yönüyle Palandöken Kayak Merkezi diğer kayak merkezlerine örnek bir model oluşturmaktadır.

Fotoğraf 3.5. Sarıkamış Kayak Merkezi Cıbıl Tepe'den Bir Görünüm (15.03.2018).

Harita 3.3. Sarıkamış Kayak Merkezi'nin İzohips Haritası.

Harita 3.4. Sarıkamış Kayak Merkezi'nin Uydu Haritası.

3.2.3. Kağızman Tuz Mağarası

İnsanlık tarihinin ilk besin maddelerinden olan tuzun, kimya biliminde birçok çeşidi bulunmaktadır. Üç beyazlardan birisi olan tuz, periyodik tabloda NaCl simgesi ile gösterilmektedir. Deniz veya göllerde bulunan tuz işletmelerinin aksine, yer altında katı halde çıkartılan tuzlar kaya tuzu olarak tanımlanırlır. Kaya tuzu yataklarının jeolojik devirlerdeki deniz veya göl yataklarının buharlaşması sonucu oluştuğu bilinmektedir⁴³³.

Türkiye'de birçok ilimizde bulunan tuz madenleri veya mağaraları, genellikle sofralık tuz hammaddesi amacı ile işletilmektedirler. Bu amaçla işletilen madenlerin haricinde tuz terapisi (haloterapi) amacıyla açılan alternatif tıp merkezleri bulunmaktadır. Örneğin Iğdır ilinde bağlı Tuzluca ilçesinde bulunan tuz mağaraları

⁴³³ Ziya Ergin, "Tuzun Üretim Teknolojisi ve İnsan Sağlığındaki Yeri", *Bilimsel Madencilik Dergisi*, 27 (1), 1988, 9-30.

çeşitli hastalıklar (nefes darlığı, koah, astım vb.) tedavi amacı ile kullanılmaktadır⁴³⁴. Özellikle Nahcivan'da bulunan Tuz Dağı'nda alternatif tıp merkezleri kurulmuş ve sağlık turizmi için turistik çeşitlilik oluşturulmuştur⁴³⁵.

Kağızman ilçesinde bulunan tuz yatakları Erzincan'dan doğuya doğru olan hattın içerisinde kalmakta ve Ağrı, Kars, Iğdır illerinden geçerek Ermenistan'a kadar devam etmektedir⁴³⁶. Bölgede kireç ve serpantin blokleri gözlenmiştir. Erken Pliyosen dönemine ait olan Kağızman Tuzlası, Iğdır Tuzluca Tuzlası ile eş yaşıdır⁴³⁷. Tuzlada çıkartılan tuz, kimyasal açıdan incelendiğinde, insan sağlığına zararlı maddeler açısından güvenli sınırlar içerisinde⁴³⁸. 2005 yılından itibaren özel bir şirket tarafından işletilen tuzlanın tarihi Urartular'a kadar gitmektedir. Ruslar'ın, 1867 tarihinde, Kars ilini işgal ettiği yıllarda dahi kullanımına devam edilen tuzla, önemini hiçbir zaman kaybetmemiştir.

Kağızman Tuzlası'nda yapılan incelemelerde tuz işletmesinde iki ana galeri bulunmaktadır. Toplamda 1 km²'lik bir alana yayılan tuz yatağı işletmesinde; tuz rezervi miktarı 60 milyon ton olarak hesaplanmıştır⁴³⁹. Ana galerinin genişliği büyük kamyonların girebileceği şekilde büyüktür ve içerisinde dozer ve bant gibi iş makinelerinin çalıştığı geniş alanlar bulunmaktadır. Tuz mağaralarında ölçülen sıcaklık ise yaklaşık 5° C'dir.

Bölgenin kültürel miras çeşitliliğinin yanında doğal alanları ile birlikte turizme açılması Kağızman'da bulunan tuz yataklarına bağlıdır. Bu bağlamda özel veya devlet eli ile açılacak damarlarda Nahcivan örneğinde olduğu gibi yatırımlar yapılabilir. Artan kömür tüketimi ve motorlu araç sayısı nedeniyle bölgede hava kirliliğinden dolayı birçok akciğer hastası bulunmakta ve tedavi için Iğdır ili Tuzluca ilçesi'ni tercih etmektedirler. Yapılacak yatırımlar sayesinde alternatif sağlık turizmi destinasyonu

⁴³⁴ Tuzluca Tuz Mağaraları, (26.10.2018),

<http://www.igdir.bel.tr/page.php?kat=115&altkat=109&konumid=2>

⁴³⁵ Astıma Mağarada Şifa, (26.10.2018), <http://www.hurriyet.com.tr/kelebek/astima-magarada-sifa-16538944>

⁴³⁶ Saliha Koday, "Kağızman (Kars) Kayatuzu Tuzlası", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 12, 2004, 167-188.

⁴³⁷ Okan Yılmaz, *Kağızman (Kars) – Tuzluca (Iğdır) Tuz Yataklarının Jeolojisi, Mineralojisi ve Petrografisi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir 2007. s. 14.

⁴³⁸ Yakup Aksel, *Kars Kağızman Bölgesinde Çıkartılan Kaya Tuzu Örneklerindeki Bazı Eser Metallerin ICP-MS İle Analizi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Kars 2014. s. 49-50.

⁴³⁹ Ziya Ergin, "Tuzun Üretim Teknolojisi ve İnsan Sağlığındaki Yeri", *Bilimsel Madencilik Dergisi*, 27 (1), 1988, 9-30.

oluşturulup, bölgenin ekonomisine çeşitlilik katacaktır. Bu bağlamda alternatif sağlık turizmi açısından çeşitli bilim insanları ile oluşturulacak heyet ile yatırım yapılacak kriterler belirlenebilir.

Fotoğraf 3.6. Kağızman Tuz Mağarası'nda Tuz Üretiminden Bir Görünüm
(26.06.2018).

3.3. HİDROGRAFİK ÇEKİCİLİKLER

Göller, akarsular vb. gibi sulak alanlar bulunduğu bölgede ekolojik denge ve flora-fauna çeşitliliğinin korunması açısından oldukça hassas konumdadırlar. İklim değişikliği, sulak alanların iskâna açılması gibi ekolojik dengeyi bozucu durumlardan korunması, gerek hayvan ve bitkiler açısından gerekse ülke ekonomisi açısından önem arz etmektedir. Anadolu'nun bazı kuş türleri için göç durağı olması sebebiyle, Türkiye'nin, gölleri başta olmak üzere, birçok sulak alan kuş varlığı bakımından dikkatleri üzerine çekmektedir.

Ekolojik anlamda değeri yüksek olan göllerin yanında, özellikle kış aylarında yüksek bir turistik potansiyeli bulunan Çıldır Gölü bulunmaktadır. Ayrıca son yıllarda rafting sporunun yapılmaya başlandığı Kars Çayı diğer bir önemli destinasyondur. Termalizm açısından Akyaka ilçesinde bulunan kaplıcalar turizme kazandırılarak Kars ilinin turizm çeşitliliği zenginleştirilebilir. Bu bağlamda Kars ilinde bulunan hidrografik çekicilikler; *Kuyucuk Gölü Kuş Gözlem Alanı*, *Dölbentli köyü Balıklı Gölü*, *Kars Çayı*

rafting sporu, Akyaka Kaplıcası, Susuz Çağlayanı, Sarıkamış Keklik Deresi Çağlayanı, Kağızman Kötek Bucağı Çağlayanı'dır.

3.3.1. Kuyucuk Gölü Kuş Gözlem Alanı

Ornitoloji adıyla bilinen kuş gözlemciliği; *doğayı kuşların gözünden görmeyi ve tanımayı sağlayan gözleme dayalı bir spor türü olarak nitelendirilmektedir*⁴⁴⁰. Hobi amaçlı bir turizm türü olan kuş gözlemciliği, genellikle kuşların göç mevsimleri zamanında gerçekleştirilir. Kuş gözlemcileri, kuşların yavrulama ve avlanma gibi yaşamsal faaliyetlerini uzaktan konumlanmış bir kuleden dürbün vasıtasıyla gözlemlemektedir. Çeşitli ekipmanlara (dürbün, fotoğraf makinesi, lens, kara teleskopu vb.) ihtiyaç duyulan bu turistik faaliyet, genellikle eğitimli kişiler tarafından yapılmaktadır.

Kuş gözlemciliğinde sürdürülebilir bir planlama yapılması şarttır. Bilinçsiz bir şekilde gözlem yapanların kuşlar tarafından saldırıya uğraması muhtemeldir. Ayrıca hayvanların doğal yaşamlarına yapılacak bir müdahale buldukları bölgeyi terk etmesine, strese girmesine veya çevre kirliliğine neden olabilmektedir. Gelişmiş ülkelerde oldukça rağbet gören kuş gözlemciliği Türkiye'de geliştirilmesi ve ilginin artırılması gereken bir aktivite türüdür.

Arpaçay ilçesine bağlı Kuyucuk Gölü'nün doğusunda bulunan Kuyucuk Gölü'nün alanı 1.75 km²'dir. Kars ilinde kuş gözlemciliği turizmi açısından önemli bir konumda olan Kuyucuk Gölü, gerek ulusal gerekse uluslararası açıdan az bilinen bir destinasyondur.

Dünya çapında Ramsar (Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlar Hakkında Sözleşme) alanları olarak bilinen sulak alanlar sözleşmesine kayıtlı olan Kuyucuk Gölü⁴⁴¹, aynı zamanda Türkiye tarafından da imzalanan sözleşme gereği koruma altına alınmıştır⁴⁴². Resmi Gazete'de "Yaban Hayatı Geliştirme Sahası" olarak da koruma altına alınarak⁴⁴³ avlanmaya yasak hale getirilmiştir. Çevre ve Orman Bakanlığı'nca da yönetim planı oluşturulan Kuyucuk

⁴⁴⁰ Aslı Albayrak, *Alternatif Turizm* Detay Yayıncılık, Ankara 2013. s. 164.

⁴⁴¹ Lake Kuyucuk, (2 Ekim 2018), <https://rsis.ramsar.org/ris/1890>

⁴⁴² Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlar Hakkında Sözleşme, (2 Ekim 2018), <http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR-14276/ozellikle-su-kuslari-yasama-ortami-olarak-uluslararasi-.html>

⁴⁴³ 2007-2008 Av Dönemi Merkez Av Komisyonu Kararı, (2 Ekim 2018), <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/07/20070706-4.htm>

Gölü'nde 211 kuş türü tespit edilmiştir⁴⁴⁴. Bazı kuş türleri sürekli olarak gözlemlenirken, bazıları ise düzensiz olarak, genellikle yaz aylarında, gözlemlenebilmektedir.

Kuş türleri arasında Bozkaz, Kılkuruk, Kızılbacak, Van Gölü Martısı, Kara Sumru, Tepeli Pelikan, Saksağan, Boğmaklı Toygar, Kındıra Kamışçını, Sutavuğu, Turna, Kılıçgaga, Döğüşkenkuş, Kızıl Şahin, Kerkenez, Sibirya Kazı, Suna, Pasbaş Patka, Tepeli Patka, Telli Turna, Ak Kumkuşu, İnce Gagalı Martı, Gülen Sumru, Çeltikçi, Ev Kırlangıcı, Küçük Akbaba, Macar Ördeği, Kızıl Kumkuşu, Yeşil Düdükçün, Bataklık Kırlangıcı, Çayır İncirkuşu⁴⁴⁵ vs. gibi Doğu Anadolu'nun iklimine alışık birçok kuş türü bulunmaktadır. Kuş türlerinin yanında iki yaşamlı türlerden gece kurbağası ve su kurbağası; sürüngenlerden çevik kertenkele; memeli hayvanlardan ise kör fare, tarla faresi ve kızıl tilki türleri bulunmaktadır⁴⁴⁶.

Fotoğraf 3.7. Kuyucuk Gölü'nden Bir Görünüm (27.06.2018).

Kuyucuk Gölü Ramsar alanında yapılan incelemelerde, bölgenin turizme kazandırıldığı, ancak gözetleme kulesinin bakımsız halde bırakıldığı göze çarpmaktadır. Gözetleme kulesi yarı yıkılmış haldedir ve çıkılması tehlikelidir. Ayrıca Kuyucuk Gölü'nün etrafında herhangi bir çit vb. gibi koruyucu set bulunmamaktadır. Ziyaretçiler

⁴⁴⁴ *Kuyucuk Gölü Sulak Alan Yönetim Planı*, T.C. Kars Valiliği İl Çevre ve Orman Müdürlüğü 2010. s. 36.

⁴⁴⁵ IBA Kuyucuk Gölü, (2 Ekim 2018), <https://ebird.org/turkey/hotspot/L1259760?yr=all&m=&rank=mrec>

⁴⁴⁶ *Kuyucuk Gölü Sulak Alan Yönetim Planı*, s. 36.

için yaklaşma menzili sınırı konulması gereken gölde herhangi bir koruma ve bilgilendirici obje bulunmamaktadır. Ramsar alanına giden yolların da bozuk ve stabilize şeklinde olması diğer bir düzeltilmesi gereken unsurdur.

Fotoğraf 3.8. Kuyucuk Gölü Kuş Gözlem Kulesinden Bir Görüntü (27.06.2018).

Kuş gözlemciliği (ornitoloji) turizmi kapsamında değerlendirilebilecek önemli merkezlerden biri olan Kuyucuk Gölü Ramsar Alanı'nın özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanılıp tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

3.3.2. Çıldır Gölü

İnsanlık için denizlerin önemli bir yeri olurken, diğer su kaynaklarına olan ilgisi ise aynı şekilde önemli düzeyde kalmıştır. Göller denizlere uzak yaşayan insanlar için daha da önemli bir konumdur. Deniz kıyılarında yapılan, başta yürüyüş olmak üzere, rekreasyon faaliyetleri göl kıyılarında da yapılmaktadır. Öte yandan deniz kıyılarında kitle turizmine yönelik faaliyetler yoğunlukta, göllerde kişiler veya gruplar ön plana çıkmaktadır⁴⁴⁷. Ayrıca göl turizminde, deniz turizminin aksine, daha günübirlik faaliyetler ön plana çıkmaktadır. Balıkçılık, gölde tekne turu veya buz tutan göllerin üzerinde yapılan etkinlikler vs. gibi birçok faaliyetler, turistik açıdan, göllerin önemini ortaya koymaktadır.

⁴⁴⁷ Ünsal Bekdemir ve İbrahim Sezer, *Giresun İlinin Turizm Potansiyeli*, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara 2016. s. 91.

Göllerin rekreasyon faaliyetlerinin yanında balıkçılık gibi önemli ekonomik kazançlar açısından kullanılması bölge ekonomisine de katkı sağlamaktadır. Balıkçılık diğer tarımsal faaliyetlere kıyasla daha az sermayeli bir iş koludur. Ancak ekonomik getirisi düşük olduğundan tarla tarımının gölgesinde kalan bir faaliyet olmuştur. Kars ili sınırları içerisinde suları bulunan Çıldır Gölü'nde de bu durum aynıdır. Doğanay'a göre; Çıldır Gölü'nde sazan balığının avlanması ve ekonomik değerinin düşük olması sebebiyle, bu ekonomik faaliyetin önemi sadece yöresel olarak bilinmektedir⁴⁴⁸.

Toplam alanı 125 km² olan Çıldır Gölü'nün kıyı uzunluğu 67 km'dir. Gölde bulunan başlıca balık türleri alabalık, aynalı sazan, karabalık, şafak balığı, kırmızı kanat, tahta balığı, bıyıklı balık ve gümüş balığıdır⁴⁴⁹. Yaz aylarında tekne seferleri ile avlanan balıklar, kış aylarında buzun kırılması ile mümkün olabilmektedir. Yaklaşık 40-50 cm. kalınlığındaki buz tabakasının çeşitli aletler ile kırılıp su olan kısmına ulaşılması suretiyle, ağlar göle salınmaktadır. Kış aylarında yapılan avlanma faaliyet başlı başına bir turistik çekiciliktir. Alışılmışın dışında gerçekleştirilen balıkçılık faaliyeti insanlara sıra dışı gelmekte ve merak konusu olmaktadır.

Gölün alanının yaklaşık % 65'i Ardahan il sınırları içerisinde % 35'i ise Kars iline bağlı Arpaçay ilçesinde kalmaktadır. Toplamda beş küçük alanlı ada ve iki yarımada bulunmaktadır. Göl tabanı Oligosen döneminden daha genç tüf tabakaları, andezit ve bazalt akıntıları, marn ve konglomeralardan oluşmuştur⁴⁵⁰. Bölgede yapılan incelemelerde gölün dağlar ile çevrili olduğundan tektonik bir özellik gösterdiği, ayrıca gölün kuzeyinde bulunan dağlık alandan akan lavların kuzey kesimlerine set oluşturduğu tespit edilmiştir. Gölün rakımı ise 1900 m'dir. Gölün fazla suları güneye doğru dar bir boğazdan geçerek Carci Çayı ile Kars Çayı'na bağlanmaktadır.

Kış aylarında yapılan faaliyetlerin başında atlı kızak gezileri gelmektedir. Buz üzerinde gerçekleştirilen turlara ilgi oldukça fazladır. Bölgenin turizmini geliştirmek adına kar motorları bulundurulmalı ve buz kalınlığını ölçecek sistemlerin yapılması gerekmektedir. Böylece güvenli bir şerit oluşturularak oluşabilecek kazaların önüne geçilebilir.

⁴⁴⁸ Hayati Doğanay ve Ahmet Çavuş, *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*, Pegem Akademi, Ankara 2013. s. 208.

⁴⁴⁹ Zeki Koday, "Çıldır Gölü'nde Balıkçılık", *Türk Coğrafya Dergisi*, 37, 2001, 171-182.

⁴⁵⁰ Ervil Lahn, "Bazı Türkiye Göllerinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi", *MTA Dergisi*, 41, 1951, 71-83.

Yaz aylarında ise Kars Valiliği tarafından 2018 yılında açılan Çıldır Gölü yelkenli spor kulübü⁴⁵¹ ile turistik ürün çeşitlendirilmesi yapılmıştır. Türkiye Yelken Federasyonu işbirliği içinde gerçekleştirilen yatırım sayesinde sadece kış aylarına bağlılık azalmış ve bölgedeki turistik faaliyetlerin mevsimsel çeşitliliği artırılmıştır. Aynı zamanda yaz aylarında yapılan kano ve yelken yarışları ile bölgenin tanınırlığı artmış ve yarışların iç sularda gerçekleştirilmesi yönünden önemli örneklerden birisi yaşanmıştır.

Çıldır Gölü kıyısına yapılacak mesire alanı bölge turizmine katkı sağlayabilir. Gölün sakinliğini tercih edecek olan insanlar, balıkçılık gibi faaliyetlere de katılabilir. Çıldır Gölü'nün kıyısına Kars Valiliği tarafından yaptırılan kütük ev projesi ile restoran hizmeti başlamıştır. Özellikle kış aylarında restoranın kıyısından buz üzerinde yürüyüşler ve atlı kızak sporları yapılmaktadır.

Fotoğraf 3.9. Çıldır Gölü'nden Bir Görünüm (12.02.2018).

Ardahan iline bağlı Çıldır ilçesinde Şubat ayında yapılan Çıldır Gölü festivaline birçok bölgeden insanlar katılmaktadır. Yörede belediye ve kaymakamlık tarafından organize edilen şenliklere katılım oldukça yoğun bir şekilde olmaktadır. Ardahan iline kıyasla daha avantajlı bir konumda bulunan Kars ilinde yapılacak olan Çıldır Gölü Festivali daha yoğun bir şekilde geçebilir. Düzenlenecek olan festivalde buz üzerinde atlı cirit oyunları, patenli yarış, artistik buz pateni gibi birçok spor türü organize

⁴⁵¹ Kars Valiliği Yelken Kulübü Hizmete Girdi, (4 Kasım 2018), <http://www.kars.gov.tr/kars-valiligi-yelken-kulubu-hizmete-girdi>

edilebilir. Ayrıca bölgede turistik faaliyetler açısından değerlendirilecek, bitki örtüsü ve morfolojik yapı sebebiyle, çim kayağı gibi diğer bir faaliyet de bulunmaktadır⁴⁵².

Fotoğraf 3.10. Ardahan'a Bağlı Çıldır İlçesinde Yapılan Çıldır Gölü Festivali'nden Bir Görünüm (12.02.2018).

Doğa turizmi kapsamında değerlendirilebilecek önemli merkezlerden biri olan Çıldır Gölü'nün Ardahan ilindekine benzer şekilde turizme kazandırıldıktan sonra özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanılıp tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

3.3.3. Dölbentli Köyü Balıklı Gölü

Kars ili Selim ilçesine bağlı Dölbentli köyü merkezinde bulunan göl, Kars şehrine 44 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Rivayetler ile anılan gölün manevi değeri yöre halkı için oldukça önemlidir. Köy sakinlerinin rivayetlerine göre; balıkların avlanmasının günah sayıldığı ve deneyenlerin kaza geçirdiği söylenmektedir. Ziyaret olarak anılan balıkların sırtlarında izler bulunmaktadır ve bu izlerin, balıkların bir zamanlar asker oldukları ve sırtlarından yaralanmalarından dolayı olduğuna inanılmaktadır. Rivayetlerin turistik açıdan incelenmesi açısından örnekler barındıran balıklı gölün, çevre köylerden ziyaretçileri bulunmaktadır. Gölün, balık varlığının yanında, suyunun da şifalı olduğuna inanılmaktadır.

⁴⁵² Ahmet Değ, *Çıldır İlçe Merkezinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2003. s. 88.

Fotoğraf 3.11. Dölbentli Köyündeki Balıklardan Bir Görünüm (Kaynak: Milliyet Haber).

3.3.4. Kars Çayı Rafting Sporü

Rafting akarsu yatağı içerisinde gerçekleştirilen bir spor türü olduğundan, akarsu sporları kategorisinde macera içeren bir etkinlik türüdür. Raft adı verilen botlar ile 2-8 kişilik gruplar halinde yapılan rafting, Türkiye’de en fazla Karadeniz Bölgesi’nde yapılmaktadır. Rafting sporu için gerekli bazı coğrafi koşullar arasında akarsu yatağının eğimi en başta gelmektedir. Rafting sporu için olmazsa olmaz olan akarsu eğiminin aşırı olmaması aynı zamanda suyun durağan olmaması büyük önem taşımaktadır.

2016 yılında bazı kaşifler tarafından ilk kez denenmiş olan Kars Çayı’nda rafting sporu, bölge kamuoyu tarafından ilgiyle karşılanmıştır⁴⁵³. Rafting tanımlamalarında geçen neredeyse bütün coğrafi gereklilikleri taşıyan Kars Çayı’nda rafting sporu açısında herhangi bir işletme bulunmamaktadır. Susuz ilçesine bağlı Çamçavuş köyünden başlatılabilecek olan rafting sporu macera arayan turistler tarafından tercih edilecektir.

⁴⁵³ Kars Çayı’nda İlk Kez Rafting Heyecanı, (10 Ekim 2018), <https://www.gazetekars.com/kars-cayinda-ilk-kez-rafting-heyecani-18395h.htm>

Fotoğraf 3.12. Kars Çayı'nda Yapılan Rafting Sporundan Bir Görünüm (Kaynak: <https://www.34volt.com/kars-cayi-nda-ilk-kez-rafting-heyecani-haberi-392124/>).

Rafting turizmi kapsamında değerlendirilebilecek merkezlerden biri olan Kars Çayı'nın, rafting sporunu geliştirmesi amacıyla özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanılıp tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

3.3.5. Akyaka Kaplıcası

Termal turizm veya kaplıca turizmi şeklinde ifade edilen bu turizm türü; *termal sular yöresindeki çevre ve iklim faktörleri ile birlikte insan sağlığına olumlu katkı sağlamak üzere hekim denetimi, gözetimi ve programında; fizik tedavi, rehabilitasyon, egzersiz, psikoterapi, diyet gibi uygulamalar ile birlikte sunulan ve çoğu kez rehabilite edici olan sağlık hizmetleridir*⁴⁵⁴. Geçmişte tedavi ve temizlik gibi dar bir alanda hizmet alınan termal kaynaklar, son yıllarda konutların, seraların, havaalanı pistlerinin ısıtılması, elektrik enerjisi üretimi ve çeşitli yiyeceklerin kurutulması gibi alanlarda da kullanılmaktadır⁴⁵⁵.

Doğal turistik kaynaklar içerisinde önemli bir konumda olan termalizm beşeri yatırımlar ile turizme kazandırılmaktadır. Fiziki özellikler ile doğrudan ilişkili olan termal kaynakları şifalı özelliklerinden çok beşeri yatırımlar ön planda tutmaktadır.

⁴⁵⁴ Türkiye'de Termal Sağlık Turizmi, (22 Ekim 2018), <http://saglikturizmi.gov.tr/TR,23592/turkiyede-termal-saglik-turizmi.html>

⁴⁵⁵ Mehmet Zaman, Selahattin Polat ve Mustafa Özdemir, "Diyadin Kaplıcaları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 6 (4), 2011, 349-377.

Termal tesislere gidecek turistler, o destinasyondaki suların özelliklerindense yatırım yapılan alanın özelliklerini (odalar, havuz, hijyen vb. gibi) daha fazla dikkate almaktadır. Dolayısı ile doğru bir tanıtım ve yatırım organizasyonu yapılan termal destinasyonlar turistler tarafından tercih edilebilir.

Kars ilinde bulunan kaplıca veya şifalı su kaynakları incelendiğinde bölgenin, çevre illere kıyasla fakir olduğu göze çarpmaktadır. Bilinen termal kaynaklardan ilkini oluşturan Akyaka Kaplıcası geçmiş yıllarda aktif bir şekilde kullanılmış, ardından bakımsızlık, deprem ve mülk sorunları sebebiyle yıkılmıştır. Bölgede ilçe sakinleri ile yapılan mülakatlarda kaplıcaların erkek ve bayan ayrı olmak üzere havuzlarının bulunduğu ve giyinme odalarının olduğu öğrenilmiştir. Ayrıca nasır, eklem ağrıları ve böbrek hastalıklarına iyi geldiği de bilinen kaplıcaların yeniden başlanılarak yapılması önem arz etmektedir. Bu bağlamda özel bir yatırım alması zor görülen kaplıcaların, Kars Valiliği tarafından yaptırılması daha uygun olacaktır. Öncelikle kaplıcanın suyunun kimyasal testlere tabi tutulması yapılacak yatırımın sürdürülebilirliği açısından önem arz etmektedir.

Fotoğraf 3.13. Akyaka Kaplıcası Kaynağından Bir Görünüm (01.10.2018).

3.3.6. Susuz Çağlayanı (Su Uçan)

*Akarsuların, akış yatağı boyunca yer yer oluşmuş eğim diklikleri üzerinden su kütlesinin dökülürcesine aktığı ve çağıldadığı yerlerine çağlayan veya akarsuların yükseltisi az olan düşüş yerleri denir*⁴⁵⁶. Doğal turistik alanlar incelendiğinde, şüphesiz doğaseverler tarafından en fazla göze çarpan oluşum çağlayanlardır. Ulaşım veya yerleşim merkezlerine olan uzaklıklardan önemli derecede etkilenmeyen şelaleler, doğal turistik alanlarda en çok tercih edilen destinasyonların başında gelmektedir. Türkiye, dağlık, engebeli ve akarsu zenginliği bulunan bir ülke olduğundan şelale bakımından zengin bir ülke olarak sayılabilir.

Kars ilinde bulunan Susuz Çağlayanı ise her ne kadar şelale olarak bilinse de, bazı coğrafyacıların belirlediği kriterlere göre çağlayan niteliği taşımaktadır. Doğanay'ın belirlediği kriterlere göre; çağlayan adıyla anılan bir yerde eğim kırığının 50 m'den az olması ve ses yansımalarının fazla belirgin olamaması gerekmektedir⁴⁵⁷. Bu bağlamda Susuz Çağlayanı'nın yüksekliği 48.9 m. olarak dikkate alındığında, çağlayan ismi ile anılması daha da doğru olacaktır.

Kars şehrine 30 km. mesafede bulunan Susuz Çağlayanı, Susuz ilçesine bağlı Ermişler köyü sınırları içerisinde, Susuz Ardahan karayolunun 5. km'sinde bulunmaktadır. Çağlayanın sularının döküldüğü Sıçça Deresi'nin oluşturduğu vadi, Doğu'da Turnalı Tepe, Batı'da Haydar Tepe, Kuzey'de Kanlıgöl Tepe, Güneydoğu'da ise Yoluk Tepe tarafından çevrelenmiştir. Sıçça Deresi ise Fehmiharabeşi Deresine akarak Susuz Çayı'nı oluşturmaktadır.

Şelalenin oluşumu incelendiğinde kuzeybatı yönünde bulunan dağlık kısımdan güneydoğuya doğru akan Sıçça Deresi, tipik bir akarsu aşındırması yapmış ve kuzey kısmında bulunan dağlık alanın etkisi ile güney kısma doğru akım göstermiştir. Çağlayanın başlangıç noktasında bulunan kaya kütleleri sebebiyle ikiye ayrılarak düşmekte ve ardından tekrar birleşmektedir. Çağlayanın toplam yüksekliği 48.9 m olup, suların düşme etkisi ile oluşan 2.2 m. eninde ve 80 cm. derinliğinde oval biçimli bir dev kazanı mevcuttur⁴⁵⁸ (Fotoğraf 3.14.).

⁴⁵⁶ Hayati Doğanay ve Serhat Zaman, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Pegem Akademi, Ankara 2016. s. 311.

⁴⁵⁷ Hayati Doğanay, "Tortum (Uzundere) Çağlayanı ve Turistik Potansiyeli (Coğrafi Bir Tanıtım)", *Türkiye Kalkınma Bankası Turizm Yıllığı*, 1994, 77-92.

⁴⁵⁸ Cemal Sevindi, "Susuz Çağlayanı (Susuz-Kars) ve Turistik Potansiyeli", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (2), 2011, 325-352.

Fotoğraf 3.14. Susuz Çağlayanı'ndan Bir Görünüm (26.06.2018).

Kış aylarında suyun düştüğü alt kısımlarda donarak farklı bir güzelliğe bürünen çağlayan, yaz aylarında ise doğal güzellikleri ile ön plana çıkmaktadır. Çağlayanın yanı sıra bölgede bulunan flora ve fauna çeşitliliği oldukça zengin durumdadır. Bölgenin turizme kazandırılması hususunda Kars Valiliği tarafından yatırımlar yapılmaktadır. Susuz Çağlayanı'nı karşı yamaçtan izlenecek şekilde yapılan mesire alanı ile bölge turizmine ve rekreasyon faaliyetlerine zenginlik katacağı düşünülmektedir (Fotoğraf 3.15.).

Fotoğraf 3.15. Susuz Çağlayanı'nın Yakınına Yapılan Mesire Alanı (26.06.2018).

2018 yılı itibari ile bitirilmesi planlanan çevre düzenlemesi devam eden mesire alanı içerisinde çardaklar, oyun parkları ve seyirlik alanlar bulunmaktadır. Ayrıca planlanan projeler kapsamında camlı teras seyir⁴⁵⁹ ve zipline sporu için alanlarının da yapılması planlanmaktadır. Doğa turizmi kapsamında değerlendirilebilecek önemli merkezlerden biri olan Susuz Çağlayanı'nın çevresindeki geliştirilen imkânlar ile birlikte, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanılıp tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

3.3.7. Sarıkamış Keklik Deresi Çağlayanı

Kars ilinde bulunan diğer bir çağlayan ise Sarıkamış ilçesine bağlı Hamamlı köyü sınırları içerisinde kalan Keklik Deresi Çağlayanı'dır. Keklik Çağlayanı Kars şehrine 58 km. mesafededir ve bölge halkı tarafından şelale ismi ile anılmaktadır.

Bölgede yapılan incelemelerde Keklik Deresi'nin yüksek kesimlerinde kil taşı varlığı göze çarpmaktadır. Bölgenin volkanik bir karaktere sahip olmasından dolayı, güney kesimlerde yer yer bazalt ve obsidyen varlığı tespit edilmiştir. Volkanik örtünün kapladığı kısımlarda ise başkalaşmış fillit ve griden yeşile doğru tonlanmış şistler bulunur.

Tektonizma hareketleri ile yükselen Kars ve çevresi, tektonik kökenli volkanizma ile yer yer yüksekliğe sahip olmuştur. Bu yükseklikleri ise çeşitli akarsular aşındırmış ve dik yamaçlara rast gelerek çağlayanları-şelaleleri oluşturmuşlardır. Aras havzası içerisinde bulunan Keklik Deresi de kuzey-güney doğrultusunda vadiler açarak ilerlemiştir. Keklik deresini oluşturan ve Keklik Deresi Çağlayanı'nın kaynağı görünüş itibari ile düden oluşumunu anımsatmaktadır. Kaynağını Kazan Deresi'nden alan çağlayanın yüksekliği 47⁴⁶⁰ m'dir ve suları yaz aylarında kurumaktadır. Düzensiz bir rejime sahip olan çağlayanın suları kar sularının erimeye başladığı ilkbahar ayları ile birlikte gür bir şekilde akmaya başlamaktadır. Keklik Deresi Çağlayanı ve çevresinde bulunan bitki topluluğu ise genellikle sarıçam ve dere kenarlarında kavak ağaçları görülmektedir.

⁴⁵⁹ Susuz Şelalesi Seyir Terası Projesi Serhat Kalkınma Ajansı Tarafından Kabul Edildi, (23 Ekim 2018), <http://www.susuz.gov.tr/susuz-selalesi-seyir-terasi-projesi-serhat-kalkinma-ajansi-tarafindan-kabul-edildi>

⁴⁶⁰ Zeki Koday ve Mucip Demir, "Keklik Şelalesi (Sarıkamış/Kars) Doğal Çevre Özellikleri ve Beşeri Ekonomik Potansiyeli", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2), 2011, 289-306.

Keklik Deresi Çağlayanı'nın turizme açılması yönündeki en büyük engel bölgenin henüz tanıtımının yapılmamış olmasıdır. Bölgede Erzurum-Kars karayolu üzerinde bulunan alabalık tesisleri haricinde herhangi bir turistik yatırım bulunmamaktadır. Çağlayana giden yolu gösteren tabela bulunmasına rağmen, araç ile gidilmesi imkânsız bir ormanlık alanda bulunan çağlayanda büyük bir turistik potansiyelin olduğu bir gerçektir. Ayrıca küreselleşmenin kolaylıklarından faydalanılması şelalenin turist çekmesi açısından oldukça önemli olduğu düşünülmektedir.

Bu bağlamda tanıtım faaliyetlerinin ve çağlayana ulaşım koşullarının iyileştirilmesi gerekmektedir. Bölgede bulunan alabalık tesisleri çevre illerden gelen yolcular için bir dinlenme noktası durumundadır. Şelalenin doğu kısmında bulunan tepeye seyirlik alan ile birlikte bir tesis kurulması yönünde yatırımlar yapılabilir. Bu sayede hem Allahuekber Dağları'nın hem de vadinin güzellikleri çağlayanlar ile birlikte turizme kazandırılmış olacaktır.

Bölgenin turizme kazandırılmasının yanında ağaçlarının kaçak kesimlere karşı önlem altına alınması ve doğal miras alanı olarak (Allahuekber Dağları Milli Parkı haricinde bir hidrografik miras alanı) kabul edilmesi gerekmektedir. Ayrıca Kars Valiliği tarafından hazırlanan tanıtımlarda ve özellikle sosyal medya platformlarında Keklik Deresi Çağlayanı'nın yerini alması gerekmektedir.

Fotoğraf 3.16. Keklik Deresi Çağlayanı'ndan Bir Görünüm (17.09.2018).

3.3.9. Kötek Bucağı Çağlayanı

Kars ili sınırları içerisinde bulunan ve yapılan literatür taramasında herhangi bir çalışmasına rastlanmayan çağlayan sadece bölge halkı tarafından bilinmekte ve herhangi bir isim verilmeden şelale olarak isimlendirilmektedir. Kağızman ilçesine bağlı Kötek köyü kırsalında bulunan çağlayan Kars şehrine 55 km. uzaklıkta bulunmaktadır.

Kötek Bucağı Çağlayanı ve çevresinde yapılan arazi çalışmalarında kireç taşlarının varlığı göze çarpmaktadır. Çağlayanın bulunduğu tepelik alanda irili ufaklı birçok mağara ve sarkıt-dikit-sütun oluşumları tespit edilmiştir. Çağlayanın suları, arka kısmında bulunan mağara oluşumu sebebiyle, arka kısmından izlenebilmekte ve görsel bir güzellik sunmaktadır. Jeolojik çeşitlilik açısından zengin bir konumda olan çağlayanın çevre düzenlemelerinin yapılarak turizme açılması bölge turizm faaliyetleri açısından önemlidir. Ayrıca çağlayanın kaynağını oluşturan dere sularının sürekliliği sağlanmalı ve çağlayanın canlılığı korunmalıdır.

Fotoğraf 3.17. Kötek Bucağı Çağlayanı'ndan Bir Görünüm (25.06.2018).

Doğa turizmi kapsamında değerlendirilebilecek önemli merkezlerden biri olan Kötek Bucağı Çağlayanı'nın özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanılıp tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

3.4. REKREASYON ALANLARI

Rekreasyon kelime anlamı olarak eğlenilen anlamına gelmektedir. Geniş anlamda ise; *insanlar çeşitli büyüklük ve zamanlarda ortaya çıkan boş zamanlarında; uzaklaşmak, dinlenmek, hava değişimi, gezme-görme, sağlık, beraber olma, heyecan duyma, farklı yaşantılar elde etme gibi pek çok amaçla, ev dışında veya ev içinde, açık veya kapalı alanlarda ya da pasif-aktif şekillerde, kent içinde veya kırsal alanlarda etkinliklere katılmaktadırlar*⁴⁶¹. Tanımda bahsi geçen insanların boş zamanlarında gerçekleştirdikleri aktivitelerin turizmden ayrılan detayları bulunmaktadır. Turizmde seyahatin süresi bir günden fazla iken, rekreasyon faaliyetlerinde bu süre genellikle gününbirlik olmaktadır.

Rekreasyon, binlerce şehir, ilçe ve ülkede bulunan parklar, oyun alanları, yüzme havuzları, spor alanları, halk evleri gibi yapıların oluşturduğu bir ağdır⁴⁶². Bunun yanında piknik alanları, koşu-yürüyüş yolu, belediye spor alanları, çay bahçeleri, oyun parkları vb. gibi yerlerden oluşur. Kaliteli vakit geçirmek, yürüyüş veya koşu yapmak ya da çocuklarla gidilip onlarla eğlenmek insanları rutin hayatın dışına çıkarır ve şehrin içindeki olumsuz atmosferden kurtarır.

Rekreasyon faaliyetleri bütünüyle insanlar için büyük bir terapi (sağaltım, tedavi) fırsatı sunmaktadır. Bu terapiler içinde sağlık gelişimi, ruh sağlığı, sosyalleşme, kişisel beceriler ve yetenekler, iş verimi, mutluluk, toplumsal dayanışma ve bütünleşme gibi alanlarda insanın kişisel gelişiminde önemli rol oynar. Örneğin, ailesi ile pikniğe giden bir çocuk doğayla bütünleşir, spor faaliyetleri yapar, diğer çocuklarla etkileşime geçer, evinden ve okulundan farklı bir mekân görür. Şehir parselasyon alanları arasında veya şehir yerleşim alanı çevresinde yer tutması gereken yeşil alan üniteleri, şehirselleşmeyi olumsuz yönde etkileyen çevre ve hava kirlenmesini azaltmasına ilaveten, şehirlerin birer "solunum pencereleri" olarak görülmelidirler⁴⁶³.

Öte yandan rekreasyon sadece şehirselleşmiş yaşam içinde değil aynı zamanda kırsal yaşam içinde de görülmektedir. Ülkemizde de son yıllarda bazı seyahat acenteleri ve bağımsız örgütlenmeler Aladağlarda, Toroslarda, Kaçkar Dağlarında, Kaz Dağında, Kapadokya'da, İzmit-Gölcük, Yalova, İzmit, Sakarya-Akyazı, İstanbul-Şile- Ağva,

⁴⁶¹ Suat Karaküçük, *Rekreasyon*, Gazi Kitabevi, Ankara 2014. s. 52.

⁴⁶² Daniel McLean, Kraus' *Recreation and Leisure in Modern Society*, Jones and Bartlett Publishers Massachusetts, 1998. p. 242.

⁴⁶³ Hayati Doğanay, *Bölge Planlamasının Coğrafi Esasları*, Atatürk Üniversitesi Coğrafya Bölümü Ders Notları, 1984. s. 8.

Dilek Yarımadası, Bafa Gölü, Fethiye vb.nin çevresinde trekking turları düzenlemektedir⁴⁶⁴.

Rekreasyon faaliyetleri açısından Kars ili ve ilçelerinde birçok alan bulunmaktadır. Kars dışından gelen ziyaretçiler için turistik alan olan bazı mekânlar, bölge halkı için rekreasyon alanı olarak kullanılmaktadır. Kars şehrinde bulunan Haydar Aliyev, Mesut Yılmaz, Masal, Gar parkları veya Kars Çayı piknik alanları, bölge halkı tarafından tercih edilen rekreasyon alanlarının başında gelmektedir.

Fotoğraf 3.18. Masal Parkından Bir Görünüm (27.06.2018).

Birçok ilçede bulunan piknik alanlarının arasında en önemlisi Sarıkamış ilçesinde bulunan Soğuk Su ve Ekşi Su mesire alanlarıdır. Çıldır Gölü çevresi ise turistler için birçok aktiviteye ev sahipliği yaparken, bölge halkına mesire alanı olarak hizmet vermektedir.

⁴⁶⁴ Ezgi Ertüzün ve Bülent Fişekçioğlu, “Ulusal KOP Bölgesel Kalkınma Sempozyumu”, [Bildiri], *Kırsal Alanlarda Yapılan Rekreatif Faaliyetlerin Bölgede Yaşayanlara Etkisi*, (406-409), KOP Bölgesi Üniversiteler Birliği, Konya 2013.

Tarihi ve kültürel alanları gezen turistlere yönelik yeni bir turist ve turizm tanımlaması ortaya çıkmıştır. Buna göre kültürel turizm; *kültürel ihtiyaçlarının karşılanması için yeni bilgi ve deneyimleri bir araya getirme niyetiyle, kişilerin kültürel yerlerine normal konumlarından uzaklaşmaları*⁴⁶⁷, olarak tanımlanmıştır. Diğer bir tanımda ise; *kültürel turizm insanların kültürel açıdan zengin yerleri görmek, gittikçe kaybolan yaşam biçimlerini öğrenmek ve izlemek, kültürel değerleri bir anı olarak korumak amacıyla yaptıkları gezilerle ilgili bir turizm çeşitidir*⁴⁶⁸.

Tanımlarda bahsi geçen; insanların kültürel açıdan meraklarını gidermesi için seyahat etmeleri, doğal güzellikleri bulunan alanları görme isteğinde olduğu gibidir. Turizmin kaynağı olan doğal varlıkların yanında, tarih boyunca medeniyetlerin oluşturduğu uygarlık ve sanat harikalarının üretilmesini ve dağılımını sağlayarak coğrafyayı, kültürü ve turizmi birleştirmektedir⁴⁶⁹.

Tarihsel ve kültürel kalıntıların çekiciliklerinin turizmi ne boyutta etkilediği düşünüldüğünde, turistlerin, kendinden önceki medeniyetlerin nasıl yaşadığını ve özellikle günümüzdeki teknolojik araçlar olmadan oluşturulan yapıları merak etmektedirler. Turistik faaliyetlerin küresel bir boyutu olduğu düşünüldüğünde, Kars ilinde bulunan birçok tarihi ve kültürel alan da dünya çapında turistlerin ilgisini çekmektedir. Doğal çekiciliklerinin yanında beşeri birçok çekiciliği bulunan Kars ili, turizm çeşitliliği açısından oldukça avantajlı durumdadır.

Tarihsel süreç boyunca, Urartular'dan Persler'e, Araplar'dan Türklere kadar birçok medeniyetten izler bulunan Kars'ta, günümüze kadar varlığını sürdürmüş birçok maddi ve manevi miras bulunmaktadır. Kültürel turizm tanımlarından yola çıkıldığında; bahsi geçen kültürel ihtiyaçların karşılanması bakımından Kars eşsiz bir çeşitliliğe sahiptir. Buna göre cami, kilise, kale, tabya, köprü, hamam vb. gibi birçok tarihi alanı bulunan Kars, turistik ürün çeşitliliğinde zengin olarak sayılabilir bir avantaja sahiptir. Kars'ın son olarak Türkler'in hâkimiyetine girmesi 1064 tarihinde olsa da, Türk şehircilik faaliyetlerinin yoğun olduğu dönemler Osmanlı İmparatorluğu'nun 1500'lü tarihlerine denk gelmektedir⁴⁷⁰.

⁴⁶⁷ Greg Richards, *Cultural Tourism in Europe*, Cab International, Wallingford 1996. p. 24.

⁴⁶⁸ Alper Bozkurt, *Kültürel Turizm*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2016. s. 23.

⁴⁶⁹ Gözde Emekli, "Coğrafya, Kültür ve Turizm: Kültürel Turizm", *Ege Coğrafya Dergisi*, 15, 2006, 51-59.

⁴⁷⁰ Mustafa Gönen, *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006. s. 283.

4.1. CAMİLER

Müslümanlık ile ortaya çıkan ibadethane ihtiyacı camiler ile giderilmiş ve çeşitli coğrafyalarda farklı mimarilerde görülmüştür. Mekke şehrinde Hz. Muhammed'in insanları İslam Dini'ne daveti ile başlayan Müslümanlık tarihi, sonraki yıllarda yapılan fetihler ile yayılımını göstermiştir. Anadolu'nun 1071 yılında başlayan fethi ile birlikte başlayan İslamlaşma, Osmanlılar ile sürecini tamamlamıştır⁴⁷¹.

Anadolu bünyesinde İlk Çağ Medeniyetleri'nin oluşmasından bu yana, Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde bulunan havarilerin ve Ortaçağ'da Musevilerin bu coğrafyaya sığınmış olmaları ve Türkler'in İslamiyet'e olan hizmetlerinin sonucunda birçok eser kazanmıştır. Kars'ın tarih boyunca farklı dinlere mensup medeniyetler tarafından hâkimiyet altına alınması, bölgede zengin sayılabilecek kültürel çeşitlilik oluşturarak, camiler ve kiliseler gibi büyük dinlerin ibadet alanlarını bünyesinde barındırmıştır. Buna göre bölgeye uzun süre hükmetmiş olan Müslüman Türkler ve Araplar'ın kültürel mirasları günümüze kadar ulaşmıştır.

Müslümanların temel ibadet alanı olarak kabul edilen cami, kelime anlamı olarak; *Müslümanların ibadet etmek için toplandıkları yer*, anlamına gelmektedir⁴⁷². İslam Medeniyeti'nde yapılan ilk cami olan ve sonrasında yapılan camiler tarafından dikdörtgen planı örnek alınan Mescid-i Nebevi'dir⁴⁷³.

Camiler inanç ve kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilmektedir. Bu bağlamda; *insanların devamlı ikamet ettikleri, çalıştıkları ve her zamanki olağan ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerin dışında, dini inançlarını gerçekleştirmek inanç çekim merkezlerini görmek amacıyla yaptıkları turistik amaçlı gezilerin turizm olgusu içerisinde değerlendirilmesi inanç turizmi olarak tanımlanmaktadır*⁴⁷⁴. Ayrıca inanç turizminin dağılımında etkili olan önemli dini olaylar ve mekânlar genellikle hac yerleri, ibadet merkezleri (camiler, kiliseler, sinagoglar vs.), tapınaklar, dinlerin doğduğu

⁴⁷¹ Anonim, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007. s. 51.

⁴⁷² Cami, (7 Mayıs 2018),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5af07cd12f5224.40596913

⁴⁷³ Cahid Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 1985.

⁴⁷⁴ İ. Hakkı Kaynak ve Mete Sezgin, "İnanç Turizmi Kapsamında Dinlerde Seyahat", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*", 10 (1-2), 2014, 349-360.

şehri yakınlarındadır. Özellikle Ortaçağ Dönemi'nde yer alan Ermeni kiliselerinin Kars ilinde birçok alanda görülmektedir (Harita 4.2.). Dolayısı ile başlangıçta cami olarak yapılan merkezlerin haricinde, kiliseye çevrilen camilerin geçmişte Ermeniler tarafından yerleşim yeri olarak kullanılabilceği kanısına varılmıştır.

4.1.1. Kümbet Cami (Havariler Kilisesi-Surp Arak'elots Kilisesi)

Kars şehrinde Kaleiçi Mahallesi'nde bulunan caminin yapılışı 10. yy'da yaşamış Ermeni tarihçi Asoğik'e göre M.S. 929-953 tarihleri arasında, Bargat Kralı Abas tarafından yaptırılmıştır⁴⁷⁶. Kilise, Bargat Krallığı döneminde, Hz. İsa'nın on iki Havari'sine ithafen yaptırılmıştır ve Ermeni-Gürcü kilisesidir. Kars ilinde bulunan birçok tarihi yapıda olduğu gibi bazalt taşları kullanılmıştır. Dört niş ile genişleyen kilise, birçok kilise örneğinde olduğu gibi dik açılı bir yapıya sahiptir. Ağrı Dağı'nın eteklerinden getirildiği söylenen ve düzgün bir biçimde kesilen bazalt taşları ile yonca tipi planlı yapılan kilisenin en dikkat çeken özelliği; kilise kubbesinin dış cephesinde bulunan on iki havarinin motifleridir. Bu motiflerde havarilerin elleri ile çeşitli işaretler yaptıkları açıkça görülmektedir. Bu motiflerin vermek istediği mesajın ise inanılan kişiye tapmak ve ona sadık olduğu yönündedir.

Yapının ana giriş kapısı Batı yönüne doğrudur. Cami olarak kullanıma sunulduktan sonra kuzey ve güney'de olan diğer girişler kapatılmıştır. Apsis (Kavis-Yay) diğer Ortodoks kilise örneklerinde olduğu gibi yarım daire şeklindedir. Apsis'in üzerinde bulunan kubbede ise sekiz adet olan ve ince-uzun şeklinde pencereler bulunmaktadır. Bu bağlamda kilisenin plan olarak gösterdiği özellikler nedeniyle bölgesel bir tarzda olduğu, ancak bazı süslemeler (yılan figürleri) ile benzersiz olduğu yönleri de bulunmaktadır⁴⁷⁷ (Fotoğraf. 4. 1.).

Günümüzde cami olarak kullanılan kilise ilk olarak 1064 yılında Selçukluların Kars'ı fethetmeleriyle camiye çevrilmiş, daha sonra 1878 tarihinde başlayan 40 yıl süreli Rus işgalinde kiliseye çevrilerek Ortodokslar'ın hizmetine verilmiştir⁴⁷⁸. 1969-1980 tarihleri arasında arkeolojik müze binası olarak kullanılmış, 1994 yılından itibaren ise cami olarak kullanılmaktadır ve minaresi bulunmamaktadır. Ayrıca kilisenin 1950

⁴⁷⁶ Hamza Gündoğdu, *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006. s. 199.

⁴⁷⁷ Güner Sağır, "Kars Surp Arak'elots Kilisesi (Kars Katedrali/Havariler Kilisesi/Kümbet Cami)", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 5, 2011. 69-112.

⁴⁷⁸ Kümbet Cami (12 Havariler Kilisesi) – (10 Mayıs 2018), <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/gezilecekyer/12-havarler-klse>

yılına kadar varlığını sürdüren bir çan kulesi bulunmaktadır⁴⁷⁹. Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı olan cami, 2007 yılında restore edilmiştir⁴⁸⁰.

Kültür ve inanç turizmi açısından önemli bir potansiyel taşıyan cami, hem Müslümanlar tarafından hem de Hristiyanlar tarafından ziyaret edilmektedir. Sahip olduğu motifler ve tarihi süreç boyunca Ortodoks Hristiyanları tarafından fazlasıyla önemsenmesi sebebiyle Doğu'nun Ayasofya'sı olarak da adlandırılmaktadır. Günümüzde cami olarak kullanılması sebebiyle, haç motiflerinin tamamının, restorasyonları yapan yüklenici firma tarafından bozularak zarar verildiği aktarılmaktadır. Dünyada en fazla rağbet gören turizm faaliyetlerinden biri olan inanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek olan önemli bir merkez olan caminin gerekli düzenlemeler ile birlikte küreselleşen dünyadan pay alması sağlanmalıdır. Ayrıca hem kamu hem de özel sektör vasıtası ile caminin turist çekebilmesi için uluslararası tanıtım faaliyetleri düzenlenmelidir. Hatta Kümbet Cami'nin hemen güneyinde bulunan ve büyük bir cami olarak hizmet veren Evliya Cami'nin varlığı nedeniyle, bu mekânın yeniden restore edilerek müze olarak açılmasının bölge turizmine olumlu yönde katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

⁴⁷⁹ Georg Kobro, *Das Gebiet von Kars und Ardahan: Historisch-landeskundliche Studie zu einer Grenzregion in Ostanatolien/Transkaukasien*, Pamphlet, Münih 1989. s. 166.

⁴⁸⁰ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 24.

Fotoğraf 4.1. Kümbet Camisi'nden Görüntüler (27.06.2018).

4.1.2. Evliya Cami

Erzurum Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa tarafından, 1579 yılında, Kars'ın imarı kapsamında yaptırılmıştır. Aynı yıl Ebü'l Hasan Harakan-i adına türbe yaptırıldıktan sonra, dönemin padişahı III. Murad bir cami yaptırılması emrini vermiştir⁴⁸¹. Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı olan caminin minaresi 1988-1989 yılları arasında orijinali ile benzer bir şekilde yenilenmiştir. Caminin dış cephesinde bulunan kitabede 2000 yılında başka bir restorasyon geçirdiği belirtilmektedir. Cami minaresinin yapımında cami ile farklı taşlar kullanılmış olup, tek şerefelidir (Fotoğraf 4.2.).

Fotoğraf 4.2. Evliya Camisi'nden Bir Görünüm (27.06.2018).

⁴⁸¹ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 38.

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek önemli bir merkez olan Evliya Camisi çevresinde bulundurduğu türbe ve kültür merkezi ile birlikte, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.3. Beşik Cami (Beşik Kilise)

Bizans İmparatorluğu döneminde 11. yy'da yapılan kilise bir Ortodoks kilisesidir ve Hıristiyanlığın ilk zamanlarındaki planlarda görülen bazilika plana sahiptir. Kümbet Cami örneğinde olduğu gibi düzgün kesme bazalt taşları ile inşa edilen kilisenin çatısının beşik tonozlu (iç bükey kemer) olduğu görülmektedir. Camiye çevrildikten sonra minare eklenmemiştir.

Selçuklular Dönemi'nde camiye çevrilen kilise, 1918 tarihinde boşaltılarak kullanımına son verilmiştir⁴⁸². Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı olmayan cami, özel mülkiyete aittir. Yapısı nedeniyle büyük bir turistik potansiyel taşıyan caminin zaman kaybedilmeden yeniden açılması ve şehrin zengin dini turistik çeşitliliğine kazandırılması gerekmektedir (Fotoğraf 4.3.).

Fotoğraf 4.3. Beşik Cami'den Bir Görünüm (27.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek olan önemli bir merkez olan Beşik Cami restorasyon sürecinden sonra, etrafının istimlak edilerek yeniden cami

⁴⁸² Beşik (Beşik Cami) Kilise-Kars, (10 Mayıs 2018),
<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/kulturenvanteri/besk-besk-cam-klse>

olaraktan açılması ve ardından küreselleşmenin iletişim kolaylıkları ile tanıtılmasının Kars şehrinin turistik değerlerinin çeşitlendirileceği düşünülmektedir.

4.1.4. Vaizoğlu Cami

Kars ilinin imarı sırasında, 1579 tarihinde III. Murad'ın emriyle yaptırılan dokuz camiden birisidir. Cumhuriyet'in kurulmasından önce önemli ölçüde hasarlı olan cami, Cumhuriyet'in ilânından sonra onarım görmüştür. Ancak onarım görüldüğü dönemlerde kullanılan taşların şekilleri ve ebatları orijinaline uygun bir biçimde yapılmamıştır. Dolayısı ile caminin dış yüzeyinde uyumsuzluk söz konusudur. Ayrıca caminin minaresi tek şerefelidir (Fotoğraf 4.4.).

Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı olan cami kare planlıdır ve düzgün kesme bazalt taşlarından inşa edilmiştir. Kars şehrinde bulunan birçok tarihi alan gibi, Kaleiçi Mahallesi'nde bulunan caminin etrafında imar planı uygulanarak gecekondü tipi yapılardan temizlenmiştir. 2018 yılı itibariyle restorasyonu devam etmektedir.

Fotoğraf 4.4. Vaizoğlu Camisi'nden Bir Görünüm (27.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek önemli merkezlerden biri olan Vaizoğlu Camisi, çevresinin peyzaj düzenlemesi yapılarak, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanılıp tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.5. Ulu Cami

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Kars Beylerbeyi Dilaver Paşa tarafından 17. yy'da yaptırılmıştır. Caminin planı kare olup, tek katlı bir şekilde bazalt taşlarından inşa edilmiştir. 1877-1878 yılları arasında yapılan Osmanlı-Rus savaşı sırasında Ruslar tarafından yakılarak tahrip edilmiştir⁴⁸³. Kullanılmaz bir hale gelen cami, 2000 yılında başlayan ve orijinaline sadık kalınarak yapılan restorasyon çalışmaları ile yeniden ibadete açılmıştır. Tek şerefeli iki minaresi bulunan caminin giriş kısmının yeniden restorasyonu sonucu farklı taşlar kullanılmıştır (Fotoğraf 4.5.).

Savaşın sonra Ruslar, Müslüman nüfusun azlığını bahane ederek camiyi depo olarak kullanmaya başlamıştır⁴⁸⁴. 1918 yılında Ermeni çetecileri Karanlı Türkleri toplantı ve anlaşma yapmak amacı ile çağırarak kandırmak sureti ile 286 kişiyi diri diri yakarak katletmişlerdir. Yaşanılan bu olaydan sonra yöre halkı camiyi Yanık-Yağlı olarak adlandırılmıştır. Günümüzde dahi katliamda zulüm gören insanların üzerine dökülen yağ izleri cami duvarlarında bariz bir şekilde görülmektedir. Ulu Cami bu bakımından katliam müzesi niteliği de taşımaktadır.

⁴⁸³ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 41.

⁴⁸⁴ Godovoy Otchet, *Voennogo Gubernatora Karsskoy Oblasti*, God Kars, 1879. s. 205.

Fotoğraf 4.5. Ulu Cami'den Görünümler (27.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek önemli bir merkez olan Ulu Cami'nin geçirdiği tarihi sürecin özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.6. Büyük Abdiğa Cami

1500'lü yıllarda yapılan birçok camiden birisi olan Büyük Abdiğa Cami, 1579 yılında Kadı Abdi Ağa tarafından yaptırılmıştır. Birçok kez onarım gören cami Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlıdır. Caminin planı diğer örneklerinde olduğu gibi karedir ve düzgün kesme bazalt taşlarından yapılmıştır. Aynı zamanda Kars ilinde bulunan birçok cami minaresi gibi tek şerefelidir (Fotoğraf 4.6.).

Fotoğraf 4.6. Büyük Abdiğa Camisi'nden Görüntüler (27.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek önemli bir merkez olan Büyük Abdiğa Camisi'nin çevresinin açılması ile birlikte özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.7. Küçük Abdiğa Cami

1579 yılında Abdi Ağa tarafından yaptırılan cami, kare planlı olup, düzgün kesme bazalt taşlarından yapılmıştır. Kars ilinde bulunan birçok caminin aksine minaresi çift şerefelidir ve daha uzundur. Cami Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir (Fotoğraf 4.7.).

Fotoğraf 4.7. Küçük Abdiğa Camisi'nden Bir Görünüm (27.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek önemli bir merkez olan Küçük Abdiğa Camisi'nin öncelikle çevresinin açılması ve ardından özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.8. Yusuf Paşa Cami

Yusufpaşa Mahallesinde bulunan cami, 1664 yılında, Kars Beylerbeyi Yusuf Paşa tarafından yaptırılmıştır⁴⁸⁵. Düzgün kesme gri bazalt taşlarından yaptırılan caminin minaresi tek şerefelidir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı olan cami 17. yy'ın ortalarında büyük çapta onarılıp yeniden ibadete açılmıştır⁴⁸⁶ (Fotoğraf 4.8.).

⁴⁸⁵ Yusuf Paşa Camii, (12 Mayıs 2018),

<http://www.karskulturturizm.gov.tr/yazdir?B38B000912A542B0467471D2998F1C46>

⁴⁸⁶ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 44.

Fotoğraf 4.8. Yusuf Paşa Camisi'nden Bir Görünüm (Kaynak: <http://www.karskulturturizm.gov.tr>).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Yusuf Paşa Camisi'nin özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.9. Hacı Seyfi Cami

1579 yılı camilerinden olup, Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Düzgün kesme bazalt taşları ile yapılan cami, kare planlıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü sorumluluğunda birçok defa onarım görmüştür. Caminin minaresi tek şerefelidir ve yapı malzemesinin farklılığından dolayı rengi cami ile uyuşmamaktadır (Fotoğraf 4.9).

Fotoğraf 4.9. Hacı Seyfi Camisi'nden Bir Görüntü (27.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Hacı Seyfi Camisi'nin özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.10. Aliğa Cami

1579 yılında, Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılan cami, kare planlıdır ve karma kesme bazalt taşlarından yapılmıştır. Minaresi harman tuğladan yapılmıştır ve tek şerefelidir. Cami Vakıflar Genel Müdürlüğü sorumluluğundadır (Fotoğraf 4.10.).

Fotoğraf 4.10. Aliğa Camisi'nden Bir Görüntü (Kaynak: www.anitsal.com).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Ali Ağa Camisi'nin çevresindeki gecekondulardan temizlenerek, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.11. Lâçin Bey Cami

1579 yılında Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Caminin planı kare olup, düzgün kesme bazalt taşlarından yapılmıştır. Minare ise farklı taşlar ile yapıldığından cami ile uyum göstermemektedir ve tek şerefelidir. Cami 1969 ve 2018 yıllarında bazı aileler tarafından restore edilmiştir (Fotoğraf 4.11.).

Fotoğraf 4.11. Lâçin Bey Camisi'nden Bir Görüntü (27.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Lâçin Bey Camisi'nin, yakınındaki diğer camiler gibi gecekondulardan temizlenerek, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.12. Fethiye Cami

Cumhuriyet mahallesinde bulunan cami, 1877-1878 yılları arasında Kars'ın Rus işgaline uğradığı zaman diliminde yapılan kilisedir. Bu yıllarda Rus Ordusu'nda bulunan Kazak askerleri (Kazak Kilisesi olarak da bilinmektedir) için yapılmıştır ve ilk

adı Alexandır Nevisky'dir⁴⁸⁷. Ruslar'ın Kars'ı işgalinden sonra dikilen zafer heykeli, Kars'ın tekrar alınmasından sonra sökülerek İstanbul Deniz Müzesi'ne gönderilmiştir.

Fethiye Cami, Cumhuriyet ilan edildikten sonra bir süre kapalı spor salonu olarak kullanılmıştır. 1985 tarihinde Kars Müftülüğü tarafından camiye çevrilerek, iki adet çift şerefeli minare eklemesi yapılmıştır ve günümüzde hâlen Kars Müftülüğü'ne bağlıdır. Camiye çevrilmeden önce üst kısımda bulunan iki adet soğan tipi kubbe 1953 yılında sökülmüştür. Kilise ve cami karışımı olan Fethiye Camisi, şüphesiz Kars ilinde bulunan en önemli yapılardan birisidir ve kentin geçirdiği tarihi sürecin bir nevi yansıması niteliğindedir.

Dikdörtgen planlı olan cami, düzgün kesme bazalt taşlarından yapılmıştır ve Rus-Baltık Mimarisi'nin bir örneği olarak örnek gösterilebilir. İç kısım orijinali ile tamamen farklı bir vaziyettedir. İç kısmın üstlerine doğru bütün camiyi saran balkon bulunmaktadır. Caminin bütün duvarları ve tavan kısmı kaplanmıştır. Üç giriş kapısı bulunan caminin kapıları dışa doğru çıkıntılıdır. Caminin batı cephesine bakan tarafındaki kapının sağ ve sol tarafında 4 adet sivri kemerli çatı penceresi bulunmaktadır. Yapının çatısının altında bulunan ve bütün camiye örgü işlenmiş gibi bir his veren kabartma işlemler bulunmaktadır (Fotoğraf 4.12.).

---

⁴⁸⁷ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 49.

Fotoğraf 4.12. Fethiye Camisi'nden Görüntüler (28.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Fethiye Camisi'nin, sahip olduğu tarihi değerin ön plana çıkartılması başta olmak üzere, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.13. Mezra Köyü Cami

Kars şehrine 13 km. mesafede Mezra köyünde bulunan cami, kiliseden çevrilerek 1924 yılında ibadete açılmıştır. Caminin iç ve dış kısmı sıva ile kaplı olduğundan, yapı malzemesi ve orijinal girişleri tespit edilememiştir. Ayrıca diğer çevrilmiş camilerin aksine kilise görüntüsü tamamıyla kapatılmıştır. Ancak caminin iç kısmında bulunan kapılardan kilisenin apsis kısmına geçiş sağlanmaktadır. Bu bölüm depo ve kazan dairesi olarak kullanılmaktadır (Fotoğraf 4.13).

Fotoğraf 4.13. Mezra Köyü Camisi'nden Görüntüler (28.06.2018).

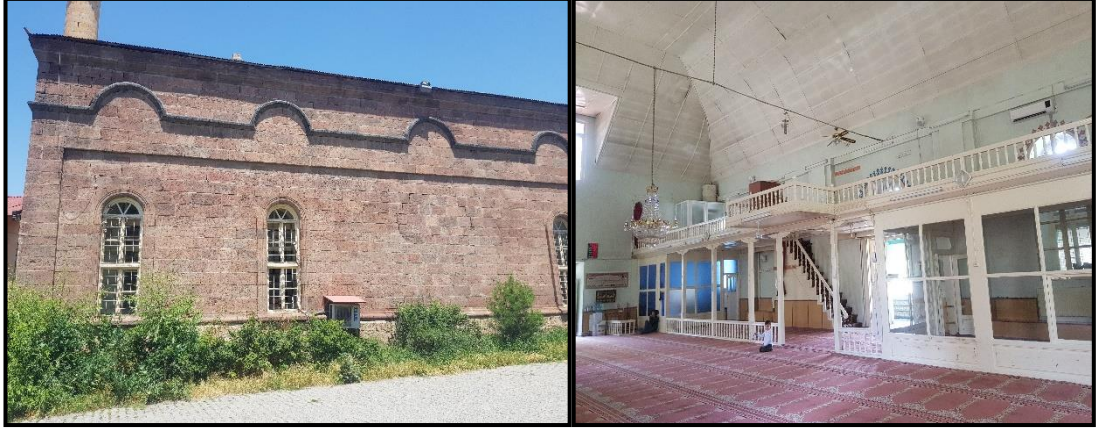
İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Mezra Köyü Camisi'nin, sahip olduğu tarihi değerın ön plana çıkartılması ile özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.14. Kağızman-Merkez Cami

Kağızman İlçe Merkezi'nde bulunan cami, Kars şehrine 75 km. mesafede bulunmaktadır. Kiliseden çevrilen bazilika planlı bir yapısı bulunmaktadır. 10. yy'da⁴⁸⁸ yapılmış olan kilisenin asıl giriş kapısı Kuzey cephesindedir ve camiye çevrildikten sonra yeni kapısı Batı cephesinden açılmıştır. Ayrıca tavan kısmı beyaz ahşap ile kaplanarak, son cemaat yeri camlı bir bölme ile ayrılmıştır. Ayrıca camide bulunan minber ve kürsü birbiri ile uyumsuzdur.

Caminin planı dikdörtgendir ve düzgün kesme tuf taşlarından inşa edilmiştir. Camide altı adet fil ayağı sütun bulunmaktadır. Yapı ile bitişik bir şekilde yapılan kömürlük ve son cemaat yeri orijinal mimarının görüntüsüne zarar vermiştir. Ayrıca tek şerefeli eklenen caminin minaresi, orijinalinden farklı bir yapı malzemesi ile yapılmıştır (Fotoğraf 4.14.).

⁴⁸⁸ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 267.

Fotoğraf 4.14. Kağızman-Merkez Camisi'nden Görüntüler (25.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Kağızman Merkez Camisi'nin, sahip olduğu tarihi değerin ön plana çıkartılması başta olmak üzere, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.15. Sarıkamış-Kâzım Karabekir Cami

Sarıkamış İlçe Merkezi'nde bulunan cami Kars şehrine 58 km mesafede bulunmaktadır. Rusların Kars'ı işgali sırasında Çar II. Nikola tarafından 1907 yılında kilise olarak yaptırılmıştır. Camiye dönüştürülmeden önce tiyatro ve sinema yeri olarak kullanılan kilise, 1970 yılında yangın geçirmiştir ve bu yüzden yanık cami ismi ile de anılmaktadır. 2008 yılında yapılan tadilatın ardından tekrar ibadete açılmıştır.

Düzgün kesme taş ile yapılan caminin iç kısımları tamamı ile kaplanmıştır. Dikdörtgen bir plan görülen cami Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlıdır ve iç kısmında hâlâ kilise planından izler taşımaktadır. 1991 yılında camiye çevrildikten sonra ise tek şerefeli bir minare eklenmiştir, ancak minarenin yapı malzemesinin cami ile renk uyumsuzluğu dikkat çekmektedir (Fotoğraf 4.15.).

Fotoğraf 4.15. Sarıkamış-Kâzım Karabekir Camisi'nden Bir Görüntü (14.01.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Kazım Karabekir Camisi'nin sahip olduğu tarihi çeşitliliğin ön plana çıkartılarak özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.16. Kırçıçeği Köyü Cami

1769 yılında yapılan cami, Susuz ilçesinde bulunmaktadır ve Kars şehrine 30 km. uzaklıkta bulunan Kırçıçeği köyündedir. Düzgün kesme bazalt taşlarından yapılan cami, kare planlıdır. Toprak damlı olan caminin mihrabı ve müezzin bölümü, hâlâ orijinalliğini korumaktadır. Camide bulunan mihrabın üzerinde hicri 1180 tarihi ve Arap Alfabeti ile "Emin Muhammed" yazısı bulunmaktadır. Caminin minaresi ise 2011 yılında camiden ayrı bir şekilde yapılmıştır ve tek şerefelidir (Fotoğraf 4.16.).

Fotoğraf 4.16. Kırçıçeği Köyü Camisi'nden Bir Görünüm (28.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Kırçıçeği Camisi'nin, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.17. Akçalar Köyü Cami

Arpaçay ilçesine bağlı Akçalar köyünde bulunan cami Kars şehrine 30 km. mesafede bulunmaktadır. Cami 1920 yılında kiliseden çevrilmiştir. Kilise olduğu zamanlarda kuzey ve batı olmak üzere iki giriş kapısı bulunan caminin, Kuzey'e bakan kapısı ve pencereleri orijinalini bozan bir şekilde gelişigüzel kapatılmıştır. Düzgün kesme bazalt taşından yapılan caminin planı dikdörtgendir. Camiye çevrildikten sonra eklenen tek şerefeli minare cami ile uyumludur.

Akyaka ilçesinin 13 km. batısında bulunan cami, alapietra taşından⁴⁸⁹ kilise olarak yapılmıştır. Yapımından sonra apsis kısmı yıkılmıştır. Üzerindeki kitabeye göre yapım yılı 1908'dir. Baltık mimarisinde yapılan kilise, bazilika planlı bir şekilde inşa edilmiştir. Kiliseden camiye çevrildikten sonra ise tek şerefeli bir minare eklenmiştir (Fotoğraf 4.17.).

⁴⁸⁹ İçerisinde bazalt çıkıntılar bulunan beyaz renkli taş.

Fotoğraf 4.17. Akçalar Köyü Camisi'nden Görünümler (29.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Akçalar Köyü Camisi'nin, sahip olduğu tarihi değerın ön plana çıkartılması başta olmak üzere, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.18. Kuyucuk Köyü Cami

Arpaçay ilçesine bağlı Kuyucuk köyünde bulunan cami Kars şehrine 42 km. mesafede bulunmaktadır. 1877 yılında Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra kilise olarak yaptırılan yapı, Baltık mimari tarzındadır. Cami tuf taşlarından inşa edilmiştir ve bazilika planlıdır (Fotoğraf 4.18.).

Camiye çevrildikten sonra apsis kısmı kapatılmıştır. Asıl giriş kısmı batıya bakan caminin girişi kapatılarak kuzeye alınmıştır. Batıya bakan tarafında caminin görünüşüne zarar veren yapı bulunmaktadır. Tek şerefeli minare eklemesi uyumlu olan caminin, doğuya bakan kısmı, orijinalliğine zarar verecek bir biçimde, gelişigüzel bir biçimde kapatılmıştır.

Fotoğraf 4.18. Kuyucuk Köyü Camisi'nden Bir Görünüm (29.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Kuyucuk Köyü Camisi'nin, sahip olduğu tarihi değerın ön plana çıkartılması başta olmak üzere, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.19. Fethiye Cami (Ani Katedrali)

Kars şehrine 46 km mesafede Ani Ören Yeri'nde bulunan yapı, şehrin 1064 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından fethinden sonra katedralden camiye çevrilmiştir. Fethiye Cami ismi ise Sultan Alparslan'ın Ani'yi fethinden sonraki ilk Cuma namazını burada kılmasından dolayıdır⁴⁹⁰. Gürcüler'in Ani'yi geri almasından sonra cami tekrardan kiliseye çevrilmiştir⁴⁹¹. Katedralde bulunan yazıtlara göre, temeli Bargatlı Kralı Sembat tarafından atılmış ancak bitirilememiştir. Katedrali Kral Sembat'ın eşi Kraliçe Katranide 1100 yılında bitirtmiştir⁴⁹². Kilisenin mimarı ise İstanbul Ayasofya Kilisesi'nin onarımını yapan Tiridat Usta'dır.

Orijinali katedral olan yapının yapı malzemesi düzgün kesme tuf taşıdır. Katedralin mimarisi incelendiğinde bazilikal haç planlı olduğu göze çarpmaktadır ve camiye çevrildikten sonra bir mihrap eklenmiştir. Katedralin cephe duvarlarının üst

⁴⁹⁰ Akif Yiğitbaş, "(Bir Gezi Gözlem Yazısı) Ani Harabeleri ve Fetih Cami", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1 (4), 2014, 1-5.

⁴⁹¹ *Ani Cultural Landscape*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, p. 18.

⁴⁹² Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 204.

kisimlarına eklenen kemerler sütunlar ile birleştirilmiştir. Günümüzde ise kubbe kısmı yıkılmıştır. Apsis kısmı ise yıkılma tehlikesi ile karşı karşıyadır. 2018 yılı itibariyle restorasyon ve sağlamlaştırma çalışmaları devam etmektedir (Fotoğraf 4.19).

Fotoğraf 4.19. Fethiye Camisi'nden Bir Görüntü (30.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Ani Fethiye Camisi'nin, Ani Ören Yeri ile birlikte sahip olduğu tarihi değerın ön plana çıkartılması başta olmak üzere, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.1.20. Ebul Manuçehr Cami ve Türbesi

Kars şehrine 46 km mesafede Ani Ören Yeri'nde bulunan yapı, Anadolu'nun ilk Türk camisi olma özelliğine sahiptir. Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın, Ani'yi fethinden sonra, 1072 yılında, şehrin yöneticisi Ebul Menucehr⁴⁹³ tarafından yaptırılmıştır. Caminin kurulduğu tepe Ani Şehri'nin ana merkezindedir ve Arpaçay vadisine hâkim bir tepede konumlandırılmıştır (Fotoğraf 4.20.).

Konumlandığı hâkim tepenin eğimli olması nedeniyle fevkani (Arpaçay'a bakan kısmı toprağa gömülü bir şekilde yapılmıştır) olarak inşa edilmiştir. Caminin mimarisi incelendiğinde dönemin geleneksel Ulu Cami planı göze çarpmaktadır. Özellikle Orta Asya Türk camilerinde görülen sekizgen minare sitili dikkat çekmektedir. Minarenin üzerinde besmele yazısı bulunmaktadır. Ayrıca girişi kapalı olan minarenin doksan

⁴⁹³ Muhammet Arslan, "Ani'de İslami Tesirler Altında Yapılmış Yapılar".

dokuz adet merdiveni ve her otuz üç merdivende bir adet pencere bulunmaktadır. Minare bu özelliğinden dolayı tespihi veya Allah'ın doksan dokuz ismini andırmaktadır. Minarenin şerefesinin bulunduğu üst kısımları günümüze kadar ulaşmamıştır. Düzgün kesme tuf taşı ile yapılan caminin alt katı medrese olarak kullanılmıştır. 2009 yılında yapılan kazılarda camiye ait bir türbe ortaya çıkarılmıştır. Caminin yapıldığı döneme ait olduğu düşünülen tek satırlı uzun kitabesinin Nikalay Marr'ın kazılarında sonra fotoğraflandırılıp, parçalanarak Arpaçay'a atıldığı düşünülmektedir⁴⁹⁴.

Fotoğraf 4.20. Ebul Manucehr Cami ve Türbesinden Görünümler (30.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Ani Ebul Menucehr Camisi'nin, Ani Ören Yeri ile birlikte sahip olduğu tarihi değerın ön plana çıkartılması başta olmak üzere, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.2. TÜRBELELER

Gerek Türk gerekse İslam kültürlerinde ortak olarak görülen hayatını kaybetmiş insanlara gösterilen saygı, her iki kültüründe ortak özelliğidir. Özellikle kişilerin yaşadığı süreler boyunca yaptıkları işler neticesinde, çevreleri tarafından saygı duyulmuş ve bu saygı o kişilerin ölümlerinden sonra da devam etmiştir. Halk arasında âlim, veli, zat gibi unvanlar ile anılmalarının sebebi bu kişilerin genellikle toplumlarda yol gösterici olması sebebiyledir. Gösterilen bu saygının neticesinde, ölen kişilerin mezarları diğer insanlardan daha farklı yapılmıştır.

⁴⁹⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, San Matbaası, Ankara 1982. s. 55.

Türk Kültürü'nde ise, tamamı Tanrı'nın huzurunda itibar gördüğüne inanılan ve kutsal olarak kabul edilen kişilerin türbelerinin yanında dualar edilmiştir⁴⁹⁵. Dolayısı ile insanlar sıkıntılı bir ana düşüklerinde genellikle camileri veya türbeleri ziyaret etmişler ve türbedeki kişilerin yanında Allah'a dua ederek yardım dilemişlerdir.

İnanç turizmi veya kültür ve miras turizmi kategorisinde değerlendirilen türbeler, gerçekten de turistik potansiyeli yüksek olan mekânlardır ve inananlar tarafından seyahat listelerinin ilk sıralarında gelmektedir. Turistik seyahatlerin günümüzdeki kadar yaygınlaşmadığı dönemlerde dahi insanlar sürekli dini yönden inandıkları mekânları ziyaret etmişlerdir. Dini duygular ile gerçekleştirilen bu seyahatler, hac yolculuklarını da içermekle beraber, son elli yıllık süreçte oldukça hızlı bir şekilde artmıştır⁴⁹⁶.

Bu bağlamda Kars ilinde bulunan ve birçok insan tarafından ziyaret edilen türbeler bulunmaktadır. Kars şehrinde *Ebü'l Hasan Harakani Türbesi*, *Ahmet Baba Türbesi*, *Kahraman Celal Baba Türbesi*, *Arap Baba Türbesi*, bulunmaktadır.

4.2.1. Ebü'l Hasan Harakan-i Türbesi

Ebü'l Hasan Harakan-i; İran Horasan'da Bistam Kasabası'nın Harakan köyünde 963 yılında doğmuştur. Asıl adı Ali Bin Ahmed Bin Cafer'dir ve döneminin tasavvuf ilmine öncülük eden sufilerden birisidir. Doğduğu yer olan Harakan ise günümüzde İran'ın Gülistan Eyaleti'ne bağlı olan Gürgan şehridir⁴⁹⁷. Türkler'in Anadolu'ya gelmesiyle birlikte, Anadolu'nun Türkleşmesine Hoca Ahmed Yesevi ile birlikte öncülük eden evliyalardandır⁴⁹⁸. Ancak Faslı olduğu yönünde olan kaynaklar da mevcuttur⁴⁹⁹. 1033 yılında Kars'ta vefat eden Ebü-l Hasan Harakan-i'nin türbesi bugün Kars şehrinde bulunan Evliya Camisi'nin yanındadır⁵⁰⁰. Ölümü ve cenazesinin nerede olduğuna dair tartışmalar mevcuttur. Kimi kaynaklara göre Ebü-l Hasan Harakan-i'nin naaşı doğduğu yer olan Harakan'dadır, diğer bir görüş ise Kars'ta şehit düşerek buraya gömüldüğü şeklindedir⁵⁰¹.

⁴⁹⁵ İhsan Bulut, "Anadolu'da İnanışların ve Geleneklerin Doğa Korunması Açısından Önemi Üzerine Örnekler", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (46), 2011, 119-134.

⁴⁹⁶ Özgür Özer, [Ed.], *İnanç Turizmi Seçme Konular*, Çizgi Kitabevi, Konya 2014. s. 15.

⁴⁹⁷ N. Hanif, *Biographical Encyclopaedia of Sufis: Central Asia and Middle East (Vol. 2)*, Sarup & Sons, New Delhi 2002. p. 234.

⁴⁹⁸ Ahmet Yıldırım, "Harakâni ve Yesevî'nin İlim ve İrşad Yönteminde Ortak Noktalar", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 2017, 156-176.

⁴⁹⁹ N. Hanif, *Biographical Encyclopaedia of Sufis: Central Asia and Middle East (Vol. 2)*, Sarup & Sons, New Delhi 2002. p. 234.

⁵⁰⁰ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 51.

⁵⁰¹ Ayfer Can, "Ebu'l Hasan Harakani'nin Hayatı ve Eserleri", *Harakani Dergisi*, 1, 2014, 33-48.

Bir rivayete göre türbe yapılmadan önce, Kars Kalesini onaran dervişlerden birisi rüyasında nur yüzlü bir ihtiyarın, kendisini Ebü'l Hasan Harakan-i olarak tanıttığı ve mezarının yerini tarif ettiğinden bahsedilmektedir⁵⁰². Türbenin planı karedir ve tuf taşlarından inşa edilmiştir. 1998 yılında Evliya Cami ile birlikte restorasyona alınarak, kubbeli şadırvanın içerisine alınmıştır. Sonrasında ise Ebü'l Hasan Harakan-i'nin sandukasının etrafı ahşap malzemeler ve işlemeli taş sütunlar ile çevrilmiştir.

Şüphesiz hayatı boyunca insanlara ilham veren ve kendisine dini yönden daha önem verilmesinin sebepleri vardır. Örneğin Mevlâna Celâleddin Rumi gibi birçok ünlü sûfîler, Ebü'l Hasan Harakan-i'den saygıyla söz etmişler ve eserlerinde onun hakkında yer vererek kendilerinden sonrakilere aktarmışlardır⁵⁰³. Mevlana'nın "*Bizim pazarımızda sattığımız mallar Ebû'l Hasan Harakân-î'den aldığımız mâna metahından başkası değildir*"⁵⁰⁴ sözü, gerçekten de Ebû'l Hasan Harakân-î'nin, düşünceleri ile dünyaca ünlü Mevlana'nın fikirlerine kaynaklık ettiği görülmektedir.

Doğduğu yerin ekolü olan Horasan tasavvufunun en köklü düşünceleri Ebü'l Hasan Harakan-i'ye aittir⁵⁰⁵. Ayrıca Ebü'l Hasan Harakan-i dünyevi ve ruhani konularda oldukça ehlileştiğinden, Kur'an-ı Kerim'i tefsir etmiş ve hayati meseleleri etkileyici bir şekilde yorumlamasıyla nam salmıştır⁵⁰⁶. Hz. Muhammed sevgisi de dillere destan olan Ebü'l Hasan Harakan-i'nin, kıyamet gününde onun göstereceği yoldan gideceğini belirterek, ona karşı olan bağlılığını her zaman göstermiştir⁵⁰⁷.

Ebü'l Hasan Harakan-i hayatı boyunca birçok eser bırakarak, kendinden sonra gelen nesli de islami konulara yöneltmek istemiştir. Nûru'l-Ulûm (Hayattaki çeşitli konularda nasihatler içeren kitap), Beşaretnâme (öğrencilerinin Ebü'l Hasan Harakan-i adına atfederek çıkardığı kitap), Esrârü's-Sülûk (Sufilik geleneğinin esasları, talebeleri için öğütler içeren kitap) olmak üzere üç kitabı bulunmaktadır.

⁵⁰² Oktay Kızılkaya, "XIX. Yüzyılın Ortasında Kars Sancağı'nda Bazı Sosyal ve Dini Yapılar", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 4 (8), 2017, 192-223.

⁵⁰³ Hasan Çiftçi, "Mevlâna ile Şems-i Tebrîzî'ye Göre Ebu'l-Hasan-i Harakanî", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (Mevlana Özel Sayısı)*, 2005, 565-590.

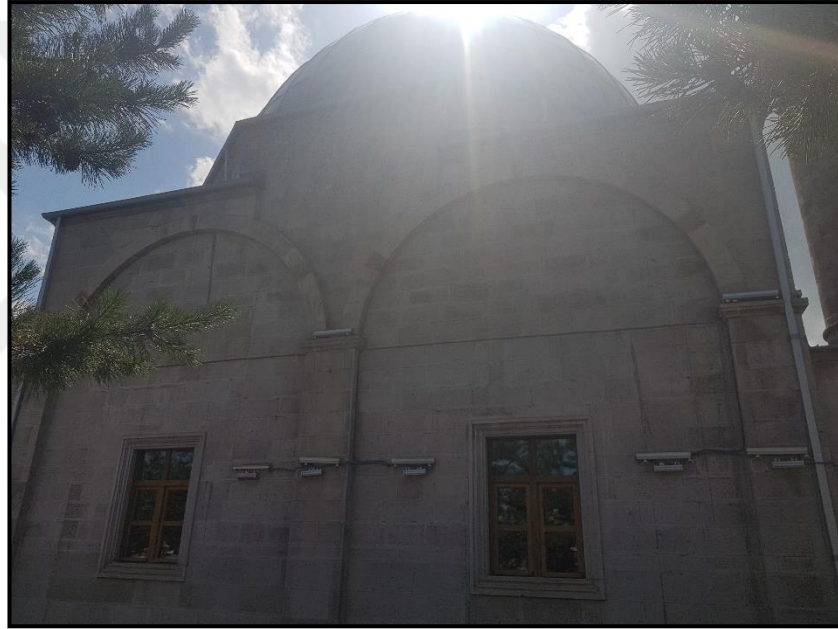
⁵⁰⁴ Mitat Durmuş, "Çağımızın Çıkmazını Sağaltıma Taşınacak Bir Söylem Kaynağı Olarak Ebü'l Hasan Harakanî'nin İnsani ve Felsefi Dili", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 2017, 51-64.

⁵⁰⁵ Kadir Özköse, "Ebü'l-Hasan Harakan-i'nin Nakşebendiyye Silsilesindeki Yeri", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 2017, 8-30.

⁵⁰⁶ Ahmet E. Seyhan, "Ebu'l Hasan El-Harakân-i'de Kur'an Kültürünün Yansımaları", *Electronic Turkish Studies*, 8 (6), 2013, 641-664.

⁵⁰⁷ Ahmet E. Seyhan, "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin İlham Anlayışı", *Usûl İslam Araştırmaları*, 16 (16), 2016, 79-110.

Görüldüğü üzere, gerek dini gerekse hayati meselelerde insanlara öncülük etmenin yanında, Hoca Ahmed Yesevi veya Mevlana gibi Dünya'ya mâl olmuş kişilerin düşüncelerini büyük ölçüde etkileyen Ebü-l Hasan Harakan-i'nin, günümüzde tanınırlığı oldukça azdır. Kars ilinde bazı kamu binalarına ismi verilen Ebü-l Hasan Harakan-i'nin tüm İslam dünyasına tanıtılması atılacak adımların başlangıcı olabilir. İnanç ve kültürel miras turizmi açısından değerlendirilebilecek bir mekân olan Ebü-l Hasan Harakan-i türbesi, bu yönüyle büyük turistik potansiyel taşımaktadır (Fotoğraf 4.21). Ebü-l Hasan Harakan-i türbesi sahip olduğu tarihi değerın ön plana çıkartılarak, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanılıp, tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

Fotoğraf 4.21. Ebü'l Hasan Harakan-i Türbesi'nden Bir Görünüm (27.06.2018).

4.2.2. Ahmet Baba Türbesi

Kars şehri Hafızpaşa Mahallesi'nde bulunan Ahmet Baba Türbesi, yapının yakınında bulunan sitenin sakinleri tarafından yaptırılmıştır. 1927-2009 yılları arasında yaşayan Ahmet Baba, ünlü bir minare ustasıdır. Halveti Tarikatı'nın Şeyhi Osman Baba'dan sonra gelmektedir (Fotoğraf 4.22.)

Fotoğraf 4.22. Ahmet Baba Türbesi'nden Bir Görünüm (27.06.2018).

4.2.3. Kahraman Celal Baba Türbesi

1239 yılında Moğol ve Gürcü akınları sırasında halk arasında savaşırken şehit düşmüştür ve buraya türbesi yapılmıştır⁵⁰⁸. Rivayetlere göre Celal Baba'nın başının kopmasına rağmen savaşmaya devam ettiği söylenmektedir. Türbe Kars Kalesi'nin kente bakan kısmına, Kars Belediyesi tarafından 2005 yılında yaptırılmıştır. Türbe dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Öncesinde çini kubbeli bir türbeye sahipken, 1878 yılındaki Rus işgali döneminde tahrip edilmiştir (Fotoğraf 4.23).

⁵⁰⁸ Abdüsselâm Uluçam, "Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu", [Bildiri], *Kars'taki Osmanlı Eserleri*, (147-159), Kafkas Üniversitesi, Kars 1992.

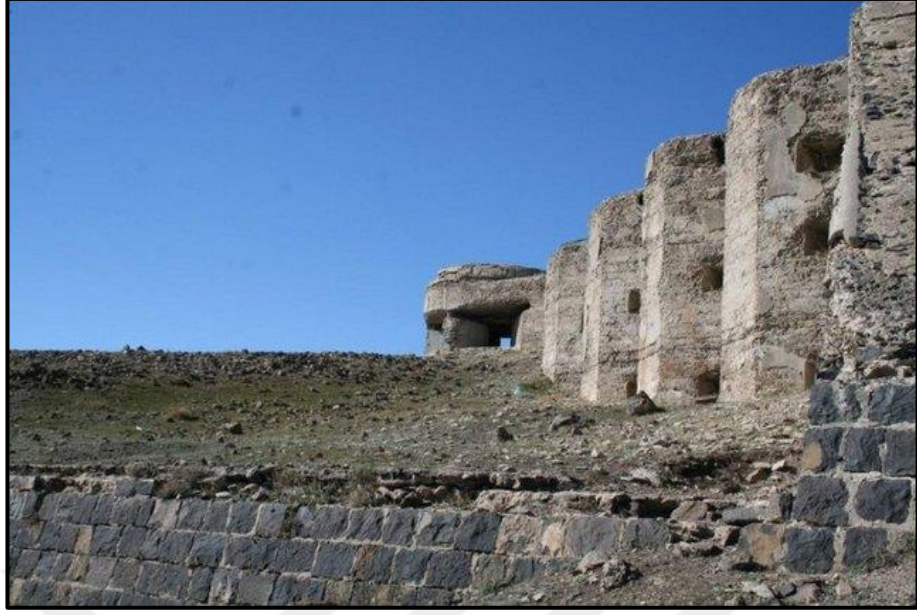
Fotoğraf 4.23. Kahraman Celal Baba Türbesi'nden Bir Görünüm (27.06.2018).

4.2.4. Arap Baba Türbesi

Arabistan Yarımadası'ndan Ruslar'a karşı savaşmak için gelen Arap Baba, burada bulunan Karadağ Muhafız ve Topçu Takım Komutanlığını yapmıştır. 1855 yılında Ruslar'a karşı üstünlük sağlandığında Karadağ Tabyada şehit düşmüştür⁵⁰⁹. Şehit düştüğü tabyada bulunan Arap Baba Türbesi'nin hayırsever kişiler tarafından restorasyonu yapılmıştır⁵¹⁰ (Fotoğraf 4.24.)

⁵⁰⁹ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 54.

⁵¹⁰ Arap Baba Türbesi İlgi Bekliyor, (23 Mayıs 2018), <http://www.serhattv.com.tr/videos/8465/arap-baba-turbesi-ilgi-bekliyor.html>

Fotoğraf 4.24. Arap Baba Türbesi'nin Bulunduğu Karadağ Tabyası (Kaynak: <http://www.karsmanset.com>).

4.2.5. Alperenler Türbesi

Kars Kalesi'nin güneye bakan yamacında bulunan Alperenler Türbesi'nde iki şehit yatmaktadır. Türbede yatan Şehit Halil 1057 yılında, Şehit Teyfik ise 1267 yılında vefat etmiştir. Türbeye giden bir yolun olmaması ayrıca şehitler hakkında herhangi bir bilginin olmaması nedeniyle, yetkililer tarafından bahsi geçen sorunların düzeltilmesi gerekmektedir (Fotoğraf 4.25.).

Fotoğraf 4.25. Alperenler Türbesi'nden Bir Görünüm (27.06.2018).

4.3. KİLİSELER, MANASTIRLAR ve KATEDRALLER

Hıristiyanlığın temel ibadethanesi olarak kabul edilen kiliseler, bünyesinde ayinlerin ve çeşitli dini törenlerin yapıldığı mekânlardır. Hıristiyanlık ise çarmıha gerilerek öldürülen ve üç gün sonra dirilen, Filistinli bir Yahudi olan İsa Peygamber'in müritleridir⁵¹¹. Hıristiyanlık kutsal bir kitaba dayanmaktadır ve ortaya çıkışından sonra aslına uygun olmayan bir şekilde insan müdahalesi sonucunda üçleme inancına yer verilmiştir. Yahudiler putperest Romalılar'dan kurtulmak için bir Mesih beklerken Hz. İsa gelerek insanları doğru yola çağırmıştır. Hz. İsa çarmıha gerildikten sonra ise ona inananların sayısı giderek artmıştır⁵¹². Günümüzde dünyanın en yaygın dini olan Hıristiyanlığa inanan insan sayısı dünyanın üçde biridir⁵¹³.

Roma İmparatorluğu I. Konstantin Dönemi'nde kabul edilen Hıristiyanlık, hayatın merkezine girerek imar planlarını şekillendirmiştir. Bu dönemde I. Konstantin Hıristiyanlık için görkemli yapılar inşa etmeye karar vermiştir. Bu ihtiyaca iç kısmı geniş yapılar olarak bazilikalar inşa edilmeye başlanılmıştır⁵¹⁴. Bazilika (kilise planı), datedral (kiliselerin yönetildiği edildiği mekân) ve şapel (küçük boyutlu ibadethane) gibi türleri bulunmaktadır. Kilise Yunanca "Ecclesia" kökünden türemiştir ve *insanlar topluluğu*⁵¹⁵ anlamına gelmektedir.

Camiler ve türbeler gibi inanç ve kültürel miras turizmi kapsamına değerlendirilmesi gereken kiliseler, Kars ilinin tarihi boyunca yansıttığı birçok nadide örneği barındırmaktadır. Özellikle Ermeni Bargat Krallığı'nın Kars'a hâkim olduğu yıllarda birçok kilise yapılmış ve bunlardan günümüze kadar çok azı gelebilmiştir. Bu kapsamda Kars ili doğru bir tanıtım vasıtası ile birçok ülkeden ve inançtan turistlerin ziyaret edebileceği bir şehir konumundadır. Kars ili sınırları içerisinde bulunan ve birçok turizm dalına hizmet verme potansiyeli olan kiliseler: Kars şehrinde *Kümbet Kilise*, *Kızılvenk Kilisesi*, *Eski Kilise*, *Kudret Kılıç'ın Evi*, *Oğuzlu Köyü Kilisesi*, *Harmanlı Köyü Kilisesi*, *Taylar Kilise*, *Çoban Kilise*, *Horomos Manastırı*, *Kozluca Kilisesi*, *Beş Kilise*, *Müren Katedrali*, *Çengilli Kilisesi*, *Karakurt Kilisesi*, *Aşağı*

⁵¹¹ Brigitte Dumortier, *Dinler Atlası, İnançlar, İbadetler ve Ülkeler*, NTV Yayınları, İstanbul 2007. s. 12.

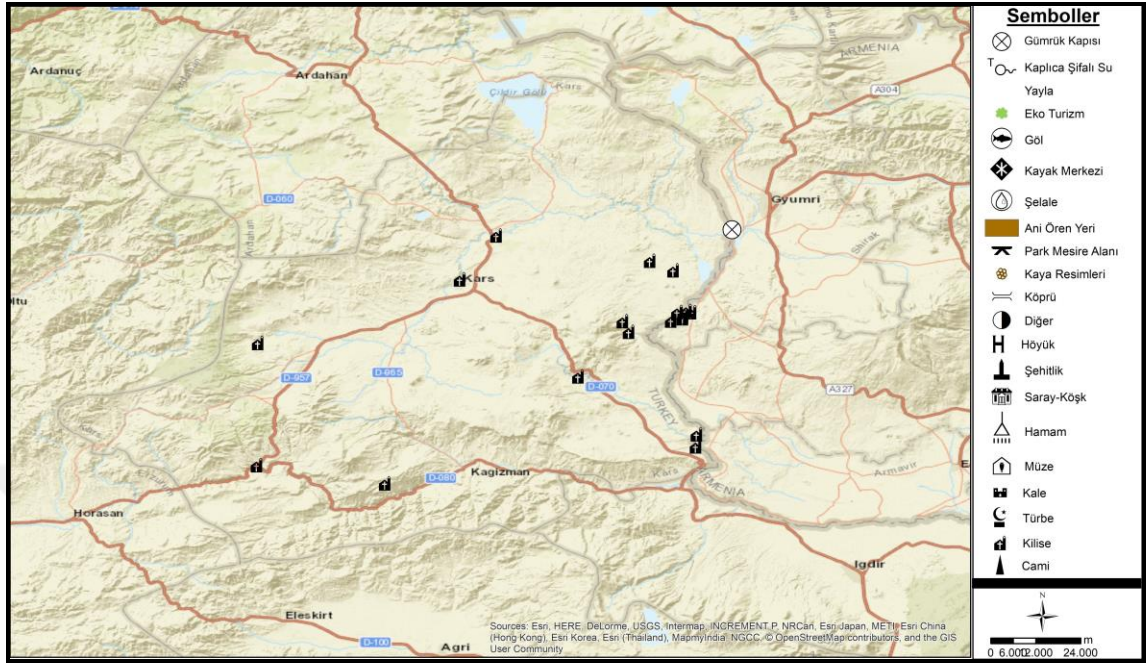
⁵¹² Günay Tümer, Abdurrahman Küçük ve Mehmet A. Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 2002. s. 260.

⁵¹³ Christian Population by Country, (25 Mayıs 2018), <http://www.globalreligiousfutures.org/religions/christians>

⁵¹⁴ Timoty E. Gregory, *Bizans Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008. s. 69.

⁵¹⁵ Levis, C. T. and Short C., *A Latin Dictionary*, Oxford At The Clarendon Press 1958. p. 624.

Sallıpınar Kilisesi, Genç Kızlar Kilisesi, Aziz AmeraP'rkitch Kilisesi, Gagik Kilisesi, Abughomrents Kilisesi, Tigran Honets Kilisesi.

Harita 4.3. Kars İlindeki Kiliselerin Dağılışı.

Kiliseler konusunda en önemli sorun definecedir. Koruma altında olmaması ve özensiz kullanımı ile duvarları yıkılan, etrafı kazılan ve farklı amaçlarda kullanılan Kars ilindeki kiliselerin zaman kaybedilmeden somut bir biçimde koruma altına alınması gerekmektedir.

Kars ilindeki kiliselerin dağılımı incelendiğinde camiye çevrilmeyen kiliselerin harabe bir halde, daha çok Ermenistan sınır hattında olduğu görülmektedir. Bu alanlardaki yoğunluğun sebebi ise, bölgenin birinci derece askeri yasak bölge oluşu şeklinde söylenebilir. Bu bölgede daha yoğunlula görülen kiliseler çevresinde tarım faaliyetleri dâhil herhangi bir yerleşmeye izin verilmemektedir.

4.3.1. Kümbet Kilise

Kars şehrine 14 km. mesafede, Erzurum-Kars yolu kenarında bulunan kilisenin mülkiyeti Hazine Müsteşarlığı'na aittir. Orijinal adı bilinmeyen kilisenin Bargatlı Kralı Abas tarafından 10. yy'da yaptırıldığı tahmin edilmektedir⁵¹⁶. Günümüzde bir harabe halinde olan kilisenin tavan kısmı tamamı ile yıkılmıştır. Ayrıca kilisenin birçok yönden

⁵¹⁶ Güner Sağır, "Kars'ta Bir Ermeni Kilisesi: Kümbet Kilise", *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim: Dr. A. Mine Kadiroğlu'na Armağan*, 2011, 481-504.

duvarlarında tahribatlar mevcuttur. Kilisenin orijinal hâlinin kare bir biçimde yonca planının olduğu görülür ve düzgün kesme bazalt taşlarından inşa edilmiştir. Kilisenin bakımından sorumlu olan kurum ise Milli Emlak Müdürlüğü'dür, ancak herhangi bir restorasyon sürecine tabi tutulmamıştır. Kilisedeki yarım tonozların iç bükey kısımlarında hayvan başı figürü bulunmaktadır (Fotoğraf 4.26.).

Fotoğraf 4.26. Kümbet Kilisesi'nden Görünümler (30.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Kümbet Kilisesi'nin, restorasyon sürecinden geçirilip, çevre düzenlemesi yapılarak, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.2. Kızılvenk Kilisesi (Kızıl Kilise)

Ermenice *Kamir Vank*⁵¹⁷ (Kızıl Kilise) olarak bilinen kilise, Kars şehrinin 61 km. uzaklıktaki Bekler köyünde bulunmaktadır ve mülkiyeti Hazine Müsteşarlığı'na aittir. Kilise Bargatlı Kralı Abas tarafından 10. yy'da yaptırmıştır⁵¹⁸. 1877 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı'nda hasar gören kilisenin kapısının üzerindeki yazıta göre 1880 yılında onarım görmüştür⁵¹⁹.

Kilise haç planlıdır ve düzgün kesme tuf taşından inşa edilmiştir. Kilisenin bütün cephelerinde bir adet üçgen alınlık bulunmaktadır. Kilisenin külah tipindeki kubbesi yuvarlak bir kasnağa oturtulmuştur. Giriş kapısının üstünde bulunan kitabede ve birçok kısmında Ermenice yazıtlar bulunmaktadır. Her cephesinde küçük ebatlarda pencereleri

⁵¹⁷ Ani'nin Kuzeyindeki Abideler, (26 Mayıs 2018), <https://www.virtualani.org/kizilkilise/turkish.htm>

⁵¹⁸ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 56.

⁵¹⁹ Anonim, *Ani Çevresi ve Dönemi*, Dünya Anıtlar Fonu, New York 2013. s. 23.

bulunan kilise diğer harabe olan kiliselere kıyasla daha iyi durumdadır. Ancak korunmaması durumunda diğer kiliseler ile aynı kaderi paylaşacağı bir gerçektir. Kilise önceki yıllarda samanlık olarak kullanıldığından pencereleri taşlar ile örülmüştür (Fotoğraf 4.27.).

Fotoğraf 4.27. Kızılvenk Kilisesi'nden Görüntüler (30.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Kızılvenk Kilisesi'nin, koruma altına alınması, çevre düzenlemesi yapılarak, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.3. Eski Kilise

Kars şehrinde Sukapı Mahallesi'nde bulunan kilise, 19. yy'da Rus işgali sırasında Baltık Mimarisi tarzında yapılmıştır⁵²⁰. Kilisenin mülkiyeti Hazine Müsteşarlığı'na aittir, sorumlu olan kurum ise Milli Emlak Müdürlüğü'dür. Tarih boyunca herhangi bir restorasyon sürecine sokulmayan kilise, dikdörtgen planlıdır ve düzgün kesme bazalt taşlarından yapılmıştır. Kilisenin tavan kısmı yıkılmış olup harabe halindedir.

4.3.4. Kudret Kılıç'ın Evi

⁵²⁰ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 57.

Kars şehri Kaleiçi Mahallesi'nde bulunan kilise Bargat Kralı Abas tarafından 10. yy'da yaptırılmıştır⁵²¹. Kiliseden sorumlu kurum olan Kars Belediyesi'dir ve herhangi bir restorasyon sürecine tabi tutulmamıştır. Kars ilinde bulunan birçok kilise gibi harap haldedir.

4.3.5. Oğuzlu Köyü Kilisesi

Kars şehrine 45 km. mesafede Oğuzlu köyünde bulunan kilisenin güney, batı cepheleri ve tavan kısmı yok olmuş vaziyettedir. Kilisenin planı bazilika planlıdır ve asıl girişin batı cephesinden olduğu anlaşılmaktadır. Definecilerin etrafını kazdığı ve duvarlarını kırdığı kilise, mimari açıdan kendine has özellikler taşımaktadır. Ayrıca kilisenin her cephesinde Ermenice yazıtlar bulunmaktadır (Fotoğraf 4.28.).

Fotoğraf 4.28. Oğuzlu Köyü Kilisesi'nden Bir Görünüm (30.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Oğuzlu Köyü Kilisesi'nin, restorasyon sürecinden geçirilip, çevre düzenlemesi yapılarak, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.6. Harmanlı Köyü Kilisesi

Kars şehrine 16 km. mesafede Harmanlı köyünde bulunan kilisenin herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır. Yapının ebatlarından anlaşılacağı üzere bir şapel olma

⁵²¹ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 58.

ihtimali yüksektir. Defineciler tarafından iç kısmı ve etrafı kazılan kilise, herhangi bir korumaya tabi tutulmadığı için harabe haline gelmiştir.

4.3.7. Taylar Kilise

Kars şehrine yaklaşık 45 km mesafede, Ermenistan-Türkiye sınırını oluşturan Arpaçay Nehri'nin batı tarafında bulunan Taylar Kilise, birinci derece askeri yasak bölgesinde bulunmaktadır. Kiliseyle alakalı çalışmalar yapan Sağır'a göre; Ermeni mimarisi özellikleri taşıyan kilisenin yapımı 9. yy sonrasına denk gelmektedir. Kilisenin giriş kapısı güneye bakmaktadır ve tuf taşından yapılmıştır⁵²² (Fotoğraf 4.29.).

Fotoğraf 4.29. Taylar Kilisesi'nden Bir Görünüm (30.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Taylar Kilisesi'nin, restorasyon sürecinden geçirilip, çevre düzenlemesi yapılarak, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.8. Çoban Kilise (Kamirvank)

Kars şehrine yaklaşık 47 km. mesafede Ani Ören Yerinin kuzeyinde bulunan kilisenin tarihi 10. yy ile 13. yy arasında tahmin edilmektedir⁵²³. Günümüzde kilisenin bazı cepheleri yıkılmış ve defineciler tarafından kazılar yapılmıştır. Kilisede üç adet

⁵²² Güner Sağır, "Kars'ta Bir Ortaçağ Ermeni Kilisesi: Taylar Kilise", *Turkish Studies*, 9 (10), 2014, 929-940.

⁵²³ Güner Sağır, *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2014. s. 449.

kitabe bulunmaktadır ancak bu kitabelerde kilisenin yapım tarihi ve yaptıran kişi hakkında bilgi verilmemiştir⁵²⁴.

Kilise, 2012 yılında *Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Ortaçağ Ermeni Kiliseleri Yüzey Araştırması*, adlı çalışma ile incelenmiş ve doğu cephesinde bulunan kitabe Ermenice'den Türkçe'ye çevrilmiştir. Kitabenin Türkçesi:

Ben, Hoki'nin torunu ve Sarkis'in oğlu, Ukan Karimatın ve biraderim Babkan Vahratin, ve gelinim Dabta Hatun, Tanrı'nın lütfuyla bu manastırı tüm çevresiyle, toprağı ve suyu ile satın aldık, ve topraktan bina ettik ve kutsal gereçlerle ve kitaplarla bezedik. Üst ve alt ve güney tarafındaki akarları ve Pakran'da bir (üzüm) bağ(ı) Khaçikhor'un (?) 4 ...ini ve değirmenlerini paha biçilmez memleketimizin kilisesine bağışladık. Baba Sarkis ve diğer kardeşleri, her hafta, salı günleri babamız Sarkis'in, Site (veya Sti) ve Merçe'nin ve Çarşamba günleri (ise) Sarkis Arkaun'un (anılarına) dua edilmesi için (yaptıkları) bu bağışlara aykırı davrananı Mesih (İsa) yargılasın. Amen⁵²⁵.

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Çoban Kilisesi'nin özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.9. Horomos Manastırı

Kars şehrine yaklaşık 50 km. mesafede bulunan Horomos Manastırı, Ani Ören Yeri'nin 7 km. kuzey doğusunda bulunmaktadır. 1. derece arkeolojik sit alanı olan Köşevenk Ören Yeri'nde, M.S. 10. yy. başlarında, Bargatlı Kralı Abas tarafından yaptırılmıştır⁵²⁶. Bölgesindeki diğer kilise ve manastırlara kıyasla daha fonksiyonlu bir merkez olduğu göze çarpmaktadır ve çan kulesi günümüze kadar ulaşan tek merkezdir. Ana kompleksi oluşturan Surp Hovhannes, güneyde kilise ile bitişik duran Ruzukan mezar yapısı, mezarın üst kısmında üç küçük şapel ve bazı bölümler bulunmaktadır⁵²⁷. Ayrıca Ortaçağ Ermeni ve Doğu Hristiyan mimarisinin en büyük yapılarından

⁵²⁴ Güner Sağır, "Kars'ta Ortaçağ'a Ait Bir Ermeni Manastırı: Karmirvank (Çoban Kilise)", *History Studies*, 10 (3), 2018, 207-237.

⁵²⁵ Güner Sağır, *31. Araştırma Toplantısı 1. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2013, s. 263.

⁵²⁶ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 245.

⁵²⁷ Güner Sağır, "10. Yüzyılda Kars ve Ermeni Dini Mimarisi", *Yeni Türkiye*, 60, 2014, 857-888.

birisidir⁵²⁸. Manastır'ın ana binasındaki nartekse eklenen manastır örneği bir ilk olarak kabul edilmektedir⁵²⁹ (Fotoğraf 4.30.).

Fotoğraf 4.30. Horomos Manastırı'ndan Bir Görünüm (30.06.2018).

Manastırda ve etrafındaki yapılar incelendiğinde düzgün kesme bazalt ve tuf taşlarından yapılan yapının duvarlarında birçok Ermenice yazıt bulunmaktadır. 1920'li yıllara kadar herhangi bir zarar görmemiş olan manastırın, günümüzde duvarları kazınmış ve boyanmış bir haldedir. Manastır birçok yönden duvarları yıkılmış haldedir ve kemer süslemelerinde, bakımsızlıktan dolayı, kuş yuvaları bulunur. Ana kubbesi büyük oranda yıkılan manastırın kısa zamanda bütünüyle yıkılması muhtemeldir.

Kilisenin iç ve dış kısmında sanatsal figürlerle süslenen haç motifleri bulunmaktadır. Özellikle tavandaki motifler benzersiz örnekler barındırır. Külah tarzı kubbede bulunan motiflerde, detaylı işlenmiş haç, Hz. İsa silüetli olmak üzere çeşitli şekillerde heykelcikler, üzüm motifleri ve çeşitli geometrik şekiller bulunur. Manastırın etrafında bulunan haç motifli mezar taşları ise, kısmen tahrip olmuş ve yerlerinden oynatılmıştır.

Ermenistan-Türkiye sınırının batı tarafında bulunan kilise birinci derece askeri yasak bölgede bulunduğundan, etrafında mayınlı bölgeler bulunmaktadır. Ancak definciler tarafından duvarları kırılan ve etrafına derin çukurlar açılan manastırın,

⁵²⁸ Armen Kazaryan, "The Zhamatun of Horomos: The Shaping of An Unprecedented Type of Fore-Church Hall", [Horomos'un Cemaat Evi: Eşi Görülmemiş Türde Bir Ön Kilise Binasının Şekillendirilmesi], *Kunts*, 3, 2014, 1-14.

⁵²⁹ Anonim, *Ani Çevresi ve Dönemi*, Dünya Anıtlar Fonu, New York 2013. s. 12.

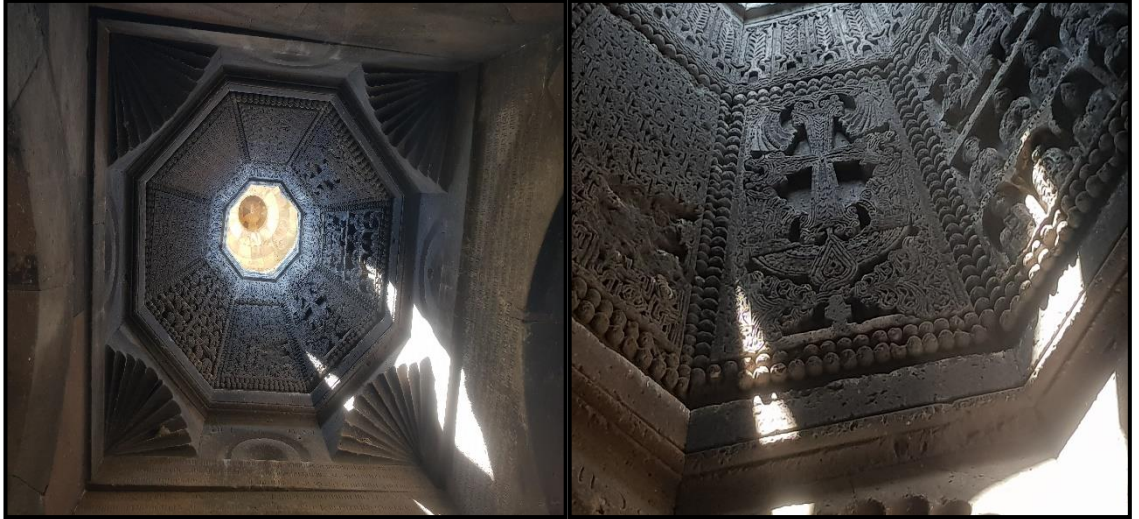
doğru bir şekilde korumaya alınması, ardından restorasyon sürecine sokularak, küreselleşmenin kolaylıkları ile turizme kazandırılması gerekmektedir. Defineciler ve diğer kişiler tarafından zarar gören manastırın günümüzde verilen zararlar bununla da sınırlı değildir. Çevre köylerden getirilen büyükbaş hayvanlar burada otlamakta ve manastırın iç kısmında gölgelenmektedir. Manastırın içinde dinlendirilen hayvanlar manastıra büyük zarar vermektedir (Fotoğraf 4.31.).

Fotoğraf 4.31. Horomos Manastırı'na Bırakılan Büyükbaş Hayvanlar (30.06.2018).

Manastıra giden herhangi bir yol bulunmayan bölgede, zorlu ulaşım koşulları sebebiyle yönlendirici tabelaların da yapılması gerekmektedir. Manastırın içler acısı halde olması sebebiyle, Ermenistan tarafından suçlanan⁵³⁰ Türkiye'nin, Horomos Manastırı ile birlikte bütün tarihi alanlarını koruması ve turizme kazandırması ülke turizmi açısından önemlidir. Bu tutumu fırsat bilen Ermeni medya kuruluşları uluslararası arenada Türkiye aleyhine suçlama yapmaktadır.

⁵³⁰ Destruction of Horomos Monastery, (24 Temmuz 2018), <http://asbarez.com/48981/destruction-of-horomos-monastery/>

Fotoğraf 4.32. Çan Kulesinin İç Kısımındaki Süslemelerden Görüntüler (30.06.2018).

4.3.10. Kozluca Kilisesi (Bagnayr Manastırı)

Digor ilçesi Kozluca köyünde bulunan kilise, Kars şehrine yaklaşık 50 km. mesafede Türkiye-Ermenistan sınırının yakınlarında bulunmaktadır ve mülkiyeti Hazine Müsteşarlığı'na aittir. Kilise 989 yılında yapılmıştır ve 1040'lı yıllarda önemli bir dini merkez özelliği göstermektedir⁵³¹. Kilisenin sorumlu olduğu kurum Milli Emlak Müdürlüğü olup, kiliseyi zaman zaman Kozluca köyünde yaşayanlar onarmışlardır (Fotoğraf 4.33.).

Ani Harabeleri ile çağdaş olan kilisenin orijinal adı olan Bagnayr'ın kelime anlamı ateş sunaklarıdır ve isminden dolayı burada daha önceden Zerdüştlere ait bir tapınak olabileceği düşünülmektedir⁵³². Kilise dikdörtgen biçiminde kesilen tüf taşları ile yapılmıştır. Turistik bir destinasyon olması gereken kilisenin, köylüler tarafından samanlık olarak kullanılmasının önüne geçilmesi gerekmektedir. Bu durum Ermeni medyası tarafından da Dünya'ya duyurularak, Türkiye'nin aleyhine propagandalar yapılmaktadır⁵³³.

⁵³¹ Güner Sağır, "10. Yüzyılda Kars ve Ermeni Dini Mimarisi", *Yeni Türkiye*, 60, 2014, 857-888.

⁵³² Faruk Torunoğlu, *Kars ve çevresi manastırları: Bagnayr, Hripsine, Horomos, Khtzkonk ve Kız Kalesi Manastırları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi, Kars 2016. s. 58.

⁵³³ Armenian Bagnayr Monastery in Turkey Used as Barn By Villagers, (23 Temmuz 2018), <https://horizonweekly.ca/en/76008-2/>

Fotoğraf 4.33. Kozluca Kilisesi'nden Bir Görünüm (Faruk Torunoğlu'nun Arşivinden).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Kozluca Kilisesi'nin, restorasyon sürecinden geçirilip, çevre düzenlemesi yapılarak, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir. Böylece uluslararası arenada Türkiye'yi suçlayıcı tavrılarda bulunan Ermenistan'a fırsat verilmesinin önüne geçileceği düşünülmektedir.

4.3.11. Beş Kilise

Digor ilçesi merkezinin 3 km. batısında bulunan kilise, Kars şehrine yaklaşık 47 km. mesafededir ve Hazine Müsteşarlığı'na aittir. İsmi aldığı ve toplamda beş adet olan kiliselerden (Aziz Karapet, Meryem Ana, Aziz Stefanos, Aziz Krikor ve Aziz Sarkis Kiliseleri) sadece biri (Aziz Sarkis Kilisesi) günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. Ancak Kars ilinde bulunan birçok kilise gibi bakımsız ve atıl haldedir. Büyük bir turistik potansiyel taşıyan Beş Kilise'nin bu denli kötü ve bakımsız durumda olması uluslararası tartışmalara neden olmuştur. Bazı iddalar arasında; depremlerden hasar gördüğü, kiliselerin taşlarının başka yapı inşaları için kullanılmak üzere götürüldüğü, patlayıcı malzemeler ile yıkıldığı ve askeri talim atışlarının kiliseler hedef alınarak yapıldığı belirtilmiştir⁵³⁴ (Fotoğraf 4.34). Yöre halkı ile yapılan görüşmelerde Ermeni kaynaklarını destekleyecek herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁵³⁴ Patrick Donabedian, "Kurtarılması Gereken Bir Anıt Khidzgonk Surp Sarkis Kilisesi", *Toplumsal Tarih*, 258 (Haziran), 2015, 36-53.

Fotoğraf 4.34. Beş Kilise'nin 1910 Yılına Ait Bir Fotoğrafı (Faruk Torunoğlu'nun Arşivinden).

Sorumlu olduğu kurum Milli Emlak Müdürlüğü olan kilise dikdörtgen biçiminde kesilen tuf taşları ile inşa edilmiştir. Kilise daire biçimindedir ve duvarlarının çevresi kemerli ve işlemeli sütunlar ile çevrilmiştir. Kubbe ile tavanının birleştiği kısımlar zikzak biçiminde motiflidir. Kars ilinin Rus işgali döneminde restorasyon geçirdiği, konaklama amacıyla bazı eklemeler yapıldığı ve 20. yy'a kadar faal olduğu bilinmektedir⁵³⁵.

Fotoğraf 4.35. Beş Kilise'nin Karşı Yamaçlardan Bir Görünümü (02.07.2018).

⁵³⁵ Güner Sağır, 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2014. s. 450.

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Beş Kilise'nin, restorasyon sürecinden geçirilip, çevre düzenlemesi yapılarak, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.12. Müren Katedrali (Mren Katedrali)

Digor ilçesine bağlı Karabağ köyünde ve Kars şehrine yaklaşık 68 km. mesafede bulunan kilise 8. yy'da yapılmıştır. Hazine Müsteşarlığı'na ait olan kiliseden sorumlu olan kurum Milli Emlak Müdürlüğü'dür. Dünya Anıtlar Vakfı (World World Monuments Fund) tarafından 2014 yılında en çok korumaya muhtaç alanlar listesine alınan kiliseye⁵³⁶, bir an önce sağlamlaştırma çalışmaları yapılmalıdır.

Askeri yasak bölge kapsamında olan Katedrale herhangi bir ulaşım yolu bulunmamaktadır. Ancak uydu görüntüleri ile incelendiğinde yapının etrafında, büyük sayılabilecek, bir yerleşme kalıntısı göze çarpmaktadır. Katedralin Batı cephesinde bulunan bir kitabeğe göre 7. yy'da yapılmıştır ve haç planlıdır⁵³⁷ (Fotoğraf 4.36.).

Fotoğraf 4.36. Müren Katedrali'nden Bir Görünüm (Faruk Torunoğlu'nun Arşivinden).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Müren Katedrali'nin, bölgede yer alan mayınlı arazinin temizlenmesi başta olmak üzere, restorasyon sürecinden geçirilip, çevre düzenlemesi yapılarak, özel ve kamu kuruluşları

⁵³⁶ Digor'da Bulunan Müren Kilisesi Tehlikede!, (28 Mayıs 2018),

<http://www.karsmanset.com/haber/digorda-bulunan-muren-kilisesi-tehlikede-18656.htm>

⁵³⁷ Güner Sağır, *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2014. s. 339.

vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.13. Çengilli Kilisesi

Kağızman ilçesine bağlı Çengilli köyünde ve Kars şehrine yaklaşık 82 km. mesafede buluna kilise 10. yy'da düzgün kesme bazalt taşları ile yapılmıştır⁵³⁸. Hazine Müsteşarlığı'na ait olan kiliseden sorumlu olan kurum Milli Emlak Müdürlüğü'dür. Mimari açıdan Kars şehrinde bulunan Havariler Kilisesi'ne benzemektedir. Giriş kapısı batıya bakan kilise dört ana kolon etrafında inşa edilmiştir. Kilisenin duvarında Gürcüce yazıtlar bulunmaktadır. Giriş kapısında olan yuvarlak kemerli kitabede, 1362 tarihi ve *Lenamori* ismi yazılmıştır. Batı girişindeki kitabede ise *Malako*, *Zviada* ve *Ruben* isimleri yazılıdır⁵³⁹ (Fotoğraf 4.37.).

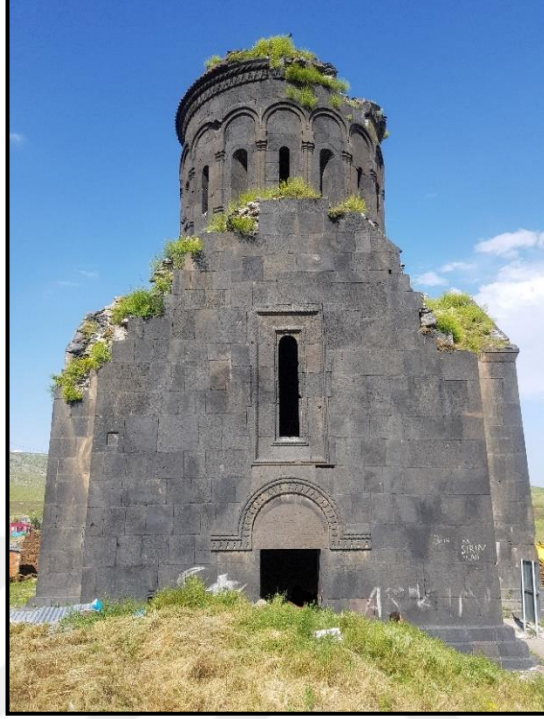
Fotoğraf 4.37. Çengilli Kilisesi'nden Bir Görünüm (25.06.2018).

Oldukça büyük bir turistik potansiyel taşıyan kiliseye giden karayollarının modern bir şekilde yapılması gerekmektedir. Özellikle Rus, Ermeni ve Gürcü turistler tarafından ziyaret edilen kilisenin, etrafında köy sakinleri tarafından bırakılan malzemeler yüzünden, durumu içler acısıdır. Ayrıca kilisenin etrafında yapılan incelemelerde birçok insan kemiği bulunduğu, bununda kilisenin etrafında Hristiyan mezarlığının olduğu

⁵³⁸ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 266.

⁵³⁹ Muhammet Arslan ve Merve Arslan, "Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu", [Bildiri], *Kağızman'da Kilise Mimarisi*, Mayıs, (126-153), Kafkas Üniversitesi, Kars 2012.

kanısına varılabilir. Gelişi güzel bir biçimde yerleştirilen köy konutları, yazıtlara zarar veren halk ve definciler yüzünden, kilisenin bir an önce korunmaya alınması ve çevre düzenlenmesinin yapılması gerekmektedir.

Fotoğraf 4.38. Çengilli Kilisesi'nin Ana Girişinden Bir Görünüm (25.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Çengilli Kilisesi'nin restorasyon sürecinden geçirilip, çevre düzenlemesi yapılarak, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.14. Karakurt Kilisesi

Sarıkamış ilçesine bağlı Karakurt köyünde ve Kars şehrine yaklaşık 74 km. mesafede bulunan kilise 19. yy'da Baltık mimari planlı yapılmıştır. Doğu-batı doğrultusunda olan kilise, düzgün kesme tuf taşlarından yapılmıştır ve kilisenin iç kısmında gökyüzünün simgelendiği süslemeler bulunmaktadır (Fotoğraf 4.39).

Fotoğraf 4.39. Karakurt Kilisesi'nden Bir Görünüm (17.09.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Karakurt Kilisesi'nin restorasyon sürecinden geçirilip, çevre düzenlemesi yapılarak, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.15. Aşağı Sallıpınar Kilisesi

Sarıkamış ilçesine bağlı Aşağı Sallıpınar köyünde ve Kars şehrine yaklaşık 50 km. mesafede bulunan kilise 19. yy'da yapılmıştır. Kilise Doğu-Batı istikametinde yapılmıştır ve dikdörtgen planlıdır. Günümüzde büyük ölçüde tahrip olan ve bir an önce restore edilmesi gereken kilisenin, içerisinde bulunan freskler zarar görerek özelliğini yitirmiştir.

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Aşağı Sallıpınar Kilisesi'nin özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.16. Genç Kızlar (Bakireler) Kilisesi

Kars şehrine 46 km. mesafede, Ani Ören Yeri'nde bulunan İpekyolu Köprüsü'nün Kuzey kısmında, Arpaçay'ın kıyısında bulunan kilise, kervan yolunun başlangıcında inşa edilmiştir. Kilisenin mimari özellikleri incelendiğinde Ani Ören Yeri'nde bulunan kiliseler ile aynı dönemde yapıldığı söylenebilir. Yıkılma tehlikesi yüksek olan kilisenin etrafında ise büyük oranda yıkılmış yapılar bulunmaktadır (Fotoğraf 4.40).

Fotoğraf 4.40. Genç Kızlar Kilisesi’nden Bir Görünüm (Faruk Torunoğlu’nun Arşivinden).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Genç Kızlar Kilisesi’nin restorasyon sürecinden geçirilip, çevre düzenlemesi yapılarak, özel ve kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.17. Aziz AmenaP’rkitch (Aziz Patrik) Kilisesi

Kars şehrine 46 km. mesafede, Ani Ören Yeri’nde bulunan kilise M.S. 1035 yılında Prens Abulgharib Pahlavuni tarafından yaptırılmıştır⁵⁴⁰. 1131 ve 1319 yıllarında meydana gelen depremler sebebiyle hasar görmüştür ve 1957 yılında kuzeye bakan kısmının yarısı yıkılmıştır. 2018 yılı itibariyle sürdürülen restorasyon ve sağlamlaştırma çalışmaları 2008 yılında başlamıştır. Kilisenin yıkılma tehlikesi yüksek olduğundan ziyaretçi girişi yasaktır. Kilisenin özellikleri incelendiğinde düzgün kesme tuf taşı ile yapılmıştır ve sekizgen planlı iç mekâna sahiptir (Fotoğraf 4.41.).

⁵⁴⁰ Armen Kazaryan, İsmail Yavuz Özkaya and Alin Pontiöglu, “The Church of Surb Prkich in Ani (1035)”, [Ani’deki Surb Prikich Kilisesi (1035)], *RIHA Journal*, 0143, 2016.

Fotoğraf 4.41. Aziz AmenaP'rkitch Kilisesi'nden Bir Görünüm (30.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Aziz AmenaP'rkitch Kilisesi'nin Ani Ören Yeri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.18. Gagik Kilisesi

Kars şehrine 50 km. mesafede, Ani Ören Yeri'nde bulunan kilise I. Gagik tarafından M.S. 1001 yılında yaptırılmıştır. Fethiye Camisi'nin mimarı Tiridat Usta tarafından yapılan kilisenin kubbesinde mimari hatalar bulunduğundan çökmüştür ve 12. yy'da tekrar yapılmıştır⁵⁴¹. Düzgün kesme tuf taşından yapılan kilisenin günümüzde ise sadece temelini oluşturan taşlar ayakta kalmıştır. Kilisenin yıkılan sütunlarında görülen çeşitli şekiller bulunmaktadır (Fotoğraf 4.42).

⁵⁴¹ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 210.

Fotoğraf 4.42. Gagik Kilisesi'nden Bir Görünüm (30.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Gagik Kilisesi'nin Ani Ören Yeri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.19. Abughamrents (Poladoğlu) Kilisesi

Kars şehrine 50 km. mesafede Ani Ören Yeri'nde bulunan kilise M.S. 980 yılında, Prens Pahlavuni tarafından yaptırılmıştır. Alt gövdesi silindirik bir yapıya sahiptir. Kubbe kısmı ise sekizgen olan kilisenin yapı malzemesi düzgün kesme bazalt taşıdır. Kilisenin dış duvarlarında henüz tercüme edilmemiş Ermenice yazıtlar bulunmaktadır. İç kısmına ziyaretçiler tarafından, yazılar yazılmak ve kazınmak suretiyle, zarar verilmiştir. Koruma altında olmasına rağmen iç duvarlarında bulunan yazıların bir bölümü hâlâ silinmemiştir (Fotoğraf 4.43.).

Fotoğraf 4.43. Abughamrents Kilisesi'nden Bir Görünüm (30.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Abughamrents Kilisesi'nin Ani Ören Yeri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.3.20. Tigran Honents Kilisesi

Kars şehrine 46 km. mesafede Ani Ören Yeri'nde bulunan kilise M.S. 1215 yılında Anili zengin bir tüccar olan Tigran Honents tarafından yaptırılmıştır. Haç planlı kilisenin iç kısmında iki katlı günah çıkarma odaları bulunmaktadır. Kubbeyi tutan kasnağın dış cephesinde dikkat çeken kartal ve haç motifleri bulunmaktadır. Kubbe kısmının doğuya bakan kısmının yarısı yıkılmıştır ve yeniden yıkılmaması için üzeri kaplanarak önlemler alınmıştır.

Ani Ören Yeri'nde bulunan diğer kiliselerden farklı olarak fresk işlemleri dikkat çekmektedir. Düzgün kesme tüf taşları ile yapılan kilisenin iç ve dış kısmında bulunan fresklerde genellikle Hz. İsa figürleri bulunmaktadır. Apsis kısmındaki kemerde bulunan fresklerde azizlerin resimleri belirginliğini yitirmektedir. Dış duvarlarında Ermenice yazıtlar bulunan kilisenin etrafında ise mezar taşları bulunmaktadır. Ayrıca dış cephedeki kemer işlemlerinde bazı hayvan figürleri ve bir güneş saati bulunmaktadır. Kuş yuvaları ve ziyaretçiler kiliseye büyük zarar vermiştir. Hali hazırda doğal yollarla büyük zarar gören kilisenin doğru bir şekilde korunmaması sebebiyle freskleri ve işlemleri yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır (Fotoğraf 4.44.).

Fotoğraf 4.44. Tigran Honents Kilisesi'nden Görüntüler (30.06.2018).

İnanç turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Tigran Honents Kilisesi'nin bütün sanatsal özelliklerinin, Ani Ören Yeri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.4. MÜZELER

Kelime anlamı olarak müze; *sanat ve bilim eserlerinin veya sanat ve bilime yarayan nesnelerin saklandığı, halka gösterilmek için sergilendiği yer veya yapı*⁵⁴², anlamına gelmektedir. Antik Yunanca “museion” kelimesinden türemiştir⁵⁴³. Müzelerde genellikle toplumların geriye bıraktıkları sanat, tarih, din, coğrafya ve doğal tarih gibi dallara yönelik eserler bulunmaktadır⁵⁴⁴. Ayrıca tarihsel süreç içerisinde araştırma merkezleri olarak da kullanılan müzelere ilk örnek günümüzde Mısır topraklarında bulunan İskenderiye Müzesi'dir⁵⁴⁵.

Turistik anlamda büyük çekiciliği bulunan müzelerin, insanlar tarafından tercih edilmesinin başlıca nedenleri arasında dikkat çekiciliği ve önemli eserlere sahip olması, gelmektedir. Örneğin İngiltere'deki dünyaca ünlü British Müzesi veya Fransa'daki Louvre Müzesi, en meşhur müzelerdendir. Çünkü bu müzelerde bulunan, Mona Lisa tablosu gibi, dünyaca ünlü sanat eserleri bu mekânlarda sergilenmektedir.

⁵⁴² Müze, (5 Haziran 2018),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b16f7ec7f76c0.15494137

⁵⁴³ Erdem Yücel, *Türkiye'de Müzecilik*, 5. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999. s. 18.

⁵⁴⁴ Jafari, J. (Ed.), *Encyclopedia of Tourism*, Routledge, London 2002. p. 400.

⁵⁴⁵ Merve Uysal, *Müze Tasarımında Ortaya Çıkan Kriterler*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2013. s. 10.

Müzeler içerisinde sergilenen eserlerin türlerine göre kategorilere ayrılmıştır. Arkeolojik yöntemler ile çıkartılan eserlerin sergilendiği Arkeoloji Müzesi, medeniyetlerin kültürlerinin sergilendiği Etnografya Müzeleri veya savaş dönemleri eserlerinin sergilendiği Savaş Müzeleri, müze türlerinden birkaçıdır. Kars ilinde bulunan müzeler; *Kars Müzesi* ve *Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi*'dir.

4.4.1. Kars Müzesi

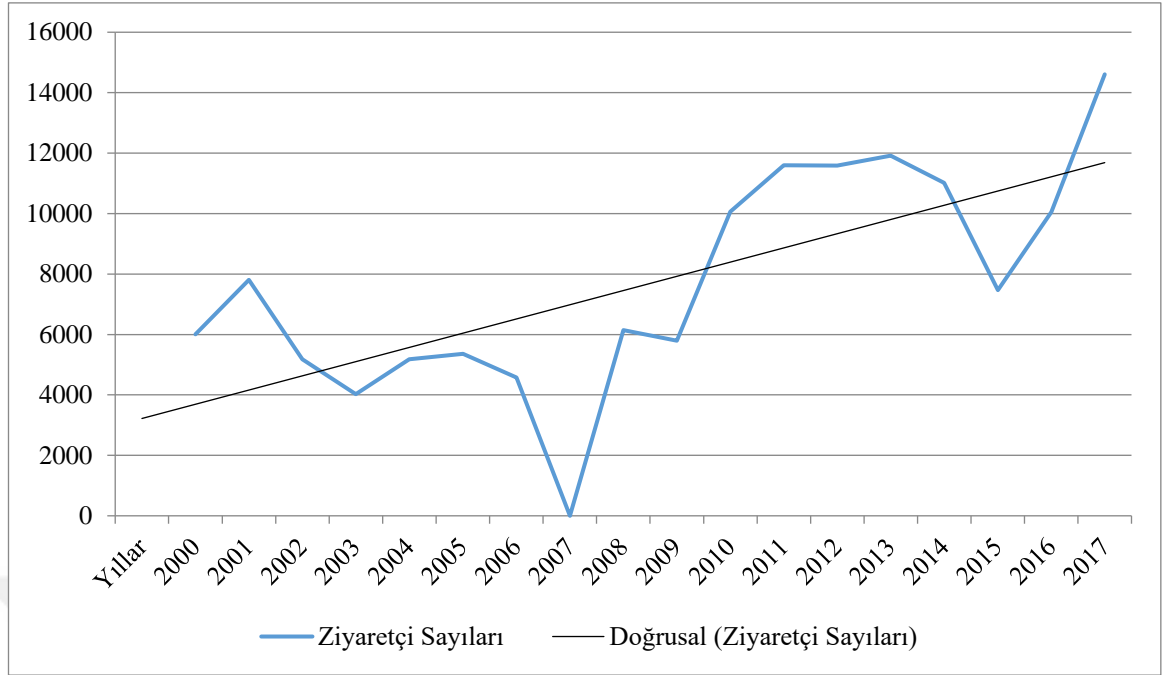
Geçmişten günümüze geçirdiği tarihi süreç boyunca birçok yönden birikimi olan Kars ilinin, sahip olduğu potansiyel tartışmasız bir büyüklüğe sahiptir. Bahsi geçen tarihi dönemlerde insanlığın Kars ve çevresine bıraktığı eserler çoğunlukla Kars Müzesi'nde sergilenmektedir. Müzenin tarihçesi 1959 yılında kurulan Müze Müdürlüğü ile başlamış ve 1964-1978 yılları arasında müzeye dönüştürülen Havariler Kilisesi ile devam etmiştir⁵⁴⁶. Son olarak, Kars şehri, İstasyon mahallesinde bulunan ve 1981 yılından günümüze hizmet veren Kars Müzesi, genel müze kategorisinde yer almaktadır. İçerisinde Arkeolojik, Etnografik ve Taş gibi eserlerin sergilendiği müzeye girişler ücretsizdir (Fotoğraf 4.45.).

⁵⁴⁶ Kars Müzesi-Kars, (6 Haziran 2018), <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/gezilecekyer/kars-muzes>

Tablo 4.1. 2000-2017 Yıllar Arası Kars Müzesi'ni Ziyaret Eden Yerli, Yabancı ve Toplam Ziyaretçi Sayıları.

Yıl	Yerli Ziyaretçi	Yabancı Ziyaretçi	Toplam Ziyaretçi
2000	4501	1506	6007
2001	3956	3855	7811
2002	2270	2909	5179
2003	2860	1160	4020
2004	3330	1850	5180
2005	4130	1230	5360
2006	3555	1020	4575
2007	Müze teşhir tanzim onarım çalışmaları nedeniyle 2007 yılında kapalıdır.		
2008	4982	1162	6144
2009	5364	427	5791
2010	7400	2665	10.065
2011	7114	4486	11.600
2012	7770	3817	11.587
2013	7947	3971	11.918
2014	6761	4250	11.011
2015	6583	889	7472
2016	9673	381	10.054
2017	14.243	363	14.606
Toplam	102.439	35.941	138.380

Kaynak: Kars Müze Müdürlüğü.

Şekil 4.1. 2000-2017 Yıllar Arası Ani'yi Ziyaret Eden Toplam Ziyaretçi Sayıları.

Ziyaretçi sayıları incelendiğinde, şimdiye kadar toplamda 138.380 kişinin ziyaret ettiği Kars Müzesi'nde genel bir artış söz konusudur. Yabancı ziyaretçi sayılarında son yıllarda düşüş yaşayan Kars Müzesi, yerli ziyaretçi sayılarında ise en kalabalık dönemlerini yaşamıştır (Tablo 4.1.). Ayrıca 2015, 2016 ve 2017 yılları arasında yabancı nüfusun 2014 yılına göre büyük ölçüde düştüğü gözlemlenmektedir. Bu soruna yol açan etmenlerin başında 2015 yılında Türkiye'de gerçekleşen terör saldırılarının sebep olduğu söylenebilir. Ülke çapındaki veriler incelendiğinde 2015 yılında toplamda 36.244.632 yabancı turist Türkiye'ye gelirken, bu sayı 2016 yılında 25.352.213 kişiye düşmüştür⁵⁴⁷. Dolayısı ile bu olumsuz durumdan Kars ili de etkilenmiştir.

⁵⁴⁷ TÜRSAB, (29 Nisan 2019), <https://www.tursab.org.tr/istatistikler/turist-sayisi-ve-turizm-geliri>

Fotoğraf 4.45. Kars Müzesi'nden Bir Görünüm (28.06.2018).

Müze turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Kars Müzesi'nin Kars'ın diğer çekicilikleri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.4.2. Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi

Kars şehri, Örnek mahallesinde bulunan ve Kanlı Tabya'nın iç kısımları değiştirilerek 2017 yılında oluşturulan müze, Kafkas Cephesinde kullanılan askeri malzemelerin (Madalyalar, silahlar, mermiler, haritalar vs.) sergilendiği bir mekân olarak kullanılmaktadır. İçerisinde Kâzım Karabekir Paşa'ya ait eşyaların ve bir adet vagonun olduğu müzede bal mumu heykeller de bulunmaktadır. Ziyaretçiler için oldukça etkileyici bir atmosferi olan müzenin Milli Mücadele yıllarını anımsatacak özellikleri bulunmaktadır. Müzeye girişler ücretsiz olup, Kars Müzesi Müdürlüğü tarafından işletilmektedir.

Müze turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi'nin Kars'ın diğer çekicilikleri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.5. HAMAMLAR

Hamam kelimesi kökeni incelendiğinde Arapça’da “ısıtmak, sıcak olmak” anlamına gelen “hamm” kökünden türediği görülmüştür⁵⁴⁸. Geçmişten günümüze kadarki süreçten temizlenme, arınma ve rahatlama merkezi olarak kullanılan hamamlar, adeta toplumun sürekli ihtiyaçlarından birisi olmuştur. Hamamların kökeni incelendiğinde ise oldukça eskiye dayanan bir kültür oldukları görülür. Hamamların günümüzdeki karakteristik yapısı Romalılar sayesinde olmuştur ancak, ilk olarak M.Ö. 300’lü yıllarda Antik Yunan Medeniyeti’nde ortaya çıkmıştır⁵⁴⁹. Antik Yunanlılar’dan günümüze birçok medeniyette bulunan hamamlar, kültürel açıdan oldukça değer görüp, turistik faaliyetlerde kullanılmaktadırlar. Örneğin, Japonya’daki *Takaragawa Onsen Hamamı*, Rusya’daki *Sanduny Banya* veya İtalya’daki *Terme di Saturnia* gibi farklı kullanım şekilleri görülmektedir⁵⁵⁰.

Kültürel miras veya tarihi turizm kapsamında değerlendirilecek olan hamamlar, Türk Kültürü’nden izler taşımaktadır. Bu bağlamda, Kars ilinde bulunan ve özellikle belirli zaman dilimleri içerisinde birçok insan tarafından ziyaret edilen hamamlar bulunmaktadır. Kars şehrinde *Anadolu Hamamı*, *Kızılay Hamamı*, *Topçuoğlu Hamamı*, *Cuma Hamamı*, *İlbeyioğlu Hamamı*, *Askeri Hamam*, bulunmaktadır.

4.5.1. Mazlumağa Hamamı

Kars şehri Kaleiçi Mahallesi’nde bulunan hamam 18. yy’ın ikinci yarısında yapılmıştır⁵⁵¹. Kars Çayı’nın hemen kenarında bulunmaktadır ve Kars Kültür Turizm Altyapı Birliği tarafından restore edilmektedir.

Farklı boyutlarda, düzgün kesilen bazalt taşları ile inşa edilen hamamda yıkanma, soğukluk, halvet ve cehennemlik bölümleri bulunmaktadır. Hamamın planı dikdörtgendir ve iç kısmında sağır kemerler ve niş süslemeleri göze çarpmaktadır. Hamamın biri büyük ve biri küçük olmak üzere iki adet kubbesi bulunmaktadır (Fotoğraf 4.46.).

⁵⁴⁸ Yunus Kaplan, “Türk Hamam Kültürünün Divan Şiirine Yansımaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 44, 2010, 131-155.

⁵⁴⁹ Akif Kuruçay, *İstanbul’un 100 Hamamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları, İstanbul 2011. s. 2.

⁵⁵⁰ The World’s 10 Most Incredible Baths, (9 Haziran 2018), <https://theculturetrip.com/europe/articles/the-worlds-10-most-incredible-baths/>

⁵⁵¹ Hamza Gündoğdu, *Kars “Beyaz Uykusuz Uzakta”*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006. s. 221.

Fotoğraf 4.46. Mazlumağa Hamamı'ndan Bir Görünüm (26.06.2018).

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Mazlumağa Hamamı'nın hizmete açılarak, Kars'ın diğer çekicilikleri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.5.2. Cuma Hamamı

Kars şehri Sukapı Mahallesi'nde bulunan ve 17. yy'da yapılan hamam Osmanlı Dönemi ilk hamamı olması gibi bir özellik taşımaktadır. İki kubbeli hamamın içerisinde yıkanma, soğukluk, halvet ve cehennemlik kısımları bulunmaktadır. 2018 yılı itibariyle Kars Kültür Turizm Altyapı Birliği tarafından devam eden restorasyon sürecinden sonra 2019 yılında yeniden hizmete tekrar açılması planlanmaktadır (Fotoğraf 4.47.).

Fotoğraf 4.47. Restorasyon Sürecinde Olan Cuma Hamamı'ndan Bir Görünüm
(26.06.2018).

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Cuma Hamamı'nın restorasyon sürecinden sonra, Kars'ın diğer çekicilikleri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.5.3. İlbeyioğlu (Muradiye) Hamamı

Kars şehri Kaleiçi mahallesinde bulunan hamam 1774 tarihinde inşa edilmiştir. Hamamın Batı girişinde bulunan büyük boyuttaki kapalı balkon sebebiyle halk arasında Balkonlu Hamam olarak da bilinmektedir.

Mazlumağa Hamamı ile karşılıklı bulunan hamamın biri büyük ve biri küçük olmak üzere iki adet kubbesi bulunmaktadır. Farklı boyutlarda, düzgün kesilen bazalt taşları ile inşa edilen hamamın planı dikdörtgendir. Hamamın içerisinde yıkanma, soğukluk, halvet ve cehennemlik kısımları bulunmaktadır (Fotoğraf 4.48).

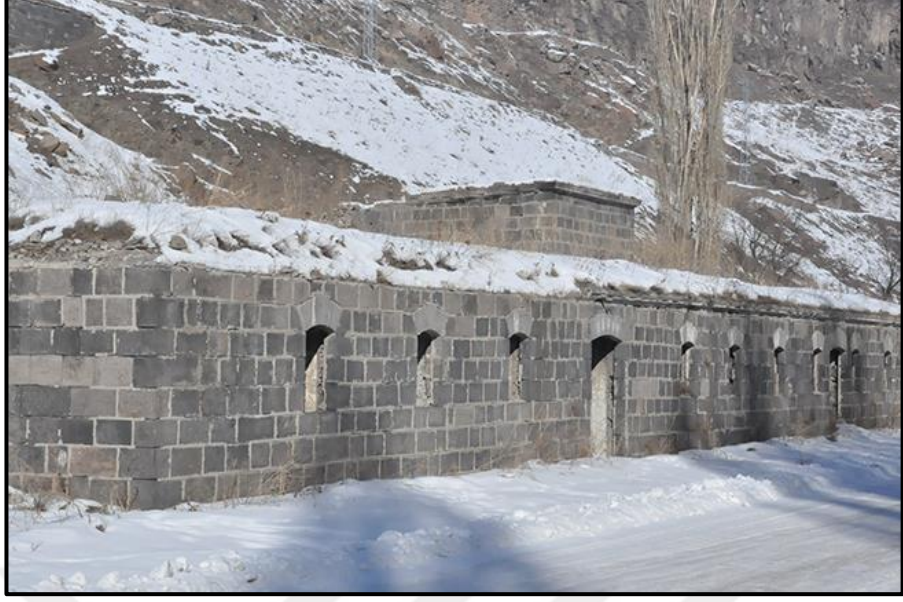

Fotoğraf 4.48. İlbeyioğlu Hamamı'ndan Bir Görünüm (26.06.2018).

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan İlbeyioğlu Hamamı'nın hizmete açılması, Kars'ın diğer çekicilikleri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.5.4. Askeri Hamam

Kars şehri Sukapı mahallesinde bulunan hamam 19. yy. sonlarında bira fabrikası olarak inşa edilmiştir. Baltık Mimari tarzında inşa edilen yapı cumhuriyetin ilanından sonra askeri hamam olarak kullanılmıştır. Günümüzde yıkılma tehlikesi ile karşı karşıyadır (Fotoğraf 4.49.).

Fotoğraf 4.49. Askeri Hamam'dan Bir Görünüm (Kaynak:

<http://www.karsmanset.com/haber/karsta-tarihi-hamam-yikiliyor-37532.htm>).

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Askeri Hamam'ın restorasyon sürecine alınarak, Kars'ın diğer çekicilikleri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.6. SARAYLAR, KÖŞKLER ve KONAKLAR

*Hükümdarların veya devlet başkanlarının oturduğu büyük yapı*⁵⁵²; anlamına gelen saraylar tarihten günümüze birçok devlet büyüğü tarafından kullanılmıştır. Saraylar geçmişten günümüze krallar, padişahlar, beyler vb. gibi yönetici kişilerin yönetmekle sorumlu olduğu bölgeleri yönettikleri merkezler olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet büyükleri, saraylar gibi büyük yapıların yanında köşkler gibi de yapıları, avlanma veya dinlenme gibi amaçlar ile kullanabilmektedir. Buna göre köşk; *bahçe içinde yapılmış süslü ev*⁵⁵³, anlamına gelmektedir.

Kültürel miras turizmi veya saray turizmi kategorisinde değerlendirilecek olan saraylar ve köşkler, Kars ilinin tarihsel süreç içerisindeki yönetim açısından daha az

⁵⁵² Saray, (29 Mayıs 2018),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b0d070d2920f6.40137212

⁵⁵³ Köşk, (8 Ağustos 2018),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b6a1e2d50dd03.16436226

tercih edilmesinden dolayı, sayıca az bulunmaktadır. Bu bağlamda Kars ilinde bulunan saraylar ve köşkler; *Beylerbeyi Sarayı*, *Selçuklu Sarayı* ve *Katerina Köşkü*'dür. Bunun yanında Kars Kenti'nin kültürel kimliği haline gelen birçok konak bulunmaktadır. Bunlardan başlıcaları; *Ahmet Teffik Paşa Konağı*, *Osmanlı Evleri*, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı* ve *Namık Kemal Evi*'dir.

4.6.1. Beylerbeyi Sarayı

Osmanlı Sultanı 3. Murad'ın yeniden inşa emri ile Lala Mustafa Paşa tarafından 1579 yılında yaptırılan saray günümüzde tavan kısmı çökmüş bir biçimde harabe halde bulunmaktadır. 1878 tarihine kadar yönetim binası olarak kullanılan saray, Kars'ın Rus işgali sırasında yoğun tahriplere maruz kalmıştır.

Dikdörtgen biçimde düzgün kesme bazalt taşı ve moloz taşlar ile inşa edilmiştir. Büyük bir turistik potansiyel taşıyan sarayın bir an önce restorasyon sürecinin bitirilmesi kent turizmi ve kültürel miras turizmi açısından oldukça önemlidir (Fotoğraf 4.50.).

Fotoğraf 4.50. Restorasyon Sürecindeki Beylerbeyi Sarayı'ndan Bir Görünüm
(26.06.2018).

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Beylerbeyi Sarayı'nın restorasyon sürecinin tamamlanarak, Kars'ın diğer çekicilikleri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.6.2. Selçuklu Sarayı

Kars şehrine 46 km. mesafede Ani Ören Yeri'nde bulunan yapının inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak Büyük Selçuklu Devleti tarafından 1064 tarihinde fethedildiğinden, yapılış tarihinin bu dönemlerde olabileceği tahmin edilebilir. Sarayın orijinalinin üç katlı olduğu bilinmektedir ve üçüncü katı ahşap malzemeden yapıldığından günümüze sadece zemin ve bodrum katları ulaşmıştır⁵⁵⁴.

Sarayın süslemeleri incelendiğinde Selçuklu mimarisinin özellikleri göze çarpmaktadır. Girişte bulunan sekizgen yıldız işlemeli yüksek kemerler, Ani'de Büyük Selçuklu Devleti'nin de varlığını işaret etmektedir. Dikdörtgen planlı sarayın içerisinde büyük bir salon ve bu salonun içerisinden dağılan odalar bulunmaktadır. Ayrıca avluda altıgen yıldız süslemeli bir çeşme bulunmaktadır (Fotoğraf 4.51.).

Fotoğraf 4.51. Selçuklu Sarayı'ndan Bir Görünüm (30.06.2018).

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Selçuklu Sarayı'nın Ani Ören Yeri ile birlikte, kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

⁵⁵⁴ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 234.

4.6.3. Katerina Köşkü

Kars şehrine 60 km. mesafede, Sarıkamış İlçe Merkezi'nin batısında bulunan köşk, Kars'ın Ruslar tarafından işgal yıllarında (1876) yaptırılmıştır. Köşkün mimarisi incelendiğinde, klasik Baltık tarzı mimari ile yapıldığı göze çarpmaktadır. Temeli taş ve cepheleri ahşap malzemelerden yapılan köşk, 3 bölümden oluşmaktadır. Köşkün ortadaki Kuzey'e bakan giriş kısmı, çıkıntılı bir biçimde düzgün kesme taştan yapılmıştır. Köşkün cephelerini örten ve çam ağaçlarından yapılan ahşap malzeme, üst üste ve yan yana geçmeli şekildedir (Fotoğraf 4.52.).

Köşk günümüzde büyük bir turistik potansiyel taşımaktadır. Ancak ilgisiz ve bakımsız bırakılmış bir durumda olan köşkün çökmesi muhtemeldir. Korumasız olan köşkte, ahşap duvarlara isimler kazınmış ve bazı kısımlarına delikler açılmıştır. Ayrıca köşkün bazı yerlerinde defineciler tarafından çukurlar açılmıştır ve bu durum köşkün yıkılmasına yol açabilir.

Yetkililerin köşkü öncelikle sağlamlaştırma çalışmalarından sonra, orijinaline yakın bir biçimde restore ederek hizmete açmaları gerekmektedir. Yapılan saha çalışmaları neticesinde, Katerina Köşkü'nün lokanta olarak hizmete girmesinin isabetli olacağı kanaatine varılmıştır. Böylece ziyaretçiler, hem tarihi hem de Kars ilinin kültürel zenginliğini görecektir. Özellikle köşkün tanıtımının yapılması durumunda, öncelikle Rus turistlerin dikkatini çekeceği muhtemeldir.

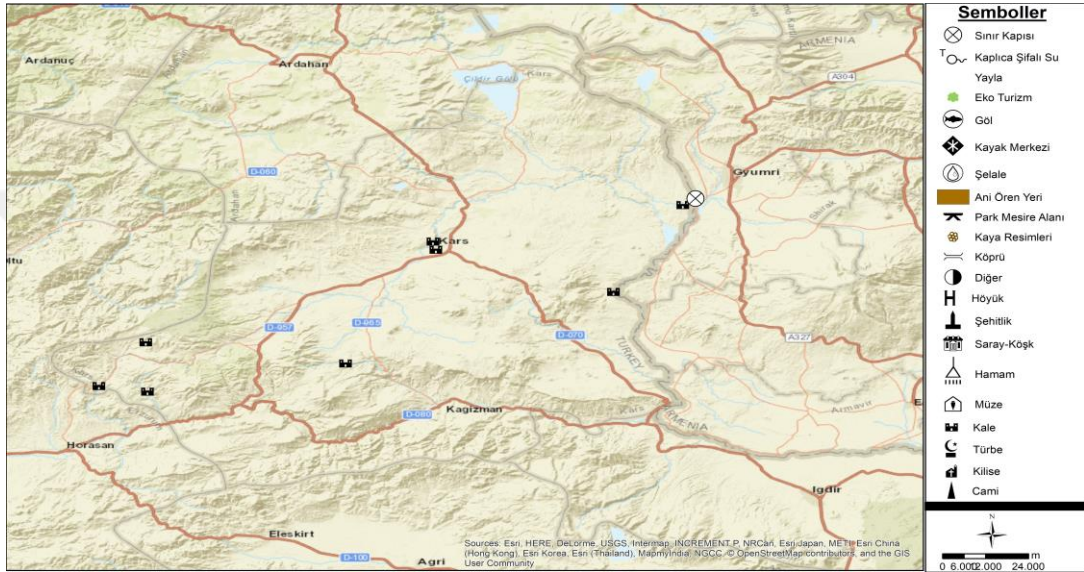

Fotoğraf 4.52. Katerina Köşkü'nden Görüntüler (14.01.2018).

4.7. KALELER

Kelime anlamı; *düşmanın gelmesi beklenen yollar üzerinde, askerî önem taşıyan şehirlerde, geçit ve dar boğazlarda güvenliği sağlamak için yapılan kalın duvarlı,*

*burçlu, mazgallı yapı*⁵⁵⁵, anlamına gelen kaleler, insanlık tarihinde oldukça eski bir yer tutmaktadır. Tarih boyunca savaş stratejileri kaleler üzerinden yürütülmüş ve kesin zaferler kale fetihleri ile tamamlanmıştır. Tarihi süreçler içerisinde birçok fetihlere şahitlik eden Kars ilinde geçmişte stratejik açıdan, günümüzde ise kültürel miras açısından oldukça önemli kaleler bulunmaktadır. Bunlardan başlıcaları; *Kars Kalesi, Kalkan Kale, Tunçkaya Kalesi, Micingirt Kalesi, Zivin Kalesi, Mağazberd Kalesi, Ani Ören Yerindeki kaleleridir.*

Harita 4.4. Kars İlindeki Kalelerin Dağılışı.

Kars ilindeki kalelerin dağılımını incelendiğinde, tarihsel sebeplerden ötürü sürekli el değiştiren kaleler genellikle il merkezini korumak amacı ile stratejik güzergâhlara konumlandırıldığı söylenebilir. Merkezden uzak olan kalelerin yer aldığı konumlarda ise geçmiş tarihlerde yerleşim yerleri olarak değerlendirildiği tahmin edilmektedir. Özellikle Kars şehrinde oldukça stratejik bir noktada bulunan Kars Kalesi sürekli sağlam tutulmaya çalışılmıştır (Harita 4.4.).

4.7.1. Kars Kalesi

Kars Valiliği tarafından birinci derece arkeolojik sit alanı olarak kabul edilen Kars Kalesi, kenti gören hâkim bir tepede konuşlandırılmıştır. M.Ö. 8. yy'da Urartular tarafından yaptırıldığı tahmin edilen kale, sürekli başka medeniyetler tarafından fetih edilmiştir. Saltuklu Beyi Melik İzzettin döneminde (M.S. 1153) yeniden inşa ettirilen kale, en son Osmanlıların 1559 yılında Kars'ta giriştiği imar faaliyetleri sırasında

⁵⁵⁵ Kale, (15 Şubat 2019), <http://sozluk.gov.tr/>

onarılmıştır⁵⁵⁶. Lala Mustafa Paşa'nın emri ile ordunun onarımına başladığı Kars Kalesi 28 günde bitirilerek, dış surlarının ön tarafına derin hendekler açılmış ve yedi büyük burç ile üç gözetleme kulesi eklenmiştir⁵⁵⁷.

Ruslar'ın Kafkaslar'ı aşmaya çalıştığı 1800'lü yıllarda, Kars Kalesi ilk hedef olarak görülmektedir. General Monteith'in *Kars ve Erzurum* kitabında, Ruslar'ın Kars Kalesi'ni kuşattığı günlerde, kaleye yakın olan evlerin teraslarından topçu atışı yaptıkları ve Türkler'in Rus saldırıları karşısında büyük bir direnç gösterdiğinden bahsetmektedir⁵⁵⁸. Kalenin uzunluğu 250 metre, genişliği ise 90 metredir. Anadolu'da bulunan çoğu kale örneklerinde görüldüğü gibi iç ve dış olarak bölünmüştür. İç kalenin asıl kapısı doğu yönüne bakmaktadır. Dış kale ise 27 bin metre uzunluğundadır. İç ve dış kalelerde toplamda 220 burç ve kule, 2080 mazgal bulunmaktadır⁵⁵⁹ (Fotoğraf 4.53.).

Fotoğraf 4.53. Kars Kalesi'nden Kentin Görünüşü (28.06.2018).

Gerek manzarası gerekse taşıdığı kültürel değer bakımından önemli bir konumda olan Kars Kalesi, özellikle fotoğraf meraklıları tarafından tercih edilmektedir. Kars şehrine gelen turistlerin ilk ziyaret ettiği mekânların başında gelen Kars Kalesi, Evliya

⁵⁵⁶ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 10.

⁵⁵⁷ Feray Temel, *Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2011. s. 15.

⁵⁵⁸ William Monteith, *Kars and Erzeroum: The Campaigns of Prince Paskiewitch*, Longman, London 1856. p. 164.

⁵⁵⁹ Gürsoy Solmaz, *Erzurum-Kars ve Yöresi Kaleleri*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1994. s. 86.

Çelebi tarafından da ziyaret edilmiş ve kale hakkında bilgiler vermiştir. Evliya Çelebi Kars Kalesi'nin şeklinden bahsederken; *kuzey tarafında ensesi top menzilinden uzak yüksek bir dağdır. Onun eteğinde bu kalenin iç kalesi bir tepe üzerine yapılmıştır, ama aşağı hisar bir düz yerde bulunmaktadır. Tamamı 5 kat sağlam sur sayılmıştır. Narin kalede ancak bir hane vardır. Kale kapısı doğu tarafına bakmaktadır*⁵⁶⁰, ifadelerini kullanmıştır.

Fotoğraf 4.54. Kars Kalesi'nden Görüntüler (28.06.2018).

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Kars Kalesi'nin Kars'ın diğer çekicilikleri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.7.2. Kalkan Kale (Kız Kalesi)

Akkaya ilçesine bağlı Kalkankale köyünde bulunan Kale, Kars şehrine 69 km. mesafede bulunmaktadır. Kalkankale köyünün güney doğusunda, çevreye oldukça hâkim bir tepede konuşlanan kaleden Ermenistan görülmektedir.

Kalenin surları ve burçları horasan harcı ile düzgün kesme tuf taşlarından yapılmıştır. Ortaçağ Dönemi'ne ait olan Kale'nin⁵⁶¹, yıkılmasına rağmen bazı kısımları parçalanmadan koparak etrafa yayılmışlardır. Kalenin gözetleme kulelerinde yer yer odalar olduğuna ait bulgulara rastlanmıştır⁵⁶². Kalenin restorasyonu ve turizme kazandırılması ve Kalkankale köyünden kaleye giden yolların, yöre turizmine katkısı

⁵⁶⁰ Yücel Dağlı ve Seyit A. Kahraman (Evliya Çelebi), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014. s. 386.

⁵⁶¹ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 250.

⁵⁶² Anonim, *Ani Çevresi ve Dönemi*, Dünya Anıtlar Fonu, New York 2013. s. 12.

açısından düzeltilmesi gerekmektedir. Ayrıca köy sakinlerinden alınan bilgiye göre; kalenin taşları çevre köylere taşınarak minare yapımında kullanılmıştır (Fotoğraf 4.55.).

Fotoğraf 4.55. Kalkan Kale'den Bir Görünüm (29.06.2018).

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Kars Kalesi'nin restorasyon sürecine alınarak, Kars'ın diğer çekicilikleri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.7.3. Tunçkaya (Keçivan) Kalesi

Kağızman ilçesine bağlı Tunçkaya köyünde bulunan Kale kalıntıları, Kars şehrine 55 km. mesafede bulunmaktadır. Kalenin doğu kısmına kurulan köyün etrafında Orta Çağ Dönemi'nden kalıntılar bulunmaktadır. Ayrıca kalenin etrafında Demir Çağ dönemine ait bazı seramikler bulunmuştur⁵⁶³. Köy adını, üzerinde kurulu olduğu duvar şeklindeki bazalt sütunlarından almaktadır ve kayaların kimyasal içeriğinde demir varlığının oksitlenmesi sonucu kızıl rengini almıştır⁵⁶⁴.

Çevresine hâkim bir tepede konuşlandırılmış olan Keçivan Kalesi'nin kalıntılarından anlaşıldığı üzere iki giriş kapısı bulunmaktadır. Kalenin surlarının

⁵⁶³ Keçivan Kalesi, (21 Temmuz 2018),

[http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=9740&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=9740&html=ages_detail_t.html&layout=web)

⁵⁶⁴ Zeki Koday, Saliha Koday ve Zerrin Karakuzulu, "Kale İçinde Bir Köy Yerleşmesi-Tunçkaya", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 9 (12), 2004, 221-236.

yüksekliği 6-8 m. aralığında değişmektedir ve 50 metrede bir destek kuleleri bulunmaktadır. Kalenin uç batı kısmında şapel olarak nitelendirilecek bir kilise kalıntısı mevcuttur. Ayrıca kalenin yazıtlarında bulunan bilgilere göre, Osmanlı İmparatorluğu döneminde kalede cami yaptırılmış ancak günümüzde bu caminin herhangi bir kalıntısına rastlanmamıştır⁵⁶⁵. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Keçivan Kalesi olarak bahsi geçen kalenin küçük, dörtgen bir şeklinin olduğu ve toplamda 1200 askerinin olduğundan bahsetmektedir⁵⁶⁶.

Kalenin günümüzdeki harabe görüntüsünün yanında, surlara bitişik bir şekilde köylüler tarafından yapılan kulübe tarzı yapıların malzemesi kalenin duvarlarından sökülüştür. Ayrıca defineciler tarafından yer yer kazılan çukurların yanında, surların duvarlarına delikler açılmıştır (Fotoğraf 4.56.).

Fotoğraf 4.56. Tunçkaya Kalesi'nden Bir Görünüm (25.06.2018).

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Tunçkaya Kalesi'nin koruma altına alınarak, Kars'ın diğer çekicilikleri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

⁵⁶⁵ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 269.

⁵⁶⁶ Yücel Dağlı ve Seyit A. Kahraman (Evliya Çelebi), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014. s. 384.

4.7.4. Micingirt Kalesi

Sarıkamış ilçesine bağlı İnkaya köyünde bulunan kale, Kars şehrine 94 km. mesafede, köy merkezinden rahatlıkla görülebilen hâkim bir tepenin üzerinde bulunmaktadır. Kalenin ana girişi doğu yönüne bakmaktadır ancak bakımsızlık sebebiyle kale içine girişler mümkün değildir. Yerinde yapılan incelemelerde kalenin kuzey, güney ve doğuya bakan kısımlarında yer yer duvar kalıntıları görülmüştür. Kalenin tarihi incelendiğinde Gürcü ve Selçuklu Orduları arasında el değiştiği ve Saltukluların son dönemine kadar kaleyi ellerinde tuttuğu görülmektedir⁵⁶⁷.

Kalenin doğu kısmında ise bir kubbe kısmı çökmüş hale, Selçuklu motifleri ile süslenmiş bir türbe bulunmaktadır. Tüf taşlarından, daire planlı bir şekilde yapılan türbenin tarihlendirmesi XII. ile XIII. yy'lar arasında olduğu tahmin edilmektedir⁵⁶⁸. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Micingird Kalesi olarak bahsi geçen kalenin 150 askeri ve 200 kadar hanesinin bulunduğu, ayrıca küçük bir hanın ve hamamın olduğundan bahsetmektedir⁵⁶⁹ (Fotoğraf 4.57.).

Fotoğraf 4.57. Micingirt Kalesi'nden Bir Görünüm (17.09.2018).

⁵⁶⁷ Feray Temel, *Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2011. s. 43.

⁵⁶⁸ Muhammet Arslan ve Alper Altın, "Sarıkamış Micingirt köyü Türbesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 2015, 141-160.

⁵⁶⁹ Yücel Dağlı ve Seyit A. Kahraman (Evliya Çelebi), *Güntümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014. s. 383.

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Micingirt Kalesi'nin koruma altına alınarak, Kars'ın diğer çekicilikleri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.7.5. Zivin Kalesi

Sarıkamış ilçesine bağlı Süngütaşı köyünde bulunan Zivin Kalesi, Kars şehrine 100 km. mesafede bulunmaktadır. Sarp kayalık bir tepe üzerinde bulunan kalenin ne zaman yapıldığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Fotoğraf 4.58).

Fotoğraf 4.58. Zivin Kalesi'nden Bir Görünüm (17.09.2018).

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Zivin Kalesi'nin koruma altına alınarak, Kars'ın diğer çekicilikleri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.7.6. Mağazberd Kalesi

Digor ilçesine bağlı Köşeler köyü kırsalında bulunan Kale, Kars şehrine 50 km. mesafede bulunmaktadır. Günümüzde birinci derece askeri yasak bölge içinde bulunan kalenin, Ermeni Kralları dönemlerinde, Ani Şehri'ni koruduğu bilinmektedir ve Selçuklu, Gürcü, Moğol ve son olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetine

geçmiştir⁵⁷⁰. Ayrıca Kale etrafında sur ve kilise kalıntıları bulunmaktadır (Fotoğraf 4.59.).

Evliya Çelebi tarafından da ziyaret edilen Mağazberd Kalesi, Türkiye-Ermenistan sınırının kesiştiği noktada bulunmaktadır. Kaleyi, İran Şahları'ndan Moğaz Han yapmıştır. Gayrimüslim halkların hâkimiyetine de giren kaleyi daha sonra Akçakoyunlu ve Şah İsmail ele geçirmiş ve son olarak Yavuz Sultan Selim fethetmiştir⁵⁷¹. Günümüzde Kale'ye giden herhangi bir yol bulunmamakla birlikte, bölge turizmine büyük katkı sağlayacak olması sebebiyle turizme kazandırılması yönünde adımların atılması gerekmektedir.

Fotoğraf 4.59. Mağazberd Kalesi'nden Bir Görünüm (Faruk Torunoğlu'nun Arşivinden).

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Mağazberd Kalesi'nin koruma altına alınarak, Kars'ın diğer çekicilikleri ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

⁵⁷⁰ Güner Sağır, 33. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2014. s. 116.

⁵⁷¹ Yücel Dağlı ve Seyit A. Kahraman (Evliya Çelebi), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014. s. 390.

4.7.7. Ani İç Kalesi ve Dış Surlar

Kars şehrine 46 km. mesafede Ani Ören Yeri'nin güneybatı ucunda bulunan İç Kale stratejik sayılabilecek yüksek ve düz bir tepenin üzerine kurulmuştur. M.S. 4. yy'da Karsak Oymağı tarafından inşa edilen iç kaleye, M.S. 7. yy'da dış surlar eklenmiştir⁵⁷². İç kalenin kurulu olduğu tepenin altında yaklaşılmadıkça belli olmayan tünel girişlerinin olduğu ve bu dolambaçlı tünellerden iç kaleye girişlerin sağlandığı bilinmektedir⁵⁷³.

Surların ilk olarak Erken Demir Çağı'nda iri andezit taşlarından 2 m. genişliğinde yapıldığı bilinmektedir⁵⁷⁴. Ortaçağ surlarının ilk kez yapılması 961-977 tarihleri arasında, Bagratlı Kralı II. Aşot döneminde, 977-989 tarihleri arasında surların diğer kısımları, 1071-1110 tarihleri arasında da Selçuklu İmparatorluğu döneminde son kısımları yaptırılmıştır⁵⁷⁵.

1904-1917 yılları arasındaki Marr tarafından yapılan kazılarda, iç kalede, saray, su sarnıcı, hamam, kiliseler ve çocuk prens mezarları bulunmuştur⁵⁷⁶. Ayrıca şehrin ilk Hristiyan yapısı olan Saray Kilisesinde nadir görülen iki katlı şapel ve ambarlar bulunur⁵⁷⁷. Ani Ören Yeri'ndeki dış surların uzunluğu 4,5 km'dir. Dış surların toplamda yedi kapısı bulunmaktadır ve ana girişi aslanlı kapıdır (Fotoğraf 4.61.).

⁵⁷² Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 240.

⁵⁷³ Sezai Yazıcı, *Ani Sırları*, Serka Kalkınma Ajansı, 2017. s. 130.

⁵⁷⁴ Ayhan Yardımcıel, "Kars-Ani'de Tespit Edilen Savunma Sistemleri Üzerine Öneriler", *Seleucia ad Calycadnum*, 6, 2016, 11-27.

⁵⁷⁵ Cem Tüysüz, "Ani Kenti Ortaçağ Savunma Sistemlerinin Değerlendirilmesi", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 6 (18), 2017, 845-852.

⁵⁷⁶ Hamza Gündoğdu, *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006. s. 234.

⁵⁷⁷ *Ani Kültürel Peyzajı Yönetim Planı*, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s. 36.

Fotoğraf 4.60. Ani İç Kale Surları'ndan Bir Görünüm (30.06.2018).

Fotoğraf 4.61. Ani Dış Surları Ana Girişinden Bir Görünüm (30.06.2018).

4.8. TABYALAR

Tabya kelimesi Arapça'dan dilimize girmiş ve Türkçe'de *askeri yerli yerine koyup hazırlamak*, anlamına gelmektedir⁵⁷⁸. Tabyalar, Ortaçağ kalelerinin gelişen top teknolojisi ile değişmiş ve yeni teknolojiye ayak uydurmuş halleridir⁵⁷⁹.

⁵⁷⁸ İbrahim H. Konyalı, *Abideler ve Kitabelerle Erzurum Tarihi*, Ercan Matbaası, İstanbul 1960. s. 528.

Kars ilinde bulunan tabyalar 1720 yılında itibaren yapıldığından, bonet ve korugan şeklinde inşa edilmişlerdir⁵⁸⁰. Kültürel miras ve hüzün turizmi açısından değerlendirilen tabyalar, Kars şehrinde yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda; *Kanlı Tabya*, *Dere Tabya*, *Gemli Tabya* ve *Arap Tabya* Kars ilinde bulunan tabyaların başında gelmektedir.

4.8.1. Kanlı Tabya

Kars şehri Bülbül mahallesinde bulunan tabyanın yapı malzemesi bazalt taşıdır. 1734-1739 tarihleri arasında İran akınlarına karşı konulması amacı ile Osmanlı Padişahı I. Mahmud döneminde yaptırılmıştır. Sonraki yıllarda III. Selim Dönemi'nde daha da güçlendirilmiştir. 1827-1928 tarihlerinde Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Büyük Tabya olarak bilinmektedir, ancak Rusların tabyaya baskın yapıp, Osmanlı askerlerini gece uykularında şehit etmesinden dolayı Kanlı Tabya adını almıştır⁵⁸¹.

4.8.2. Dere Tabya

Kars şehri Ortakapı Mahallesi'nde bulunan tabya Kars çayı yatağına hâkim olacak bir şekilde, kentin kuzey girişinde bulunmaktadır. 1734 tarihinde inşa ettirilen tabya, III. Selim Dönemi'nde güçlendirilmiştir⁵⁸². Düzgün kesme bazalt taşlarından inşa edilen tabya restoran-kafe gibi işletmelere devredilmesi ile Kars çayı etrafında turistik ürün çeşitliliği oluşturulabilir.

4.8.3. Gemli Tabya

Kars şehri Atatürk mahallesinde bulunan tabya, 1854 tarihinde Kerim Paşa tarafından yaptırılmıştır⁵⁸³. Tabya hilal şeklindedir ve Kars Kalesi'nin korumak için yaptırılmıştır.

4.8.4. Arap Tabya

Kars şehri Atatürk mahallesinde bulunan tabya Sultan Abdülmecit Dönemi'nde Rus saldırılarına karşı konulması amacı ile yaptırılmıştır. Kars ilindeki en büyük tabya

⁵⁷⁹ Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Tabyaları ve Kışlaları*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No:3, Erzurum 2013. s. 19.

⁵⁸⁰ Osman Ülkü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 2007, 245-270.

⁵⁸¹ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 308.

⁵⁸² Anonim, s. 310.

⁵⁸³ Anonim, s. 311.

olan Arap Tabya, ismini Osmanlı-Rus Savaşı'nda Şam'dan gelen orduya mensup askerler sebebiyle almıştır. Bu ordu 1855 tarihinde Ruslar ile savaşarak zafer elde etmiştir⁵⁸⁴. Ayrıca tabyanın bulunduğu alan Karadağ Tepesi Tarihi Sit alanı olarak kabul edilmiştir.

4.9. ŞEHİTLİKLER ve ANITLAR

Dünyanın birçok yerinde çeşitli trajik olaylardan sonra, onları anmak için yaptırılan birçok anıt bulunmaktadır. Mısır'daki piramitler, ABD'deki Washington Anıtı veya Brezilya'daki Büyük İsa Heykeli dünyadaki en meşhur anıtlardan bazılarıdır. Çanakkale'den Sarıkamış'a kadar ülkemizin dört bir yanındaki anıtların birçoğu savaşlarda şehit olmuş insanlar ile ilişkilidir. Şehit; *kutsal bir ülkü veya inanç uğrunda ölen kimse*⁵⁸⁵, anlamına gelmektedir. Anıtlar ise, tanıtımda geçen, şehitleri anmak, onların yaşadığı olayları tekrar hatırlamak ve onlara dua etmek için yaptırılan mekânlardır.

Kars ilinde bulunan anıtların tamamına yakını 1. Dünya Savaşı sırasındaki savaşlar ve katliamlar ile alakalıdır. 1914 yılında başlayan savaş, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok kısmına yayılmıştır. Dokuz cephede savaşan Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya Cephesi ile Rusya'ya karşı taarruz etmeyi planlamıştır. Bu doğrultuda Enver Paşa tarafından Sarıkamış Harekâtı planlanmıştır. Bu harekâttan amaçlanan, Kafkas Türkleri'ni Rusya'ya karşı ayaklandırmak ve Turanı ele geçirmektir⁵⁸⁶. Bu dönemde Osmanlı Diplomati olan Tevfik Bey, Kafkas Müslümanları'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu sevdiğini ve bunların % 90'ının Kafkasya'nın hâkiminin Osmanlı İmparatorluğu olmasını istediğini rapor etmiştir⁵⁸⁷. Harekâttan önce ise yapılan toplantılarda Enver Paşa, Ermeni nüfusun desteğini alamadı. Çünkü Rusya Ermeniler'e Kafkasya dâhil olmak üzere Doğu Anadolu topraklarında bağımsız bir devlet kurdurmayı vaat etmişti⁵⁸⁸.

⁵⁸⁴ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 312.

⁵⁸⁵ Şehit, (24 Temmuz 2018),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b570df3d2d984.96476726

⁵⁸⁶ Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlk Çağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara 2007. s. 373.

⁵⁸⁷ Mustafa Budak, "Bir Osmanlı Diplomatinin Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı-Reşt Şehbender Vekili Tevfik Bey'in Raporu-", *Türkiyat Mecmuası*, 26 (2), 2016, 113-131.

⁵⁸⁸ Ezel K. Shaw ve Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yayınları, İstanbul 2010. s. 375.

Sarıkamış Harekâtı ile 150.000 kişilik⁵⁸⁹ Osmanlı Ordusu, 20 Aralık 1914’de, Enver Paşa’nın emriyle 160.000 kişilik Rus Ordusu’na saldırı başlattı. Taarruz 19 Ocak 1915’e kadar devam etti ancak yüksek dağların ve özellikle soğuk havanın etkisinin yanında açlık ile mücadele eden Osmanlı Ordusu, ağır kayıplar verdi⁵⁹⁰. Sarıkamış Harekâtı günümüzde dahi birçok tartışmayı beraberinde getirmiştir⁵⁹¹. Tartışmalar arasında yer alan konuların başında donarak şehit olan askerlerin sayısı gelmektedir. Şehit olan asker sayısı tartışmaları 120.000 ile 27.000 arasında değişmektedir. Tartışmaların yanında var olan gerçeklik ise Sarıkamış Harekâtı’nın bir destan olduğu gerçeğidir. Hüzün turizmi gerçekleştirilen alanlarda Sarıkamış mabetleşme sürecini (adlandırma, sınırlama ve yükseltme, tapınaklaşma, mekanik çoğaltma ve sosyal çoğaltma) günümüzde tamamlamış bir destinasyondur⁵⁹².

Her yıl Ocak ayının ilk haftası düzenlenmekte olan Sarıkamış Şehitlerini Anma gününde, Türkiye’nin her tarafından öğrenciler başta olmak üzere ziyaretçiler, Sarıkamış merkez ilçede bulunan şehitliğe yürüyüş yapmaktadır. 2018 yılı itibariyle 103.’sü düzenlenen anma etkinliklerinde, “Türkiye Şehitlerine Yürüyor” sloganı altında, Sarıkamış’taki Kızılçubuk adlı zirvede toplanılıp ilçe şehitliğine doğru yürüyüş yapılmaktadır. Anma etkinliklerine katılan organizasyonların başında Gençlik ve Spor Bakanlığı gelmektedir.

⁵⁸⁹ Asker Sayısı Hakkında Farklı Görüşler Mevcuttur.

⁵⁹⁰ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2005. s. 112.

⁵⁹¹ İsmail Eyyüpoğlu, “91. Yılında Sarıkamış Taarruzu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 31, 2006, 93-103.

⁵⁹² Şevket Yırık ve Faruk Seyitoğlu, “Hüzün Turizmi ve Mabetleşme Süreci Kapsamında Sarıkamış”, *15. Ulusal Turizm Kongresi*, 754-765.

Fotoğraf 4.19. Sarıkamış Anma Etkinliklerinin Yapıldığı Alandan Bir Görünüm
(14.01.2018).

Anma etkinliklerinin yapıldığı meydana, Türkiye'nin dört bir yanından gelen ziyaretçiler için, çeşitli kuruluşların (Solo Türk, Kızılay vb. gibi) stantları bulunmaktadır. Ayrıca ziyaretçilerin faydalanabilmesi için yiyecek ve içecek çadırları bedava olarak hizmet vermektedir. Anma etkinliklerinin yapıldığı meydanın girişlerinde ise güvenlik noktaları bulunmakta ve meydana girişler kontrollü bir şekilde sağlanmaktadır. Meydanda hazır bir şekilde bekletilen ambulanslar ve arama kurtarma ekipleri de bulunmaktadır.

Günümüzde Çanakkale Savaşları'nı anma etkinliklerinin yapıldığı şehitliklere, Avustralya ve İngiltere başta olmak üzere dünyanın birçok yerinden ziyaretçi gelmektedir. Sarıkamış Harekâtı gibi bir trajedinin anıldığı dönemlerde ise herhangi bir yabancı ziyaretçi, yapılan saha çalışmalarında göze çarpmamıştır. Savaşları yaşayan insanların torunları, atalarının savaştığı yerleri görmek isteyecektir. Böylesi bir durumda *savaş turizmi* ve *koyu turizm* kavramlarını ortaya çıkmıştır. Savaş turizmi veya dark (Koyu) turizm olarak nitelendirilen ve turizm literatürüne Lennon ve Foley tarafından kazandırılan olguya göre; savaş, acı, keder, ölüm, soykırım ve diğer trajik olayların turistler için önemli bir hale geldiğini söylemektedir⁵⁹³. Savaş turizmine ilk örnek ise; ABD İç Savaşında hayatlarını kaybetmiş askerler için düzenlenen törenlere yapılan ziyaretlerdir⁵⁹⁴. Savaş turizminin başlıca mekânları arasında; savaş meydanları, kaleler, surlar, anıt mezarlar, müzeler, ordu yolları, karargâhlar, ordugâhlar, savaş yıl dönümleri, kuruluş yıldönümleri ve barış antlaşmaları yıldönümleri gelmektedir⁵⁹⁵.

Dünyada tarih boyunca yaşanan; toplama kampları, savaş meydanları veya soykırım yaşanmış yerler olarak sayılabilecek mekânlara birçok örnek mevcuttur. Ülkemizde ise bu alanlara verilebilecek örneklerin başında Çanakkale ve Sarıkamış gelmektedir. Savaş veya dark turizm adı altında ülkemizden yoğun sayılabilecek bir talep gören Sarıkamış, yurt dışından herhangi bir talep görmemesi sebebiyle, durumun değişebilmesi ve yurt dışı tanıtımlarının bölgesel öncelikli bir şekilde yapılması önem arz etmektedir. Çevre ülkelerden gelecek ziyaretçiler ile kültürel etkileşim artacak ve iki

⁵⁹³ John J. Lennon, and Malcolm Foley, *Dark Tourism*, Cengage Learning EMEA, 2000. p. 3.

⁵⁹⁴ Lütfi Atay ve Barış Yeşildağ, "Savaş Alanları ve Turizmi", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 2010, 65-72.

⁵⁹⁵ Suna Doğaner, "Savaş ve Turizm: Troya ve Gelibolu Savaş Alanları", *Türk Coğrafya Dergisi*, 46 (5), 2006, 1-21.

ülke arasındaki tarihsel yakınlık günümüzde daha da pekişecektir. Ayrıca, savaş alanlarındaki anma törenlerinde yapılan etkinlikler ile insanların; duygulanma, ağlama, vatan sevgisini hissetme, kahramanlık, cesaret ve ölüm gibi duygular savaş turizminin bir parçası haline gelmiştir⁵⁹⁶.

Kars'ta bulunan ve savaşlarda şehit olan askerlerin haricinde, Ermeniler tarafından katledilen ve mezalime uğrayan sivil halk için yaptırılan anıtlar ve şehitlikler de bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüz yılında Ruslar ile oldukça yakın ilişkileri bulunan Ermeniler'in, Ruslar tarafından kullanıldığı ve işleyecekleri savaş suçlarını Ermeniler'e yaptırdıkları aşikârdır⁵⁹⁷. Örneğin, Büyük Ermenistan vaadi ile Ruslar'la işbirliği yapan Ermeniler, Van'ın Ermenilerce zapt edilmesinden sonra, Rusya'ya bağlı geçici bir valilik hakkı kazanmışlardı⁵⁹⁸.

Ermeniler ile Türkler arasındaki yaklaşık yüz yıldır süren savaş, Birinci Dünya Savaşı ile doruğa çıkmıştır. Ruslar ile savaşan Osmanlı İmparatorluğu, bir yandan da isyancı Ermeniler ile mücadele etmiş ve birçok yerde yetersiz durumda kalmıştır. Savaş, Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun güçsüzlüğü, Rusların ve Avrupa'nın müdahalesinin üzerine Ermeni mezalimi sonucunda geniş bir tahribat ile son bulmuştur⁵⁹⁹. Özellikle Doğu Anadolu'da Müslümanlar'a insanlık dramı yaşatan Ermenilerin, bu durumları 1919 yılında İngilizler'in Kars'ı işgali ile başlamıştır⁶⁰⁰.

Kanlı bir şekilde devan eden savaşta, Osmanlı İmparatorluğu Ruslar'ı Doğu Anadolu'nun bir kısmından püskürtmeyi başardı ve aynı zamanda ihtilal ile çekilen Ruslar'ın geride silahlandırdıkları Ermeniler ile savaşmaya başladı. Eli silah tutan Müslümanlar'ın askeri hizmete alınması sebebiyle, Doğu'da asayiş gibi büyük bir sorun ile karşılaşan halk Ermeni çetelerine karşı savunmasız kalmıştır. Katliam yapmaya hazırlıklı olan Ermeniler'in, Ruslar'ın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmeden

⁵⁹⁶ Alpaslan Aliağaoğlu, "Savaş Alanları Turizmi İçin Tipik Bir Yer: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı", *Milli Folklor*, 20 (78), 2008, 88-104.

⁵⁹⁷ Arzu Boy, "1877-1878'den 1920'ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus-Ermeni İşbirliği", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 2018, 109-132.

⁵⁹⁸ Dilek Akgümüş, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Ayaklanmaları", *Yakın Dönem Türkiyat Araştırmaları*, 12 (23), 2013, 23-47.

⁵⁹⁹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014. s. 190.

⁶⁰⁰ Erol Yüksel, "Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kağızman'da Ermeni Tedhişi (1918-1920)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41, 2017, 287-306.

önce temin ettikleri silah depoları bulunmaktaydı ve bu silahları köylerinde saklamaktaydılar⁶⁰¹.

Ermeni Mezalimi'nin yoğun olarak yaşandığı Birinci Dünya Savaşı döneminde, Ermeniler çeteci faaliyetlerde bulunarak, Türk köylerini basıyor, sivil halkı, çocuklar dâhil olmak üzere, öldürüyor, evlere ve camilere zarar veriyordu. Özellikle 1917 yılındaki Rus İhtilâli sonucunda Rus ordusu çözülmüş ve cephedeki üstünlük Ermenilere geçmiştir. Bu sayede tek başına kalan Ermeniler'in katliamları daha kapsamlı bir hale gelmiştir⁶⁰². Ermeniler'in bu ihanetlerinden sonra tedbir ihtiyacı doğmuş ve Tehcir Kanunu çıkartılmıştır⁶⁰³. Tehcir Kanunu ile alakalı bir Alman generalin günlüklerinde kayda alınan görüşlere göre; *Ermeniler daha en başından savunmasız Türklere karşı dehşetin en kötüsünü yaşatmışlardı. Fotoğraflar bunu ispatlayabilir. Bu sıkı önlemler “zorunlu göç” Türk Hükümeti tarafından askeri sebeplerle (isyan) ve her şeyden önce de Türk nüfusunu korumak maksadıyla yapılmıştır*⁶⁰⁴. Tehcir edilen İç ve Doğu Anadolu'daki Ermeniler, savaş alanlarına uzak konumdaki Suriye ve Şehr-i Zor bölgelerine nakledilmişlerdir⁶⁰⁵.

Yapılan katliamlar, Osmanlı arşivlerinde de bulunmakta ve tüm dünya ile paylaşılmaktadır. Örneğin; Kars civarındaki Müslümanlara yönelik katliamlarda, Ermeniler'in Müslümanlar'ı çeşitli bahaneler ile öldürdükleri ve ellerindeki hayvanları zorla aldıkları⁶⁰⁶, kaydedilmiştir. Asayişin zayıflığını fırsat bilen Ermeniler, buldukları her yerde katliama giriştiler. Osmanlı arşivlerine göre, Kars ve Ardahan'da Ermeniler tarafından katledilen Müslüman sayısı 30.000 civarındadır⁶⁰⁷. Rus işgali dönemlerinde Kars'ta yayımlanan gazetede Rus askeri valisinin sözleri yapılan zulmü özetlemektedir. *Türkiye ile savaşın başlamasından sonra Ermeni ve Rumların yerli Müslümanlara karşı düşmanca davranmaları hakkında haberler elimize geliyor. Yerli Müslümanlar ise her zaman sakin kalarak Hıristiyan halka karşı herhangi bir*

⁶⁰¹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014. s. 198.

⁶⁰² Anonim, *Doğu Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı. s. 31.

⁶⁰³ Necla Başgün, *Türk-Ermeni İlişkileri*, Töre-Devlet Yayınevi, Ankara 1973. s. 67.

⁶⁰⁴ Celalettin Yavuz, “1915 Ermeni Zorunlu Göçüne Alman Subaylarının Bakışı”, Mehmet Şahingöz, (Ed.), *Türk Yurdu Yayınları*, Ankara 2017.

⁶⁰⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün mü, Soykırım mı?*, Ankara Ticaret Odası, Ankara 2004. s. 10.

⁶⁰⁶ Anonim, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919) I*, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 49, Ankara 2001. s. 205.

⁶⁰⁷ Anonim, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlîmi I*, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 23, Ankara 1995. s. 51.

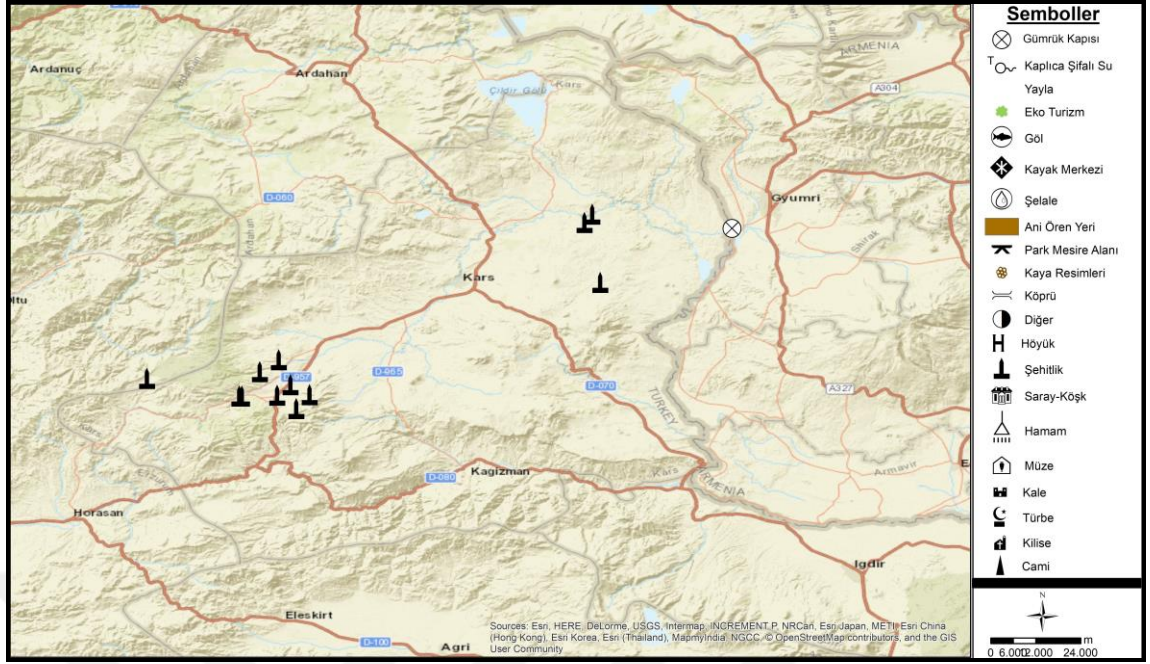
*düşmanlığa yer vermiyorlar. Ermeni ve Rum ahalisinin Müslümanlara karşı düşmanlık, yeni ele geçirilen bölgelerde de baş gösterdi. Türkiye'deki bazı yerleşim merkezlerinin Rus birlikleri tarafından işgal edilmesinin ardından, Rus-Türk sınırında bulunan Rus köylerinden Ermeni ve Rumlar oralara gelip Müslümanlara karşı zorbalıklara, soygunlara başladılar*⁶⁰⁸.

Kars ilinde şehitlik veya anıt yapılan birçok köy bulunmaktadır. Ancak yapılan katliamların yanında yaptırılan şehitlik sayısı arasında büyük bir fark bulunmaktadır. Şöyle ki, Kars'ın Tekneli, Hacihalil, Derecik, Külveren, Yılanlı ve Yalçınlar köylerinin halkının tamamıyla yok edildiği bilinmektedir⁶⁰⁹. Bu bağlamda Kars ilinde mezalimlerin olduğu bütün mekânlara anıtlar dikilmeli ve gelen turistlere yaşanan olaylar anlatılmalıdır. Böylesine tarihi bir olayın önemi yeni nesillere anlatılması kadar önemli olan ise Kars'a gelen turistlere de anlatılmasıdır. Tarihini öğretebilme ve yaşananları unutmama adına MEB tarafından organizasyonlar düzenlenmeli, ancak düşmanlık tohumları ekilmemelidir. Özellikle yapılan katliamların kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanması ile tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

Kars ilinde bulunan şehitlikler ve anıtlar: *Derecik köyü Şehitliği, Subatan Şehitliği, Büyükçatma köyü Anıtı ve Küçükçatma köyü Şehitliği, Meçhul Asker Anıtı, Hamamlı köyü Şehitliği, Yayıklı (Divik) Şehitliği, Yayıklı (Divik Yaylası) Şehitliği, Ağbaba Şehitliği, Allahüekber Dağ Anıtı* 'dır.

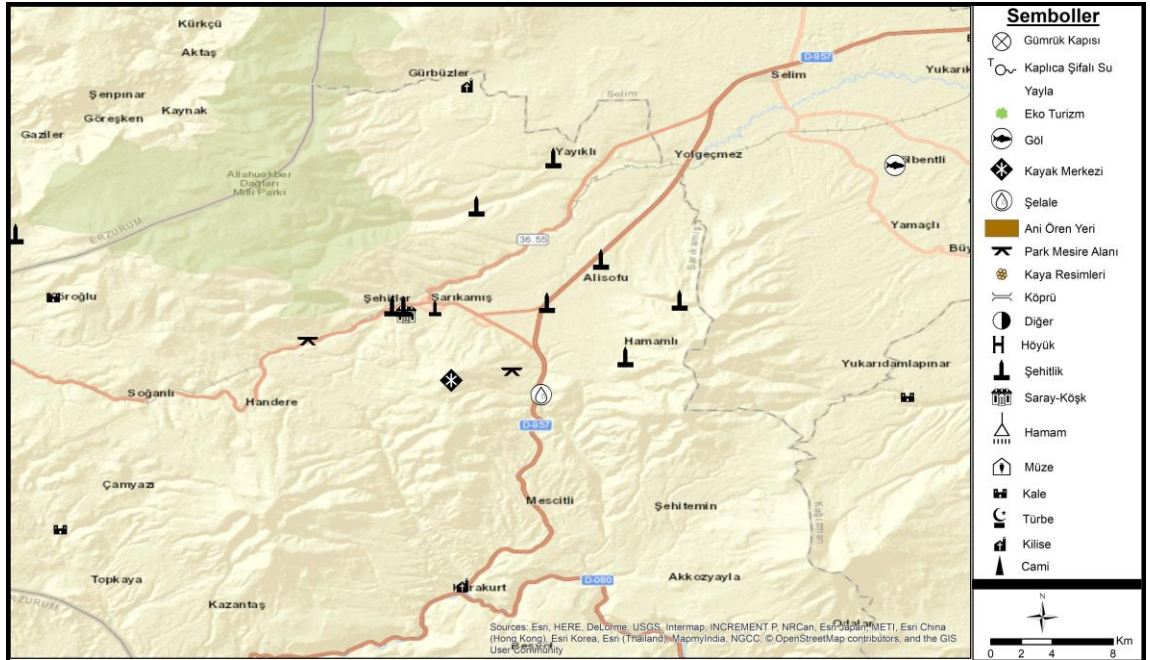
⁶⁰⁸ Dmitry Vasilyev, "Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu", [Bildiri], *Rus Makamlarınca Yayınlanan "Kars Gazetesi'nde Erzurum"*, Mart, (16-22), Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum 2018.

⁶⁰⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi*, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları 6. Sayı, Ankara 1970. s. 44.

Harita 4.5. Kars ilindeki Şehitlikler.

Kars ilindeki şehitliklerin (Sarıkamış ilçesi haricinde) dağılımı incelendiğinde, şehitliklerin daha çok Ermeni mezaliminin yaşandığı Akyaka ilçesi etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu dönemde yapılan katliamların yaşandığı yerlerde yapılan şehitlikler bulunmaktadır (Harita 4.5.).

Harita 4.6. Sarıkamış İlçesindeki Şehitlikler.

Sarıkamış ilçesindeki şehitliklerin dağılımı incelendiğinde yapılan şehitliklerin ve anıtların Sarıkamış Harekâtı ile örtüştüğü görülmektedir. Yapılan harekâta donma olaylarının ve çatışmaların yaşandığı yerlere yapılan anıtlar genellikle Allahuekber Dağları Milli Parkı sınırları içerisinde kalmaktadır (Harita 4.6.).

4.9.1. Derecik köyü Şehitliği

Kars şehrine 16 km. mesafede bulunan Derecik Köyü Şehitliği, köyün merkezinde bulunmaktadır. Ermeni çeteciler tarafından katledilen 360 Müslüman Türk'ün cenazelerine 2003 yılında yapılan bir kazıda ulaşılmıştır⁶¹⁰. Arkeolojik yöntemler ile yapılan kazılarda farklı yönlere doğru yatan iskeletlerin baş kısımlarında kırıklar ve ezikler görülmüştür⁶¹¹. Katliamdan sağ kalan Âşık Kahraman adlı ozan, gördüklerini dizelere dökmüştür.

*Ey Ağalar Nasıl Diyem Derdimi,
Vardı zulüm sonu arşa dayandı,
Ermeni İslam'ı kırdı taradı,
Mazlumların amanı arşa dayandı.*

⁶¹⁰ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 291.

⁶¹¹ Şenol Kantarcı, "Kars'ta Türklere Yönelik Ermeni Katliamı: Kalo/Derecik köyü Toplu Mezar Kazısı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 18 (18), 2005, 221-232.

Fotoğraf 4.62. Derecik Köyü Şehitliği'nden Bir Görünüm (28.06.2018).

Hüzün turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Derecik Köyü Şehitliği'nin koruma altına alınarak, Kars'ta bulunan diğer şehitlikler ile birlikte, kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.9.2. Subatan Şehitliği

Kars şehrine 35 km. mesafede, Subatan köyünde bulunan şehitlik, Ermeni çeteciler tarafından katledilen halk için yaptırılmıştır. Çevre köyler ile birlikte katliama uğrayan köy halkı, ahırlara doldurulup yakılmak sureti ile öldürülmüşlerdir. O dönem Karargâh-ı Umumi'de görev yapan bir yüzbaşı raporuna göre; *25.5.1334'de (1916 yılı), Kars'ın şarkında Subatan Karyesinde 570 nüfus islâmî, balta, kama, bıçak kullanarak ve ateş ile yakarak şehid ettiler*⁶¹², bilgisini vermektedir. Köydeki mezar kazılarına rehberlik eden ve Ermeniler tarafından yaralanan bir tanık, şu ifadeler ile Subatan köyündeki katliamdan bahsetmektedir; *Şimdi camilik dediğimiz, halihazırda da şu an*

⁶¹² Azmi Süslü, Hüsamettin Yıldırım ve N. Birgül Gündüz, *Efsaneler ve Gerçekler: Türk-Ermeni İlişkileri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001. s. 113.

*köyümüzün camisinin bulunduğu yerin hemen yanında 200'den fazla büyük insan 30-40 tanede çocuğu öldürdüler*⁶¹³.

Fotoğraf 4.63. Subatan Şehitliği'nden Bir Görünüm (28.06.2018).

Hüzün turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Subatan Şehitliği'nin koruma altına alınarak, Kars'ta bulunan diğer şehitlikler ile birlikte, kamu kuruluşları vasıtasıyla, küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.9.3. Büyükçatma Köyü Anıtı ve Küçükçatma Köyü Şehitliği

Arpaçay ilçesine bağlı Büyükçatma köyü girişinde bulunan anıt Kars şehrine 38 km. mesafede bulunmaktadır. Küçükçatma köyü merkezinde bulunan şehitlik ise Kars şehrine 42 km. mesafede bulunmaktadır. Küçükçatma köyünde özel mülkiyet alanı içerisinde bulunan şehitliğe, köy merkezinde, yönlendiren herhangi bir tabela bulunmamaktadır (Fotoğraf 4.64.).

1920 yılında Ermeni Komutan Baratof'un mezaliminden kaçıp Küçükçatma köyüne sığınan çoğunluğu kadın ve çocuk 178 kişiyi samanlık içerisine doldurarak yakılarak şehit edilmişlerdir. Köyde görgü tanıklarının çocuklarına anlattığına göre; Muş çevresinden gelen Ermeni çeteciler Müslümanları katledilmişlerdir. Muş çevresinden geldiğini söyleyenler ise yine Türklerin komşuları olan Ermenilerdir ve komşularını çetecilere karşı uyardıklarını belirtmişlerdir.

⁶¹³ Gürsoy Solmaz, *Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Yayınları No: 15, Van 1995. s. 92.

Fotoğraf 4.64. Büyükçatma Köyü Anıtı (Solda) ve Küçükçatma Köyü Şehitliği'nden Bir Görünüm (28.06.2018).

Hüzün turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan şehitliklerin koruma altına alınarak, Kars'ta bulunan diğer şehitlikler ile birlikte, kamu kuruluşları vasıtasıyla, küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.9.4. Meçhul Asker Anıtı

Kars şehri Bülbül mahallesinde bulunan anıt harabe durumdadır. Zemini taş döşeli olan anıt 9 m. yüksekliğinde olup, Kars'ta şehit olan tüm şehitlerin anısına, 1955 tarihinde yapılmıştır⁶¹⁴ (Fotoğraf 4.65.).

Fotoğraf 4.65. Meçhul Asker Anıtı'ndan Bir Görünüm (Kaynak: <http://www.serhattv.com.tr/mechul-asker-aniti-taninmaz-halde-261511h.html>)

⁶¹⁴ Meçhul Asker Anıtı, (18 Şubat 2019), <https://www.gazetekars.com/mechul-asker-aniti-22716h.htm>

Hüzün turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Meçhul Asker Anıtı'nın koruma altına alınıp, çevre düzenlemesi yapılarak, Kars'ta bulunan diğer şehitlikler ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.9.5. Yukarı Sarıkamış Köyü Şehitliği (Batı Kışla)

Sarıkamış ilçesinde bulunan dörtgen prizma şeklindeki anıt, Sarıkamış'ta ölen subay ve eşlerinin defnedildiği bir mezarlık amacıyla kullanılmaktadır. Ayrıca 1914 Sarıkamış Harekâtı'nda şehit olanların kemikleri anıta taşınarak şehitlik haline getirilmiştir. Hüzün turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Yukarı Sarıkamış Şehitliği'nin koruma altına alınıp, Kars'ta bulunan diğer şehitlikler ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.9.6. Hamamlı köyü Şehitliği

Sarıkamış ilçesi Hamamlı köyü kırsalında bulunan şehitlik 93 Harbi ve Birinci Dünya Savaşı şehitlerine ithafen yapılmıştır. Sarıkamış ormanlarının başladığı konumda bulunan şehitlik oldukça bakımsız durumdadır. Anıt, üç basamaklı merdivenler ile çıkılan ve altı sütun üzerine oturtulmuş kubbe şeklindedir (baldaken türbe). Köy merkezinden şehitliğe giden yollar ise oldukça kötü durumda olup, gereken önemin verilmesi gerekmektedir (Fotoğraf 4.66.).

Fotoğraf 4.66. Hamamlı Köyü Şehitliği'nden Bir Görünüm (17.09.2018).

Hüzün turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Hamamlı Köyü Şehitliği'nin koruma altına alınıp, çevre düzenlemesi yapılarak, Kars'ta bulunan diğer şehitlikler ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.9.7. Yayıklı (Divik) Şehitliği

Sarıkamış ilçesi Yayıklı köyü kırsalında bulunan şehitlik Sarıkamış Harekâtı'nda şehit düşenler için yaptırılmıştır. Diğer örneklerinde olduğu gibi oldukça bakımsız bir durumda olan şehitliğe giden yolların yapılması gerekmektedir. Hüzün turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Yayıklı Şehitliği'nin koruma altına alınıp, çevre düzenlemesi yapılarak, Kars'ta bulunan diğer şehitlikler ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.9.8. Ağbaba Şehitliği

Sarıkamış ilçesi Bozat köyü Akbaba Dağı'nın eteklerinde bulunan şehitliğin yeri tam olarak belli değildir. Ormanlık alanın çevresi olarak bilinen şehitlik için Bozat

köyündeki insanlar her yıl anma törenleri düzenleyerek, kurbanlar kesmektedirler. Hüzün turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Ağbaba Şehitliği'nin koruma altına alınıp, çevre düzenlemesi yapılarak, Kars'ta bulunan diğer şehitlikler ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.9.9. Allahuekber Dağ Anıtı

Sarıkamış Selim karayolu 6. km'sinde bulunan şehitlik 1996 yılında yapılmıştır. Yolun kenarında bulunan şehitlikte tam ortada bulunan dikili bir taş ve heykeller yer almaktadır. Anıtın etrafında şehitler ile alakalı birçok yazıt bulunmaktadır (Fotoğraf 4.67.)

Fotoğraf 4.67. Allahuekber Dağ Anıtı'ndan Bir Görüntü (17.09.2018).

Hüzün turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Allahuekber Dağ Anıtı'nın koruma altına alınıp, çevre düzenlemesi yapılarak, Kars'ta bulunan diğer şehitlikler ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.10. KÖPRÜLER

Fiziki sınırlar ile ayrılmış ve karşılıklı geçişi olmayan alanlar tarih boyunca insanoğlunu doğal çevre koşullarına karşı zorlamıştır. Teknoloji ile doğal çevreye karşı üstünlük kurmaya başlayan insanoğlu köprüler kurarak fiziki bariyerleri aşmaya

başlamıştır. Kelime anlamı olarak köprü; *herhangi bir engelle ayrılmış iki yakayı birbirine bağlayan veya trafik akımının, başka bir trafik akımını kesmeden üstten geçmesini sağlayan ahşap, kâgir, beton veya demir yapı*⁶¹⁵, anlamına gelmektedir.

Birçok akarsuyu bulunan Kars'ta köprüler sürekli bir ihtiyaç olarak görülmüş ve bunlardan bazıları tarihi turistik alan olarak günümüzde ulaşmıştır. Bu bağlamda Kars ilinde bulunan köprüler; *Çamçavuş Köprüsü, Kars Çayı Tarihi Taş Köprü, Demirkent Köprüsü, İpekyolu Köprüsü.*

4.10.1. Çamçavuş Köprüsü

Susuz ilçesine bağlı Çamçavuş köyü yolunun kenarında bulunan köprü, baraj yapımı sebebiyle 2014 yılında yerinden sökülerek Kafkas Üniversitesi yerleşkesinden geçen Kars Çayı'nın üzerine taşınmıştır. Herhangi bir akademik kaynakta rastlanılmayan köprünün tarihi, 19. yy'da Ruslar tarafından yapıldığı yönündedir. Tarihi köprü toplamda 65 m. uzunluğunda ve 5,60 m. genişliğindedir. Köprünün hâlen orijinal yerinde bulunan kenar ayakları düzgün kesme bazalt taşlarından yapılmıştır.

Kendi döneminin özelliklerine göre farklı özellikler taşıyan köprü, çelik malzeme ile yapılmıştır. Günümüzde döşeme kısmı ise tahrip olmuştur. Büyük mühendislik planları çerçevesinde taşınan köprünün, üzerine konulacağı ayaklar yapılarak, iki gün süren nakil operasyonunun sonucunda zorlu taşınma işlemi Kafkas Üniversitesi yerleşkesine gerçekleştirilmiştir⁶¹⁶ (Fotoğraf 4.70.).

⁶¹⁵ Köprü, (19 Şubat 2019),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c6bfd6d5a7a65.81257573

⁶¹⁶ Arzu D. Sömen, Sultan S. Ateş, Ferit Durmuş, Sert, H., Partal, E. M., Nas, M., Yılmaz, S., Demirci, H. Avşın, A. ve Turan, "5. Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu", [Bildiri], *Tarihi Çamçavuş Demir Köprüsü'nün Taşınması, Ekim 2015*, (99-111), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2015.

Fotoğraf 4.68. Kafkas Üniversitesi Merkez Kampüsü'nde Bulunan Çamçavuş Köprüsü'nden Bir Görünüm (05.08.2018).

4.10.2. Kars Çayı Tarihi Taş Köprü

Kars şehri Sukapı Mahallesi'nde bulunan köprü Cuma Hamamı'nın yanında bulunmaktadır. Bazalt taşları ile yapılan köprü üç gözlüdür. Köprüde bulunan kitabeğe göre 1579 yılında Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı, sonraki yıllarda bir kısmının yıkıldığı ardından ise 1725 yılında yeniden yapıldığı bilinmektedir. 50 metre uzunluğunda, 8,40 m. genişliğinde olan köprü, üzerindeki kitabeğe göre Karayolları Müdürlüğü tarafından 2012-2013 yıllarından restore edilmiştir (Fotoğraf 4.71.).

Fotoğraf 4.69. Kars Çayı Tarihi Taş Köprüsü'nden Bir Görünüm (28.06.2018).

4.10.3. Demirkent Köprüsü

Akyaka ilçesine bağlı Demirkent köyünün doğusunda bulunan köprünün, üzerinde bulunan kitabeye göre, 19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaptırılmıştır. Üzerindeki kitabeye göre 2012-2013 yılları arasında restore edilen köprünün uzunluğu 37,8 m, genişliği ise 7,6 m'dir. Köprünün yapı malzemesi düzgün kesme bazalt taşıdır ve üç gözlüdür (Fotoğraf 4.72.).

Fotoğraf 4.70. Demirkent Köprüsü'nden Bir Görünüm (29.06.2018).

4.10.4. İpekyolu Köprüsü

Kars şehrine 46 km mesafede Ani Ören Yeri'nin doğusunda, Türkiye-Ermenistan sınırını oluşturan Arpaçay çayının üzerinde bulunmaktadır. M.S. 9. yy'da iki katlı olarak yapılan köprü İpekyolu ticaret yolunun Anadolu'ya ilk giriş kapısıdır⁶¹⁷. Günümüzde köprünün gövdesi tamamen yıkılmıştır ve sadece iki ülkede bulunan ayakları kalmıştır. Köprünün yıkılması ile alakalı birçok iddia bulunmaktadır. 1846 yılında Erzurum'da İngiliz Konsolosluğu görevinde bulunan W. R. Holmes'in notlarına göre köprünün Ruslar tarafından yıkıldığı kesin bir dille belirtilmiştir⁶¹⁸ (Fotoğraf 4.73.).

⁶¹⁷ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 239.

⁶¹⁸ Osman Ersoy, "Bir İngiliz Konsolosun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3 (2-3), 1964, 237-249.

Fotoğraf 4.71. İpekyolu Köprüsü'nün Türkiye Sınırları İçerisinde Kalan Bölümünden Bir Görünüm (30.06.2018).

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan İpekyolu Köprüsü'nün geçirdiği tarihi süreci ile birlikte koruma altına alınıp, çevre düzenlemesi yapılarak, Kars'ta bulunan diğer köprüler ile birlikte kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.11. ÖREN YERLERİ, HÖYÜKLER ve DİĞER ARKEOLOJİK TURİZM ALANLARI

Ören yerleri, höyükler, eski çağlardaki yerleşmeler, resimler vs. gibi birçok kavram sanat tarihi ve arkeoloji biliminin ilgi alanlarının temel araştırma alanlarına girmektedir. Arkeoloji; Yunanca, *eski şeyler hakkında fikir yürütme* anlamına gelen *arkhaiologia* kelimesinden gelmektedir⁶¹⁹. Eski kültürlerin oluşturduğu kalıntıları araştırıp yorumlayan arkeologlar, elde ettikleri bilgileri diğer bilimlerle ortak bir paydada buluştururlar.

Arkeologların buldukları eserler çeşitli sanatsal figürler içerdiğinden, sanat tarihi gibi bilimlerle bu eserleri inceleyip yorumlamaktadır. Buna göre sanat tarihi; *insanın maddeye biçim vererek elde ettiği sanat türlerini konu edinir*⁶²⁰. Çeşitli kazılarda

⁶¹⁹ Tahir E. Şahin, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi*, Dikey Yayıncılık, Ankara 2006. s. 20.

⁶²⁰ Şahin, s. 82.

bulunan eşyalar, maddi öğelerdeki desenler veya duvara kazınmış hayvan figürleri gibi konuları inceleyip yorumlayan sanat tarihçileri, geçmişte yaşayan medeniyetlerin sosyal yaşamları hakkında bilgiler vermektedir.

Harabeler veya ören yeri ise; *tarih öncesinden günümüze kadar gelen çeşitli uygarlıkların ürünü olup, topoğrafik olarak tanımlanabilecek derecede yeterince belirgin ve mütecanis özelliklere sahip, aynı zamanda tarihsel, arkeolojik, sanatsal, bilimsel, sosyal veya teknik bakımlardan dikkate değer, kısmen inşa edilmiş, insan emeği kültür varlıkları ile tabiat varlıklarının birleştiği alanlardır*⁶²¹. Buna göre, bir yörede bulunan tarihi kalıntıların, höyüklerden ayrılması için, o yerin belirgin olması ve birçok yönden dikkate değer olması gerekmektedir.

Ayrıca arkeologların araştırdığı temel mekânlardan olan höyükler; *eski yerleşim yerlerinin yıkılması, terk edilmesi veya doğal tahribat sonrasında kullanılamaz hâle gelmesi; buna rağmen aynı yerde tekrar yerleşilip aynı süreçlerin yaşanmasıyla oluşmuş kalıntılardan meydana gelen yapay tepelikleridir*⁶²².

Ülkemizde henüz gerektiği ilgiyi göremeyen arkeolojik alanlar turizmi, genellikle antik kentler üzerinden algılanmaktadır. Ancak arkeolojiye meraklı olan, fiziki belirginlik açısından belirgin olmasa dahi dikkat çeken birçok destinasyon mevcuttur. Bir mekânda, bölgede veya ülkede bulunan arkeolojik buluntular, üzerinden yıllar geçtiği için doğal veya beşeri tahribata uğrayabilmektedir. Turistik faaliyetlerin günümüzde tüm dünyaya yayılması, arkeolojik alanların önemini artırmış ve turistik çekicilikler Arkeo Turizm adı altında dâhil edilmiştir.

Arkeolojik alanların sürdürülebilirliğinin sağlanması, elbette restorasyon ve koruma gibi konuların önemini ortaya çıkarmıştır. Korunmayan ve yıkılmaya terk edilen alanlar, gelecek yıllarda turist sayısında düşüşe neden olurken, ülkeleri uluslararası arenada suçlu duruma düşürebilmektedir. Kars ilinde bulunan höyük, mağara veya ören yeri gibi birçok arkeolojik destinasyonun doğru bir şekilde korunması, bahsi geçen kültürel miras alanlarının gelecek nesillere aktarımı konusunda hayati öneme sahiptir.

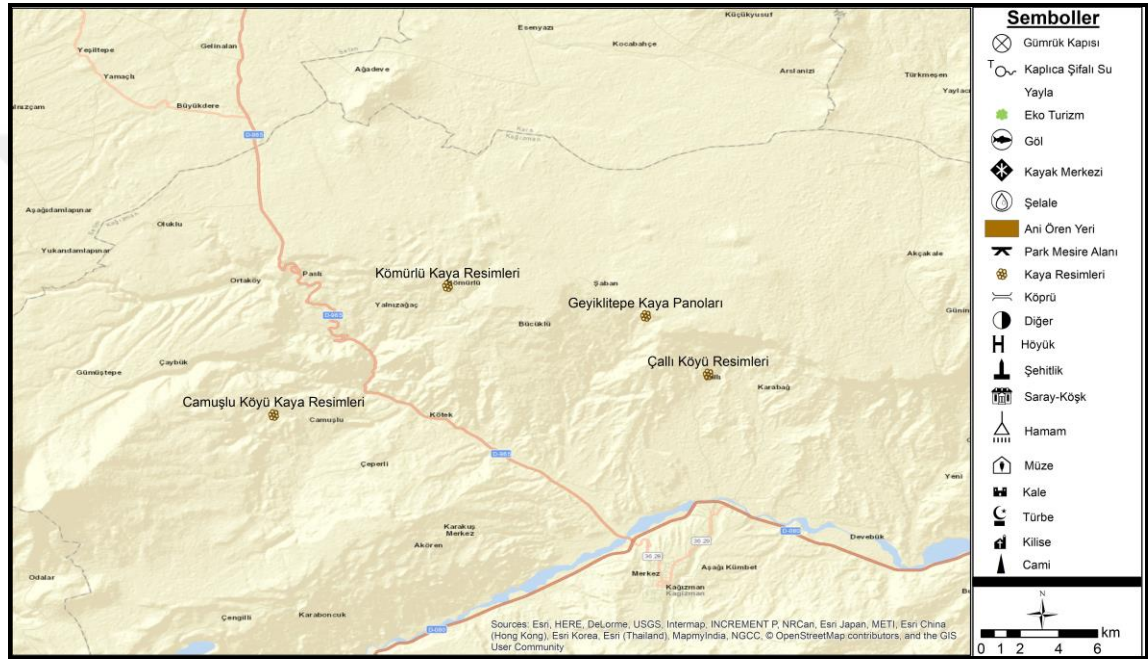
Sürdürülebilirlik açısından değerlendirildiğinde, Kars ili, oldukça yetersiz bir durumdadır. Özellikle Ani Ören Yeri gibi dünya çapında tarihi, kültürel ve turistik değeri yüksek olan bir destinasyonun gerçek anlamda korumaya alınması

⁶²¹ Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, Madde 3, (18 Temmuz 2018).

⁶²² Tahir E. Şahin, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi*, Dikey Yayıncılık, Ankara 2006. s. 30.

gerekmektedir. Ayrıca tanıtım açısından yetersiz olduğu tespit edilen arkeolojik alanların, tanıtımının doğru ve etkili bir biçimde yapılması, özellikle kırsal alanlarda kalkınmayı tetikleyecek önemli unsurlardandır.

Kars ilinde arkeolojik değeri yüksek olan başlıca turistik alanlar; *Ani Harabeleri*, *Koşevenk Ören Yeri*, *Bostanlar Deresi Mağaraları*, *Borluk Vadisi Arkeolojik Sit Alanı*, *Mezra Köyü Höyüğü*, *İncedere Höyüğü*, *Budakveren yerleşmesi*, *Kuyumcular yerleşmesi*, *Camuşlu Köyü kaya resimleri*, *Kömürlü kaya panoları*, *Geyiklitepe kaya panoları*, *Çallı Köyü resimleri*.

Harita 4.7. Kars İlindeki Kaya Resimleri.

Kars ilindeki kaya resimlerinin dağılımını incelendiğinde, resimlerin daha çok Kağızman ilçesi sınırları içerisinde yer aldığı görülmektedir. Kaya resimleri göçebe Türklerin yerleşim alanları ile paralellik göstermektedir (Harita 4.7.).

4.11.1. Ani Ören Yeri (Ani Harabeleri)

Birinci derece arkeolojik sit alanı olarak kabul edilen Ani Ören Yeri, Kars şehrine yaklaşık 46 km. mesafede bulunmaktadır. Ani Ören Yeri, şüphesiz Kars denilince akla ilk gelen turistik mekânlardan birisidir. Eski çağlardan günümüze birçok medeniyetin hâkimiyet alanına giren Ani Şehrinin, bölgede fetih edilmek istenilen yerlerin başında gelmiştir. Söz konusu durumda, birçok medeniyet Ani Şehri'ni fethetmiş ve izler

bırakmıştır. Ani Şehri'nin tarihi kronolojisi incelendiğinde toplamda yirmi altı kez farklı medeniyetler (Tablo 4.2.) tarafından ele geçirilmiştir.

Tablo 4.2. Ani Ören Yeri'nde Hâkimiyet Kurmuş Medeniyetler.

Tarihi Dönem	Hâkim Olan Medeniyet
M.Ö. 5000'den önce	Neolitik Devir
M.Ö. 5000-3000	Kalkolitik Çağ Kalıntıları
M.Ö. 3000-2000	Tunç Çağı Kalıntıları
M.Ö. 1800 - 1200	Demir Çağı Kalıntıları
M.Ö. 2000	Hurriler
M.Ö. 900-700	Urartular
M.Ö. 650	Kimmerler
M.Ö. 650-120	Saka Türkleri
M.Ö. 350-300	Eski Oğuz Boyları
M.S. 430-642	Sasaniler
M.S. 642	Araplar
M.S. 961-1043	Bağrathlı Beyliği
M.S. 1045	Bizans İmparatorluğu
M.S. 1064	Büyük Selçuklu İmparatorluğu
M.S. 1199	Gürcüler
M.S. 1226	Harzemşahlar
M.S. 1239	Moğollar
M.S. 1300 – 1344	İlhanlılar
M.S. 1350	Celayirliler
M.S. 1387-1394	Timurlular
M.S. 1406 – 1467	Karakoyunlular
M.S. 1467 – 1516	Akkoyunlular
M.S. 1516 – 1534	Avşar Türkleri
M.S. 1534	Osmanlı İmparatorluğu
M.S. 1872-1878	Rus İşgali
MS. 1920	Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti

Ani Ören Yeri veya Ani Harabeleri olarak isimlendirilen şehrin batısında Bostanlar Deresi ve bu derenin açtığı dar bir vadi bulunmaktadır. Bostanlar Deresi ise

Türkiye-Ermenistan sınırını oluşturan Arpaçay'ın kollarından biridir. Aynı zamanda şehrin kuzeyinde bulunan ve günümüzde kurumuş durumdaki Tatarcık Deresinin oluşturduğu dar vadi ile üç taraftan etrafı sularla çevrili bir yarımadaı andırmaktadır. Coğrafi şartlar bakımından su kaynaklarına yakın ve güvenli bir mekânda olması, Ani'yi tarih boyunca eşsiz kılan detaylardandır. Ani Şehri'nin bulunduğu alanın ortalama yüksekliği ise 1650 m'dir.

Ani ve çevresinde bulunan en yaşlı formasyon olan Kura Volkanitleri, bahsi geçen dar vadilerin eğimli yamaçlarında, şehrin bulunduğu düzlük alanda ise pliyosen dönemine ait yüzeyler bulunur⁶²³. Morfolojik açıdan değerlendirdiğinde, İç Kale mevki haricinde, önemli sayılabilecek yükseklikler bulunmamaktadır. Ayrıca yapılan gözlemlerde bölgenin toprak karakterini oluşturan kestane rengi topraklarda İran-Turan flora bölgesine ait bozkır formasyonlarının bulunduğu görülmektedir.

Ani Şehri'ni günümüzde önemli yapan özelliklerden en önemlisi, şehrin geçirdiği tarihi süreçtir. Tarih öncesi dönemlerden Osmanlı İmparatorluğu'na kadar stratejik önemi kaybolmayan şehrin, günümüzde turistik anlamda önemi oldukça fazladır. Bahsi geçen dönemlerde her medeniyet kendi kültürünü Ani'de yaşatmaya çalışmış ve bir önceki medeniyetin mirasına saygı duymuştur. Bu durum kiliselerin ve camilerin aynı dönemlerde kullanıldığından ve yakınlıklarından anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 4.72. Ani Ören Yeri'nden Bir Görünüm (30.06.2018).

⁶²³ Cemal Sevindi, *Coğrafya'ya Adanmış Bir Ömür*, "Tarihi Ani Şehri'nin (Kars) Kuruluş ve Gelişim Süreciyle İlgili Coğrafi Bir Analiz", Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2015. s. 574.

Ani Şehri'ne yönelik ilk arkeolojik araştırma niteliğinde olan Ani adlı çalışmaya göre; kazılar sonucunda 15. yy'a ait madeni paraların ve Karakoyunlular Dönemi'ne ait akçelerin bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca kiliselere ait el yazmalarının bulunduğu ancak kilise eşyalarının korunmadığından bahsetmektedir⁶²⁴. Ani Şehri ile alâkalı yapılan diğer araştırmalar neticesinde Kökten tarafından, Ani bölgesinde bulunan el baltası, bölgenin Neolitik dönemden günümüze aktif bir şekilde kullanıldığına açık bir göstergesidir⁶²⁵. Yapılan diğer araştırmalarda ortaya çıkan bulgular ise, Ani Şehri'nin Demir Çağı'ndan izler taşıdığını göstermektedir⁶²⁶. Ani Şehri'nin hâkimiyeti Urartular, İskitler, Persler, Makedonlar, Selevkos, Artaksias, Arşaguni ve Sasaniler'den sonra Ermeni Arsak Hanedanlığı'na geçmiştir. Arsak Hanedanlığı, günümüzdeki birçok Hristiyan eserin başladığı dönem olarak kabul edilebilir.

Öte yandan, kiliseler ve camilerin yanı sıra, Anadolu'daki ilk Zerdüşt tapınağı olan ve üzerinde ateşler yakılan bir Ateşgede bulunmaktadır. Ateşgede tapınağının yapılış tarihi ise 1-4 yy. arasında tarihlendirilmektedir⁶²⁷. Ani'deki çok kültürlülüğün somut bir örneği olan tapınağın bir kısmı daha sonra apsis haline getirilerek Hristiyanlar tarafından şapel olarak kullanılmıştır⁶²⁸.

Tarih öncesi çağlardan günümüze kadar birçok fetihe maruz kalan Ani, kültürlerin bulunduğu kent olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda Ani'de Hristiyan eserlerin ön planda olmasının yanında Müslüman-Türk eserleri de önemli yer tutmaktadır. Örneğin, Ani Şehri'nin 16 Ağustos 1064 yılında Selçuklu Türkleri'nin eline geçmesinden sonra ise Rumlar'ın Ermeni Kiliseleri'ne olan baskı ve zulümleri bitmiş, şehirde bulunan en büyük katedral camiye çevrilmiş (Fethiye Cami) ve fetih tamamlamıştı⁶²⁹. Öte yandan bu dönemde yapılan saray, hamam ve çarşı gibi eserler Türk izlerinin başında gelmektedir. Moğol istilaları sebebiyle yağmalanan ve yıkılan şehirlerin aksine, Ani'yi ele geçiren Moğollar döneminden günümüze birçok eser ayakta kalmıştır⁶³⁰. Ani'yi

⁶²⁴ Nikolay Y. Marr, *Ani*, Gusudarstvennyye Satsialna Ekonomičeskoye İzdatelstvo, Moskova 1934.

⁶²⁵ İbrahim K. Kökten, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri", *Ankara DTCF Dergisi*, 3 (5), 1945, 465-505.

⁶²⁶ Akın Bingöl, "Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmeleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 2011, 20-40.

⁶²⁷ *Ani Kültürel Peyzajı Yönetim Planı*, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s. 41.

⁶²⁸ Hamza Gündoğdu, "Kültürlerin Bulduğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 17, 2006, 51-84.

⁶²⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, San Matbaası, Ankara 1982. s. 44.

⁶³⁰ Mehmet Özmenli, "Çingiz Han'ın Komutanlarının Kars Şüregel'deki Egemenliği", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 2010, 89-99.

ziyaret eden seyyahlardan ilki olan William of Rubruck, Moğollar'ın Ani'ye vali atadığını, kiliselerin ve camilerin faal olduğunu belirtmektedir⁶³¹.

Ani Ören Yeri tarihi ve kültürel açıdan son derece önemli bir mekân olduğundan, korunmasının en üst düzeyde olması gerekmektedir. Ancak Ermenistan, sınırının ötesinden Ani Ören Yeri'ne kadarki alanda, koruma oldukça zayıf olduğu bir gerçektir. Ani Ören Yeri'ne yakın bir yerde olan Ermeni taş ocaklarında patlatılan dinamitler, Ani'de sarsıntılara sebep olmakta ve harabe olan yapılara zarar vermeye devam etmektedir. Bunun yanında şehrin surlarının içinde herhangi bir görevli kişi bulunmamaktadır. Sadece giriş kısmında bulunan görevliler ziyaretçileri denetlemekte yetersiz kalmaktadır.

Özellikle dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan birisi olan harabelerin korunması, konusunda yetkililerin hiçbir etkinliği bulunmamaktadır. Ani Ören Yeri ile komşu olan Ocaklı köyünden başıboş bırakılan hayvanlar Ani'de otlamakta ve yapılara büyük zarar vermektedir. Çitler ile çevrilmiş olan alanlara giren hayvanlar, taşlara kaşınma amacı ile sürtünerek yıkılma tehlikesini artırmaktadır. Bu durum Ani'nin sürdürülebilirliğini büyük tehlike altına sokmaktadır. Ayrıca Ani'nin birçok yerinde bulunan yılan ve akrep gibi birçok yabancı hayvanların uzaklaştırılması ve şehre daha turistik bir görünüm kazandırılması gerekmektedir.

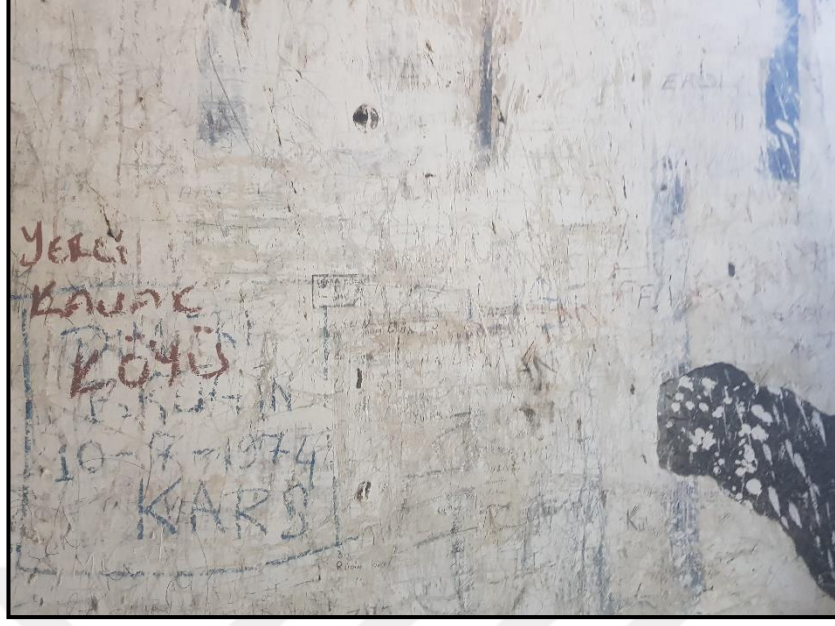
Yapılan saha çalışmalarında göze çarpan diğer bir husus, Ani Ören Yeri'ndeki ulaşım yollarının bakımsızlığıdır. Yaya yollarına biriken sular toprak zeminde çamura neden olmakta ve ulaşımı olumsuz yönde etkilemektedir (Fotoğraf 4.75.). Ziyaretçilerin gezilerini etkileyen diğer bir husus ise, yaya yollarının etrafında bulunan derin çukurlardır. Yaya yollarının yapılması ve etrafının kaplanması Ani'de bulunan bu temel soruna çözüm olabilir. Ayrıca şehrin etrafı derin vadilerle çevrili olduğundan, kapsamlı bir tel örgü sistemi ile kaplanması, oluşabilecek düşmelere önlem olacaktır. Geniş alanlı birçok turistik mekânda olduğu gibi golf arabası tarzı araçlar yaygınlaştırılmalı ve uzman rehberler eşliğinde düzenli turlar düzenlenmelidir. Öte yandan tarihi mekânları bilgilendirici tabelalar yenilenmeli ve etrafa şehrin görüntüsünü bozmayacak şekilde çöp bidonları yerleştirilmelidir.

⁶³¹ Sezai Yazıcı, *Seyyahların Gözünden Ani*, Serka Kalkınma Ajansı, 2017. s. 32.

Fotoğraf 4.73. Ani Ören Yeri'nde Yaya Yollarından Bir Görünüm (30.06.2018).

Ani Ören Yeri'ni ziyaret eden turistlerin bilinçlendirilmesi ve özellikle şehirde bulunan tarihi yapılara zarar vermeleri mutlaka engellenmelidir. Kiliseler ve camiler başta olmak üzere bütün yapıları ziyaretçiler tarafından zarar gören şehrin tadilat görmesi her geçen gün daha da güçleşmektedir. Tigran Honents Kilisesi gibi fresk sayısı fazla olan kiliseler, ziyaretçiler tarafından adeta yok edilmek istenmiştir. Bunun yanında, bölgedeki kuşlar tarafından kilise ve camilere yapılan yuvalara çözümler bulunmalı, böylece oluşan zararın büyümesinin önüne geçilmelidir.

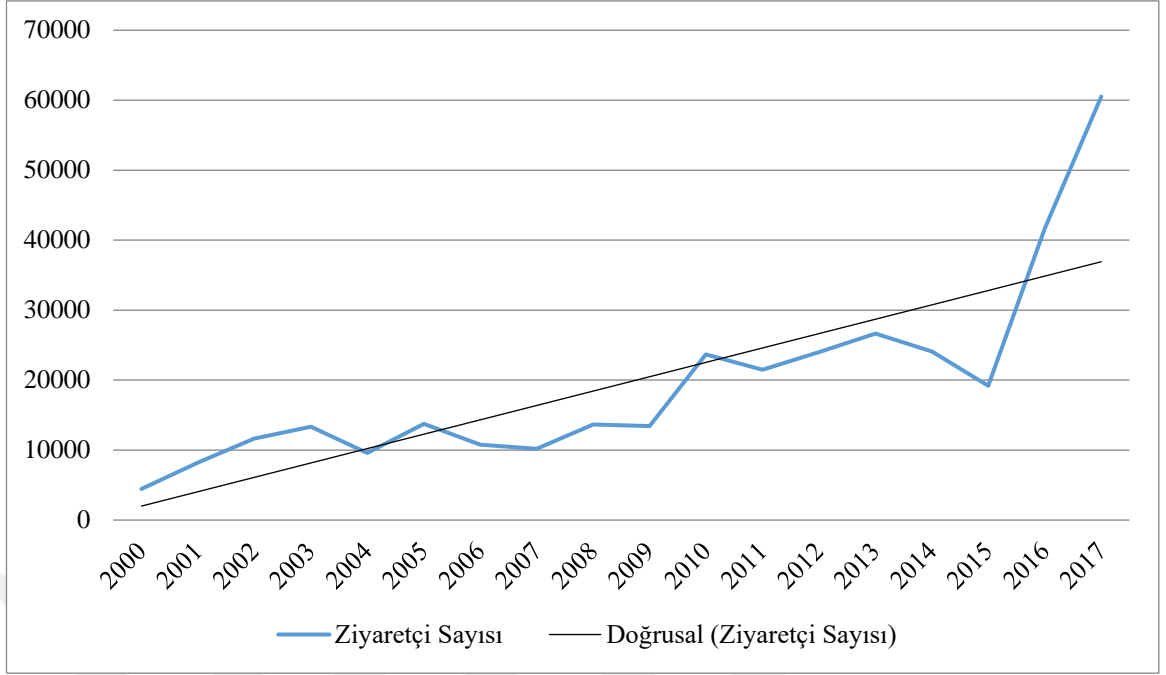
Fotoğraf 4.74. Ani Ören Yeri'nde Bulunan Birçok Mekân Ziyaretçiler Tarafından Tahrip Edilmiştir (30.06.2018).

Müze Kart ile ziyaretçilere geçiş hakkı tanınan Ani Ören Yeri'nde, tek seferlik bilet ücretleri, 2018 yılı itibariyle, 8 ₺'dir. 08:00 ve 19:00 saatleri arasında ziyaretlere açık olan Ani'nin iç kısmında ziyaretçiler için herhangi bir dinlenme ve ihtiyaç giderme alanı bulunmamaktadır. İlk defa gelen ziyaretçiler Ani'yi gezerken su gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. 2018 yılı itibari ile inşaatına başlanılan karşılama merkezinde, sinema, hediyelik eşya dükkânı, tuvaletler, revir, market vb. gibi ihtiyaçlara cevap verilecek bir alan kurulmaktadır.

Tablo 4.3. 2000-2017 Yıllar Arası Ani'yi Ziyaret Eden Yerli, Yabancı ve Toplam Ziyaretçi Sayıları.

Yıl	Yerli Ziyaretçi	Yabancı Ziyaretçi	Toplam Ziyaretçi
2000	1635	2816	4451
2001	3854	4378	8232
2002	3492	8150	11.642
2003	7350	5985	13.335
2004	5460	4110	9570
2005	8870	4890	13.760
2006	6215	4555	10.770
2007	4821	5347	10.168
2008	5259	8402	13.661
2009	7520	5920	13.440
2010	11,005	12.654	23.659
2011	9256	12.204	21.460
2012	13,258	10.736	23.994
2013	13,410	13.220	26.630
2014	13,274	10.832	24.106
2015	15,664	3511	19.175
2016	39,280	2402	41.682
2017	58,185	2340	60.525
Toplam	227.808	122.452	350.260

Kaynak: Kars Müze Müdürlüğü.

Şekil 4.2. 2000-2017 Yıllar Arası Ani'yi Ziyaret Eden Toplam Ziyaretçi Sayıları.

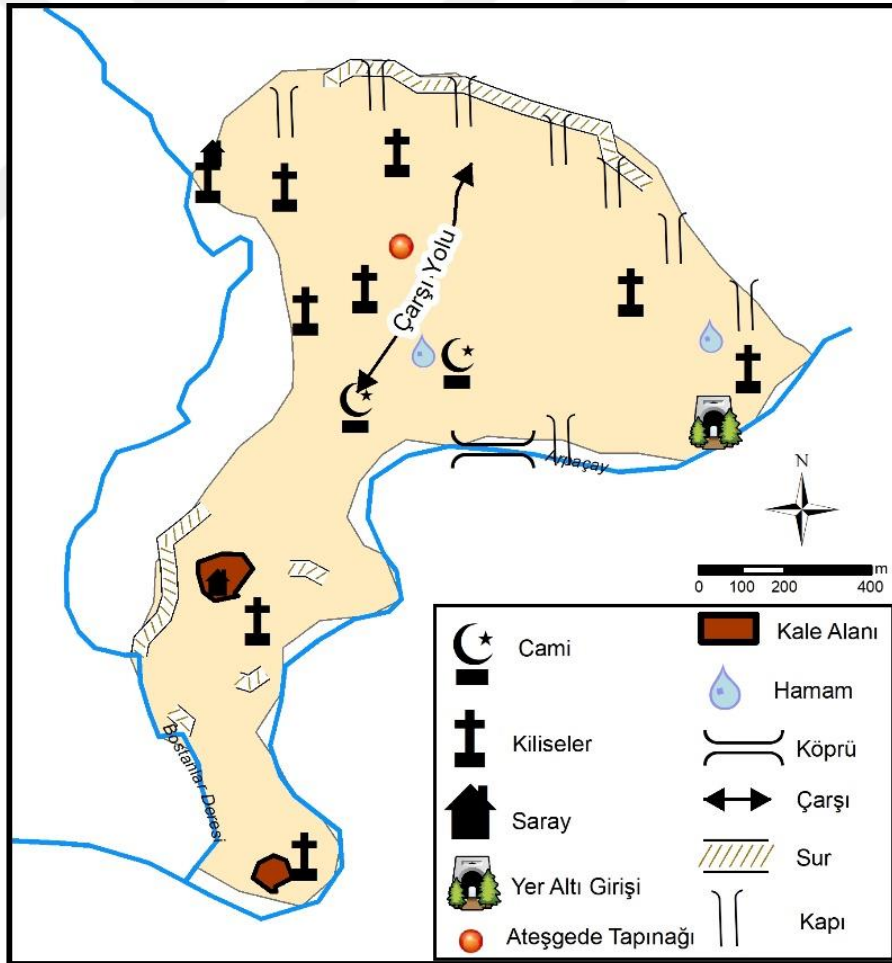
Ziyaretçi sayıları incelendiğinde, şimdiye kadar toplamda 350.260 kişinin ziyaret ettiği Ani'de, genel bir artış söz konusudur. Ancak Kars Müzesi istatistiklerinde olduğu gibi Ani Ören Yeri'nde de, daha önce bahsedildiği üzere, ülke içinde yaşanan olumsuzluklar ziyaretçi sayısının düşmesinde etkili olmuştur.

Sürdürülebilir turizm kapsamında incelenmesi gereken Ani Ören Yeri'nin, taşıma kapasitesi belirlenmeli ve ziyaretçi sayısı kontrol altında tutulmalıdır. Veriler ışığında zaman zaman yabancı ziyaretçi sayısının yerli ziyaretçi sayısını geçtiği de görülmektedir. Ancak 2015 yılı itibariyle azalan yabancı ziyaretçi sayılarının bir an önce gözden geçirilmesi ve gelecek için tanıtılması büyük önem taşımaktadır. 2017 yılı itibariyle en çok yerli ziyaretçi sayısına ulaşan Ani'de, 2340 kişi ile yabancı ziyaretçiler en aza inmiştir (Tablo 4.3.).

Fotoğraf 4.75. Ani Ören Yeri'nde Bulunan Tarihi Çarşıdan Bir Görünüm (30.06.2018).

Harita 4.8. Ani Ören Yeri'ndeki Tarihi Alanların Dağılışı.

Ani Ören Yerindeki tarihi alanların dağılımı incelendiğinde, iç kale haricindeki mekânların rasgele dağılımı gözlemlenmektedir. Genel anlamda herhangi bir dini yoğunlaşmanın görülmediği alanda iç kale bölgenin en stratejik tepesine konumlandırılmıştır. Böylece kente gelebilecek saldırıların dar bir alana sıkıştırılmasının amaçlandığı düşünülmektedir (Harita 4.8.).

4.11.2. Koşevenk Ören Yeri

Birinci derece arkeolojik sit alanı olarak kabul edilen Koşevenk Ören Yeri, Kars şehrine yaklaşık 50 km. mesafede bulunmaktadır. Horomos Manastırı'nın yaklaşık 40 metre doğusunda bulunan ören yeri birinci derece askeri yasak bölgede bulunmaktadır ve etrafı bataklıklarla çevrilidir. Ancak büyük bir potansiyel taşıyan ören yerinin etrafında mayınlı bölgeler olduğu bilinmektedir.

Ören yerinde M.S. 9. yy'da yapılmış üç büyük kilise ve Bargat Kraliyet mezarlığı bulunmaktadır⁶³². Ayrıca ören yerini çevreleyen ancak ulaşımı mümkün olmayan birçok mağara bulunmaktadır. Bu mağaralar incelendiğinde Ani Ören Yeri'nin güneyinde bulunan mağaralar ile benzerlik gösterdiği göze çapmaktadır. Ören yerinin güneydoğu kısmında ise bir adet yıkılmış köprü bulunmaktadır.

Ören yerine giden yollar Horomos Manastırı'na giden yollar ile aynıdır ve kiliseleri çevreleyen bataklıklar sebebiyle ulaşımı mümkün değildir. Horomos Manastırı ile birlikte Ortaçağ Ermeni Mimarisi örnekleri barındıran ören yerinin turizme açılması ve araştırmacılar tarafından kazı işlemlerine tabi tutulması gerekmektedir. Öncelikle ören yerinde bulunan sur ve ev kalıntılarının incelenmesi ve defnecilerin yağmasından kurtarılması gerekmektedir.

⁶³² Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 18.

Fotoğraf 4.76. Koşevenk Ören Yeri'nden Bir Görünüm (30.06.2018).

Bölgedeki tarihi kalıntıların 40 m. batısında bulunan Zafer Takı⁶³³, günümüze iki harabe parça halinde kalmıştır. Zafer Takının eski resimleri incelendiğinde iki adet kulesinin ve ortasında giriş kapısının olduğu görülmektedir (Fotoğraf 4.79.).

Fotoğraf 4.77. Koşevenk Ören Yeri'nin Batısında Bulunan Zafer Tak'ından Bir Görünüm (30.06.2018).

⁶³³ Resmigeçitlerde kullanılan süslü kemer.

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Köşevenk Ören Yeri'nin koruma altına alınıp, çevre düzenlemesi yapılarak, çevresinde bulunan diğer alanlar ile birlikte, kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak turizme açılması ve tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.11.3. Bostanlar Deresi Mağaraları

Kars şehrine 46 km. mesafede Ani Ören Yeri'nin güneyinde bulunan mağaralar volkanik tüf malzemenin oyulması ile yapılmıştır. Arpaçay'ın kollarından olan Bostanlar Deresi Ani Ören Yeri ile mağaralar arasında dar bir vadi açtığı görülmektedir. Mağaraların iç kısımlarında bulunan küçük kare raflarda Ruslar'ın işgal yıllarında posta güvercini yetiştirdiği bilinmektedir⁶³⁴. Bu mağaraların ev ve ahır gibi amaçlarla kullanıldığı tahmin edilmektedir. Mağaraların diğer bir özelliği ise, Ani'de bulunan gizli konumdaki, uzunluğu 90 m. olan mağaraların çıkış kapısı olmasıdır⁶³⁵ (Fotoğraf 4.80.).

Fotoğraf 4.78. Ani Ören Yeri'nden Bostanlar Deresi Mağaraları Görünümü
(30.06.2018).

Kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Bostanlar Deresi Mağaraları'nın koruma altına alınıp, çevre düzenlemesi yapılarak,

⁶³⁴ Hamza Gündoğdu, *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006. s. 267.

⁶³⁵ Sezai Yazıcı, "I. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu", [Bildiri], *Ani'nin Yer Altı Sırları*, 129-141, Kafkas Üniversitesi, Kars 2014.

Kars'ta bulunan diğer alanlar ile birlikte, kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak turizme açılması ve tanıtım faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.11.4. Borluk Vadisi Arkeolojik Sit Alanı

Kars şehrine 10 km. mesafede Azat köyü'nün güneydoğusunda bulunan 2 km. uzunluğundaki akarsu vadisinde çeşitli panolar bulunmuştur. Panolara kazınan ve Kağızman'da bulunan panolara benzer av resimlerinin M.Ö. 7000 ile 5500 yılları arasında yapıldığı tahmin edilmektedir⁶³⁶. Panolarda genellikle insan, keçi, koyun, sığır, domuz ve geyik gibi hayvanların yanı sıra, kervan resimleri ve süvari motifleri bulunmaktadır. Ayrıca daha önce yapılan çalışmalarda, geyik motiflerinin yanında, kızıl geyik boynuzunun bulunması, bölgede M.Ö. 3000 yıllarında, geyiklerin yaşadığı görülmektedir⁶³⁷.

Vadi günümüz Kars şehrinin güney batısında bulunmakta ve en yakın arkeolojik alanların başında gelmektedir. Ancak vadide herhangi bir yönlendirici işaret bulunmamakla birlikte, bilgilendirici tabelalardaki yazılar silinmeye yüz tutmuştur. Vadi ile alakalı eğitimlerin köylülere verilmesi sureti ile turizme açılması ve panoların olduğu yerlere yönlendirici tabelalar da konulması turizme katkı sağlayacaktır (Fotoğraf 4.81.).

⁶³⁶ Oktay Belli, *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006. s. 171.

⁶³⁷ Ayhan Yardımcı ve Emine Gizlenci, "Kaya Resimleri Örneğinde Borluk Vadisi Ekolojisinin Yansıması: Bir Eski Çağ Kesiti", *Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 9 (2), 2016, 52-60.

Fotoğraf 4.79. Borluk Vadisi'nden Bir Görünüm (27.06.2018).

Arkeo turizm kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Borluk Vadisi'nin koruma altına alınıp, çevre düzenlemesi yapılarak, Kars'ta bulunan diğer alanlar ile birlikte, kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak turizme açılması ve arkeolojik faaliyetlere dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.11.5. Mezra Köyü Höyüğü

Kars şehrine 13 km. mesafede bulunan Mezra köyünün güneydoğusunda yer alan höyükte birçok seramik parçaları ve mimari kalıntılar mevcuttur⁶³⁸. Höyükte defineciler tarafından yer yer açılan çukurlar bulunmaktadır (Fotoğraf 4.82.).

⁶³⁸ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s.76.

Fotoğraf 4.80. Mezra Köyü Höyüğü'nden Bir Görünüm (26.06.2018).

Arkeo turizm kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Mezra Köyü Höyüğü'nün koruma altına alınıp, çevre düzenlemesi yapılarak, Kars'ta bulunan diğer alanlar ile birlikte, kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak turizme açılması ve arkeolojik faaliyetlere dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.11.6. İncedere Köyü Höyüğü

Höyük, Kars şehrine 53 km. mesafede, İncedere köyünün batısında sarp kayalıklardan oluşan tepede bulunmaktadır. Höyükte 1.5 m. kalınlığında kültür tabakası ve içerisinde şekilsiz Ortaçağ ve Selçuklu keramikleri bulunmuştur⁶³⁹ (Fotoğraf 4.83.).

⁶³⁹ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 251.

Fotoğraf 4.81. İncedere Köyü Höyüğü'nden Bir Görünüm (29.06.2018).

4.11.7. Budakveren Yerleşmesi

Budakveren Yerleşmesi, Kars şehrine 68 km. mesafede Kağızman ilçesine bağlı Kozlu köyünde bulunmaktadır. Günümüzde tarım arazisi olarak kullanılan sahada, Erken Demir, İlk Tunç, Orta Demir ve Orta Çağ dönemlerine ait mezarlar ve oval planlı mekânlar bulunmaktadır⁶⁴⁰.

4.11.8. Kuyumcular Yerleşmesi

Kuyumcular yerleşmesi, Kars şehrine 68 km. mesafede Kağızman ilçesine bağlı Kozlu köyünde bulunmaktadır. Bölgede herhangi bir mimari özelliği bulunmayan, taşların rastgele bir şekilde üst üste dizilmesi sonucu yapılan oval planlı ve iç içe geçen yapılar bulunmaktadır⁶⁴¹. Ayrıca Kozlu köyünde Kuyumcular yerleşmesinin güneydoğusunda iki adet sulama göleti bulunmaktadır.

⁶⁴⁰ Alpaslan Ceylan, "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 2008, 73-92.

⁶⁴¹ Ceylan, 73-92.

4.11.9. Camuşlu Köyü Kaya Resimleri

Kağızman ilçesine bağlı Camuşlu köyü kırsalında bulunan kaya resimleri, Kars şehrine 64 km. mesafede bulunmaktadır. Köy ve çevresi Yontma Taş Çağı'nın (Paleolitik) üst evresinden izler taşımaktadır⁶⁴².

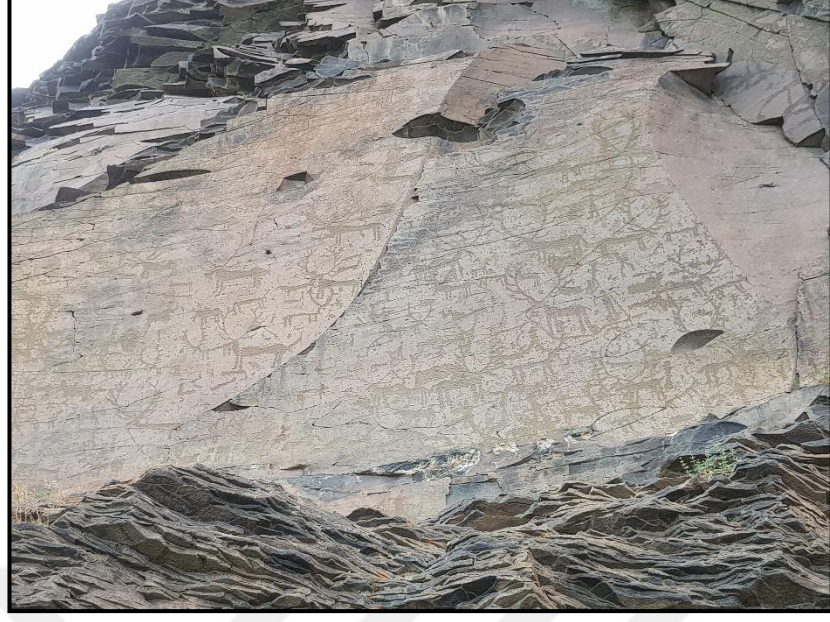
İki panonun bulunduğu doğal ortam incelendiğinde, bu alanın daha öncesinde bir mağara olduğu anlaşılmıştır. Cürüflü ve zayıf volkanik karakterli yapının fiziksel etmenler sonucunda zayıfladığı görülmektedir. Bu şekildeki bir arazide bulunan bu resimlerin korumaya alınması gerekmektedir. Figürler mağara duvarına kazınarak işlenmiştir (Fotoğraf 4.84.).

Orta Asya Türkleri'nde görülen resimlerinin benzer örneklerini barındıran resimlerde, yüze yakın geyik motifi bulunmaktadır. Geyik motifleri ile birlikte kollarını açmış insan figürlerinin bulunduğu görülür. Ayrıca yer yer dağ keçileri motifleri de bulunan panolarda, güneş kültü de (tapınma sembolü) bulunmaktadır. Güneş kültü sembolü bilindiği üzere Türk göçebe topluluklarında görülmektedir ve kutsallığı bulunmaktadır⁶⁴³.

Kaya resimlerine giden yolların olmayışı, yönlendirici tabelaların zamanla kaybolması, resimlerin olduğu yerde yırtıcı hayvanların varlığı gibi birçok sorunu bulunan bu arkeolojik turizm alanının, bir an önce tanıtımının yapılması ve bahsedilen sorunlarının düzeltilmesi gerekmektedir. Ayrıca yöre halkının bu turistik alanla alakalı bilgilendirilmesi, bölgeye gelen turistler açısından kolaylaştırıcı bir etmen olacaktır.

⁶⁴² Haşim Karpuz, "Camuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri", *Bilim ve Teknik*, 112, 1977, 1-5.

⁶⁴³ İbrahim Çeşmeli, "Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültürler, Ritüeller İle İkonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar)", *Art-Sanat Dergisi*, 0 (3), 2015, 47-96.

Fotoğraf 4.82. Camuşlu Köyü Kaya Panoları'ndan Bir Görünüm (25.06.2018).

Arkeo turizm kapsamında değerlendirilebilecek bir merkez olan Camuşlu köyü kaya panolarının koruma altına alınıp, çevre düzenlemesi yapılarak, Kars'ta bulunan diğer alanlar ile birlikte, kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak turizme açılması ve arkeolojik faaliyetlere dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.11.10. Kömürlü Kaya Panoları

Kağızman ilçesine bağlı Kömürlü köyü kırsalında bulunan kaya panoları, Kars şehrine 53 km. mesafede bulunmaktadır. Yaklaşık yetmiş figür bulunan panolarda, dağ keçisi, at, tilki ve kuş gibi hayvan motifleri yer alır⁶⁴⁴.

4.11.11. Geyiklitepe Kaya Panoları

Kağızman ilçesine bağlı Şaban köyü kırsalında bulunan kaya panoları, Kars şehrine 50 km. mesafede bulunmaktadır. Panolarda bulunan geyik motiflerinden dolayı Geyikli Tepe olarak anılmıştır. Fiziki coğrafya faktörlerinden olumsuz şekilde etkilenen panolar, kırılıp dökülmektedir.

Ceylan'ın yaptığı araştırmalarda, diğer bölgelerdeki panolarda görüldüğü gibi geyik, dağ keçisi, köpek gibi hayvan figürlerinin yanında, avcılarının hazırladığı tuzak sahneleri ve hayat ağacı bulunur. Ayrıca Runik harfler ile yazılan yazılarda, hastalıklar

⁶⁴⁴ Alpaslan Ceylan, "Taştaki Türkleri Okumak", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, 6 (34), 2015, 9-52.

ve beslenme ihtiyaçları için dualar yazılmıştır⁶⁴⁵. Runik harfler ve hayat ağacı motiflerinin varlığının ise Anadolu'ya gelen ilk Türk Boyları'nın eserleri olduğu düşünülmektedir⁶⁴⁶.

4.11.12. Çallı Köyü Resimleri

Kağızman ilçesine bağlı Çallı köyü kırsalında bulunan kaya resimleri, Kars şehrine 84 km. mesafede bulunmaktadır. İki pano bulunan yörede, avlanma sahneleri ve bazı hayvan türleri işlenmiştir. Çizilen resimlerin Neolitik Çağ'ın başlangıcında yapıldığı tahmin edilmektedir⁶⁴⁷.

4.12. DİĞER KÜLTÜREL ÇEKİCİLİKLER

Birçok maddi kültür ögesinin yanında, çeşitli medeniyetlerden kalan ve şehrin adeta bir simgesi haline gelmiş birçok öge bulunmaktadır. Yemek kültüründen halk oyunlarına kadar geniş kültürel çeşitliliği bulunan Kars'ta turistler diğer kültürel çekiciliklerin farkındadır ve bu çekiciliklere yönelik birçok faaliyetlerde bulunmaktadır.

4.12.1. Gastronomi Kültürü

Eski Çağlar'dan günümüze birçok medeniyete ev sahipliği yapan Kars ili kültürel miras açısından birçok konuda zenginliğe sahiptir. Bahsi geçen bu zenginliğin yanında yine birçok medeniyetten günümüze kadar gelen ve bölgenin coğrafi koşullarından da yakından etkilenen birçok özelliği bulunmaktadır. Tarihsel süreçten günümüze; *geleneksel mimari, dinsel motifler, yerleşme, arazi kullanımı, kılık kıyafet tarzı, el sanatları, yemekler, müzik, güzel sanatlarla ilgili eserler hem kültürel coğrafi görünümün bir parçası hem de coğrafya-kültür ve turizmin odak noktasıdır*⁶⁴⁸.

Gastro turizm tabiri ile değerlendirilen yemek kültürü, genel anlamda yemek yeme faaliyeti için yapılan seyahatler olarak tanımlanabilir. Turizm tanımlarında da yer verilen gastronomi kültürü, turistler tarafından özellikle ciddiye alınmaktadır. Dolayısı ile bu turizm alt kategorisi gıda ile doğrudan alakalı düzeydedir. Buna göre;

⁶⁴⁵ Alpaslan Ceylan, "Taştaki Türkleri Okumak", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, 6 (34), 2015, 9-52.

⁶⁴⁶ Alpaslan Ceylan, "Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (39), 2007, 103-117.

⁶⁴⁷ Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği, Kars 2009. s. 265.

⁶⁴⁸ Gözde Emekli, "Coğrafya, Kültür, Turizm: Kültürel Turizm", *Ege Coğrafya Dergisi*, 15, 2006, 51-59.

*gıda turizmi, yerel yiyecek ve içeceklerin seyahatin tamamı veya bir kısmı için ana motivasyon faktörlerini oluşturan destinasyonlara yapılan seyahatleri ifade eder*⁶⁴⁹.

Türk Mutfağı'nın dünyaca ünlü olması, ülkemizi birçok turistin ziyaret etmesine sebep olmuştur. Ancak Kars ili, diğer illere kıyasla, bu potansiyelden mahrum kalmıştır. Kaz eti gibi fazla bilinmeyen ancak merak edilen bir lezzet en etkili bir şekilde sosyal medyanın doğru bir şekilde kullanımı ile tanıtılabilir. Gravyer ve kaşar peynirleri de aynı şekilde, sosyal medya başta olmak üzere birçok platformda bir Kars markası hâline geldikten sonra dünyaya mal olabilir. Küreselleşme elemanlarının etkin ve doğru kullanımı, bir ürünün markalaşması yolunda, coğrafi işaretin veya patentin alınması gibi konulardan daha etkili olduğu öngörülmektedir.

Kars ilinde yemek kültürü çevre coğrafyalardan etkilenmiş olup, turistlere yönelik birçok çekicilik barındırmaktadır. Kars yöresine ait başlıca yemekler; kaz eti, kaşar, gravyer peyniri, mantı, Kars ketesi, erişte pilavı, ayran aşısı, hokkiri, evelik çorbası, patatesli erişte, haşıl, hörre, umaç helvası ve hasudadır.

Kars Kazı: Kars mutfağı denildiğinde akla ilk gelen yemeklerden birisi olan kaz, Kars'ın komşu illerinin de mutfak kültürlerine girmiştir. Geleneksel yöntem ile pişirilen kaz etinin, kış ayı başlangıcında, özellikle mevsimin ilk kar yağışı olduğu zaman kesim işlemine başlanılmaktadır. Temizleme işleminden sonra, tuz ile kaplanarak, kazlar istiflenir. Bir haftalık tuzlama işleminden sonra, güneş gören bir yerde kurutulmaktadır. Bu süreçlerden sonra ise pişirilmeye hazır hale gelen kaz eti, tandırın üst kısmında ayaklarından asılarak kızartılırken, alt kısmına bırakılan bulgur pilavı ise kazın damlayan yağlarını tutmaktadır. Pişirilme süreci ise iki-üç saat sürmektedir. Bulgur pilavının üzerinde veya arasına koyularak servis edilir (Fotoğraf 4.85.). Kaz etinin tuzlanıp kurutulması işlemi, Kafkasya mutfak kültüründe yaygın olarak kullanılan bir adettir⁶⁵⁰.

Kars şehrinde birçok restoranda bulunan porsiyon fiyatı satıldığı restoranlara göre değişen kaz eti turistler tarafından merak edilen lezzetler arasında bulunmaktadır. Kars'a bağlı ilçelerde ise kaz etini satan herhangi bir restorana rastlanmamıştır. Ancak

⁶⁴⁹ Helena A. Williams, Robert Williams and Maktoba Omar, "Gastro-Tourism As Destination Branding In Emerging Markets, [Gelişmekte Olan Pazarlarda Hedef Marka Olarak Gastro-Turizm], *International Journal of Leisure and Tourism Marketing*, 4 (1), 2014, 1-18.

⁶⁵⁰ Oktay Belli, [Ed.], "Kafkasya'nın Damak Tadı: Kars Bölgesi'nin Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri", *Kars 2. Kent Kurultayı Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*, Kars Belediyesi Kültür Yayınları Nr. 21, İstanbul 2007. s. 357.

Kars'a bağlı bütün köylerde kaz yetiştiriciliği mevcuttur. Diğer kümes hayvanlarının aksine sert kış koşullarına oldukça dayanıklı bir hayvan olan kaz, bölge insanı tarafından kolayca yetiştirilir.

Kaz eti satışı yapan restoranların başlıca sorunlarından birisi olan, kaz etinin toptancılarda bulunmayışı, işletme sahipleri tarafından dile getirilmektedir. Dolayısı ile restoran sahipleri kaz etini direkt olarak üreticiden temin etmektedir. Bu durumun diğer bir avantajı ise, arada aracı olmadan satışı yapılması ve kaz eti fiyatlarının artmamasıdır. Ancak entegre tesislerde üretilecek olan kaz eti, tüm Türkiye'ye yayılacak ve Kars ekonomisine büyük katkılar sağlayacaktır. Böylece Kars'ın hayvancılığa dayalı sanayisi gelişerek göçün önüne geçilmesinde büyük bir potansiyel değerlendirilecektir.

Küreselleşmenin iletişim alanında en önemli etkenlerinden birisi olan sosyal medya, Kars şehrindeki işletmelerden birisi olan Kaz Evi restoranı tarafından oldukça etkin bir şekilde kullanılmaktadır⁶⁵¹. Kars'taki turistik potansiyel ile sosyal medyayı etkin ve doğru bir şekilde kullanan girişimci ödüllü⁶⁵² Kaz Evi restoranı Kars'a gelen turistlerin ilk tercihi olmaktadır. Diğer işletmeciler için bir örnek olan işletme, Kars ve değerlerinin tanıtımında, devlet kurumlarından daha etkin bir konumdadır. Kaz Evi işletmecilerinin girişimcilik örneği sayesinde, Kars ilinde bulunan birçok kadının işletme sahibi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca işletme sahibinin bu başarısı sayesinde UNESCO'da öyküsü yayınlanmıřtır⁶⁵³.

⁶⁵¹ Nuran Hanım ve İşletmesi, (7 Temmuz 2018), https://www.instagram.com/kars_kaz_evi/

⁶⁵² Türkiye'nin Yöresinde Fark Yaratan Kadın Girişimcisi, (7 Temmuz 2018), <https://www.kadingirisimciyarismasi.com/nuran-ozyilmaz.aspx>

⁶⁵³ I Am One Of The First Businesswomen in Kars!, (7 Temmuz 2018), http://www.unesco.org/new/en/member-states/single-view/news/i_am_one_of_the_first_businesswomen_in_kars_a_mdg_fund_in_t/

Fotoğraf 4.83. Kaz Etinin Servis Edilme Şekli (01.11.2018).

Kars Kaşarı: Kars ismi ile markalaşmış kaşar peyniri, çoğunlukla meralarda otlayan ineklerden toplanan sütlerden üretilmektedir. Sütler mayalandıktan sonra teleme peynir (beyaz) haline getirilir. Teleme peynirler daha sonra doğranarak tuzlu suda haşlanır. Peynir suda haşlandıktan sonra beş dakika yoğrularak belli bir kıvama getirilir. Taze kaşar yapımı için 24 saat beklenirken, eski kaşar yapımı için bekleme süresi en az dört ay ve bir yıl arasındadır. Tüketici talebinin fazla olduğu zamanlarda, üreticiler kaşarlarını daha fazla bekletmeyerek satmaktadırlar.

Kaşar için saklama koşulları oldukça özeldir. 15-18° C sıcaklık arasında ve kuzey rüzgârlarını alacak bir şekilde depolarda bekletilen kaşarlar, belirli perodlarda ters çevrilmektedirler. Son aşamalarda ise kaşarın bekletildiği depoların sıcaklığı 4° C'ye kadar düşürülmektedir. 1 kg kaşar peyniri için yaklaşık 10 kg süt harcanan yeni kaşar peynirinin fiyatı, satıldığı yerlere göre değişmektedir.

Kars kaşarının organize sanayi bölgesinde olmak üzere birçok üretim merkezi bulunmaktadır. İnternet sitelerini de aktif olarak kullanan üreticiler, Türkiye'nin çeşitli illerinden siparişler almaktadır. Ancak yaz aylarındaki yüksek sıcaklar sebebiyle, kaşarın bozulma ihtimaline karşı, kargolanması tercih edilmemektedir.

Kars şehrinde birçok yerde satılan kaşar peyniri, yoğunluklu olarak Halitpaşa iş hanında satılmaktadır. Satış yapan birçok işletme küçük ölçeklidir. Gerek kamu gerekse özel girişimler ile markalaşması gereken Kars kaşarının Türkiye çapında gördüğü ilgi

azdır. İlgi görmesi açısından yerli ve yabancı gurmelerin Kars iline davet edilmesi, Kars kaşarının markalaşması açısından önemli bir adım olacaktır.

Dünyaca ünlenmesi gereken Kars kaşarının, markalaşma, kalite standartının yakalanmaması, modern pazarlama tekniklerinin kullanılmaması ve ihracat yapılamama gibi sorunları bulunmaktadır⁶⁵⁴. Kış aylarında süt veriminin düşmesi üretim merkezlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Ayrıca kaşar üretiminin babadan görme gibi eski usuller ile gerçekleştirilmesi ve bazı işletmecilerin hijyen koşullarına uymaması gibi sebepler, kaşar peynirinde farklılıklara sebep olmaktadır⁶⁵⁵.

Fotoğraf 4.84. Kars Kaşarının Depolanma Alanından Bir Görünüm (29.06.2018).

Gravyer Peyniri: Bakır kazanlara dökülen sütün saatler boyunca özel araçlar ile karıştırılarak parçalanmış gravyer peyniri, sonraki aşamada 60° C sıcaklıkta pişirilir. Pişirme aşaması bittikten sonra kalıplara dökülen parçalanmış süt, 24 saat boyunca preslerde tutulmaktadır. Bu sürecin ardından bir haftalık tuz havuzunda bekletilen peynir, 20 gün sıcak depoda ve 4-5 ay boyunca soğuk depolarda olgunlaştırılır.

Olgunlaştırma sürecinde ise peynirin içerisinde bulunan probiyotik bakterilerin peyniri yemesinden dolayı, fire adı verilen delikler ve gözenekler oluşur. Oldukça uzun

⁶⁵⁴ Levent Gelibolu, “Kars Kaşar Peyniri İşletmelerinin Pazarlama Sorunları ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Alan Araştırması”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23 (3), 2009, 151-165.

⁶⁵⁵ Pınar Demir ve Sadi Aral, “Kars İli Süt Sanayi İşletmelerinde Üretim ve Sanayi Entegrasyonunun Ekonomik ve Sosyal Analizi”, *Kafkas Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 16 (4), 2010, 585-592.

süren bu sürecin toplam süresi yaklaşık 4-5 aydır. Ayrıca 18 kilo süttten bir kilo gravyer üretilmektedir. Gravyer peynirinin kg fiyatı satıldığı yere göre değişmektedir.

Gravyer peynirinin kalitesi konusunda üreticiden üreticiye farklılıklar bulunmaktadır. Çiğ süt ile başlayan bir üretim sürecinin olması, olgunlaştırma süreçlerinin farklılığı, saklanma koşullarının farklılığı, hijyen kurallarının belirli bir standartı olmamasından dolayı üreticiler arasında birçok farklılık bulunmaktadır⁶⁵⁶. Bu farklılıklar gravyer peynirinin lezzetine de etki etmektedir.

Kars ilinde halk arasında en meşhur üretim yeri olarak kabul edilen Boğatepe köyünde birçok peynir üretim tesisi bulunmaktadır. Boğatepe köyünü bu denli özel kılan diğer bir husus ise Türkiye’de ilk gravyer peynirinin üretildiği yer olmasıdır. 1877-1878 yılları arasında Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Kars ve yöresi Ruslar’ın eline geçmiş ve ardından Ruslar Kars’a (bugün hâlâ Kars’ta yaşayan) muhalif Malakanları yerleştirmişlerdi. Malakanlar’ın Kars’a yerleştirilme nedeni ise; Ruslar’ın Hristiyanlığı kabul etmesi sonucunda uyguladıkları kilise baskısından dolayı, ayrı bir mezhep oluşturarak baskıcı Rus Mezhebi’ni kabul etmediklerinden dolayıdır⁶⁵⁷. Aynı zamanda bu dönemde Malakanlar ile getirilen büyükbaş hayvanlarda, yerli ırklara göre daha fazla süt verimi alınmaktaydı, ancak damızlık olarak değerlendirilmeyen bu hayvanların soyları tükendi⁶⁵⁸.

Kars’ın İsviçre’nin coğrafi şartlarına benzerliği sebebiyle, Ruslar tarafından davet edilen İsviçreli gravyer peynir üreticisi David Moser, Malakanlar’ın ürettiği sütler ile gravyer peyniri üretmişlerdir. Günümüzde Boğatepe köyünde peynir müzesi bulunmaktadır. Müzede geçmiş yıllarda peynir üretiminde kullanılan kalıplar, süt testileri, tartılar vb. gibi aletler sergilenmektedir. Kırsal kalkınma açısından önemli örnekler barındıran Boğatepe köyü, tersine göçü başlatmasından dolayı, Kars’ta girişimcilik yönü ve katma değeri yüksek olan bir ekonominin varlığından söz ettirmektedir⁶⁵⁹. Özellikle 1999 yılı sonrasında durma noktasına gelen peynir üretimi,

⁶⁵⁶ Şükrü Topuk, *Kars Gravyer Peynirlerinin Kalitelerinin Araştırılması*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Kars 2014. s. 37.

⁶⁵⁷ Bayram Akça ve Sinan Kıyanç, “Malakanlar’ın Anadolu’daki İzleri”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 18 (39), 2017, 22-43.

⁶⁵⁸ Arzu Boy, “Çarlık Rusya Yönetiminde Kars’ta Tarım ve Hayvancılık”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 12, 2017, 417-434.

⁶⁵⁹ Kenan Arınç, “Boğatepe Köyü’nde Gravyer Peyniri Üretimi ve Sürdürülebilir Gelişme Bakımından Önemi (Kars/Türkiye)”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 70, 2018, 7-18.

girişimcilerin öncülüğünde yeniden canlandırılarak⁶⁶⁰ kendi bölgesinde başarılı örnekler oluşturmuştur.

Fotoğraf 4.85. Gravyer Peynirinin Üretiminden Bir Görünüm (29.06.2018).

Kars Ketesi: Tercihe göre tatlı veya tuzlu olarak yapılan Kars Ketesi, hamuru tutulduktan sonra, iç malzemesi konulur. İç malzemesi ise yaklaşık bir saat süren el emeğinden sonra hazırlanmaktadır. Kete şekli verildikten sonra ise üzerine yumurta sürülerek fırına konulur. Çoğunlukla Kars şehrinde ticari amaçla üretilen kete, genellikle girişimci kadınlar tarafından satılmaktadır.

⁶⁶⁰ Evren Atış ve şaban Çelikoğlu, "TCK 75. Kuruluş Yılı Uluslararası Kongresi", [Bildiri], *Boğatepe Köyünde Geleneksel Kars Gravyer ve Kaşar Peyniri Üretiminin Yöre Ekonomisi ve Tanıtımına Katkısı*, (310-324), Ankara Üniversitesi, Ankara 2017.

Fotoğraf 4.86. Tatlı ve Tuzlu Kars Keteleri (29.06.2018).

Umaç Helvası: Un ve süt karıştırılarak yağda kavrulur. Yağda kavurma işlemi devam ederken bir miktar daha un eklenir. Karışım kızarmış bir renk alıncaya kadar bu işlem devam eder. Üzerine şerbet döküldükten sonra, servis edilir.

4.12.2. Halk Oyunları

Türk Kültürü'nün önemli elemanlarından halk oyunları, temelinde insan olan ve çeşitli ezgilerle uyumlu figürler içeren dans hareketleri olarak tanımlandırılabilir. Kültürümüzde bir devlet büyüğünü veya bir grup önemli insanı karşılama, açılışlar gibi çeşitli organizasyonlarda görülen halk oyunlarının turistik yönü oldukça önemlidir. Bir kente gelen turistlere, o bölgenin kültürü gösterilmek istendiğinde tercih edilen ilk aktivite halk oyunlarıdır.

Kars ilinde çeşitli etnik grupların yaşaması o bölgeye halk oyunları anlamında çeşitlilik kazandırmıştır. En çok bilinen ve Kars denilince akla gelen halk oyunlarının başında Kafkas Oyunları gelmektedir. Bunun yanında; *Düz Bar*, *Üçayak Barı*, *Tek Ayak Barı*, *Sıçratma*, *Sarhoş Barı*, *Tek Tamzara*, *Çift Tamzara*, *Kotan Barı*, *Bekir-Bengi*, *Tavuk Barı*, *Koroğlu Barı*, *Ardahan Barı*, *Papuri*, *Sallama*, *Deliloy Barı*, *Diz Kırma Barı*, *Şorul Barı*, *Lezgi*, *Ceylani*, *Nazbarı*, *Uzundere*, *Lale*, *Küçeler*, *Mirzayı*, *Kaşengi*, *Tellice*, *Lezgi*, *Koloş*, *Almadere*, *Ağır Terekeme*, *Orta Cala*, *Düzyallı*, *Süsen Sümbül*, *Çil Horoz*, *Kesme*, *Koççeri*, *Dello*, *Lorke*, *Berzini*, *Çepik*, *Hekari*, *Hay Molo* adlı birçok halk oyunları bulunmaktadır.

Yöredeki oyunlar genellikle hayvan taklitleri, insan kavgaları-savaşları gibi içerikleri barındırmaktadır⁶⁶¹. Bölgesel bazda değerlendirildiğinde ise Bar Bölgesi'ne giren Kars Halk Oyunları, sert mizaçlı olması sebebiyle yiğitliği, atılganlığı çağrıştırmaktadır⁶⁶².

Fotoğraf 4.87. Kafkas Halk Oyunlarından Bir Görüntü (Kaynak: <http://karskultur.gov.tr/TR-54862/halk-oyunlari.html>).

Kültürel miras turizm kapsamında değerlendirilebilecek olan Kafkas Halk Oyunlarının kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak turizm faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

4.12.3. Âşıklık Geleneği

Türk Kültürü'nün eski çağlardan günümüze taşıdığı en büyük değerlerden birisi olan âşıklık geleneği, köken itibarıyla 5000 yıla kadar uzanan bir sanattır. Türk Tarihi'nin başlangıcından, Ahmet Yesevi, Pir Sultan gibi büyük âşıkların elinde şekillenip günümüze kadar nesiller boyu devam etmiştir. Usta çıkar ilişkisi ile gelişen âşıklık süreci, genellikle belirli mekânlarda (kahvehane) icra edilmektedir. Ustalar çıraklarını tavır ve üslup gibi konularda etkilemektedirler⁶⁶³.

⁶⁶¹ Halk Oyunları, (3 Temmuz 2018), <http://testsite.kultur.gov.tr/TR-54862/halk-oyunlari.html>

⁶⁶² Doğan Arabul, *Kars Yöresinde Kayıt Altına Alınmamış Mahalli Oyunların Ezgilerinin Derlenmesi ve Bunların Müzik Eğitiminde Kullanılabilirliği*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2016. s. 7.

⁶⁶³ Şerhiye Heziyeva, "Kars Âşıklık Geleneği ve Badeli Âşık", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 44, 2010, 211-215.

Âşıklık geleneğindeki asıl söyleyici konumunda olan “âşık”, Anadolu’ya göçün öncesi döneminde, çeşitli isimlerle anılmıştır. Bunlar: Kam, baksı, bakış, bahşı, oyun, şamandır. Oğuz Türkleri ise ozan adını kullanmışlardır⁶⁶⁴. Günümüzde âşık ile ozan arasında farklar bulunmaktadır. Şöyle ki âşıklar doğaçlama olarak eserlerini icra ederken, ozanlar daha önce yazıp besteledikleri eserlerini icra etmektedir. Âşık edebiyatının başlıca gelenekleri ise; *Saz çalma, Mahlas alma, Rüya sonrası âşık olma, Usta-çırak, Âşık karşılaşmaları, Askı geleneği, Dedim-dedi tarzı söyleşi, Tarih bildirme, Nazire söyleme*⁶⁶⁵.

Günümüzde popüler kültürün etkisi ile önemi azalan âşıklık geleneğinin, eskisi gibi rağbet görmediği açıktır. Bazı âşıklara göre bu sanatın geleceği olmadığı için bitme noktasına geldiği, söylenmektedir. Bunun nedeni ise, geçmişte düğünlere, eğlencelere giden âşıklar artık yerlerini orkestralara bırakmışlardır. Ayrıca âşıklık yapmak isteyen birinin başka bir işle uğraşamaması gerektiğinden, maddi sıkıntılara girmek istemeyen insanlar, bu öğrenim süreci sebebiyle âşık çırağı olmak istememektedir. Kuşaktan kuşağa aktarım konusunda, gençler tarafından dinlenmeyen âşıkların üretici yanlarının yok olmasına sebep olmaktadır⁶⁶⁶. Bu durum ise âşıklık geleneğinin geleceğini tehlikeye düşürmektedir.

Kars ili ise âşıklık geleneğinin Türkiye’deki önemli merkezlerinden biri olarak nitelendirilmektedir. Kars ilinde bulunan Namık Kemal Evi’nde buluşan âşıklar, çeşitli günlerde türkülerini söylemektedirler (Fotoğraf 4.90.). Özellikle çeşitli turlar ile gelen turistlere âşıklık geleneğinden örnekler sunulmakta ve şehrin kültürünün bir parçası olan bu gelenek yaşatılmaktadır. Konser havasında gerçekleştirilen âşıklık geleneği, turistlerden herhangi bir ücret talebinde bulunmamaktadır. Ancak bahsi geçen sebeplerden ötürü bu geleneğin yaklaşık 20-30 yıl içerisinde biteceği öngörülmektedir.

⁶⁶⁴ Şerhiyye Heziyeva, “Tarihi Süreç İçerisinde Türkiye’de Âşıklık ve Âşıklık Geleneği”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 10 (1), 2010, 81-89.

⁶⁶⁵ Esra Uslu, *Kars İli Âşıklık Geleneği İçinde Kağızmanlı Âşık Cemâl Hoca’da Gelenek, Etkileşim ve Eğitim*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir 2011. s. 2.

⁶⁶⁶ Ergin Altunsabak, *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Kuşaktan Kuşağa Aktarımı ve Gençlik; Kars İli Örneği*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016. s. 51.

Fotoğraf 4.88. Âşıklık Geleneğinin Sürdürüldüğü Namık Kemal Evi'nden Bir Görünüm (26.06.2018).

Geçmişten günümüze gelişen süreçte birçok ünlü âşık yetişmiştir. Kars yöresinde yetişen âşıkların ise ünü bütün Türkiye'ye yayılmıştır. Âşıkların içinde en ünlü olanı şüphesiz Murat Çobanoğlu'dur. Katıldığı her programda Kars'ın kültürel anlamda reklamını yapan Murat Çobanoğlu, Kars ilinin ve âşıklık geleneğinin bir simgesi haline gelmiştir. Âşıklığın bütün geleneklerine hâkim olan ve duayen kabul edilen Murat Çobanoğlu, ülkemizi yurt dışında da temsil etmiştir. Kültürel miras turizm kapsamında değerlendirilebilecek olan âşıklık geleneğinin kamu kuruluşları vasıtasıyla küreselleşmenin iletişim kolaylıklarından faydalanarak turizme faaliyetlerine dâhil edilmesi gerekmektedir.

Kars ilinin tarihsel süreç boyunca geçirdiği felaketler, savaşlar ve diğer önemli olaylarda âşıklar eserlerini icra etmişlerdir. Örneğin 1386 yılında Kars'ı işgal eden Timur ve ordularının şehirde yaptığı mezalim sonucunda, bir âşık tarafından yazılan şiir aşağıdaki şekildedir.

DÂSİTAN –I SUKUT-I KARS

Bu yıl kıştan keçib bizim yazımız

Çağır (çığır) bülbül güle yetmez nazımız

Düşüb can kaydına itdük özümüz

Çü Kars öngin alıp Kağan-ı Tatar.

İşümüz kalıbdı uca Tangrı 'ya

Baykan (Bikan) eydür: Günüm yetdi songrıya

Devrüsünde yatırdılar kangrıya

Zalım Tatar hamı fidanı çatar⁶⁶⁷.

4.12.4. Muharrem Ayı Etkinlikleri

Hicri takvime göre birinci ay olan Muharrem ayının 10. gününe denk gelen gün Kerbela olayı olarak adlandırılmakta ve Türkiye’de özellikle Iğdır ve Kars başta olmak üzere birçok ilde düzenlenen etkinlikler ile anılmaktadır. İslam tarihinin önemli olaylarından olan Kerbela Olayı, Hz. Hüseyin’in şehit edilmesini anmak için adlandırılmaktadır. Bu günlerde özellikle Şii Mezhebine bağlı Müslümanlar tarafından oruçlar tutulmakta ve çeşitli törenler gerçekleştirilmektedir. Törenlerin gerçekleştirildiği yerler ise genellikle camiler olmaktadır.

Muharrem Ayı Etkinlikleri Kars ilinde Yeni Mahalle Işıklı Cami’de sürdürülmektedir. Bu tarihlerde caminin birçok kısmı siyah bezler ile kaplanarak yas tutma durumuna getirilmektedir. Etkinliğe katılan insanlar ise siyahlar giyinerek birçok eğlenceli aktivitelerden uzak durmaktadırlar. Ayrıca belli bir meydanda toplanan insanlar ellerini göğüslerine vurarak Hz. Hüseyin’i anmakta ve onun acısını yaşamaya çalışmaktadırlar. Anma etkinlikleri alanında yapılan incelemelerde, Kars iline bağlı köylerden ve ilçelerden insanların geldiği tespit edilmiştir.

⁶⁶⁷ Ezgi Bolçay, *Kars'ta Âşıklık Geleneği ve Karılı Âşık Maksut Koca'nın Hayatı, Sanatı ve Şiirleri*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012. s. 2.

Fotoğraf 4.89. Muharrem Ayı Etkinliklerinin Yapıldığı Işıklı Camisi'nden Bir Görünüm (17.09.2018).

4.13. FESTİVALLER

Sözlük anlamı olarak festival; *dönemi, yapıldığı çevre, katılanların sayısı veya niteliği programla belirtilen ve özel önemi olan sanat gösterisi*⁶⁶⁸, olarak tanımlanmış organizasyonlar olup, çeşitli nedenlerden ötürü, belirli zamanlarda yapılan kutlamalar şeklinde de tanımlanabilir. Birçok amacı bulunan festivallerin tanımları da bu amaçlara göre değişim göstermektedir. Turizm açısından tanımlandığında ise festival sözcüğü; *öz olarak insanlar ve toplumlar arasında ekonomik, sanatsal, kültürel ve sosyal açıdan bir yakınlaşma ve tanıtım sağlamak amacıyla düzenlenmiş etkinlikler*, olarak tanımlanabilir⁶⁶⁹.

Turistik destinasyonlarda mevcut durumda olan fiziki ve beşeri çekiciliklerin yanında, ek olarak çeşitli organizasyonlar yapılmaktadır. Festivaller özellikle turistik bölgelerin coğrafi karakterlerini ortaya koyucu şekillerde yapılmaktadır. Örneğin bir kış turizm merkezi olan Sarıkamış'ta kar festivalleri yapılmakta ve tüm dünyaya iletişim araçları ile reklamının sağlanması amaçlanmaktadır. Yapılan festivaller ile turizm sezonunun uzatılması, turistik ürünlerin çeşitlendirilmesi, turistik anlamda rağbet

⁶⁶⁸ Festival, (20 Haziran 2018),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=122286

⁶⁶⁹ Bilsen Bilgili, Önder Yağmur ve Hakan Yazarkan, "Turistik Ürün Olarak Festivallerin Etkinlik ve Verimliliği Üzerine Bir Araştırma (Erzurum-Oltu Kırdag Festivali Örneği)", *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2, 2012, 117-124.

görmeyen mekânların da turizmden kazanç sağlanması ve destinasyonların çekiciliği amaçlanmaktadır⁶⁷⁰.

Festival turizmi veya kültürel turizm kapsamında değerlendirilecek olan festivaller, Kars ilinde de çeşitli amaçlarla yapılmakta ve resmi kurumlar tarafından düzenlenmektedir. Bu bağlamda Kars ilinde: *Sarıkamış Kış Oyunları Festivali*, *Peynir Tadım Şenliği*, *Uluslararası Altın Kaz Film Festivali*, *Koç ve Kültür Festivali* yapılan başlıca festivaller arasındadır.

4.13.1. Sarıkamış Kış Oyunları Festivali

2017 yılında, Kars Valiliği tarafından 4'üncüsü düzenlenen Sarıkamış Kış Oyunları Festivali, Sarıkamış Kayak Merkezi'nde gerçekleştirilmektedir. Festivale ayrıca birçok kamu kuruluşunun yanında, özel şirketler de destek vermektedir⁶⁷¹.

Festivalde konserler, yöresel dans gösterileri, profesyonel ve amatör sporculara yönelik kış oyunları, kızak yarışları, kardan heykel sergisi, karda kaşar kovalamaca, off-road yarışları ve çeşitli çocuk oyunları sergilenmektedir.

Fotoğraf 4.90. Sarıkamış Kış Oyunları Festivalinden Bir Görünüm (Kaynak:

<http://www.sarikamis.bel.tr/sarikamis-kis-festivali>).

⁶⁷⁰ Ahmet Tayfun ve Emin Arslan, "Festival Turizmi Kapsamında Yerli Turistlerin Ankara Alışveriş Festivali'nden Memnuniyetleri Üzerine Bir Araştırma", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 2013, 191-206.

⁶⁷¹ 4. Sarıkamış Kış Oyunları Festivali, (20 Haziran 2018), <http://www.kars.gov.tr/sarikamis-kar-festivali--2017>

Festival turizmi kapsamında değerlendirilebilecek olan Sarıkamış Kars Festivali günümüzde küreselleşmenin iletişim alanındaki kolaylıklardan faydalanarak, turistleri bölgeye çekmede önemli başarılar elde etmektedir.

4.13.2. Peynir Tadım Şenliği

Kars ilinin meşhur lezzetlerinden olan coğrafi işaretli kaşar peyniri⁶⁷², Kars ve ilçeleri başta olmak üzere Ardahan ve ilçelerinde de üretilmektedir. Bu bağlamda Kars kaşar peynirini dünyaya tanıtmak, satış rakamlarını artırmak, kaşar peyniri üretim geleneğini nesiller boyu korumak amacı ile 2018 yılının Temmuz ayında üçüncüsü gerçekleştirilmiştir⁶⁷³.

Kars Kaşarı denildiğinde akla ilk gelen köylerden birisi olan, Kars merkez ilçesine bağlı Boğatepe köyünde, düzenlenen festivalde; Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden gelen peynir üreticileri buluşmakta ve uzmanlar peynirleri test etmektedir. Peynirlerin görünüm, koku, tat ve kıvam gibi özelliklerini inceleyen uzmanlar, üreticiler tarafından getirilen ürünlere puan vermektedir. Boğatepe köyünün yanında birçok köyde üretimi yapılan kaşar ve gravyer peynirinin başka köylerde de festivalleri düzenlenmekte ve rekabet ortamı oluşturularak kalitesinin ve tanıtımının artırılması amaçlanmaktadır⁶⁷⁴.

⁶⁷² Türk Patent ve Marka Kurumu Tescil No: 190.

⁶⁷³ Kars'ta Kaşarın Kalite Savaşı, (2 Temmuz 2018), <http://www.gazetepusula.net/2017/07/19/karsta-kasarin-kalite-savasi/>

⁶⁷⁴ Dikme köyü Kaşar Gravyer ve Kültür Festivali Yapılacak, (2 Temmuz 2018), <http://karsguncel.com/dikme-koyu-kasar-gravyer-ve-kultur-festivali-yapilacak-5935h.htm>

Fotoğraf 4.91. Boğatepe Köyünde Yapılan Peynir Tadım Şenliğinden Bir Görünüm
(Kaynak: <http://www.gazetepusula.net/2017/07/19/karsta-kasarin-kalite-savasi/>).

4.13.3. Uluslararası Altın Kaz Film Festivali

Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Kars Belediyesi tarafından düzenlenen festivalde, genellikle çevre ülkelerden gelen sinemacıların bulunduğu festivale, çeşitli sinema oyuncularını da katılmaktadır. Birinci olan filme ise şehrin simgesi haline gelen altın kaz verilmektedir⁶⁷⁵.

4.13.4. Koç ve Kültür Festivali

Arpaçay'a bağlı Koç köyünde düzenlenen festivalde piknik, konser, halk oyunları ve koç ağası seçimi yapılmaktadır. Genellikle Koçköylüler ve göç etmiş akrabaları tarafından katılımı sağlanan festivale, vali, kaymakam ve bölge komutanları katılmaktadır.

4.14. KARS İLİ KENT TURİZMİ

Şehrsel turizm adıyla da bilinen kent turizmi; *ana çekiciliği tarihi mirasın oluşturmadığı, hatta bazı binaların Sanayi Devrimi'nden önceye bile gitmediği şehir ve kasabalarda yer alan turizm faaliyetidir*⁶⁷⁶. Tanımdan yola çıkarak, bir kentte bulunan modern yapıların (İkonik manzaralar, alışveriş merkezleri, markalaşmış kültürel alanlar ve tarihi öneme sahip alanlar vs.) oluşturduğu çekicilikler olarak bahsedilebilir⁶⁷⁷. Ayrıca Law; insanların şehirleri ziyaret etmesi için birçok sebebi olduğunu, ancak turistin ilgisini daha çok tarihi bir bina, müze, yüksek bir yerden görülen manzara gibi çekiciliklerin olduğundan bahsetmektedir⁶⁷⁸.

Kent turizmi tanımlarından yola çıkarak, Kars ilinin kentsel alanlarında bulunan turistik sayılabilecek birçok mekân bulunmaktadır. Bunlardan bazıları; modern kahve dükkânları, modern restoranlar, kentin adeta kültürel kimliği haline gelen tarihi binalar, modern alışveriş merkezleri vb. gibi mekânlar mevcuttur. Bu bağlamda kentin markalaşması, Kars denilince insanların aklına gelebilecek bir imaj bulunması oldukça

⁶⁷⁵ Kars: Uluslararası Altın Kaz Film Festivali, (2 Temmuz 2018), <https://www.haberler.com/kars-uluslararasi-altin-kaz-film-festivali-haberi/>

⁶⁷⁶ Nazmiye Özgüç, *Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2015. s. 154.

⁶⁷⁷ Bruce Hayllar, Tony Griffin and Deborah Edwards, *City Spaces – Tourist Places: Urban Tourism Precincts*. Elsevier, 2008. p. 8.

⁶⁷⁸ Christopher M. Law, *Urban Tourism*, Continuum, London 1993. p. 73.

kolay bir durumdur. Markalaşan bir kent, uluslararası anlamda tanınır ve yatırımlar çekebilir⁶⁷⁹.

Kent merkezinde bulunan ve Kars ilinin yemek kültürünü yaşatan birçok mekân bulunmaktadır. Özellikle kaz eti meraklıları için birçok restoran bulunmaktadır. Son yıllarda birçok yerde popüler hâle gelen kahve dükkânları da Kars şehrinde oldukça yaygın durumdadır. Küresel bir kültürün yansıması olan ve dünya çapında lezzetler barındıran bu mekânlar, turistler ve yerli halk tarafından tercih edilmektedir.

Kars'ta kentin kültürel kimliğini yansıtan tarihi binalar, kentin birçok noktasında bulunmaktadır. Özellikle bazı kamu binalar, özelleştirilen oteller, kentin tarihi kimliğini kullanarak çekiciliklerini artırmaktadırlar. Kent içinde gezintiye çıkan bir turist, tarihi binaları sürekli görecek ve bu binalarda bulunan işletmeleri ziyaret etmek isteyecektir. Böylece kentin geçirdiği tarihi birikimi bizzat yaşayacaktır. Tüm dünyada olduğu gibi; *insanlığın tarihine eşdeğer olan medeniyet tarihi, kentlerde, dolayısıyla kent mekânlarında varlık bulmuştur*⁶⁸⁰. Kars kentinde gezintiye çıkan bir turist kentin medeniyet tarihini hissedecek ve klişeleşmiş deniz-kum-güneş faaliyetlerinin aksine bir faaliyette bulunacaktır.

Kars iline bağlı ilçelerin kent turizm durumları değerlendirildiğinde, ilçe merkezlerinde bulunan kiliseler, camiler veya kaldırım aktivitesi olarak nitelendirilen alanların sayısı azdır. İlçe merkezlerinde modern sayılabilecek iş yerlerinin sayısı ve kalitesi oldukça düşüktür. Ancak kış turizminin yoğun olarak yaşandığı Sarıkamış İlçe Merkezi, diğer ilçelere göre istisna kabul edilebilir. Sarıkamış İlçe Merkezi'nde kentin kültürünü yansıtan meydanlar, anıtlar gibi turistik mekânlar bulunmaktadır.

Kent turizmi ve Kars ele alındığında, kaldırımların ve yolların düzeni, sağanak yağışlarında oluşan sel, vb. gibi düzeltilmesi gereken birçok problem bulunmaktadır. Turistik yönden birçok fırsat barındıran kent, öncelikle bahsi geçen sorunlarını halletmesi gerekmektedir. Ardından ise turistik alanların tanıtımları doğru ve etkin bir biçimde yapılarak, sürdürülebilir bir kalkınma planlanmalıdır.

Kars şehri ve ilçe merkezlerinde ara sokakların asfaltlanması ve kaldırımların özellikle kış koşullarına dayanıklı bir şekilde yapılması gerekmektedir. Kış aylarında

⁶⁷⁹ Cansu Şarkaya İçellioğlu, "Kent Turizmi ve Marka Kentler: Turizm Potansiyeli Açısından İstanbul'un Swot Analizi", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 2014, 37-55.

⁶⁸⁰ Mehmet Karakaş, "Kent Mekân İmgesi ve Kimlik", *Üsküdar Kültür ve Sanat ve Medeniyet Dergisi*, 1, 2018, 26-35.

ise, karla mücadelenin eksiksiz bir Şekilde yapılarak kent turizminin kalitesine katkı sağlanmalıdır. Ayrıca sağanak yağışlarında oluşan küçük çaplı seller, kentin kalitesini düŐürmekte ve imajını olumsuz yönde etkilemektedir.

Fotoğraf 4.92. Kars Şehrinde Bulunan Cheltikov Oteli'nden Bir Görüntü (29.06.2018).

BEŞİNCİ BÖLÜM

KARS İLİ TURİZMİ'NİN ALT YAPISI

5.1. ULAŞIM

5.1.1. Karayolları

Turistik faaliyetler ulaşım araçları ile yapılan mekân değiştirme faaliyetleridir. Turizm tanımlarında geçen insanların yaşadığı çevreden uzaklaşması tabiri bir veya birden fazla ulaşım aracı ile yapılmaktadır. Turistik faaliyetlerin gerçekleştirildiği alanlarda sıklıkla kullanılan ulaşım aracı ise karayollarıdır. Her ne kadar küresel çapta turizm faaliyetleri çoğunlukla havayolu ulaşım araçları ile yapılırsa da, havaalanından turistik merkeze, otele veya herhangi bir yere gidişlerde karayolları kullanılmaktadır. Bu bağlamda karayollarının önemi her mekân için olmazsa olmaz tamamlayıcı bir işlev taşımaktadır. Karayolları diğer ulaşım ağlarından daha sık dokulu olduğundan turistik bölge çevresindeki çekiciliklerin merkezle bağlantısını sağlar ve bütünlük oluşturur⁶⁸¹.

Cumhuriyet'ten önce Kafkasya yolları genellikle İran ile ticareti geliştirmek amacı ile yapılmıştır⁶⁸². Bu dönemlerde Kars ve çevresinde yapılan yolların Karadeniz illeri ile bağlanması amaçlanmıştır⁶⁸³. Cumhuriyetin ilk yıllarında motorlu araçların az olması sebebiyle demiryolu ulaşımına önem verilmiş ve karayolları demiryollarını tamamlayan unsur olarak işlev görmüştür⁶⁸⁴. Takip eden yıllarda kişi başına düşen milli gelirin artması ile birlikte bireysel otomobil sayısında gözle görülür bir artış yaşanmıştır.

1950'li yıllarda turizm sektörünü canlandırmak amacı ile güney sahillerinde kaliteli yol yapımına ağırlık verilmiştir⁶⁸⁵. Günümüzde ise oldukça gelişmiş yol sistemlerine sahip olan Türkiye'nin, bölgeler arasında gelişmişlik farkları bulunmaktadır. Özellikle Doğu Anadolu gibi dağlık ve engebeli arazi şartlarında karayolu ulaşım hatları kuzey-güney doğrultusunda geçitler ile sağlanmaktadır.

⁶⁸¹ Suna Doğaner, "Türkiye Ulaşım Sistemleri Turizm ve Çevre İlişkileri", *Coğrafya Dergisi*, 6, 1998, 1-25.

⁶⁸² Reşid S. Atabinen, (Hazırlayan: Selahattin Tozlu), "Kafkas Etekleri Türk Ticaret Yolları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 8, 2006, 31-39.

⁶⁸³ Ahmet Atalay, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Elviye-i Selâse'de Karayolu Yapım Faaliyetleri", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2), 2017, 1-24.

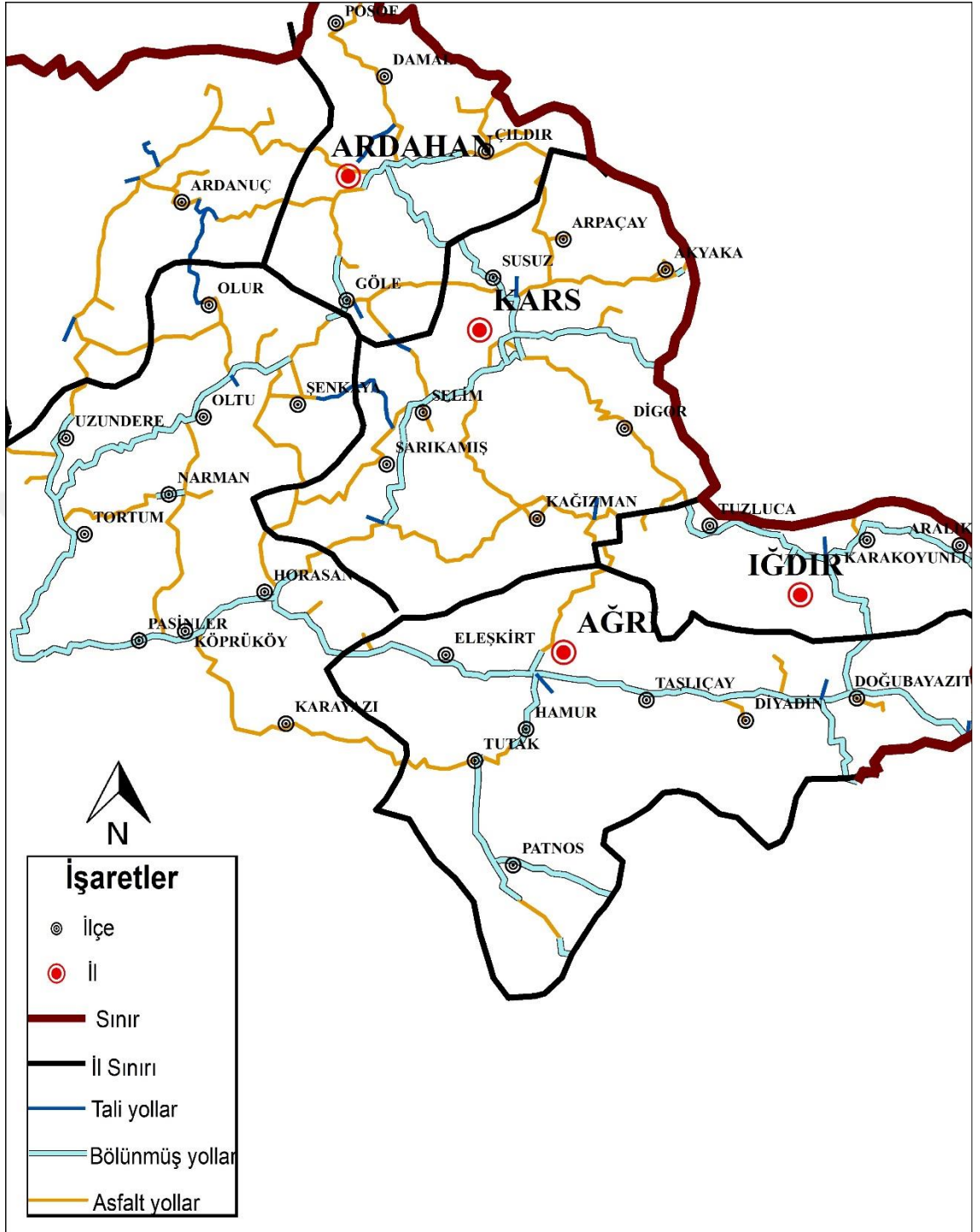
⁶⁸⁴ Birol Çetin, Serap Barış ve Serap Saroğlu, "Türkiye'de Karayollarının Gelişimine Tarihsel Bir Bakış", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 2011, 123-150.

⁶⁸⁵ Erol Kapluhan, "Ulaşım Coğrafyası Açısından Türkiye'de Karayolu Ulaşımının Tarihsel Gelişimi ve Mevcut Yapısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (33), 2014, 426-439.

Ulaşım imkânları açısından Kars ili de diğer Doğu Anadolu illeri gibi Türkiye'nin batı illerine kıyasla daha az gelişmiş bir durumdadır. Kars ili ve komşu illerini bağlayan karayolları genellikle akarsuların açtığı dar vadilerde yapılan yollar ile mümkün olmuştur. Karayolları Kars şehrinde batı istikametine Aras, güney istikametine Cuma Deresi, kuzey istikametine ise Kars Çayı'nın genel hatlarını izlemiştir. Kars şehrinden batı yönüne doğru giden D967 karayolu sırasıyla Selim ve Sarıkamış ilçelerinden sonra Erzurum il sınırlarına girmektedir. Kuzey yönünde D965 karayolu ile Susuz ilçesi bulunmakta ve ardından Ardahan il sınırlarına geçilmektedir. Güney yönünde ise D965 karayolu ile Kağızman ilçesinden Ağrı topraklarına girilmektedir. Ayrıca güneydoğu yönünde D070 karayolu Digor ilçesinden geçerek Iğdır il sınırlarına girmektedir. 2018 yılı itibariyle Kars ilinde toplam asfalt yol uzunluğu 785 km. olmuştur⁶⁸⁶ (Harita 5.1.).

Daha önce bahsedildiği üzere dağlık ve engebeli alanlarda ulaşım faaliyetleri zorlu ve maliyetli bir biçimde yapılmaktadır. Dağların uzanış yönünün ters istikametinde bulunan geçitler Kars ilinde birçok noktada bulunmaktadır. Arpaçay-Çıldır ilçeleri arasında Taşlıyama Geçidi (2017 m.), Susuz-Akyaka ilçeleri arasında Gedik Satılmış Geçidi (1732 m.), Kars Merkez-Digor ilçesi arasında Hanlar Geçidi (2286 m.), Kars Merkez-Kağızman ilçeleri arasında Paslı Geçidi (2020 m.), Sarıkamış-Horasan ilçeleri arasında ise Handere Geçidi (2368 m.) bulunmaktadır.

⁶⁸⁶ İllere Göre Devlet ve İl Yollarının Satış Cinslerine Göre Uzunlukları, (6 Kasım 2018), <http://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Istatistikler/DevletIIYolEnvanter/IIIereGoreDevletVeIIYollari.pdf>

Harita 5.1. Kars ve Çevre İllerinin Karayolları Haritası.

Kars şehrinden turistik destinasyonlara giden yollar incelendiğinde, bölgenin kendi içinde halletmesi gereken birçok sorunu olduğu tespit edilmiştir. Son yıllarda yenilenen yollar ile gelişme görülen Kars'ın, özellikle turistik destinasyonu henüz oluşturulmamış birçok alanına araç ile ulaşmak oldukça zor durumdadır.

Bir bölgenin turizm çekiciliklerine ulaşım imkânları gelişmiş durumda olduğunda turistler o bölgeyi ziyaret edeceklerdir. Her ne kadar sırt çantalı olarak anılan turistler için ulaşım imkânları ikinci planda olsa da, diğer turist tipleri için ulaşım imkânları olmazsa olmaz bir durumdadır. Örneğin, Ani Ören Yeri'nin kuzeyinde bulunan Horomos Manastırı ve çevresine herhangi bir ulaşım imkânı bulunmamaktadır. Bu bağlamda askeri yasak bölgelerin turizme açılması ve ulaşım imkânlarının geliştirilmesi bölge turizmine büyük katkı sağlayacaktır. Böylece Kars'ta henüz tanınmamış ve tanıtılmamış ancak büyük rağbet görebilecek alanlar gün yüzüne çıkarılacaktır.

Kars ilinden ilçelerine ve köylerine giden yollar incelendiğinde ise, hem şehir içi yolların, hem de şehirlerarası karayollarının yetersiz kaldığı gözlemlenmiştir. Özellikle kış aylarında kar ve buz ile kaplanan yollarda belediye ve karayolları tarafından yapılan mücadelenin yetersiz kaldığı yerinde gözlemlenmiştir. Kent içi yollar ve kaldırımlar buz tutmakta ve bu durumdan arabalar ile yayalar oldukça zorluk yaşamaktadırlar.

Kars ilinin komşuları incelendiğinde nüfusun en fazla olduğu il Erzurum (Tablo 5.1.) olduğu görülür. Erzurum'dan Kars'a doğru herhangi bir turistik ilginin olmadığı göze çarpmaktadır. Ayrıca diğer komşu illerden Ağrı, Ardahan ve Iğdır, nüfusu az ve ekonomik açıdan zayıf olan illerdir. Dolayısı ile Kars'ın komşularına göre bulunduğu konum oldukça dezavantajlıdır. Saha çalışmalarında ve otel yöneticileri ile yapılan mülakatlarda Kars'a gelen turistlerin genellikle batı illerinden geldiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda Kars'ın çevre illerde olan popülerliğinin artırılması gerekmektedir.

Tablo 5.1. Kars'a Komşu Olan İller ve Çeşitli Özellikleri.

İl Adı	Kars'a Olan Uzaklık (Km)	Nüfus (2018)
Erzurum	204	767.848
Ağrı	187	539.657
Iğdır	136	197.456
Ardahan	91	98.907

Kaynak: TÜİK (Nüfus), Google Haritalar (Mesafe).

Tur şirketleri ile yapılan görüşmelerde, turistlerin batı illerinden Kars'a otobüs seferlerinin genellikle tercih edilmediği; ziyaretçilerin genellikle havayolu ile gelip, sonrasında turistik destinasyonlara gitmek için turlara katıldığı öğrenilmiştir. Bu duruma sebep olabileceklerin başında şüphesiz Kars ilinin batı illerine mesafe olarak uzak olması gelmektedir.

5.1.2. Demiryolları

Dünyayı ekonomik ve sosyal açıdan değiştiren demiryolları, insanoğluna ilk icat edildiğinden bu yana zaman ve mesafe alanında birçok avantaj sağlamıştır. Geçmişten günümüze geldiğinde, yüksek hızlı tren yolları dâhil olmak üzere, toplam ray uzunluğu 1.138.632 km'ye ulaşmıştır⁶⁸⁷. Ayrıca tarihsel süreç içerisinde sürekli geliştirilen tren yolculuğunun, yiyecek, yatak, lüks kompartımanlar veya bilgisayar-belgegeçer hizmetleri gibi hizmetleri sunması⁶⁸⁸ turistik seyahatlerde cazibesini artırmıştır.

Tren hatlarının çok yönlü etkileri turizm sektörünü de etkilemiş ve bölgeler arasındaki seyahatler de ulaşım ağlarının gelişmesi neticesinde yoğunlaşmıştır. Doğaner'e göre demiryolu ulaşımının turizme yaptığı olumlu etkiler şunlardır: Fazla sayıda turist tek seferde taşınabilmesi, vagon içlerinde rahat bir şekilde dolaşma imkânının olması, ağırlama hizmetinin verilebilmesi ve geceleme olanağı olduğundan günlerce seyahat yapılabilmesi gibi birçok avantaj sunmaktadır⁶⁸⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında oldukça önem verilen demiryolları, Cumhuriyet Dönemi'nde de önemini korumuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminden kalan 4136 km'lik demiryolu⁶⁹⁰ hattı, günümüzde hızlı tren seferleri verebilecek noktaya kadar gelişme göstermiştir. Toplam uzunluğu 12.608 km. olan tren hatlarımızın Kars'taki uzunluğu ise 258 km'dir⁶⁹¹. TCDD'nin 2015-2019 stratejik planına göre 200 km/s hıza uygun, çift hatlı, elektrikli ve sinyalli tren ile Erzincan-Erzurum-Kars arası tren yolculuğu 8 saatten, 2 saat 45 dk'ye düşürülecektir⁶⁹².

Doğu Ekspresi adı altında, Ankara, Kırıkkale, Sivas, Erzincan, Erzurum ve Kars illeri arasında her gün hizmet veren trenler, seferlerine saat 18:00'da başlamaktadır. Ankara-Kars illeri arasındaki seyahat süresi ise 24 saat 30 dakikadır. Ayrıca bu hattın Erzurum-Kars arasındaki seyahat süresi yaklaşık 4 saat sürmektedir. Kişi başı 48 ₺ olan hatta fiyatlar yaş ve meslek gruplarına göre değişmektedir. Hattın toplam uzunluğu ise

⁶⁸⁷ Erol Tümertekin ve Nazmiye Özgüç, *Ekonomik Coğrafya*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2016. s. 543.

⁶⁸⁸ Nazmiye Özgüç, *Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2015. s. 90.

⁶⁸⁹ Suna Doğaner, "Türkiye Ulaşım Sistemleri Turizm ve Çevre İlişkileri", *Coğrafya Dergisi*, 6, 1998, 1-25.

⁶⁹⁰ Demiryolları, (10 Kasım 2018), <http://www.tcdd.gov.tr/content/31>

⁶⁹¹ *İllere Göre Demiryolu Uzunlukları*, T.C. Devlet Demiryolları İşletmesi Genel Müdürlüğü, 2017. s. 39.

⁶⁹² *T.C. Devlet Demiryolları İşletmesi Genel Müdürlüğü, Faaliyet Raporu*, Etüt ve Proje İhalesine Çıktılan Demiryolu Projeleri, 2017. s. 131.

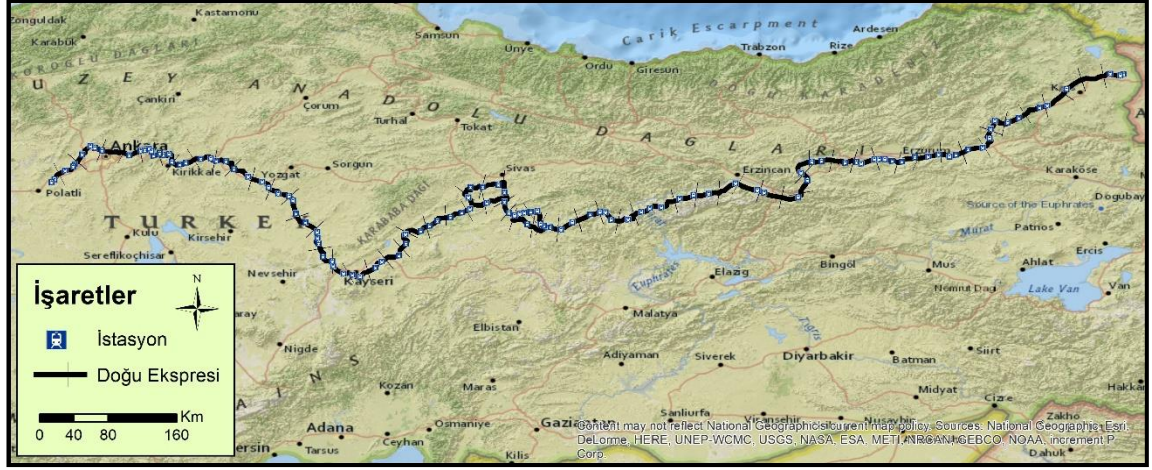
1310 km olup, 3 adet 2+1 pulman vagon, 2 adet örtülü kuşetli, 6 adet yataklı vagon ile hizmet vermektedir.

Son yıllarda Kars'ta, turistik anlamda, adeta patlama yaşayan tren turizmi, sosyal medya mecralarında oldukça popüler hale gelmiştir. Ankara'dan gelen turistler, Kars şehrinde bir müddet konaklamakta ve çeşitli alanları ziyaret etmektedirler. Bu ziyaretler esnasında Kars ilinin maddi ve manevi kültürel zenginlikleri tecrübe edilmekte ve sosyal medyada “#doğuekspresi” etiketi ile paylaşılmaktadır. Dolayısı ile gelen turistlerin yaptığı her paylaşım, Doğu Ekspresi'nin daha da popüler hâle gelmesini sağlamakla birlikte, hiçbir maddi harcama ve organizasyon yapılmadan reklamını yapmaktadır. Böylece Doğu Ekspresi ile Kars ilini ziyaret etmek, turistik seyahatlerde moda haline gelmiştir.

Fotoğraf 5.1. Doğu Ekspresi Rotasında Allahüekber Dağlarından Bir Görünüm
(31.10.2018).

Böylesine bir akımın diğer bir avantajlı yanı, turistlerin herhangi bir mevsime bağlı olmadan ziyaretlerini gerçekleştirmeleridir. Dört mevsim Kars'a gelen turistler, kış aylarından Sarıkamış Kayak Merkezi'nde kayak yapmakta ve Sarıkamış Sarıçam Ormanları'nı ziyaret etmektedirler. Tren yolculuğu esnasında fotoğraf çeken turistleri bu eylemlerini bütün mevsimlerde yapmaktadırlar.

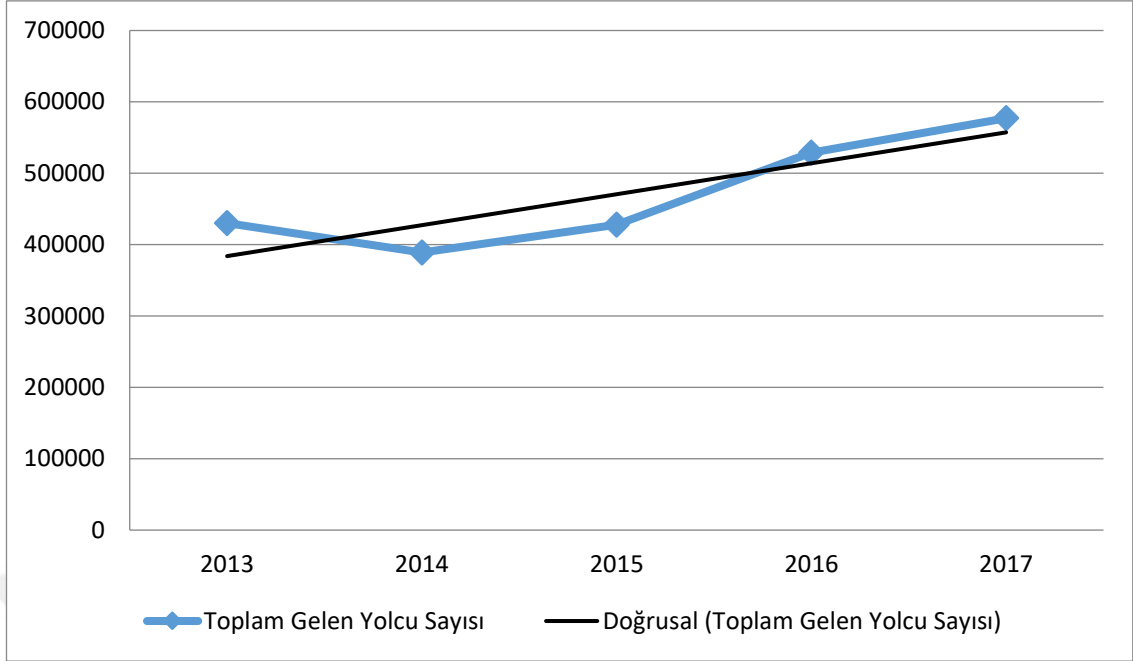

Harita 5.2. Doğu Ekspresi Hattı ve İstasyonları.

Tablo 5.2. 2013-2017 Yılları Arasında Doğu Ekspresi İle Kars'a Gelen Yolcu Sayısının Aylık Dağılımı.

Zaman	O	Ş	M	N	Ma	H	T	A	E	Ek	K	A	Toplam
2013	29830	28179	23415	31637	32595	43545	44067	45475	41678	39753	31639	38362	430175
2014	40628	33430	36075	29005	29539	33039	32616	32992	30040	31953	29738	29858	388913
2015	33096	30733	33021	32389	33616	33429	36006	40679	40933	34867	38407	40885	428061
2016	42979	41795	40235	41890	44327	43489	48518	48193	47643	46394	42644	40530	528637
2017	51029	43043	46267	41569	45399	44415	55979	53863	52682	45753	48694	48358	577051

Kaynak: Veriler Kars Tren Garı'ndan Temin Edilmiştir.

Şekil 5.1. 2013-2018 Yılları Arasında Doğu Ekspresi İle Kars'a Gelen Yolcu Eğilimi.

2013-2017 yılları arasında Doğu Ekspresi bileti alan yolcuların nicel verileri incelendiğinde, son yıllarda sürekli bir artış göze çarpmaktadır. Özellikle kış aylarında tercih edilen Doğu Ekspresi'ni tercih eden yolcuların gösterdiği artış, Ocak ayında, 2013 yılında 29.830 iken, 2017 yılında ise 51.029 olmuştur. 2013 yılından 2017 toplam artış ise yılına 146.876 olmuştur (Tablo 5.2.).

Uzun süren bir yolculuk olduğundan seyahat sırasında zaman geçirmek için birçok etkinlik yapılmaktadır. Zaman geçirmek için çeşitli oyunlar ve eğlenceler gibi etkinlikler yapan ziyaretçiler, tren içerisindeki anılarını da sosyal medyada paylaşmaktadır. Doğu Ekspresi turizminin böylesine popüler hâle gelmesinden sonra ise, bu hat hakkında birçok haber yapılmıştır. Bu hattın popülerliğinin gelişmesi adına birçok etkinlik yapılmış ve devletin üst kademeleri tarafından da desteklenmiştir⁶⁹³.

Demiryollarının Kars ili açısından gelecekte öneminin artacağı ön görülmektedir. 2007 yılında anlaşma sağlanarak Bakü-Tiflis-Kars illeri arasında başlatılan ve demir İpekyolu olarak anılan proje ile ticaret ve yolcu taşımacılığının geliştirilmesi hedeflenmektedir. Projenin 76 km'si Türkiye, 259 km'si Gürcistan ve 503 km'si Azerbaycan topraklarından geçmektedir⁶⁹⁴. Proje sayesinde Türkiye'nin Kafkasya'ya

⁶⁹³ Fenomen Doğu Ekspresi İçin Bakanlık'tan Klip, (10 Kasım 2018), <http://www.haberturk.com/fenomen-dogu-ekspresi-icin-bakanlik-tan-klip-1862451>

⁶⁹⁴ Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu'nda İlk Tren Yola Çıktı, (10 Kasım 2018), <http://www.tcdttasimacilik.gov.tr/haber/BAK%C3%9C-T%C4%B0FL%C4%B0S->

olan ilgisi daha da güçlenmiş ve Orta Asya Türk ülkelerine ulaşım çeşitliliği açısından katkı sağlanmıştır.

Proje ile Türkiye'nin Ermenistan harici ülkeler ile, hali hazırda iyi olan ilişkileri, daha da güçlenmiştir. Ayrıca Gürcistan ve Azerbaycan'ın hinterlandı Akdeniz'e kadar ulaşmıştır. Ermenistan ise sözde soykırım iddiaları sebebiyle Türkiye tarafından saf dışı tutulmuş ve Azerbaycan lehine adımlar atmıştır⁶⁹⁵. Buna karşın ABD'de bulunan Ermeni lobileri ABD finans kuruluşlarına baskı yaparak projeye kredi verilmesinin önüne seçmişlerdir, ancak projenin sahibi olan üç ülke demiryolu hattını kendi bütçeleri ile yapmaya karar vererek önemli bir adım atmışlardır⁶⁹⁶.

Bölge için büyük fırsatları sunan BTK projesi, Kars turizmi açısından da büyük fırsatlar sunmaktadır. Proje sayesinde ulaşım olanaklarının ucuzlaması sonucu insan ilişkilerinin artması ve bölge refahına yapacağı katkılar ön görülmektedir⁶⁹⁷. Bu bağlamda gerek Azerbaycan'da gerekse Gürcistan'da tanıtım organizasyonlarının yapılması büyük önem taşımaktadır.

5.1.3. Havayolu

Küreselleşmenin ulaşım ağındaki en önemli imkânlarından birisi olan havayolu ulaşımı, Türkiye'de son yıllarda büyük gelişmeler göstermiştir. Birçok ilimize havaalanının yapılması, sivil havacılık şirket sayısının çoğalması ve gelir miktarının da artması sonucu yolcu taşımacılığında önemli noktalara gelinmiştir. Özellikle Türkiye'nin dağlık ve engebeli bir ülke olması sonucunda karayolu ulaşımının olumsuz anlamda etkilenmesi söz konusudur. Gerek Doğu-Batı, gerekse Kuzey-Güney yönlü uzun mesafelerin olması durumu, iç hatlarda yüksek bir potansiyelin olduğunu göstermektedir⁶⁹⁸.

Kars adı ile 1988 yılında hizmete başlayan havalimanı, 2015 yılında Kars Harakani Havalimanı adı ile hizmetine devam etmiştir. THY, Anadolu Jet, Sun Express

---

KARS%20DEM%C4%B0RYOLU'NDA%20%C4%B0LK%20TREN%20YOLA%20%C3%87IKTI/16

⁶⁹⁵ Gülpınar A. Özpınar, "Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu ve Türkiye Açısından Jeopolitik Önemi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 37, 2018, 103-111.

⁶⁹⁶ Elnur H. Mikail ve Cihan Küçükıldız, "I. Uluslararası Kafkasya-Orta Asya Dış Ticaret ve Lojistik Kongresi", [Bildiri], *Bakü-Tiflis-Kars Demir İpekyolu Projesi*, Ekim 2015, (839-852), Kafkas Üniversitesi, Kars 2015.

⁶⁹⁷ Özge N. Öğütçü, "Baku-Tibilisi-Kars Railway and Regional Connectivity", [Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu ve Bölgesel Bağlantı], *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, 2017.

⁶⁹⁸ Muzaffer Bakırcı, "Ulaşım Coğrafyası Açısından Türkiye'de Havayolu Ulaşımının Tarihsel Gelişimi ve Mevcut Yapısı", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 25, 2012, 340-377.

ve Pegasus havayollarının çeşitli zaman dilimlerinde bulunan seferleri ile İstanbul, Ankara ve İzmir havalimanlarına yolculuklar mümkündür⁶⁹⁹. Ardahan ilinde havalimanı bulunmaması sebebiyle, Ardahan yolcuları Kars Havalimanı'nı kullanarak Ardahan iline geçiş yapmaktadırlar. Sivil statüde bulunan Kars Havalimanı oldukça modern bir tarzda inşa edilmiştir. Havalimanında araç kiralama, market, kafe, restoran, mescit ve VIP salonu gibi birçok imkân bulunmaktadır.

Fotoğraf 5.2. Kars Harakani Havalimanı'ndan Bir Görünüm (27.06.2018).

Tablo 5.3. Kars Harakani Havalimanı Yolcu İstatistikleri.

Yıl	İç Hatlar	Değişim (%)
2010	329.811	15
2011	377.584	14
2012	376.147	-0,1
2013	430.175	14
2014	388.431	-10
2015	428.061	10
2016	528.637	23
2017	572.891	8

Kaynak: Devlet Hava Meydanları İşletmesi.

⁶⁹⁹ Havalimanı Tarihçesi, (11 Kasım 2018), <https://kars.dhmi.gov.tr/Sayfalar/icerik-detay.aspx?oid=2405>

5.2. KONAKLAMA TESİSLERİ

Turistik hizmetlerin en önemli kollarından birisi olan konaklama tesisleri kabaca turistlerin ziyarete geldiği yerdeki geceleyeceği mesken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireylerin nereye seyahat etmek istediklerine yönelik karar verme süreçlerinde; konaklama tesislerinin görselliği, fiziki yapısı, konforu, konumu ve hizmet türleri gibi faktörler önemli yer tutmaktadır⁷⁰⁰. Bu açıdan Kars ilinde çeşitli standartlarda ve mimari özelliklerde birçok konaklama tesisi bulunmaktadır.

Turizm işletme belgeli 2, 3, 4 ve 5 yıldızlı birçok otelin olduğu Kars'ta, kültürel miras açısından da otelleri bulunmaktadır. Kars'ın kent havasını yaşamak isteyen turistler, modern tarzda yapılan işletmeler yerine bu otelleri tercih etmektedir. Kars ilinde turizm işletme belgeli yirmi dokuz, belediye belgeli on dokuz ve turizm yatırım belgeli üç konaklama tesisi bulunmaktadır (Tablo 5.4.). Konaklama tesisleri ile yapılan mülakatlarda, Azerbaycan, İran ve Gürcistan ağırlıklı olmak üzere birçok ülkeden turistlerin geldiği bilgisine ulaşılmıştır. Gelen turistlerin ülkeleri göz önüne alındığında, Kars'a gelen turistlerin bölgesel ağırlıklı olması sebebiyle Kars'ın küresel çapta yeterince bilinmediği yorumu yapılabilir.

⁷⁰⁰ Mahmut Demir, [Ed.], *Genel Turizm, Kavramlar ve Farklı Boyutlarıyla Değerlendirme*, Detay Yayıncılık, Ankara 2017. s. 108.

Tablo 5.4. Kars İlinde Bulunan Konaklama Tesisleri ve Özellikleri.

İl-İlçe	Tesis Adı	Yıldız Sayısı	Belge Türü	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
Sarıkamış	Toprak Otel	5	Turizm İşletme	128	328
Sarıkamış	Habitat Otel	4	Turizm İşletme	48	96
Sarıkamış	Çamkar Otel	3	Turizm İşletme	55	106
Sarıkamış	Şehr-i Beyza Otel	3	Turizm İşletme	15	30
Sarıkamış	Snow Lake Dağ Oteli	3	Turizm İşletme	25	25
Sarıkamış	Snow Life Otel	3	Turizm İşletme	24	48
Sarıkamış	White Park Otel	3	Turizm İşletme	46	102
Sarıkamış	Kayı Otel	3	Turizm İşletme	87	184
Sarıkamış	Bildik Otel	3	Turizm İşletme	45	114
Sarıkamış	Özçelik Otel	2	Turizm İşletme	25	25
Sarıkamış	Polatoğulları İkbâl Tesisleri Pansiyon	-	Turizm İşletme	6	6
Sarıkamış	Snow House Pansiyon	-	Turizm İşletme	24	24
Sarıkamış	Başaran House Pansiyon	-	Turizm İşletme	25	25
Sarıkamış	Kar Tanesi Müstakil Apart	-	Turizm İşletme	25	50

Sarıkamış	Sarkay Apart Otel	-	Turizm İşletme	24	24
Sarıkamış	Sarıkamış Apart Otel	-	Turizm İşletme	15	15
Sarıkamış	Grand Gökcanlar Apart Otel	-	Turizm İşletme	19	19
Kağızman	Yazılıkaya Müstakil Apart	-	Turizm İşletme	24	24
Kağızman	Or-Ay Müstakil Apart Otel	-	Turizm İşletme	24	48
Kağızman	Doğukan Müstakil Apart	-	Turizm İşletme	23	23
Selim	Tokay Kardeşler Müstakil Apart Otel	-	Turizm İşletme	12	12
Selim	Ali Oğlu Apart Otel	-	Turizm İşletme	17	34
Kars Merkez	Sim-Er Otel	4	Turizm İşletme	128	255
Kars Merkez	Grand Ani Otel	4	Turizm İşletme	64	136
Kars Merkez	Büyük Kale Otel	3	Turizm İşletme	40	88
Kars Merkez	Kars Park Otel	3	Turizm İşletme	95	190
Kars Merkez	Karabağ Otel	3	Turizm İşletme	35	76
Kars Merkez	Kars-1 Şirin Otel	3	Turizm İşletme	23	46
Kars Merkez	Kars Otel Özel Konaklama	-	Turizm İşletme	8	18
Kars Merkez	Temel Otel	1. Sınıf	Belediye	21	38

Kars Merkez	Bizim Otel	3. Sınıf	Belediye	35	55
Kars Merkez	Kafkasya Otel	1. Sınıf	Belediye	26	36
Kars Merkez	Kars Anı Otel	3. Sınıf	Belediye	26	48
Kars Merkez	Güngören Otel	1. Sınıf	Belediye	37	75
Kars Merkez	Miraç Otel	3. Sınıf	Belediye	32	45
Kars Merkez	Katerina Saray Otel	1. Sınıf	Belediye	34	73
Kars Merkez	Cheltikov Otel	1. Sınıf	Belediye	27	55
Kars Merkez	The Gala Palas Otel	1. Sınıf	Belediye	10	20
Kars Merkez	Büyük Anadolu Otel	2. Sınıf	Belediye	30	60
Kars Merkez	Bizim Konak Otel	1. Sınıf	Belediye	30	50
Kars Merkez	Ahmet Yılmaz Otel	1. Sınıf	Belediye	20	40
Kars Merkez	Öğretmen Evi	-	Belediye	42	72
Sarıkamuş	Kar Otel	-	Belediye	40	99
Sarıkamuş	Sarıkamuş Turizm Meslek ve Teknik Lisesi	-	Belediye	30	64
Sarıkamuş	Çelik Palas Otel	3. Sınıf	Belediye	13	33
Sarıkamuş	Aras Otel	3. Sınıf	Belediye	13	30
Sarıkamuş	Sarıçam Oteli	1. Sınıf	Belediye	16	35

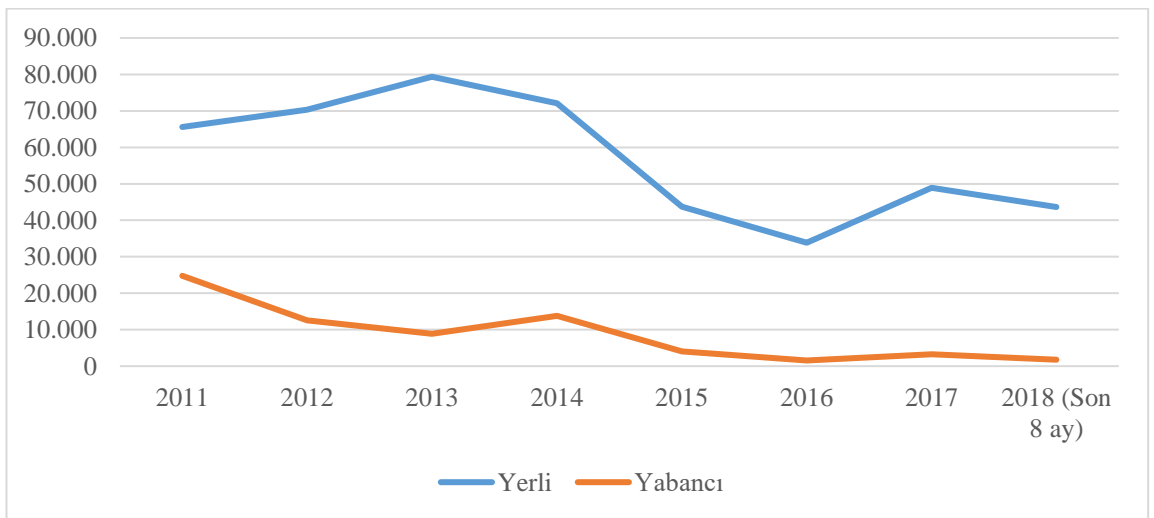
Kağızman	Polat Oteli	2. Sınıf	Belediye	22	39
Sarıkamış	Cem-Ar Otel	3	Turizm Yatırım	78	174
Sarıkamış	Chalet Sormount Dağ Evi	-	Turizm Yatırım	35	90
Kars Merkez	İşıl Park Otel	3	Turizm Yatırım	67	152

Kaynak: Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Tablo 5.5. Turizm İşleme Belgeli Tesislerde Konaklayan Yerli ve Yabancı Turist Sayısı.

Yıllar	Yerli	Yabancı	Toplam
2011	65.573	24.774	90.347
2012	70.333	12.587	82.920
2013	79.364	8916	88.280
2014	72.113	13.747	85.860
2015	43.691	4065	47.756
2016	33.845	1551	35.396
2017	48.927	3275	52.202
2018 (Son 8 ay)	43.655	1749	45.404

Kaynak: Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Şekil 5.2. Turizm İşleme Belgeli Tesislerde Konaklayan Yerli ve Yabancı Turist Sayısı.

Kars'ta konaklayan yerli ve yabancı turist sayısı incelendiğinde, 2011 tarihinden günümüze, yerli ve yabancı turist sayısında büyük değişiklikler görülmektedir. Bölgenin turistik potansiyeli göz önüne alındığında söz konusu veriler oldukça düşük düzeyde olduğu söylenebilir. Özellikle yabancı turist sayısında büyük dengesizlikler söz konusudur (Tablo 5.5.). Daha önce belirtildiği üzere, ülke çapındaki terör saldırılarının yerel bazda da turist sayısına olumsuz yönde etki ettiği görülmektedir. 2015 yılı sonrasındaki düşüşün ise terör kaynaklı olduğu söylenebilir.

5.3. KARS İLİ TURİZMİ SWOT (GÜÇLÜ, ZAYIF YÖNLER, FIRSATLAR, TEHDİTLER-GZFT) ANALİZİ

Swot analizi; *bir kurumun içsel güçlü ve zayıf yönleri, büyüme ve iyileştirme fırsatları ve dış çevrenin hayatta kalması için sunduğu tehditlerin incelenmesidir*⁷⁰¹. SWOT analizleri ile yöneticiler için iş stratejileri alanında değerli bir araçtır ve onların düşüncelerini düzenlemede yardımcı olmaktadır⁷⁰². Dolayısı ile SWOT analizi yapılan bir alanda gerçekleştirilecek faaliyetler daha planlı bir şekilde ilerleyecektir. Türkçe literatürde güçlü, zayıf yönler, fırsatlar ve tehditler olarak kullanılan SWOT, özellikle turistik alanların analizleri için kullanılmakta ve yatırımlar için ön planların oluşturulmasına öncülük etmektedir. SWOT analizinin alt başlıkları ise aşağıdaki gibidir.

Güçlü Yönler (Strengths): İşletmelerin, bölgelerin, destinasyonların veya örgütlerin diğer türdeşlerine göre üstün, güçlü veya avantajlı yönlerini açıklamaktadır. Turistik destinasyonlarda bulunan yapıların benzersizliği, bölgesindeki insanların turistlere olan bakış açısı, kalifiye eleman, iklim veya güçlü ulaşım olanakları vs. gibi maddeler güçlü yönleri temsil ederler.

Zayıf Yönler (Weaknesses): İşletmelerin, bölgelerin, destinasyonların veya örgütlerin diğer türdeşlerine göre zayıf, geri kalmış veya dezavantajlı yönlerini açıklamaktadır. Turistik destinasyonlarda yaşayan insanların misafirperver olmayışı, ulaşım olanaklarının güçsüzlüğü, turistik çekiciliklerin Dünya'nın birçok yerinde rakiplerinin bulunması vs. gibi maddeler zayıf yönleri temsil ederler.

⁷⁰¹ Wayne Gretzky, *Strategic Planning and SWOT Analysis*, [Stratejik Planlama ve SWOT Analizi], JP Harrison, Essentials of Strategic Planning in Health Care, 2010, p. 92.

⁷⁰² George Panagiotou, "Bringing SWOT Into Focus", [SWOT'u Odak Noktasına Getirmek], *Business Strategy Review*, 14 (2), 2003, 8-10.

Fırsatlar (Opportunities): İşletmelerin, bölgelerin, destinasyonların veya örgütlerin gelecekte doğru yatırımlar ile ön plana çıkaracağı güçlü yönlerini açıklamaktadır. Turistik destinasyonların yatırımlar, destekler veya tanıtımlar ile ön plana çıkartılması veya bilinmeyen alternatif turizm kaynaklarının var oluşu vs. gibi maddeler zayıf yönleri temsil ederler.

Tehditler (Threats): İşletmelerin, bölgelerin, destinasyonların veya örgütlerin gelecekte karşılaşılabileceği zor durumları açıklamaktadır. Turistik destinasyonlar için potansiyel tehditler, kontrol edilemeyen süreçler, çevresel riskler, olumsuz imaj vs. gibi maddeler tehditleri temsil ederler.

Kars ili turizm destinasyonları için yapılacak SWOT analizi, gelecekte yöneticiler, karar vericiler veya yatırımcılar açısından bir yol göstermesi amacı ile yapılacaktır. Bu bağlamda Kars'taki turizm faaliyetleri için güçlü, zayıf yönlerin turizm yatırımları için fırsatlar ve oluşabilecek tehditlerin ortaya konulması büyük önem taşımaktadır. SWOT analizlerinin diğer bir olumlu boyutu ise sürdürülebilir turizm için yönlendirmelerde bulunmasıdır.

Güçlü Yönler:

- Son yıllarda artan popüleritesi sayesinde artan turist sayısı,
- Tarihsel süreç boyunca birçok medeniyet tarafından ele geçirilmesi sonucunda ortaya çıkan zengin kültürel miras varlığı,
- Zengin doğal turistik kaynakların varlığı,
- Aşıklık geleneği ve halk oyunları gibi maddi olmayan kültür imkânlarının bulunması,
- Gastro turizm açısından nadir örneklerin bulunması.
- Kars halkının misafirperverliği.

Zayıf Yönler:

- Turizme kazandırılmamış birçok doğal ve kültürel turistik kaynaklarının bulunması,
- Sorunlu Ermenistan sınır bölgesi olduğundan dolayı, sınır hattındaki turistik kaynakların turizme kazandırılmaması,
- Kültürel miras alanlarının doğru ve etkin bir şekilde korunamaması,
- Kültürel miras alanlarının çevresinde yaşayan halkın bu alanların önemi bilmemesi sebebiyle verdikleri zararlar,
- Doğal ve beşeri turistik alanların birçoğunda peyzaj düzenlemesinin bulunmaması,
- Turizme yönelik yatırımcının olmaması,

- Turistik alanların tanıtımında sosyal medya imkânlarının kullanılmayarak, broşür, afiş, kitapçık vs. gibi modası geçmiş araçların kullanımı,
- Uluslararası seyahat acenteleri ile işbirliğine gidilmemesi,
- Turistik alanlardaki sabit ve sürekli rehberlik hizmetlerinin bulunmaması,
- Yıl içerisinde yapılan festivallerin devamlılığının bulunmaması,
- Turizme kazandırıldığı düşünülen alanların gerçekte kazandırılmaması.

Fırsatlar:

- Küreselleşme elemanları ile uyumlu potansiyeli mevcut,
- Tarihi ve doğal turistik kaynakların yanında eko turizm için fırsatların bulunması,
- Henüz tam anlamı ile keşfedilmeyen ancak keşfedildiğinde turistik çeşitlilik oluşturulabilecek yaylaların mevcudiyeti,
- Yaklaşık 3 yıl önce başlayan “Doğu Ekspresi ile Kars” modasının hâlâ devam etmesi,
- Sosyal medyanın etkin kullanımı ile artırılabilir turist sayısı,
- Kırsal alanlardaki rekreasyon alanlarının zenginliği.

Tehditler:

- Kağızman ve Dığor ilçelerindeki terör olaylarının bölge turizmine yansıttığı olumsuz imaj,
- Kültürel miras alanlarının korunmaması sebebiyle yok olabilme ihtimalinin yüksek olması,
- Ermeniler tarafından sistematik bir şekilde yapılan anti-Türkiye propagandası,
- Kars’ın konumunun nüfusun yoğun olduğu şehirlere göre daha uzakta bulunması sebebiyle bu bölgelerde yaşayan insanların Kars’ı seyahat tercihlerine eklememesi,
- Kars rotasındaki otobüs seferlerinin 24 saat gibi uzun bir süre olması
- Otobüs seferlerinin uzun süreli olması sebebiyle zorunlu olarak tercih edilen uçak biletlerinin pahalı olması,
- Definecilerin kaçak kazıları sebebiyle yıkılan yapıların varlığı,

5.4. TURİST TİPLERİ VE DESTİNASYON ÖNERİLERİ

Turistlerin, ziyaret edeceği destinasyonda yapacağı faaliyetler çeşitli turist tiplerini doğurmuştur. Cohen’in *Uluslararası Turizm Sosyolojisi’ne Doğru* adlı

çalışmasında sınıflandırdığı turist tiplerini, bireysel güdüler üzerinde şekillendirerek dört grupta toplamıştır⁷⁰³.

Organize Kitle Turisti: Bütün turistik aktiviteleri ve rotaları daha öncesinden bir organizasyon şirketi tarafından planlanmış olan bu turist tipi, neredeyse seyahati boyunca kendi kendine karar almaz.

Bireysel Kitle Turisti: Organize kitle turisti ile benzerlik gösterirken, turların hepsi tam anlamı ile başkası tarafından planlanmamıştır. Bir gruba bağlı olmamakla birlikte zaman ve rota kararları kendisine aittir.

Araştırmacı: Bu tip turistler seyahatlerini kendileri planlarlar. Kitle turistlerinin tercih ettiği klasik rotalardan olabildiğince uzak durmaktadırlar. Bu tip turistler özellikle yerel halk ile etkileşime girmektedir ancak bu davranışlarında çok fazla ileri gitmemektedirler.

Avare-Ayrı: Bu tip turistler için zaman, mekân veya rota gibi temel kavramların önemi yoktur. Kendi gezilerini kendi özel rotaları ile planlarlar ve klasik turistik çekicilikler veya konaklama tesisleri ile bir alakaları yoktur. Yerel halk ile etkileşimi maksimum düzeyde olan bu turist tipleri, kimsenin bilmediği mekânları ve kültürleri keşfetmeyi tercih etmektedirler.

Turist tipolojisinde Cohen'in yaptığı sosyolojik sınıflandırma, turizm coğrafyacıları tarafından kabul görmüş tanımlar içermektedir. Turizm şirketleri turist tiplerine göre reklam yapmakta ve onların kişisel tercihlerini ön planda tutmaktadır. Bu bölümde, Kars iline gelen turistlerin yapacağı ziyaret ve rota önerileri bulunmaktadır. Turist tipolojisine göre destinasyon önerileri ve rota önerileri ile, ilgili kuruluşlar tanıtımlarını yapabilir ve daha fazla turiste hitap edebilir (Tablo 5.6.).

⁷⁰³ Erik Cohen, "Toward A Sociology of International Tourism", [Uluslararası Turizm Sosyolojisine Doğru], *Social Research*, 39 (1), 1972, 164-182.

Tablo 5.6. Turist Tiplerine Göre Kars İli Destinasyon Önerileri.

Turist Tipi	Destinasyon Önerisi
Organize Kitle Turisti	Kars Şehri, Ani Harabeleri, Sarıkamış Kayak Merkezi, Allahuekber Dağları Milli Parkı, Susuz Şelalesi.
Bireysel Kitle Turisti	Kars Şehri, Ani Harabeleri, Sarıkamış Kayak Merkezi, Allahuekber Dağları Milli Parkı, Susuz Şelalesi, Çıldır Gölü, Kuyucuk Gölü Kuş Gözlem Alanı, Sarıkamış Şehitlikleri.
Araştırmacı	Kuyucuk Gölü Kuş Gözlem Alanı, Sarıkamış Şehitlikleri, Horomos Manastırı ve çevresi, Mağazberd Kalesi, Kızılvank Kilisesi, Çengilli Kilisesi, Beş Kilise.
Avare-Ayrı	Kars'ta bulunan köyler, Allahuekber Dağları ormanlık alanları, Türkiye-Ermenistan Sınırı.

TARTIŞMA

Kars ili ile alakalı turistik faaliyetlerin durumu değerlendirildiğinde, sorunlardan başında turizme kazandırılmamış kaynaklar göze çarpmaktadır. Koşevenk Ören Yeri, kiliseler, rafting sporu veya çağlayanlar ulusal ve uluslararası açıdan büyük turistik potansiyel taşıyabilecek kaynaklardır. Ayrıca bu bölgeler ile alakalı kamu kuruluşları tarafından oluşturulan kaynaklarda bilgi eksikliği mevcuttur.

Turizme kazandırılmış alanlarda ise öncelikle, çevre düzenlemesi bulunmamaktadır. Birçok destinasyonda yaya ulaşım olanakları oldukça kötü bir durumdadır ve bu durum yıllar boyu devam etmektedir. Öte yandan turizme kazandırıldığı düşünülen alanlar dünya standartları⁷⁰⁴ ile karşılaştırıldığında birçok eksikliği bulunmaktadır. Rehber hizmetleri, yönlendirici tabelalar, alanların internet sitelerindeki ve sosyal medya platformlarındaki tanıtımı gibi küreselleşmiş yöntemler bulunmamakta ya da eksik bir şekilde bulunmaktadır.

Turizme kazandırılmış veya kazandırılmamış alanlara defineciler tarafından büyük zararlar verilmiştir. Kanunen yasak olan ve Jandarma gibi güvenlik güçlerinin sorumluluğunda olan bu alanlarda yapılan gözlemler sonucu, birçok yerde defineciler tarafından yapılan kaçak kazılara rastlanmıştır. Yapılan bu kaçak kazılar sonucunda turistik yapıların temellerine zarar verilmiş ve yıkılma riskini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca birçok yerde yapılan kaçak kazılar sonucu turistik alanların bir kısmının veya tamamının yıkıldığı tespit edilmiştir. Definecilerin yanı sıra, turistik kaynakların çevresinde yaşayan halkın fiziki yapılara büyük zararları dokunmuştur. Özellikle tarihi miras kaynaklarından sökülen veya kırılan parçalar bu mekânların yıkılmasına yol açmaktadır. Ayrıca birçok köyde kiliselerin köylülerin çeşitli amaçları doğrultusunda kullanıldığı tespit edilmiştir.

Kars ili ve ilçeleri kent turizmi açısından incelendiğinde, kaldırım faaliyetleri (turistlerin konaklama, ziyaret gibi yaptığı faaliyetlerin dışında şehrin sokaklarında gezmesi) olarak bilinen aktiviteler zorlu iklim şartlarından dolayı yok denilecek kadar azdır. Bu doğrultuda kış ile mücadelenin ve özellikle turistik imaj için önemli olan kış aylarında kaldırımın kar temizliğinin etkin bir şekilde yapılmadığı göze çarpmaktadır.

⁷⁰⁴ Quality Standards in Tourism Services, (1 Mayıs 2019), <http://www2.unwto.org/technical-product/quality-standards-tourism-services>

SONUÇ ve ÖNERİLER

Bilindiği üzere küreselleşmenin insanlar için sağladığı olumlu ve olumsuz sonuçlar bulunmaktadır. Bahsi geçen sonuçlar insanların hayatında bulunan maddi, manevi kültürel değerleri, ekonomik ve özellikle sosyal durumları ile doğrudan ilişkili bir durumdadır. Ayrıca küreselleşmenin turizm ve turist ile de yakın ilişkisi bulunmaktadır. Bu doktora çalışmasında da sürekli vurgulanan küreselleşme ve turizm ilişkisinin Kars iline sağlayacağı faydalardan bahsedilmiş ve ile daha fazla turistin gelmesi amaçlanarak hareket edilmiştir.

Bu bağlamda küreselleşme ve turizm arasındaki ilişkinin sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan sonuçları:

- Küreselleşme ile mekân kavramı değişmiş ve turistler için uzak-yakın mesafe anlayışı büyük ölçüde kalkmıştır. Dolayısı ile uzak bir ülkeden gelen turistler, ziyaret ettikleri ülkelerdeki insanları sosyal açıdan etkilemiştir. Buna göre, Türkiye'ye gelen ABD'li bir turist, giyim, müzik veya düşünce açısından yerli halkı etkilemektedir. Günümüzde turizmde moda anlayışına bağlı olarak birçok turist yavaş turizmin unsurlarından olan trenlere de rağbet etmektedir.
- Küreselleşmenin ilk etkilediği boyutlardan birisi olan ekonomi ile ticari mallar ve hizmetler sınırlarını aşarak Dünya'nın birçok merkezine ulaşmışlardır. Küreselleşme turizm olgusu ile birlikte otelleri, restoranları veya tur şirketlerini UÖŞ'ler vasıtasıyla Dünya'ya yayarak, ekonomik açıdan ülkeleri etkilemiştir. Kars ili açısından düşünüldüğünde, şehirde bulunan birçok giyim ve restoran zinciri UÖŞ'lere örnek olarak gösterilebilir.
- Son on yılda “küreselleşme öldü” gibi ifadeler kullanılmakta ve küreselleşmenin ekonomik açıdan liberal etkisinin eskisi kadar güçlü olmadığı söylenmektedir. Ancak kültürel açıdan küreselleşme, ekonominin aksine, etkisini sürekli artırmıştır. Bu bağlamda küreselleşme turizm faaliyetleri ile birlikte Dünya'daki kültürleri tek tipleştirerek etkisi altına almıştır. Küreselleşme ile kültürler yozlaşmış ve yok olmaya yüz tutmuşlardır. Kars ili açısından düşünüldüğünde restoranlardan kafelere, giyim mağazalarından yerel folklorine kadar birçok alanda küreselleşme etkisini göstermektedir. Özellikle şehirde üniversite kültürü ile birlikte modern tarzda kafeler yaygınlaşarak şehrin yerel kültürü olan kahvehaneleri tehdit eder duruma gelmiştir.

Coğrafya ilminden bahsedilirken dağılış ilkesi evrensel bir tabir olarak kullanılmış ve bütün coğrafya tanımlarında yerini almıştır. Günümüz dünyasında malların, üretimlerin, hizmetlerin veya kültürlerin dağılışı yapılırken siyasi sınır kavramlarının önemini yitirdiği göze çarpmaktadır. Siyasi sınırlar ticari malların, turistik faaliyetlerin veya kültürlerin yayılmasını engellememiş ve birçok durumda tehlikeli bir hâl almıştır. Ayrıca küreselleşme ile turistik faaliyetler de siyasi sınırların ötesine geçerek uzak mesafe kavramını zayıflatmıştır. Bahsi geçen konuların dünya üzerinde yayılma veya dağılış ilkeleri incelendiğinde CBS yardımcı bir bilim dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin “Kars’taki turistik alanlardan hangileri, en çok nereli turistler tarafından ziyaret edilmektedir” sorusu sorulduğunda, verilecek cevabın dağılış ilkesini CBS bilimi en doğru bir şekilde cevaplandıracaktır.

Kars ili, geçirdiği doğal ve beşeri süreç doğrultusunda, birçok turistik çekiciliği bulunmaktadır. Çeşitli jeolojik unsurların oluşturduğu orman, şelale veya göl gibi doğal turistik alanlarının yanında, tarihsel süreç boyunca Kars’a hüküm süren hâkimiyetlerin bıraktığı birçok beşeri eser bulunmaktadır. Bu bağlamda doğal ve beşeri turistik destinasyonlar ifade edilecek olunursa:

Tablo 5.7. Kars İlinde Turizme Kazandırılmış Doğal ve Beşeri Alanlar.

Doğal Turistik Alanlar	Beşeri Turistik Alanlar
Gazel Yaylası	Kümbet Cami
Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı	Evliya Cami
Sarıkamış Kayak Merkezi	Beşik Cami
Kuyucuk Gölü Kuş Gözlem Alanı	Vaizoğlu Cami
Çıldır Gölü	Ulu Cami
Susuz Çağlayanı	Büyük Abdiğa Cami
	Küçük Abdiğa Cami
	Yusuf Paşa Cami
	Hacı Seyfi Cami
	Aliağa Cami
	Laçın Bey Cami
	Fethiye Cami
	Kağızman-Merkez Cami

	Sarıkamış-Kâzım Karabekir Cami
	Fethiye Cami (Ani Katedrali)
	Ebul Manuçeher Cami ve Türbesi
	Ebü'l Hasan Harakan-i Türbesi
	Ahmet Baba Türbesi
	Kahraman Celal Baba Türbesi
	Arap Baba Türbesi
	Alperenler Türbesi
	Kümbet Kilise
	Kızılvenk Kilisesi
	Eski Kilise
	Genç Kızlar Kilisesi
	Aziz AmenaP'rkitch (Aziz Patrik) Kilisesi
	Gagik Kilisesi
	Abughamrents (Poladoğlu) Kilisesi
	Tigran Honents Kilisesi
	Kars Müzesi
	Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi
	Mazlumağa Hamamı
	Cuma Hamamı
	İlbeyioğlu (Muradiye) Hamamı
	Askeri Hamam
	Beylerbeyi Sarayı
	Selçuklu Sarayı
	Katerina Köşkü
	Kars Kalesi
	Tunçkaya (Keçivan) Kalesi
	Ani İç Kalesi ve Dış Surlar
	Kanlı Tabya
	Dere Tabya

	Gemli Tabya
	Arap Tabya
	Karadağ Tabya
	Kerim Paşa Tabyası
	Derecik köyü Şehitliği
	Subatan Şehitliği
	Büyükçatma köyü Anıtı ve Küçükçatma köyü Şehitliği
	Meçhul Asker Anıtı
	Yukarı Sarıkamış köyü Şehitliği (Batı Kışla)
	Hamamlı köyü Şehitliği
	Çakırbaba Şehitliği
	Yayıklı (Divik) Şehitliği
	Meçhul Asker Şehitliği
	Sarıkamış Millet Bahçesi Şehitliği
	Makineli Tüfek Tepe Şehitlikleri ve Tabya Kalıntıları
	Ağbaba Şehitliği
	Allahüekber Dağ Anıtı
	Çamçavuş Köprüsü
	Kars Çayı Tarihi Taş Köprü
	Demirkent Köprüsü
	İpekyolu Köprüsü
	Ani Ören Yeri
	Borluk Vadisi Arkeolojik Sit Alanı
	İncedere köyü Höyüğü
	Camuşlu köyü Kaya Resimleri

Doğal ve beşeri turistik kaynaklar gezi gözlem metodu ile incelenerek tespit edilmiştir. Bazı turistik kaynaklar resmi makamlar (valilik, turizm il müdürlüğü, belediye vb.) tarafından turizme kazandırılırken, bazı kaynakların destinasyonunun

oluşturulması henüz gerçekleşmemiştir. Birçok cami, kilise, manastır ve ağlayan turizme kazandırılmayı beklemektedir. Bu bağlamda doğal ve beşeri turistik kaynaklar ifade edilecek olunursa:

Tablo 5.8. Kars İlinde Turizme Kazandırılmamış Doğal ve Beşeri Kaynaklar.

Doğal Turistik Alanlar	Beşeri Turistik Alanlar
Kağızman Tuz Mağarası	Mezra köyü Cami
Dölbentli köyü Balıklı Gölü	Susuz-Kırçıçeği köyü Cami
Kars Çayı Rafting Sporü	Digor-Varlı köyü Cami
Akyaka Kaplıcası	Arpaçay-Akçalar Cami
Susuz Kaplıcası	Arpaçay-Kuyucuk köyü Cami
Sarıkamış Keklik Deresi Çağlayanı	Oğuzlu köyü Kilisesi
Kağızman Kötek Bucağı Çağlayanı	Harmanlı köyü Kilisesi
	Taylar Kilise
	Çoban Kilise (Kamirvank)
	Horomos Manastırı
	Kozluca Kilisesi (Bagnayr Manastırı)
	Beş Kilise
	Müren Katedrali
	Çengilli Kilisesi
	Karakurt Kilisesi
	Aşağı Sallıpınar Kilisesi
	Genç Kızlar Kilisesi
	Kalkan Kale (Kız Kalesi)
	Micingirt Kalesi
	Zivin Kalesi
	Mağazberd Kalesi
	Koşevnk Ören Yeri
	Bostanlar Deresi Mağaraları
	Mezra köyü Höyüğü
	Budakveren Yerleşmesi
	Kuyumcular Yerleşmesi
	Kömürlü Kaya Panoları
	Geyiklitepe Kaya Panoları
	Çallı köyü Resimleri

Tablo 5.8.'de isimleri verilen doğal ve beşeri turistik kaynaklardan bazıları belli başlı yönleri ile turizme kazandırılmamış alanlardan daha büyük bir çekiciliğe sahiplerdir. Örneğin Ani Ören Yeri'nin Kuzey Doğusu'nda bulunan Horomos Manastırı sahip olduğu çekicilikler bakımından eşsiz birer turistik kaynaktır. Ayrıca bazı köylerde bulunan kiliseler birçok yönü ile kültürel miras turizmi açısından büyük öneme sahiplerdir. Bu derecede önemli turistik kaynakların turizme kazandırılması için:

- Kars'taki kamu kuruluşlarında bulunan yetkililerin bu alanların farkına varması,
- Bazı alanların (Örnek: Koşevenk Ören Yeri) turizme açılması için askeri yasak bölge statüsünün kaldırılması,
- Küreselleşme ile birlikte uygulanacak tanıtım araçlarının kullanılması,
- Bu alanların turizme kazandırıldıktan sonra bu alanlara gerekli yatırımların (Ulaşım, temel insani ihtiyaçların giderilmesi için tesisler, tanıtıcı tabelalar vb. gibi) yapılması,
- Bu alanların çevresinde yaşayan insanların sürdürülebilir turizm açısından eğitilmesi gerekmektedir.
- Kent merkezinde atıl halde bulunan tarihi yapıların kamu ve özel işletmelere verilerek turizme açılması gerekmektedir.
- Ayrıca Ermenistan sınırının sadece turizm ve ticaret faaliyetleri için kısmen de olsa açılması, mevcut potansiyelden dolayı, daha faydalı olabilir.

Gerek turizme kazandırılmış gerekse henüz kazandırılmamış doğal ve beşeri turistik kaynakların, belli başlı standartlar ile desteklenip turizme daha etkin bir şekilde açılması, Kars ve Türkiye turizmleri için faydalı olacağı bir gerçektir. Türkiye'de turizm mesleği ve turistik tesisler ile alakalı belirli standartlar bulunmaktadır. Ancak turizm il müdürlükleri tarafından oluşturulan herhangi bir standarda yapılan araştırmalarda rastlanmamıştır. Bu bağlamda bölgesel veya ulusal bazda belli başlı standartların oluşturulması ve uygulamaya konulması gerekmektedir. Konu ile alakalı daha önce bahsedilen, DTÖ'nün belirlediği standartlar belirlenirken sürdürülebilir turizm ilkeleri mutlaka uygulanmaya konulmalıdır. Buna göre; turistik alanların korunmasına yönelik tedbirler sıkı bir şekilde uygulanmalı ve bölgeye gelen turistler için taşıma kapasitesi belirlenmelidir.

Kars ilinde bulunan restoran, otel veya diğer turistik tesislerde birçok girişimci ve yatırımcı bulunmaktadır. Elbette bu yatırımcılar Kars ve Türkiye turizmine büyük katkılar sağlamaktadır. Genellikle girişimcilik için rol model olan yöneticiler, Kars'ın

gastronomi alanındaki zenginliğinden faydalanmışlardır. Geçmiş yıllarda kaz eti satışı yapan herhangi bir restoran bulunmamaktaydı. Son yıllarda ise bazı girişimcileri örnek alan turizmciler Kars'a ait yemekleri satabilecekleri restoranlar açmaktadırlar. Ayrıca, eko turizm açısından girişimcilik örnekleri barındıran bazı tesisleri örnek alan işletmeler bulunmakta ve rekabet ortamı oluşturarak Kars ilini turistik açıdan zenginleştirmektedirler.

Çalışmanın birçok kısmında bahsedilen, turistik alanların korunması ve sürdürülebilir bir şekilde işletilmesi ile alakalı, birçok olumsuz örnek mevcuttur. Turistik alanların çevresindeki insanların bilinçlendirilmesi ve halkın definecilere karşı uyarılması aldırılması atılacak ilk adımlardan biri olmalıdır. Birçok alanda defineciler ile birlikte iş birliği yaparak turistik alanlara zarar verip ve onların yıkılmasına sebebiyet veren birçok örnek bulunmaktadır. Ayrıca turizme kazandırılmış veya kazandırılmamış alanların yakınlarında yaşayan halkın, hayvanlarını bu alanlarda otlatmaları gibi bir sorun mevcuttur. Daha önce bahsedildiği üzere, hayvanlar çeşitli ihtiyaçlarını bu alanlarda gidermekte ve büyük zararlar vermektedirler. Bu bağlamda bölge halkı turizmin faydaları konusunda bilinçlendirilmeli ve zarar verenler hakkında işlemlere tabi tutulmalıdır. Aksi halde turistik alanların gelecek nesillere olan aktarımı imkânsız hale gelecektir.

Kars ilinde turistik kaynaklar üzerinde söz hakkı olan kamu kuruluşları, il turizm müdürlüğü ve belediye olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kuruluşlar kurum internet sayfaları üzerinden bazı alanların tanıtımlarını yapmaktadır. Ancak turistik alanların tanıtımında büyük eksiklikler göze çarpmaktadır. Günümüzde turistik alanların tanıtılması açısından oldukça önemli olan sosyal medya kullanımının eksik olduğu ve turistik tanıtımların ilgi çekici bir şekilde paylaşılmadığı göze çarpan diğer detaylar arasındadır. Ayrıca turistik kaynaklar listesinde Kars'ta bulunan alanların birçoğunun eklenmediği tespit edilmiştir. Özel kuruluşlar (yöresel restoranlar ve turizm acenteleri) ise sosyal medyayı etkin bir şekilde kullanarak daha fazla kullanıcıya hitap etmektedir. Kars'ın potansiyelini bilen ve paylaşımlarını sürekli güncel tutan özel kuruluşlar Kars turizmine büyük katkılar sağlamaktadır.

Karmaşık sanayi tesislerinin kurulumunun zorluğu ve hali hazırda tarım faaliyetlerinin üst düzeyde olması sebebiyle bölgesel gelişimi durağan bir seviyede ilerleyen Kars ilinin yeni bir ekonomik kola ihtiyacı vardır. Tarım ve sanayi

faaliyetlerinin yanında bölgesel gelişmenin en etkili bir şekilde ilerleyeceği ekonomik faaliyet turizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz turizm faaliyetlerinin yapılması için öncelikle doğal ve beşeri turistik çekiciliklerin olması gerekmektedir. Kars ilinin bölgesinde bulundurduğu en önemli avantajlardan birisi de sahip olduğu zengin turistik envanterdir. Bacasız fabrika olarak nitelendirilen turizmin küreselleşme ile birlikte adaptasyonu sağlandığında döviz girişleri, istihdam olanakları, ulusal gelir ve sonuç olarak kalkınma artacaktır.

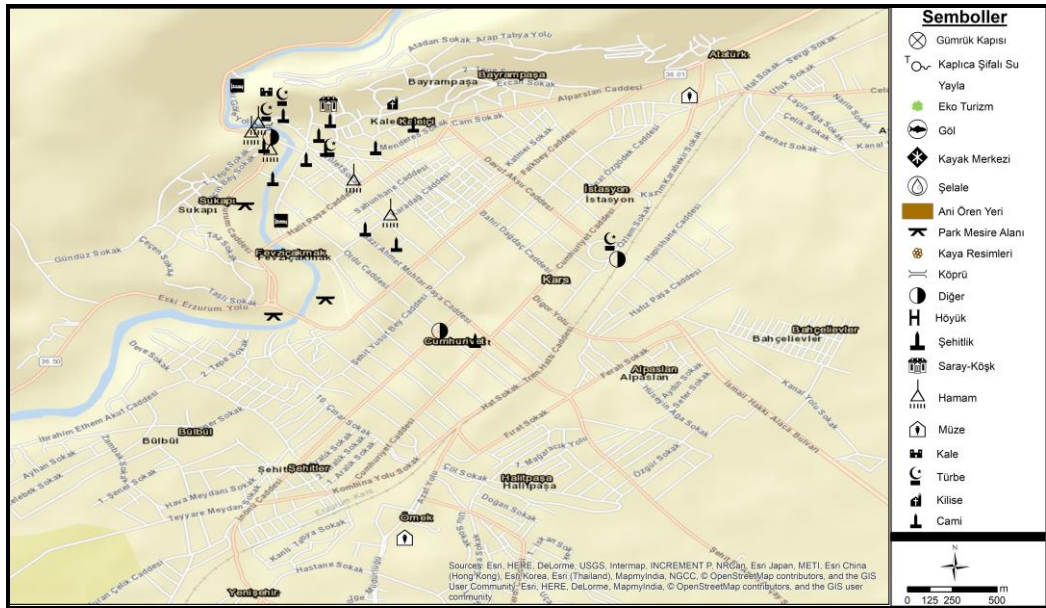
Daha önce bahsedildiği üzere küreselleşme süreci turistik faaliyetleri ve turizm olgusunu değiştirmiştir. Turistik faaliyetler ulusal düzeyden uluslararası düzeye genişlemiştir. Turistlerin seyahat planı ve düzeni değişmiş, bu doğrultuda turistik tesislerde işlemlerini bu doğrultuda değiştirmişlerdir. Turistler gideceği yerleri planlarken öncelikle sosyal medyaya ve seyahat sitelerine başvurmaktadır. Ayrıca turistler gideceği rotaları önceden bilmekte ve neler ile karşılaşacakları hakkında kolay bir şekilde fikir sahibi olabilmektedirler. Bu potansiyeli gören ülkeler turistleri kendi ülkelerine çekmek için sosyal medya hesapları oluşturarak reklamlarını bu platformlarda sürdürmektedirler. Turistlerin ne istediği, ne istemediği, neyi bekledikleri ve seyahat sonrasındaki şikâyetleri herkes tarafından bilinmekte ve bunlara göre adımlar atılmaktadır.

Kars ilindeki turistik alanların küreselleşme ile değerlendirilmesi açısından aşağıdaki adımlar atılabilir:

- Kars'taki özel ve kamu kuruluşları yöneticileri küreselleşme hakkında bilgilendirilmeli ve turizme olan bakış açıları geliştirilmelidir.
- Küreselleşme ve turizm ilişkisinin önemi turizm ile alakalı kamu ve özel kuruluşlara Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından iletilmelidir.
- Kars'taki resmi ve özel kuruluşlar tarafından sosyal medya hesapları oluşturulmalı ve seyahat gruplarına reklamlar verilmelidir.
- Oluşturulacak sosyal medya hesaplarının yanında, bu platformlarda popüler kişilerin sosyal medya hesaplarından Kars'a yönelik tanıtımların yaptırılması gerekmektedir.
- Broşür, afiş ve turizm bürosu gibi pahalı ve modası geçmiş tanıtım uygulamalarından vazgeçilmelidir.
- Turistik tesislerin tanıtımında önemli platformlardan olan çeşitli seyahat sitelerine reklamlar verilmeli.

- Turizm tanıtımları için bir “Doğu Ekspresi ile Kars” gibi moda kavramı oluşturularak, turistlerin seyahat planları yönlendirilmelidir.
- Oluşturulacak sosyal medya hesaplarının düzenli ve etkileyici bir şekilde paylaşımlarının yapılması gerekmektedir.
- Turizme kazandırılacak yeni alanlar ile birlikte Kars’ın turistik potansiyeli sosyal medya platformlarında popüler hale getirilmelidir.
- Kars’ta bulunan aşıklık geleneği gibi Anadolu’da unutulmaya yüz tutmuş kültürler, sosyal medya tanıtımları ile tekrar popüler hale getirilmelidir.
- Kars’ın gastronomi açısından en önemli ürünlerinden birisi olan Kaz etinin tanıtılması için ulusal ve uluslararası arenada ün yapmış gurmeler davet edilmelidir.
- Küreselleşmenin olumlu yönlerinden olan UÖŞ’lerin Kars’a yönelik yatırımlar yapmaları için diplomatik kanallar kullanılmalıdır.

Kars ilindeki beşeri ve doğal turistik alanların il geneline dağılımı incelendiğinde cami, kilise, gibi inanç turizmi mekânlarının kent merkezinde yoğunlaştığı göze çarpmaktadır. Kalelerin dağılımı incelendiğinde Kars ilinin tarihi gelişimi ile benzer öneme sahip olan merkezlerde olduğu göze çarpmaktadır. Şehitlikler incelendiğinde ise Sarıkamış Harekâtı’nın yapıldığı bölgelerde yoğunluk göstermiştir. Kars şehri incelendiğinde tarihi alanların Kaleiçi ve Sukapı mahallelerinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Turistik potansiyeli yüksek olup turizme kazandırılmamış alanların ise çoğunlukla Ermenistan sınır hattında oldukları göze çarpmaktadır.

Harita 5.3. Kars Şehrindeki Turistik Alanlar.

KAYNAKÇA

- A. Müslim Akdemir, “Küreselleşme ve Kültürel Kimlik Sorunu”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (1), 2004, 43-50.
- Abdulkadir Dursunoğlu, *Küreselleşme: Pratiksel ve Teoriksel Yaklaşım*. Çizgi Kitabevi, Konya 2010.
- Abdullah Uğur, “Müzik Coğrafyası: Türkülerdeki Coğrafya”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 74, 2015, 239-260.
- Abdullah, Taştekin, *Avrupa Birliğinde Bölgeselleşme Politikaları ve Türkiye’de Bölgesel Stratejiler*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007.
- Abdusselâm Uluçam, “Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu”, [Bildiri], *Kars’taki Osmanlı Eserleri*, (147-159), Kafkas Üniversitesi, Kars 1992.
- Ahmet Atalay, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Elviye-i Selâse’de Karayolu Yapım Faaliyetleri”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2), 2017, 1-24.
- Ahmet Değe, *Çıldır İlçe Merkezinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2003.
- Ahmet E. Seyhan, "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin İlham Anlayışı", *Usûl İslam Araştırmaları*, 16 (16), 2016, 79-110.
- Ahmet E. Seyhan, “Ebu’l Hasan El-Harakân-i’de Kur’an Kültürünün Yansımaları”, *Electronic Turkish Studies*, 8 (6), 2013, 641-664.
- Ahmet Nurullah Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*. Selenge Yayınları, İstanbul 2016.
- Ahmet Özer, *11 Eylül, ABD, Türkiye ve Küreselleşme*, Elips Kitap, Ankara 2005.
- Ahmet Tayfun ve Emin Arslan, “Festival Turizmi Kapsamında Yerli Turistlerin Ankara Alışveriş Festivali’nden Memnuniyetleri Üzerine Bir Araştırma”, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 2013, 191-206.

- Ahmet Yıldırım, “Harakânî ve Yesevî'nin İlim ve İrşad Yönteminde Ortak Noktalar”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 2017, 156-176.
- Akın Bingöl, “Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmeleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 2011, 20-40.
- Akın Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2003.
- Akif Kuruçay, *İstanbul'un 100 Hamamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları, İstanbul 2011.
- Akif Yiğitbaş, “(Bir Gezi Gözlem Yazısı) Ani Harabeleri ve Fetih Cami”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1 (4), 2014, 1-5.
- Allan Williams ve Colin M. Hall, “Tourism and Migration: New Relationships Between Production and Consumption”, [Turizm ve Göç: Üretim ve Tüketim Arasında Yeni İlişkiler], *Tourism Geographies*, 2 (1), 2000, 5-27.
- Alpaslan Aliağaoğlu, “Savaş Alanları Turizmi İçin Tipik Bir Yer: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı”, *Milli Folklor*, 20 (78), 2008, 88-104.
- Alpaslan Ceylan, “Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 2008,, 73-92.
- Alpaslan Ceylan, “Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirmesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (39), 2007, 103-117.
- Alpaslan Ceylan, “Taştaki Türkleri Okumak”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, 6 (34), 2015, 9-52.
- Alper Bozkurt, *Kültürel Turizm*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2016.
- Alper Çabuk, *Coğrafi Bilgi Sistemleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013.
- Alperen Kayserili, *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1036 Erzurum 2014.
- Alperen Kayserili, *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1036 Erzurum 2014.

Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler*. Adres Yayınları, Ankara 2007.

Ani Cultural Landscape, Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Ani Kültürel Peyzajı Yönetim Planı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Anonim, *Ani Çevresi ve Dönemi*, Dünya Anıtlar Fonu, New York 2013.

Anonim, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I*, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 23, Ankara 1995.

Anonim, *Doğu Anadolu'da Ermeni Mezâlimi*, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı.

Anonim, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919) I*, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 49, Ankara 2001.

Anonim, *Kars İli Kültür Envanteri*, Kars Valiliği. Kars 2009.

Anonim, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.

Antik Dünya Ansiklopedisi, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2010.

Antonio Sagona, *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Antonio Sogona, *The Heritage of Eastern Turkey*, Macmillan Art Publishing, Melbourne 2006.

Arif Ç. Aydınoglu ve Tahsin Yomralıoğlu, "XXIII International Cartographic Conference", [Bildiri], *Managing Tourism Services of East Black Sea Region of Turkey With Maps*, Ağustos, Moskova 2007.

Armen Kazaryan, "The Zhamatun of Horomos: The Shaping of An Unprecedented Type of Fore-Church Hall", [Horomos'un Cemaat Evi: Eşi Görülmemiş Türde Bir Ön Kilise Binasının Şekillendirilmesi], *Kunts*, 3, 2014, 1-14.

Armen Kazaryan, İsmail Yavuz Özkaya and Alin Pontioğlu, "The Church of Surb Prkich in Ani (1035)", [Ani'deki Surb Prikich Kilisesi (1035)], *RIHA Journal*, 0143, 2016.

Arzu Boy, "1877-1878'den 1920'ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus-Ermeni İşbirliği", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 2018, 109-132.

- Arzu Boy, “Çarlık Rusya Yönetiminde Kars’ta Tarım ve Hayvancılık”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 2017, 417-434.
- Arzu D. Sömen, Sultan S. Ateş, Ferit Durmuş, Sert, H., Partal, E. M., Nas, M., Yılmaz, S., Demirci, H. Avşın, A. ve Turan, “5. Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu”, [Bildiri], *Tarihi Çamçavuş Demir Köprüsü’nün Taşınması*, Ekim 2015, (99-111), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2015.
- Aslı Albayrak, *Alternatif Turizm*, Detay Yayıncılık, Ankara 2013.
- Aslı, Özen, *Küreselleşme Sürecinde Devletin Değişen Rolü ve Kalkınma*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2009.
- Atilla Sadıklı ve İlhan Güllü, “Küreselleşme ve Bölgeselleşme Sürecinde Güney Asya ve Pasifik Bölgesi”, *Stratejik Öngörü*, 4, 2011. 87-95.
- Aydın Nurhan, “Ekonomik Küreselleşme ve Türkiye”, *Dışişleri Bakanlığı Yayınları Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, XXVII, 2007.
- Ayfer Can, “Ebu’l Hasan Harakani’nin Hayatı ve Eserleri”, *Harakani Dergisi*, 1, 2014, 33-48.
- Ayhan Yardımcıel ve Emine Gizlenci, “Kaya Resimleri Örneğinde Borluk Vadisi Ekolojisinin Yansıması: Bir Eski Çağ Kesiti”, *Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 9 (2), 2016, 52-60.
- Ayhan Yardımcıel, “Kars-Ani’de Tespit Edilen Savunma Sistemleri Üzerine Öneriler”, *Seleucia ad Calycadnum*, 6, 2016, 11-27.
- Ayhan Yardımcıel, *Akyaka’da bulunup Kars Müzesi’ne Getirilen Yivli Keramiklerin Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2010.
- Aykut Ekinci, “Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme ve İstihdama Etkisi: Türkiye Uygulaması (1980-2010)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 2011, 71-96.

- Ayşe Asker, “Küresel-Yerel Etkileşimi: Yerelin Dönüşümü Olarak Simit Sarayı Örneğinde Simidin Fast-Food’laşması”, *Erciyes İletişim Dergisi*, 2 (1), 2011, 88-104.
- Ayşe Durgun, *Bölgesel Kalkınmada Turizmin Rolü: Isparta Örneği*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2006.
- Aytekin Yılmaz, *İkinci Küreselleşme Dalgası*, Vadi Yayınları, Ankara 2004.
- Azmi Süslü, Hüsamettin Yıldırım ve N. Birgül Gündüz, *Efsaneler ve Gerçekler: Türk- Ermeni İlişkileri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001.
- Bahaeddin Ögel, Hakkı D. Yıldız, M. Fahrettin Kırzıoğlu, Mehmet Eröz, Bayram Kodaman ve Abdülhaluk M. Çay, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Boğaziçi Yayınları, Ankara 1992.
- Bahar, Özmaldar, *Küreselleşme Olgusunun Türkiye Ekonomisine Etkisi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, İstanbul 2009.
- Bakhtiar Feizizadeh, Thomas Blaschke, Sopholwit Khamphilung, Chench Xia ve Helena R. Merschorf, “GIScience Trends Related to Globalization”, [CBS Biliminin Küreselleşme ile Alakalı Trendleri], *Geo-Wold Magazine*, Haziran 2012.
- Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Mehmet İhsan Basımevi Ankara 1935.
- Bayram Akça ve Sinan Kıyanç, “Malakanlar’ın Anadolu’daki İzleri”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 18 (39), 2017, 22-43.
- Bernhard Wilpert, “Impact of Globalization On Human Work”, [Küreselleşmenin İnsanın Çalışmasına Etkisi], *Safety Science*, 47, 2009, 727-732.
- Beşir Hamitoğulları, “Türkiye’de Turizm ve İktisadi Kalkınma”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3 (23), 1968, 79-131.
- Bilal Dedeyev, “Çaldıran Savaşı’na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (6), 2009, 126-135.

- Billur, Şeniğne, *Küreselleşme, Bölgeselleşme ve Türkiye*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Bilsen Bilgili, Önder Yağmur ve Hakan Yazarkan, “Turistik Ürün Olarak Festivallerin Etkinlik ve Verimliliği Üzerine Bir Araştırma (Erzurum-Oltu Kırdag Festivali Örneği)”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2, 2012, 117-124.
- Birol Çetin, Serap Barış ve Serap Saroğlu, “Türkiye’de Karayollarının Gelişimine Tarihsel Bir Bakış”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 2011, 123-150.
- Brigitte Dumortier, *Dinler Atlası, İnançlar, İbadetler ve Ülkeler*, NTV Yayınları, İstanbul 2007.
- Bruce Hayllar, Tony Griffin and Deborah Edwards, *City Spaces – Tourist Places: Urban Tourism Precincts*. Elsevier, 2008.
- Cahid Baltacı, “İslam Medeniyetinde Cami”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 1985.
- Cansu Şarkaya İçellioğlu, “Kent Turizmi ve Marka Kentler: Turizm Potansiyeli Açısından İstanbul’un Swot Analizi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 2014, 37-55.
- Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.
- Celalettin Yavuz, “1915 Ermeni Zorunlu Göçüne Alman Subaylarının Bakışı”, Mehmet Şahingöz, (Ed.), *Türk Yurdu Yayınları*, Ankara 2017.
- Cem Tüysüz, “Ani Kenti Ortaçağ Savunma Sistemlerinin Değerlendirilmesi”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 6 (18), 2017, 845-852.
- Cem Tüysüz, *Kars “Beyaz Uykusuz Uzakta”*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Cemal Sevindi, “Susuz Çağlayanı (Susuz-Kars) ve Turistik Potansiyeli”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (2), 2011, 325-352.
- Cemal Sevindi, *Coğrafya’ya Adanmış Bir Ömür*, “Tarihi Ani Şehri’nin (Kars) Kuruluş ve Gelişim Süreciyle İlgili Coğrafi Bir Analiz”, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2015.

- Cemal Sevindi, *Sarıkamış 'ın Coğrafi Etüdü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.
- Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986.
- Cercis İkiel, "Ulusal Coğrafya Kongresi 2005", [Bildiri], "Muğla Yöresinde İklim Koşullarının İnsan ve Çevre Üzerindeki Etkileri", Eylül 2005, (233-241), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2005.
- Ceren Aksu, "Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre", *Güney Ege Kalkınma Ajansı*, 2011.
- Charlton T. L. and Charles S., *A Latin Dictionary*. Oxford At The Clarendon Press 1958.
- Christopher M. Law, *Urban Tourism*, Continuum, London 1993.
- Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars*, Önder Matbaacılık, Ankara 1999.
- Dani Rodrik, *Akıllı Küreselleşme*, Efil Yayınevi, Ankara 2011.
- Daniel McLean, Kraus' *Recreation and Leisure in Modern Society*, Jonesand Bartlett Publishers Massachusetts, 1998.
- David Dollar, "Globalization, Inequality, and Poverty Since 1980", [1980'den Günümüze Küreselleşme, Eşitsizlik ve Fakirlik], *Development Research Group*, World Bank 2001.
- David Harvey, "Zaman-Mekân Sıkışması ve Post-Modern Durum", Bülbül, K., (Ed.), *Küreselleşme Kültür Medeniyet*, Orient Yayınları, Ankara 2007.
- David Harvey, *Sermayenin Mekânları*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2011.
- David Harvey, *Sosyal Adalet ve Şehir*. Metis Yayınları, İstanbul 2013.
- David Held, Antony G. McGrew, David GoldBlatt ve Jonathan Perraton, *Global Transformations*, Standford University Press, California 1999.
- David Ruccio, "Globalization and Imperialism", [Küreselleşme ve Sömürgecilik], *Rethinking Marxism*, 15 (1), 2003, 75-94.
- Deepak Nayyar, "Globalization and Development", Chang, H. J. (Ed.). *Rethinking Development Economics (Vol. 1)*. Anthem Press, 2003.

- Deniz Demirarslan, “38. Icanas, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, I. Cilt” [Bildiri], “*Batılılaşma Sürecinde Türk Barınma Kültüründeki Değişim ve Konuttaki Yansımaları Eylül 2007*”, (209-220), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2011.
- Deniz Özyakışır, “Göç ve Turizm İlişkisi: Kars İçin Teorik Bir Analiz”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (15), 2017, 151-170.
- Deniz, Özyakışır, *Küreselleşme Sürecinde Çok Uluslu Şirketlerin Rolü ve Ulus-Devletin Aşınma Argümanı Olarak MAI Anlaşması*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2007.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, 1970.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, 1980.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, 1990.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın no: 468, 1960.
- Dilaver Aksoy, *XIX. YY. Kars Kent Dokusu Oluşumunda Meydana Gelen Değişmeler ve Gelişmeler*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2004.
- Dilek Akgümüş, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Ayaklanmaları”, *Yakın Dönem Türkiyat Araştırmaları*, 12 (23), 2013, 23-47.
- Dmitry Vasilyev, “Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu”, [Bildiri], *Rus Makamlarınca Yayımlanan “Kars Gazetesi’nde Erzurum”*, Mart, (16-22), Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum 2018.
- Doğanay, H., *Coğrafya Bilim Alanları Sözlüğü*. Pegem Akademi, Ankara 2017.
- Doğukan Arabul, *Kars Yöresinde Kayıt Altına Alınmamış Mahalli Oyunların Ezgilerinin Derlenmesi ve Bunların Müzik Eğitiminde Kullanılabilirliği*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2016.

- Dominick Salvatore, “The New Economy and Growth in The G-7 Countries”, [Yeni Ekonomi ve G-7 Ülkelerindeki Büyüme], *Journal of Policy Modeling*, 25, 2003, 531-540.
- Ebru Arıcıoğlu, “Kalkınma Kavramına Küreselleşme Perspektifinden Bir Bakış”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 2012, 36-53.
- Edward Said, *Kültür ve Emperyalizm*, Hil Yayın, İstanbul 2010.
- Efe Dündar, “Uluslararası Ticaret Hukukunda Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Çok Uluslu Şirketlerin İncelenmesi”, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11 (41), 2014, 273-282.
- Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2003.
- Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2014.
- Elnur H. Mikail ve Cihan Küçükyıldız, “I. Uluslararası Kafkasya-Orta Asya Dış Ticaret ve Lojistik Kongresi”, [Bildiri], *Bakü-Tiflis-Kars Demir İpekyolu Projesi, Ekim 2015*, (839-852), Kafkas Üniversitesi, Kars 2015.
- Emilio Chuvieco, Andrea Camia, German Bianchini, Tomas Margaleff, Nikos Koutsias ve Jesus Martínez, “Using Remote Sensing and GIS for Global Assessment of Fire Danger”, *In XXII International Cartographic Conference (ICC2005)*, 2005.
- Erdem Yücel, *Türkiye’de Müzecilik*, 5. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999.
- Ergin Altunsabak, *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Kuşaktan Kuşağa Aktarımı ve Gençlik; Kars İli Örneği*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.
- Erik Cohen, “Toward A Sociology of International Tourism”, [Uluslararası Turizm Sosyolojisine Doğru], *Social Research*, 39 (1), 1972, 164-182.
- Erkal Fidan, “Çok Uluslu Şirketler ve Az Gelişmiş Ülkeler Üzerine Etkileri”, *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 1995, 99-118.

- Erol Kapluhan, “Ulaşım Coğrafyası Açısından Türkiye’de Karayolu Ulaşımının Tarihsel Gelişimi ve Mevcut Yapısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (33), 2014, 426-439.
- Erol Tümertekin ve Nazmiye Özgüç, *Ekonomik Coğrafya*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2016.
- Erol Tümertekin, *Ulaşım Coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1987.
- Erol Yüksel, “Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kağızman’da Ermeni Tedhişi (1918-1920)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41, 2017, 287-306.
- Ersin Hakan, *Kars Tarihi*, 2012.
- Ervil Lahn, “Bazı Türkiye Göllerinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi”, *MTA Dergisi*, 41, 1951, 71-83.
- Esat Çam, “Çok Uluslu Şirketler ve Gelişen Ülkeler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 45, 2011, 93-120.
- Esfender Korkmaz, *Küresel Süreçte Ulusal Kalkınma*. Himayala Yayınları, İstanbul 2013.
- Esra Lobut, *Sokak Sanatı ve Alt Kültürlerin Sokak Sanatına Yansıması*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.
- Esra Uslu, *Kars İli Âşıklık Geleneği İçinde Kağızmanlı Âşık Cemâl Hoca’da Gelenek, Etkileşim ve Eğitim*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir 2011.
- Evren Atış ve Şaban Çelikoğlu, “TCK 75. Kuruluş Yılı Uluslararası Kongresi”, [Bildiri], *Boğatepe Köyünde Geleneksel Kars Gravyer ve Kaşar Peyniri Üretiminin Yöre Ekonomisi ve Tanıtımına Katkısı*, (310-324), Ankara Üniversitesi, Ankara 2017.
- Ezel K. Shaw ve Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yayınları, İstanbul 2010.

- Ezgi Bolçay, *Kars'ta Âşıklık Geleneği ve Karanlı Âşık Maksut Koca'nın Hayatı, Sanatı ve Şiirleri*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- Ezgi Ertüzün ve Bülent Fişekçioğlu, "Ulusal KOP Bölgesel Kalkınma Sempozyumu", [Bildiri], *Kırsal Alanlarda Yapılan Rekreatif Faaliyetlerin Bölgede Yaşayanlara Etkisi*, (406-409), KOP Bölgesi Üniversiteler Birliği, Konya 2013.
- Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2005.
- Faruk Kaya, "Aladağlar'da Yaylalar ve Yaylacılık", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19, 2008, 123-148.
- Faruk Kaya, "Coğrafi Potansiyelleri Temelinde Türkiye Jeopolitiği ve Dünya Siyasetindeki Yeri", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (2), 2017, 1-14.
- Faruk Torunoğlu, *Kars ve çevresi manastırları: Bagnayr, Hripsine, Horomos, Khtzkonk ve Kız Kalesi Manastırları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi, Kars 2016.
- Fazıl Şenol, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Detay Yayıncılık, Ankara 2016.
- Feray Temel, *Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2011.
- Fırat Bayar, "Küreselleşme Sürecinde Türkiye'nin Gücü: Siyasi, Askeri ve Ekonomik Açından Bir Değerlendirme", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2 (4), 2015, 137-156.
- Foreign Direct Investment In Turkey*, Undersecretariat Of Treasury General Directorate Of Foreign Investment, 2010.
- Fowler, C., Harding, J., & Hofmann, D. (Ed.). *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*. Oxford University Press, Oxford 2015.
- Fulya Kıvılcım, "Küreselleşme Olgusu ve Çokuluslu Şirketlerin Küreselleşme Süreci Üzerindeki Rolü", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 5 (2), 2015, 1-16.
- Fuzhi Cheng, "Tariff Escalation in World Agricultural Trade", [Dünya Tarım Ticaretinde Tarife Yükselmesi], *Food Policy For Developing Countries: The Role Of Government In The Global Food System*, 10 (11), 2007.

- Georg Kobro, *Das Gebiet von Kars und Ardahan: Historisch-landeskundliche Studie zu einer Grenzregion in Ostanatolien/Transkaukasien*, Pamphlet, Mnch 1989.
- George Panagiotou, "Bringing SWOT Into Focus", [SWOT'u Odak Noktasına Getirmek], *Business Strategy Review*, 14 (2), 2003, 8-10.
- George Ritzer, *Toplumun McDonaldlaştırılması*. Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011.
- Godovoy Otchet, *Voennogo Gubernatora Karsskoy Oblastı*, God Kars, 1879.
- Gönül İli, "Küreselleşme ve Kültür", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25 (2), 2001, 163-172.
- Gözde Emekli ve Ersin Demir, "VII. Ulusal III. Uluslararası Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu Bildiriler Kitabı" [Bildiri], *Turizm-Teknoloji İlişkilerinin Kültürel Turizme Yansımaları*, Nisan 2018, (753-764), İskenderun Teknik Üniversitesi, Hatay 2018.
- Gözde Emekli, "Coğrafya, Kültür, Turizm: Kültürel Turizm", *Ege Coğrafya Dergisi*, 15, 2006, 51-59.
- Gözde Emekli, Aydın İbrahimov ve Füsun Soykan, "Turizmde Küreselleşmeye Coğrafi Yaklaşımlar ve Türkiye", *Ege Coğrafya Dergisi*, 15, 2006, 1-16.
- Gözde Emekli, İlkey Südaş ve Füsun Soykan, "38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi", [Bildiri], "*Gç, Kırsal Kalkınma-Kırsal Turizm ve Türkiye*", Eylül, Ankara 2007.
- Greg Richards, *Cultural Tourism in Europe*, Cab International, Wallingford 1996.
- Gülpınar A. zpay, "Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu ve Türkiye Açısından Jeopolitik nemi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 37, 2018, 103-111.
- Günay Tümer, Abdurrahman Küçük ve Mehmet A. Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 2002.
- Güner Sağır, "10. Yüzyılda Kars ve Ermeni Dini Mimarisi", *Yeni Türkiye*, 60, 2014, 857-888.
- Güner Sağır, "Kars Surp Arak'elots Kilisesi (Kars Katedrali/Havariler Kilisesi/Kümbet Cami)", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 5, 2011. 69-112.

- Güner Sağır, “Kars’ta Bir Ermeni Kilisesi: Kümbet Kilise”, *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim: Dr. A. Mine Kadiroğlu'na Armağan*, 2011, 481-504.
- Güner Sağır, “Kars’ta Bir Ortaçağ Ermeni Kilisesi: Taylar Kilise”, *Turkish Studies*, 9 (10), 2014, 929-940.
- Güner Sağır, “Kars’ta Ortaçağ’a Ait Bir Ermeni Manastırı: Karmirvank (Çoban Kilise)”, *History Studies*, 10 (3), 2018, 207-237.
- Güner Sağır, *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2014.
- Güner Sağır, *31. Araştırma Toplantısı 1. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2013.
- Güner Sağır, *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2014.
- Güner Sağır, *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2014.
- Gürsoy Solmaz, *Erzurum-Kars ve Yöresi Kaleleri*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1994.
- Gürsoy Solmaz, *Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars’ta Ermeni Zulmü*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları No: 15, Van 1995.
- Hakkı Yazıcı & Süleyman H. Şahin, “CBS Yardımıyla Zamantı Çayı Havzası Ekoturizm Çekiciliklerinin Sunulması”, *Harita Teknolojileri Elektronik Dergisi*, 5 (3), 2015, 33-44.
- Halil Fidan, “Pazarlama Bilgi Sistemi (PBS) ve Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS)’nin Pazarlamada Kullanımı”, *Journal of Yasar University*, 4 (14), 2009, 2151-2171.
- Halim Korucu, “Kars İli Höyükleri”, *Doğu’dan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, 2007, 521-537.
- Hamza Gündoğdu, “Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 17, 2006, 51-84.
- Hamza Gündoğdu, *Kars “Beyaz Uykusuz Uzakta”*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

- Hasan Çiftçi, “Mevlâna ile Şems-i Tebrîzî’ye Göre Ebu’l-Hasan-i Harakanî”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (Mevlana Özel Sayısı)*, 2005, 565-590.
- Haşim Karpuz, “Camuşlu’da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri”, *Bilim ve Teknik*, 112, 1977, 1-5.
- Hayati Doğanay ve Ahmet Çavuş, *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*, Pegem Akademi, Ankara 2013.
- Hayati Doğanay ve Ogün Coşkun, *Tarım Coğrafyası*. Pegem Akademi, Ankara 2012.
- Hayati Doğanay ve Serhat Zaman, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Pegem Akademi, Ankara 2016.
- Hayati Doğanay, “Tortum (Uzundere) Çağlayanı ve Turistik Potansiyeli (Coğrafi Bir Tanıtım)”, *Türkiye Kalkınma Bankası Turizm Yıllığı*, 1994, 77-92.
- Hayati Doğanay, *Bölge Planlamasının Coğrafi Esasları*, Atatürk Üniversitesi Coğrafya Bölümü Ders Notları, 1984.
- Hayati Doğanay, *Coğrafya’ya Giriş*, Aktif Yayınevi, İstanbul 2012.
- Hayati Doğanay, Ünsal Özdemir ve İbrahim Fevzi Şahin, *Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya*, Pegem Akademi, Ankara 2014.
- Helena A. Williams, Robert Williams and Maktoba Omar, “Gastro-Tourism As Destination Branding In Emerging Markets, [Gelişmekte Olan Pazarlarda Hedef Marka Olarak Gastro-Turizm], *International Journal of Leisure and Tourism Marketing*, 4 (1), 2014, 1-18.
- Hüseyin Çeken, “Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10, 2008, 293-306.
- Hüsnü Kapu, *TRA2’de Göç Olgusu: Sebep ve Sonuçlar Bağlamında Analitik Bir Araştırma*, Serhat Kalkınma Ajansı 2012.
- Iulian Condratov, “E-Tourism: Concept and Evolution”, [E-Turizm: Konsept ve Evrim], *Ecoforum*, 2 (1), 2013, 58-61.
- İ. Hakkı Kaynak ve Mete Sezgin, “İnanç Turizmi Kapsamında Dinlerde Seyahat”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 10 (1-2), 2014, 349-360.

- İbrahim Arslanoğlu, “Kültür ve Medeniyet Kavramları”, *Türk Kültürü Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 15, 2000.
- İbrahim Atalay ve Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2003.
- İbrahim Atalay, *Türkiye'nin Ekolojik Bölgeleri 2. Baskı*, Meta Basım, İzmir 2014.
- İbrahim Aytekin, “Küreselleşme ve Ekonomik Küreselleşme”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2), 2015, 123-134.
- İbrahim Çeşmeli, “Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültürler, Ritüeller İle İkonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar)”, *Art-Sanat Dergisi*, 0 (3), 2015, 47-96.
- İbrahim Fevzi Şahin, *Küreselleşme, Avrupa Birliği ve Türkiye*. Pegem Akademi, Ankara 2011.
- İbrahim H. Konyalı, *Abideler ve Kitabelerle Erzurum Tarihi*, Ercan Matbaası, İstanbul 1960.
- İbrahim K. Kökten, “Anadolu’da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara DTCF Dergisi*, 10, (3-4), 1952, 167-207.
- İbrahim K. Kökten, “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Belleten*, 7 (27), 1943, 601-613.
- İbrahim K. Kökten, “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri”, *Ankara DTCF Dergisi*, 3 (5), 1945, 465-505.
- İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992.
- İhsan Bulut, “Anadolu’da İnanışların ve Geleneklerin Doğa Korunması Açısından Önemi Üzerine Örnekler”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (46), 2011, 119-134.
- İlbey Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 1978, 343-362.
- İllere Göre Demiryolu Uzunlukları*, T.C. Devlet Demiryolları İşletmesi Genel Müdürlüğü, 2017.

- İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü. Ankara 2013.
- İrfan Arıkan, (Ed.), *Turizm ve Coğrafi Bilgi Sistemleri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2005.
- İsmail Eyyüpoğlu, “91. Yılında Sarıkamış Taarruzu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 31, 2006, 93-103.
- İsmail Yalçınlar, “Türkiye’deki Bazı Şehirlerin Kuruluş ve Gelişmelerinde Jeomorfolojik Temeller”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 8 (17), 1967, 53-66.
- İsmet Ülker, *Dağlarda Kırk Yıl*, BRC Ofset, Ankara 2018.
- İsmet Ülker, *Türkiye’de Dağcılık ve Kayak*, Grafiker Ofset, Ankara 2013.
- İstatistik Umum Müdürlüğü, 1940.
- İstatistik Umum Müdürlüğü, 1950.
- Jafari, J. (Ed.), *Encyclopedia of Tourism*, Routledge, London 2002.
- Jhon Tomlison, *Küreselleşme ve Kültür*. Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2004.
- Joan C. Henderson, “Tourism in Dubai: Overcoming Barriers to Destination Development”, [Dubai’de Turizm: Destinasyon Oluşturmada Engelleri Aşmak], *International Journal of Tourism Research*, 8, 2006, 87-99.
- John J. Lennon, and Malcolm Foley, *Dark Tourism*, Cengage Learning EMEA, 2000.
- John O’Loughlin, “Economic Globalization and Income Inequality in The United States”, [Ekonomik Küreselleşme ve Birleşmiş Devletlerdeki Eşitsizlik], *State Devolution in America: Implications for a Diverse Society*, 1997, 21-40.
- John W. Creswell, *Araştırma Deseni*, Eğiten Kitap, Ankara 2017.
- Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Kadir Özköse, “Ebü’l-Hasan Harakan-i’nin Nakşbendiye Silsilesindeki Yeri”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 2017.
- Kâmil Günel, *Coğrafyanın Siyasal Gücü*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2008.

- Kamil Şahin, “Kültürel Yozlaşmaya Neden Olan Bir Unsur Olarak Televizyon”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1), 2011, 243-277.
- Kaymakçı, O. (2007). “Kavramsal, Kuramsal ve Tarihsel Açından Küreselleşmeye Giriş”, Kaymakçı, O., (Ed.). Küreselleşme Üzerine Notlar. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, The University of Wisconsin Press London 1985.
- Kenan Arınç, “Boğatepe Köyü’nde Gravyer Peyniri Üretimi ve Sürdürülebilir Gelişme Bakımından Önemi (Kars/Türkiye)”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 70, 2018, 7-18.
- Kenan Arınç, “Coğrafi Metodoloji Açısından Bölgesel Coğrafya, Bölge Bilimi ve Coğrafi Bölgeler”. *Türk Coğrafya Dergisi*, 60, 2013, 13-24.
- Kenan Arınç, *Türkiye'nin İç Bölgeleri*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2009.
- Korkusuz, T., “Ünidap Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, Cilt 1” [Bildiri], *Coğrafi Çevrenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkilerine Tipik Bir Örnek: Hamur (Ağrı) Eylül 2016*, (210-223), 2016, Muş: Muş Alparslan Üniversitesi.
- Kuyucuk Gölü Sulak Alan Yönetim Planı*, T.C. Kars Valiliği İl Çevre ve Orman Müdürlüğü 2010.
- Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, Madde 3, (18 Temmuz 2018).
- Kürşat Kan, “Globalleşmenin Uluslararası İlişkilere Etkisi”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13 (20), 2011, 1-10.
- Levent Gelibolu, “Kars Kaşar Peyniri İşletmelerinin Pazarlama Sorunları ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Alan Araştırması”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23 (3), 2009, 151-165.
- Levis, C. T. ve Short C., *A Latin Dictionary*, Oxford At The Clarendon Press, 1958.
- Lütfi Atay ve Barış Yeşildağ, “Savaş Alanları ve Turizmi”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 2010, 65-72.
- M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, San Matbaası, Ankara 1982.

- M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi*, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları 6. Sayı, Ankara 1970.
- M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi I*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.
- Mahmut Demir, [Ed.], *Genel Turizm, Kavramlar ve Farklı Boyutlarıyla Değerlendirme*, Detay Yayıncılık, Ankara 2017.
- Mahmut Demir, [Ed.], *Genel Turizm, Kavramlar ve Farklı Boyutlarıyla Değerlendirme*, Detay Yayıncılık, Ankara 2017.
- Manfred B. Steger, *Küreselleşme*. Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2013.
- Marcelo M. Mariani, Marco Di Felice ve Matteo Mura, “Facebook As A Destination Marketing Tool: Evindence From Italian Regional Destination Management Organizations”, [Bir Pazarlama Aracı Olarak Facebook: İtalyan Bölgesel Destinasyon Yönetim Organizasyonlarından Kanıtlar], *Tourism Management*, 54, 2015, 321-343.
- Marshall McLuhan ve Bruce r. Powers, *The Global Village: Transformations in World Life and Media in The 21st Century*, Oxford University Press, Oxford 1992.
- Martin Wolf, “Shaping The Globalization”, [Küreselleşmeyi Şekillendirmek], *Finance and Development*, 51 (3), 2014, 22-25.
- Martin Wolf, “Shaping The Globalization”, [Küreselleşmeyi Şekillendirmek], *Finance and Development*, 51 (3), 2014, 22-25.
- Mayhew, S., *Dictionary of Geography*. Oxford University Press, 2004.
- Mehmet C. Marın, “Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu, Cilt 2” [Bildiri], *Globalleşme Sürecinde Kent ve Bölgelerin Mekânsal Ekonomilerdeki Rolü ve Ekonomik Coğrafya Eşitsizliği: Bir Yerleşim Kuramı Yaklaşımı Mart 2004*, (20-38), Pamukkale Üniversitesi, Denizli 2004.
- Mehmet Karakaş, “Kent Mekân İmgesi ve Kimlik”, *Üsküdar Kültür ve Sanat ve Medeniyet Dergisi*, 1, 2018, 26-35.
- Mehmet Keskin, “Erzurum-Kars Platosunun Çarpışma Kökenli Volkanizmasının Volkano-Stratigrafisi ve Yeni Kar Yaş Bulguları Işığında Evrimi, Kuzeydoğu Anadolu”, *MTA Dergisi*, 120, 1998, 135-157.

- Mehmet Özel, “Avrupa Birliği’nde Bölgeselleşme ve Bölge Yönetimleri Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 59 (2), 2004.
- Mehmet Özmenli, “Armenia’da Arsaklar ve Kamsarakanlar”, *Yeni Türkiye*, 2014, 1-14.
- Mehmet Özmenli, “Çingiz Han’ın Komutanlarının Kars Şüregel’deki Egemenliği”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 2010, 89-99.
- Mehmet Vahit Eren, “Ünidap Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, Cilt 2” [Bildiri], *Dış Ticaretin Bölgesel Kalkınmadaki Rolü: TRB1 Bölgesi Örneği, Eylül 2016*, (465-478), 2016, Muş: Muş Alparslan Üniversitesi.
- Mehmet Y. Çelik, “Boyutları ve Farklı Algılarıyla Küreselleşme”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32, 2015, 57-74.
- Mehmet Zaman, “Geleneksel Yayla Şenliklerinin Doğu Karadeniz Bölümü Yayla Turizminin Geliştirilmesindeki Rolü”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 7 (6), 2011, 187-214.
- Mehmet Zaman, *Doğu Karadeniz Kıyı Dağları’nda Yaylalar ve Yaylacılık*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 960, 2007.
- Mehmet Zaman, Selahattin Polat ve Mustafa Özdemir, “Diyadin Kaplıcaları”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 6 (4), 2011, 349-377.
- Merve Uysal, *Müze Tasarımında Ortaya Çıkan Kriterler*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2013.
- Merve, Sarıkaya Görgeç, *Sosyal Küreselleşme ve Büyüme Üzerine Etkisi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay 2014.
- Mesut Elibüyük, *Matematik Coğrafya*, Ekol Yayınevi, Ankara 2000.
- Mesut Şöhret, “Ulus Devletsiz Devlet Sistemi: Lübnan Modeli”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5 (1), 2012, 85-108.
- Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Mitat Durmuş, “Çağımızın Çıkmazını Sağaltıma Taşıyacak Bir Söylem Kaynağı Olarak Ebü’l Hasan Harakanî’nin İnsanî ve Felsefî Dili”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 2017, 51-64.

- Mucip Demir ve Mete Alım, “Sarıkamış Bayraktepe (Cıbiltepe) Kış Sporları ve Turizmi Merkezine Ait Coğrafi Bir Değerlendirme”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 33 (Ocak), 2016, 241-275.
- Mucip Demir, “Kars İlinin Nüfus Gelişimi ve Başlıca Demografik Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 20 (34), 2015, 127-156.
- Mucip Demir, *Kars Kent Coğrafyası*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013.
- Muhammed Karataş ve Serap Babür, “Gelişen Dünya’da Turizm Sektörünün Yeri”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (2), 2013, 15-24.
- Muhammet Arslan ve Alper Altın, “Sarıkamış Micingirt köyü Türbesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 2015, 141-160.
- Muhammet Arslan ve Merve Arslan, “Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu”, [Bildiri], *Kağızman’da Kilise Mimarisi*, Mayıs, (126-153), Kafkas Üniversitesi, Kars 2012.
- Muhammet Arslan, “Anı’de İslami Tesirler Altında Yapılmış Yapılar”.
- Murat Aktaş, “Ünidap Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, Cilt 1” [Bildiri]. *Küreselleşme Sürecinde Demokrasi ve Kalkınma İlişkisi: 2000’li Yıllarda Türkiye Örneği*, Eylül 2016. (474-485), 2016, Muş: Muş Alparslan Üniversitesi.
- Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Tabyaları ve Kışlaları*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No:3, Erzurum 2013.
- Murat Tanrıku, *Harita’ya Davet*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.
- Mustafa Budak, “Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı-Reşit Şehbender Vekili Tefik Bey’in Raporu-“, *Türkiyat Mecmuası*, 26 (2), 2016, 113-131.
- Mustafa Gönen, *Kars “Beyaz Uykusuz Uzakta”*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Mustafa Karageçi, *Kars-Akyaka’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2011.

- Mustafa Talas ve Yaşar Kaya, “Küreselleşmenin Kültürel Sonuçları”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 22 (22), 2007, 149-162.
- Muzaffer Bakırcı, “Ulaşım Coğrafyası Açısından Türkiye’de Havayolu Ulaşımının Tarihsel Gelişimi ve Mevcut Yapısı”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 25, 2012, 340-377.
- N. Hanif, *Biographical Encyclopaedia of Sufis: Central Asia and Middle East (Vol. 2)*, Sarup & Sons, New Delhi 2002.
- N. Hashemi Taba ve A.S. Khatavakhotan, “Towards the Globalization of Communication Using Global Information Systems (GIS): From Theory to Practice”, [İletişimin Küreselleşmesine Doğru: Küresel Bilgi Sistemleri (KBS): Teoriden Pratiğe], *International Journal of Innovation, Management and Technology*, 3 (5), 2012, 628-630.
- Naci Alaybeyli, *Kars “Beyaz Uykusuz Uzakta”*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Nahide Konak, “Ekonomik Küreselleşme ve Ulus-Devlet: Kuramsal Yaklaşımlar”. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (1), 2011, 149-164.
- Namık T. Altaş, Ahmet Çavuş ve Nilgün Zaman, “Türkiye’nin Kış Turizmi Koridorunda Yeni Bir Kış Turizmi Merkezi: Konaklı”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 31 (Ocak), 2015, 345-365.
- Nazmiye Özgüç, *Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2015.
- Necdet Hacıoğlu ve Cevdet Avcıkurt, (Ed.), *Turistik Ürün Çeşitlendirmesi*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2011.
- Necdet Hacıoğlu, Mesut Bozkurt ve Bayram Şahin, [Ed.], *Genel Turizm*, Paradigma Akademi, Çanakkale 2016.
- Necla Başgün, *Türk-Ermeni İlişkileri*, Töre-Devlet Yayınevi, Ankara 1973.
- Necmettin Özerkmen, ”Uluslararası Eşitsizliği Derinleştiren Bir Süreç Olarak Ekonomik Küreselleşme”. *Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44 (1), 2004, 135-148.
- Nedim Dikmen, “Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19 (2), 2010, 137-159.

- Neil Leiper, “An Etymology of Tourism”, [Turizmin Etimolojisi], *Annals of Tourism Research*, 10 (2), 1983, 277-280.
- Neil Smith, *Eşitsiz Gelişim*. Sel Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Nikolay Y. Marr, *Ani*, Gusudarstvennuye Satsialna Ekonomičeskoye İzdatelstvo, Moskova 1934.
- Nuray Gümüştekin, “38. İcanas, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, I. Cilt”, [Bildiri], “*Kültür Kavramı ve Osmanlı’dan Günümüze Kültürel Yapının İncelenmesi Eylül 2007*, (317-326), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2011.
- Nurcan, Kutay, *Küreselleşme Sürecinde Çok Uluslu Şirketler ve Yoksulluk Olgusu*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Nurettin Özgen, “Doğu Anadolu Bölgesi’nin Doğal Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Planlamaya Yönelik Öneriler”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7 (2), 2010, 1407-1438.
- Nüfus Sayımı Sonuçları (Umumî Nüfus Tahriri), 1927.
- OECD Benchmark Definition of Foreign Direct Investment, Fourth Edition*, Organisation For Economic Co-Operation and Development, 2008.
- Oğuz Kaymakçı, “Kavramsal, Kuramsal ve Tarihsel Açından Küreselleşmeye Giriş”, Oğuz Kaymakçı (Ed.), *Küreselleşme Üzerine Notlar*. Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007.
- Okan Yılmaz, *Kağızman (Kars) – Tuzluca (Iğdır) Tuz Yataklarının Jeolojisi, Mineralojisi ve Petrografisi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir 2007.
- Oktay Belli ve Alpaslan Ceylan, “Kuzeydoğu Anadolu’da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 5, 2002, 1-22.

- Oktay Belli, [Ed.], “Kafkasya’nın Damak Tadı: Kars Bölgesi’nin Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri”, *Kars 2. Kent Kurultayı Kafkasya’da Ortak Geleceğimiz*, Kars Belediyesi Kültür Yayınları Nr. 21, İstanbul 2007.
- Oktay Belli, [Ed.], “Kars Adının Kökeni ve Anlamı”, *Kars 2. Kent Kurultayı Kafkasya’da Ortak Geleceğimiz*, Kars Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Oktay Belli, *Kars “Beyaz Uykusuz Uzakta”*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Oktay Kızılkaya, “XIX. Yüzyılın Ortasında Kars Sancağı’nda Bazı Sosyal ve Dini Yapılar”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 4 (8), 2017, 192-223.
- Oktay Kızılkaya, *XIX. Yüzyılda Kars Sancağı’nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.
- Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlk Çağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.
- Osman Ersoy, “Bir İngiliz Konsolosun 1846 Yılında Erzurum’dan Kars’a Seyahati”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3 (2-3), 1964, 237-249.
- Osman Özkul, *Kültür ve Küreselleşme*, Açılım Kitap, İstanbul 2013.
- Osman Ülkü, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 2007, 245-270.
- Ozan Türk, *Küreselleşme ve Çokkültürlülük*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Özer Yılmaz, *Horasan-Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fiziki ve Tatbiki Fiziki Coğrafyası*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1984.
- Özge N. Öğütçü, “Baku-Tibilisi-Kars Railway and Regional Connectivity”, [Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu ve Bölgesel Bağlantı], *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, 2017.
- Özgür Aslan, “Yeni Ekonomi: Özellikleri ve Endüstrileri”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 52, 2010, 299-318.
- Özgür Özer, [Ed.], *İnanç Turizmi Seçme Konular*, Çizgi Kitabevi, Konya 2014.

- Pan, B., "E-Tourism", *Encyclopedia of Tourism*, Springer Cham, 2014.
- Patrick Donabedian, "Kurtarılması Gereken Bir Anıt Khidzgonk Surp Sarkis Kilisesi", *Toplumsal Tarih*, 258 (Haziran), 2015, 36-53.
- Paul Hirst, and Grahame Thompson, *Küreselleşme Sorgulanıyor.*, Dost Kitabevi, Ankara 2007.
- Peter Dicken, *Global Shift: Mapping The Changing Contours of The World Economy.* The Guilford Press, New York 2007.
- Pınar Demir ve Sadi Aral, "Kars İli Süt Sanayi İşletmelerinde Üretim ve Sanayi Entegrasyonunun Ekonomik ve Sosyal Analizi", *Kafkas Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 16 (4), 2010, 585-592.
- Pickles, John, *Uzamların Tarihi-Haritalılık Mantığı, Haritalandırma ve Coğrafi Olarak Kodlanmış Dünya*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- Raffaele Filieri, Salma Algezau ve Fraser McLeay, "Why Do Travelers Trust Tripadvisor? Antecedents Of Trust Towards Consumer-Generated Media And Its Influence On Recommendation Adoption And Word Of Mouth", [Seyahatçiler Neden Tripadvisor'a Güveniyor? Tüketici Tarafından Üretilen Medyaya Güvenin Önceleri, Tavsiye Kabulü ve Ağız Sözü Üzerindeki Etkisi], *Tourism Management*, 51, 2015, 174-185.
- Ramazan Özey, *Avmerikalılaşmak*. Aktif Yayınevi, İstanbul 2003.
- Ramazan Özey, *Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya*, Aktif Yayınevi, İstanbul 2014.
- Report Of The United Nations Conference On The Human Environment, Stockholm 1972.
- Reşid S. Atabinen, (Hazırlayan: Selahattin Tozlu), "Kafkas Etekleri Türk Ticaret Yolları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 8, 2006, 31-39.
- Roger Sudgen ve James R. Wilson, "Globalisation, The New Economy and Regionalisation", [Küreseleşme, Yeni Ekonomi ve Bölgeselleşme], *Industrial Development Policy Discussion*, 16, 2001.

- Roger W. Stump, *The Geography of Religion: Faith, Place and Space*, Rowman & Littlefield Publishers Inc, New York 2008.
- Sabina Tuca, "The Relationship Between Globalization and The Economical Crisis", [Küreselleşme ve Ekonomik Kriz Arasındaki İlişki], *The USV Annals of Economics and Public Administration*, 1 (19), 2014, 120-126.
- Saliha Koday, "Kağızman (Kars) Kayatuzu Tuzlası", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 12, 2004, 167-188.
- Saliha Koday, *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 949. Erzurum 2005.
- Sandu Cuterela, "Globalization: Definition, Processes and Concepts", [Küreselleşme: Tanım, Süreçler ve Konseptler], *Romanian Statistical Review*, 4, 2012.
- Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Küreselleşme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 2000.
- Selim Yılmaz, "Bölgeselleşme: Küreselleşme Karşısında bir Alternatif mi? Yoksa Küreselleşmeyi Besleyen Bir Gelişme mi?", *Mai ve Küreselleşme Karşısı Çalışma Grubu*, 2002.
- Semra Atılğan, "Küreselleşme Aldatmacası", *Marmara İletişim Dergisi*, 12 (12), 2014, 37-44.
- Serkan Özer ve Hasan Yılmaz, "Kars-Sarıkamış Ormanlarının Doğa Koruma Kriterleri Yönünden İncelenmesi", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 39 (1), 2008, 61-70.
- Serkan Özer, *Sarıkamış (Kars) Ormanlarının Doğa Koruma Kriterleri Yönünden İncelenmesi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2004.
- Sezai Yazıcı, "I. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu", [Bildiri], *Ani'nin Yer Altı Sırları*, 129-141, Kafkas Üniversitesi, Kars 2014.
- Sezai Yazıcı, *Ani Sırları*, Serka Kalkınma Ajansı, 2017.
- Sezai Yazıcı, *Seyyahların Gözünden Ani*, Serka Kalkınma Ajansı, 2017.
- Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma*, Nobel Yayın, Ankara 2015.

- Steen Stender, J. Dyerberg ve Arne Astrup, “Fast Food: Unfriendly and Unhealthy”, [Fast Food: Arkadaşça ve Sağlıklı Olmayan], *International Journal of Obesity*, 31, 2007, 887-890.
- Suat Karaküçük, *Rekreasyon*, Gazi Kitabevi, Ankara 2014.
- Suna Doğaner, “Savaş ve Turizm: Troya ve Gelibolu Savaş Alanları”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 46 (5), 2006, 1-21.
- Suna Doğaner, “Türkiye Ulaşım Sistemleri Turizm ve Çevre İlişkileri”, *Coğrafya Dergisi*, 6, 1998, 1-25.
- Süheyla Köybaşı, *Arpaçay ve Çevresindeki Havlı Dokumalar*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.
- Şafak Kaypak, “Küreselleşme Sürecinde Sürdürülebilir Bir Kalkınma İçin Sürdürülebilir Bir Çevre”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1, 2011, 19-33.
- Şemsettin Sami, *Kamus-i Türki*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 1001, Ankara 2015.
- Şenol Kantarcı, “Kars’ta Türklere Yönelik Ermeni Katliamı: Kalo/Derecik köyü Toplu Mezar Kazısı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 18 (18), 2005, 221-232.
- Şergiyye Heziyeva, “Kars Âşıklık Geleneği ve Badeli Âşık”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 44, 2010, 211-215.
- Şergiyye Heziyeva, “Tarihi Süreç İçerisinde Türkiye’de Âşıklık ve Âşıklık Geleneği”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 10 (1), 2010, 81-89.
- Şevket Tüylüoğlu, “Küreselleşme Sürecinde Kalkınma Politikaları ve Devletin Zayıflayan Rolü”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (1), 2004, 257-280.
- Şevket Yırık ve Faruk Seyitoğlu, “Hüzün Turizmi ve Mabetleşme Süreci Kapsamında Sarıkamış”, *15. Ulusal Turizm Kongresi*, 754-765.
- Şükrü Topuk, *Kars Gravyer Peynirlerinin Kalitelerinin Araştırılması*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Kars 2014.

- T.C. Devlet Demiryolları İşletmesi Genel Müdürlüğü, Faaliyet Raporu, Etüt ve Proje İhalesine Çıkılan Demiryolu Projeleri, 2017.*
- Tahir E. Şahin, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi*, Dikey Yayıncılık, Ankara 2006.
- Tarkan Oğuz, “Popüler Kültür ve Sporun Endüstrileşme Süreci”, *Kurgu Dergisi*, 21, 2005, 195-204.
- Thomas Piketty, *Capital, In The Twenty-First Century*, The Belknap Press of Harvard University Press, London 2014.
- Timoty E. Gregory, *Bizans Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- Turan Subaşat, “Küreselleşme ve Eşitsizlik”, Oğuz Kaymakçı, (Ed.), *Küreselleşme Üzerine Notlar*, (ss. 457-485), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007.
- TÜİK, ADNKS, 2010.
- TÜİK, ADNKS, 2017.
- TÜİK, Ülke Gruplarına Göre Dış Ticaret, 2016.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV, Ankara 2001.
- Ünsal Bekdemir ve İbrahim Sezer, *Giresun İlinin Turizm Potansiyeli*, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara 2016.
- Vahap Tecim, *Coğrafi Bilgi Sistemleri Harita Tabanlı Bilgi Yönetimi*, Renk Form Ofset Matbaacılık, Ankara 2008.
- Verka Jovanović ve Angelina Njeguš, “The Application of GIS and Its Components In Tourism”, [CBS Uygulamaları ve Turizmdeki Bileşenleri], *Yugoslav Journal of Operations Research*, 18 (2), 2008, 261-272.
- Vernon Bogdanor, *Blackwell'in Siyaset Bilimi Ansiklopedisi*. Ümit Yayıncılık, Ankara 2003.
- Vikas Yadav Raskar, “Globalization of Popular Culture”. [Popüler Kültürün Küreselleşmesi], *International Journal of Multifaceted and Multilingual Studies*, 4 (8), 2017.
- Warwick E. Murray, *Geographies of Globalization*. Routledge Oxon, 2006.

- Wayne Gretzky, *Strategic Planning and SWOT Analysis*, [Stratejik Planlama ve SWOT Analizi], JP Harrison, Essentials of Strategic Planning in Health Care, 2010.
- William Monteith, *Kars and Erzeroum: The Campaigns of Prince Paskiewitch*, Longman, London 1856.
- Yakup Aksel, *Kars Kağızman Bölgesinde Çıkartılan Kaya Tuzu Örneklerindeki Bazı Eser Metallerin ICP-MS İle Analizi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Kars 2014.
- Yaşar Kop, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars ve Çevresi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.
- Yavuz Aslan ve Arzu Boy, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars'ta Eğitim ve Eğitim Kurumları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 59, 2017, 547-576.
- Yunus Kaplan, “Türk Hamam Kültürünün Divan Şiirine Yansımaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 44, 2010, 131-155.
- Yurt Ansiklopedisi 6*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981.
- Yusuf Adıgüzel, “Almanya'da Kültürel Çatışma Alanı Olarak Türkçe”, *Sosyoloji Dergisi*, 3 (22), 2011, 231-251.
- Yusuf Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün mü, Soykırım mı?*, Ankara Ticaret Odası, Ankara 2004.
- Yücel Dağlı ve Seyit A. Kahraman (Evliya Çelebi), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
- Yüksel, A. & Yüksel, F., *Turizmde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Turhan Kitabevi Ankara.
- Zekai Savaşlar, *Küreselleşme ve Sosyal Boyutu*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

Zeki Koday ve Mucip Demir, “Keklik Şelalesi (Sarıkamış/Kars) Doğal Çevre Özellikleri ve Beşeri Ekonomik Potansiyeli”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2), 2011, 289-306.

Zeki Koday, “Çıldır Gölü’nde Balıkçılık”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 37, 2001, 171-182.

Zeki Koday, Saliha Koday ve Zerrin Karakuzulu, “Kale İçinde Bir Köy Yerleşmesi-Tunçkaya”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 9 (12), 2004, 221-236.

Ziya Ergin, “Tuzun Üretim Teknolojisi ve İnsan Sağlığındaki Yeri”, *Bilimsel Madencilik Dergisi*, 27 (1), 1988, 9-30.

İNTERNET KAYNAKLARI

2007-2008 Av Dönemi Merkez Av Komisyonu Kararı, (2 Ekim 2018),
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/07/20070706-4.htm>

4. Sarıkamış Kış Oyunları Festivali, (20 Haziran 2018),
<http://www.kars.gov.tr/sarikamis-kar-festivali---2017>

Africa Rising, (1 Kasım 2017), <http://www.economist.com/node/21541015>

Africa’s Economic Prospects in 2017: Ten Countries to Watch, (1 Kasım 2017),
<http://www.atlanticcouncil.org/blogs/africasource/africa-s-economic-prospects-in-2017-ten-countries-to-watch>

Alexander Graham Bell, (11 Ekim 2017),
<http://www.history.com/topics/inventions/alexander-graham-bell>

Alexander Graham Bell, (12 Ekim 2017),
<http://www.history.com/topics/inventions/alexander-graham-bell>

Amerikalılar Erzurum'dan Civil Peyniri Bekliyor, (7 Aralık 2017),
<http://www.turkishny.com/news/amerikallar-erzurumdan-civil-peyniri-bekliyor>

Ani'nin Kuzeyindeki Abideler, (26 Mayıs 2018),
<https://www.virtualani.org/kizilkilise/turkish.htm>

Arap Baba Türbesi İlgi Bekliyor, (23 Mayıs 2018),
<http://www.serhattv.com.tr/videos/8465/arap-baba-turbesi-ilgi-bekliyor.html>

Archaeological Site of Ani, (2 Nisan 2018), <https://whc.unesco.org/en/list/1518>

Arkeolojik kazılar turizme katkı sağlıyor, (21 Mart 2018),

<https://www.cnnturk.com/ekonomi/arkeolojik-kazilar-turizme-katki-sagliyor>

Armenian Bagnayr Monastery in Turkey Used as Barn By Villagers, (23 Temmuz

2018), <https://horizonweekly.ca/en/76008-2/>

Asimilasyon, (30 Kasım 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a1f5a5c472e86.46836604

Astıma Mağarada Şifa, (26.10.2018), [http://www.hurriyet.com.tr/kelebek/astima-](http://www.hurriyet.com.tr/kelebek/astima-magarada-sifa-16538944)

[magarada-sifa-16538944](http://www.hurriyet.com.tr/kelebek/astima-magarada-sifa-16538944)

Atatürk'ün Dil İle İlgili Sözleri, (30 Kasım 2017),

<http://www.ataturkinkilaplari.com/ao/31/ataturkun-turk-dili-ile-ilgili-sozleri.html>

Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu'nda İlk Tren Yola Çıktı, (10 Kasım 2018),

<http://www.tceddtasimacilik.gov.tr/haber/BAK%C3%9C-T%C4%B0FL%C4%B0S-KARS%20DEM%C4%B0RYOLU'NDA%20%C4%B0LK%20TREN%20YOLA%20%C3%87IKTI/116>

[A%20%C3%87IKTI/116](http://www.tceddtasimacilik.gov.tr/haber/BAK%C3%9C-T%C4%B0FL%C4%B0S-KARS%20DEM%C4%B0RYOLU'NDA%20%C4%B0LK%20TREN%20YOLA%20%C3%87IKTI/116)

Banana Republic, (17 Ekim 2017),

https://en.oxforddictionaries.com/definition/banana_republic

Beşik (Beşik Cami) Kilise-Kars, (10 Mayıs 2018),

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/kulturenvanteri/besk-besk-cam-klse>

Bölge, (27 Ekim 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59f2993d8b83f9.93775574

Cami, (7 Mayıs 2018),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5af07cd12f5224.40596913

Chinese Internet Giant Alibaba Shares Its Plans for Africa, (31 Aralık 2018),

<https://www.cnbcfrance.com/news/technology/2018/07/09/chinese-internet-giant-alibaba-shares-its-plans-for-africa/>

Christian Population by Country, (25 Mayıs 2018),

<http://www.globalreligiousfutures.org/religions/christians>

Cihanşümül, (18 Ekim 2017),

<http://lugatim.com/s/C%C4%B0HAN%C5%9E%C3%9CMUL>

Counterculture, (30 Kasım 2017),

<https://en.oxforddictionaries.com/definition/us/counterculture>

Cultural Imperialism, (24 Ekim 2017),

https://en.oxforddictionaries.com/definition/cultural_imperialism

Cultural Lag, (30 Kasım 2017),

https://en.oxforddictionaries.com/definition/us/cultural_lag

Definition of Foreign Direct Investment, (8 Kasım 2017),

<http://lexicon.ft.com/Term?term=foreign-direct-investment>

Demiryolları, (10 Kasım 2018), <http://www.tcdd.gov.tr/content/31>

Desert Tracker, (21 Aralık 2017), <https://acacia-africa.com/tours/desert-tracker-25-days-17DTR25>

Destruction of Horomos Monastery, (24 Temmuz 2018),

<http://asbarez.com/48981/destruction-of-horomos-monastery/>

Digor'da Bulunan Müren Kilisesi Tehlikede!, (28 Mayıs 2018),

<http://www.karsmanset.com/haber/digorda-bulunan-muren-kilisesi-tehlikede-18656.htm>

Dikme köyü Kaşar Gravyer ve Kültür Festivali Yapılacak, (2 Temmuz 2018),

<http://karsguncel.com/dikme-koyu-kasar-gravyer-ve-kultur-festivali-yapilacak-5935h.htm>

Drones vs. Satellites, (24 Ocak 2018), <https://cbn.foundation/news/drones-vs-satellites>

Dubai Attracted AED 25.5 Billion in Foreign Investment In 2016, Hamdan Bin
Mohammad Says, (21 Aralık 2017),

<http://gulfnnews.com/business/economy/dubai-attracted-aed-25-5-billion-in-foreign-investment-in-2016-hamdan-bin-mohammad-says-1.2004013>

Dutch East India Company: The World's First Multinational, (8 Kasım 2017),

<http://www.pbs.org/wgbh/roadshow/stories/articles/2013/1/7/dutch-east-india-company-worlds-first-multinational/>

Dünya'da Coca-Cola, (8 Kasım 2017), <http://www.coca-colaturkiye.com/dunyada-coca-cola>

Dünya'da McDonald's, (1 Aralık 2017),

<https://www.mcdonalds.com.tr/kurumsal/hakkimizda/dunyada-mcdonalds/dunyada-mcdonalds>

Economy, (8 Kasım 2017), <https://en.oxforddictionaries.com/definition/economy>

Ekonomi, (15 Kasım 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a16232700d1d9.04342741

Entry Options For Businesses in India, (31 Ekim 2017), <http://investindia.gov.in/entry-options/>

Erzurum Dağları Kar İle Boran, (1 Aralık 2017),

http://www.turkuler.com/sozler/turku_erzurum_daglari_kar_ile_boran_uh.html

Eşitsizlik, (2 Kasım 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59fb91a9e6e587.34276651

Etimoloji Türkçe, (6 Eylül 2017),

<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/k%C3%BCre1>

Fenomen Doğu Ekspresi İçin Bakanlık'tan Klip, (10 Kasım 2018),

<http://www.haberturk.com/fenomen-dogu-ekspresi-icin-bakanlik-tan-klip-1862451>

Festival, (20 Haziran 2018),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=122286

First Photo From Space, (24 Ocak 2018), <https://www.airspacemag.com/space/the-first-photo-from-space-13721411/>

Five Ways Immigration System Changed After 9/11, (28 Kasım 2017),

http://abcnews.go.com/ABC_Univision/News/ways-immigration-system-changed-911/story?id=17231590

Gemiyi Kim Buldu?, (13 Ekim 2017), <http://www.ilkkimbuldu.com/gemiyi-kim-buldu/>

George Stephenson's First Steam Locomotive, (13 Ekim 2017),

<http://www.historytoday.com/richard-cavendish/george-stephensons-first-steam-locomotive>

Global Trends 2030: Gini Out of the Bottle, (3 Kasım 2017),

<https://www.defensemianetwork.com/stories/global-trends-2030-gini-out-of-the-bottle/>

Globalisation and Imperialism, (24 Ekim 2017), <http://www.marxist.com/globalisation-imperialism-economy110406.htm>

Globalization – Origin of The Word?, (6 Eylül 2017),

<http://www.mrglobalization.com/globalisation/252-globalization--origin-of-the-word>

Globalization, (7 Aralık 2017),

<https://www.nationalgeographic.org/encyclopedia/globalization/>

GNI per capita, PPP, (3 Kasım 2017),

https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.PP.CD?year_high_desc=true

Gross domestic product 2016, (8 Kasım 2017), <https://data.worldbank.org/data-catalog/GDP-ranking-table>

Halk Oyunları, (3 Temmuz 2018), <http://testsite.kultur.gov.tr/TR-54862/halk-oyunlari.html>

Havalimanı Tarihiçesi, (11 Kasım 2018), <https://kars.dhmi.gov.tr/Sayfalar/icerik-detay.aspx?oid=2405>

HGK İl ve İlçe Yüz Ölçümleri, (29 Ocak 2018), <https://www.hgk.msb.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri>

- HGK İl ve İlçe Yüz Ölçümleri, (30 Ocak 2018), <https://www.hgk.msb.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri>
- History of Boats and Ships, Erişim Tarihi: 13 Ekim 2017,
<http://www.historyworld.net/wrldhis/PlainTextHistories.asp?historyid=aa14>
- History of Communication, (12 Ekim 2017),
<https://en.wikipedia.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly91bi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvSGlzdG9yeV9vZl9jb21tdW5pY2F0aW9u>
- Homing Pigeon, (12 Ekim 2017),
<https://en.wikipedia.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly91bi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvSG9taW5nX3BpZ2Vvbg>
- How the Situation in Crimea Could Cause Oil Prices to Fall, (27 Eylül 2017),
<http://oilprice.com/Energy/Oil-Prices/How-the-Situation-in-Crimea-Could-Cause-Oil-Prices-to-Fall.html>
- Human Impacts on Antarctica and Threats to The Environment-Overview, (13 Ocak 2018),
https://www.coolantarctica.com/Antarctica%20fact%20file/science/human_impact_on_antarctica.php
- I Am One Of The First Businesswomen in Kars!, (7 Temmuz 2018),
http://www.unesco.org/new/en/member-states/single-view/news/i_am_one_of_the_first_businesswomen_in_kars_a_mdg_fund_in_t/
- IBA Kuyucuk Gölü, (2 Ekim 2018),
<https://ebird.org/turkey/hotspot/L1259760?yr=all&m=&rank=mrec>
- Iraq War 2003–2011, (27 Eylül 2017), <https://www.britannica.com/event/Iraq-War>
- Is This The End Of Globalization?, (24 Ekim 2017),
<https://www.gfmag.com/magazine/december-2016/end-globalization>
- Isis Bans Fighters From Using Social Media Amid Paranoia Over Spying And Dissent (9 Ekim 2017). <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/isis-ban-facebook-youtube-twitter-instagram-social-media-fighters-spying-dissent-islamic-state-a7803406.html>

- İllere Göre Devlet ve İl Yollarının Satış Cinslerine Göre Uzunlukları, (6 Kasım 2018),
<http://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Istatistikler/DevletIlyolEnvanter/IllereGoreDevletVeIlyollari.pdf>
- Kablosuz Ağ Sistemi Nedir? Nasıl Çalışır?, (24 Ocak 2018),
<http://www.bilgiustam.com/kablosuz-ag-sistemi-nedir-nasil-calisir/>
- Kale, (15 Şubat 2019), <http://sozluk.gov.tr/>
- Kars Çayı'nda İlk Kez Rafting Heyecanı, (10 Ekim 2018),
<https://www.gazetekars.com/kars-cayinda-ilk-kez-rafting-heyecani-18395h.htm>
- Kars Çayı'nda İlk Kez Rafting Heyecanı, (4 Şubat 2018),
<http://www.hurriyet.com.tr/kars-cayinda-ilk-kez-rafting-heyecani-37298326>
- Kars Müzesi-Kars, (6 Haziran 2018),
<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/gezilecekyer/kars-muzes>
- Kars Valiliği Yelken Kulübü Hizmete Girdi, (4 Kasım 2018),
<http://www.kars.gov.tr/kars-valiligi-yelken-kulubu-hizmete-girdi>
- Kars: Uluslararası Altın Kaz Film Festivali, (2 Temmuz 2018),
<https://www.haberler.com/kars-uluslararasi-altin-kaz-film-festivali-haberi/>
- Kars'ta Kaşarın Kalite Savaşı, (2 Temmuz 2018),
<http://www.gazetepusula.net/2017/07/19/karsta-kasarin-kalite-savasi/>
- Kars'ta Yayla Şenliği, (29 Ekim 2018), <http://www.karsmanset.com/haber/karsta-yayla-senligi-40010.htm>
- Keçivan Kalesi, (21 Temmuz 2018),
[http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=9740&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=9740&html=ages_detail_t.html&layout=web)
- KGM, Haritalar, (30 Ocak 2018),
<http://www.kgm.gov.tr/sayfalar/kgm/sitetr/root/haritalar.aspx>
- Köprü, (19 Şubat 2019),
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c6bfd6d5a7a65.81257573

Köşk, (8 Ağustos 2018),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b6a1e2d50dd03.16436226

Kritik Astana Görüşmeleri Başlıyor, (18 Ekim 2017),

<http://www.ntv.com.tr/galeri/dunya/kritik-astana-gorusmeleri-basliyor,94HCepZYe0yOmkflb8fsDg>

Kültür Şoku, (30 Kasım 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a1f5a3fab4265.04164454

Kültür, (29 Kasım 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a1e05a9d09ed6.66000743

Kümbet Cami (12 Havariler Kilisesi) – (10 Mayıs 2018),

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/gezilecekyer/12-havarler-klse>

Lake Kuyucuk, (2 Ekim 2018), <https://rsis.ramsar.org/ris/1890>

Maglev, (13 Ekim 2017),

<https://en.wikipedia.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvTWFnbGV2>

Mc Donald's Menu in India, (1 Aralık 2017),

<https://www.mcdonaldsindia.com/products.html>

Meçhul Asker Anıtı, (18 Şubat 2019), <https://www.gazetekars.com/mechul-asker-aniti-22716h.htm>

Mehmet Günal, “Türk Birliğine Giden Yol: Türk Ekonomik Topluluğu (TET)”. s. 3.

<http://mehmetgunal.com.tr/yayinlar/makaleler/>

MTA-Yer Bilimleri Harita Görüntüleyici ve Çizim Editörü, (1 Şubat 2018),

<http://yerbilimleri.mta.gov.tr/anasayfa.aspx>

Multinational Corporation, (8 Kasım 2017),

<https://www.investopedia.com/terms/m/multinationalcorporation.asp>

Müze, (5 Haziran 2018),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b16f7ec7f76c0.15494137

Nafta Now, (21 Eylül 2017), <http://www.naftanow.org/>

New Driverless Tractor, Grain Cart Systems Coming This Year, (3 Kasım 2017),

<http://www.farministrynews.com/precision-guidance/new-driverless-tractor-grain-cart-systems-coming-year>

No: 204, 27 Ağustos 2016, Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü- BM Ortak Soruşturma Mekanizması Raporu Hakkında, (28 Kasım 2017),

http://www.mfa.gov.tr/no_-204_-27-agustos-2016_-kimyasal-silahlarin-yasaklanmasi-orgutu--bm-ortak-sorusturma-mekanizmasi-raporu-hk_.tr.mfa

Nobel Barış Ödülü, Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü'ne, (28 Kasım 2017),

http://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/10/131011_nobel_baris

Nuran Hanım ve İşletmesi, (7 Temmuz 2018),

https://www.instagram.com/kars_kaz_evi/

Obama: U.S. Will Stand By Longtime Ally Japan, (12 Kasım 2017),

<https://www.washingtontimes.com/news/2011/mar/14/obama-us-will-stand-longtime-ally-japan/>

Olgu, (24 Ekim 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59eea5c01aa709.08083645

Online Etymology Dictionary, (29 Ekim 2017),

<https://www.etymonline.com/word/global>

Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlar Hakkında Sözleşme, (2 Ekim 2018), <http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR-14276/ozellikle-su-kuslari-yasama-ortami-olarak-uluslararasi-.html>

Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlar Hakkında Sözleşme, (2 Ekim 2018), <http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR-14276/ozellikle-su-kuslari-yasama-ortami-olarak-uluslararasi-.html>

Pop Culture, (9 Ekim 2017), <http://www.globalization101.org/pop-culture/>

Prof. Dr. Halil İnalçık'a göre Osmanlı Devleti 1302 yılında kurulmuştur, (14 Mart 2018), <https://www.ntv.com.tr/turkiye/prof-inalcik-osmanli-1302de-kuruldu,13VX1C1mEkqUHxyk-Yfifw>

Quality Standards in Tourism Services, (1 Mayıs 2019),
<http://www2.unwto.org/technical-product/quality-standards-tourism-services>

Quebec to Amend Language Laws to Require French On All Storefronts, Signs, (30 Kasım 2017), <http://www.ctvnews.ca/canada/quebec-to-amend-language-laws-to-require-french-on-all-storefronts-signs-1.2886526>

Radyoyu Kim İcat Etti? Guglielmo Marconi Kimdir?, (12 Ekim 2017),
<http://www.hakkindaoku.com/radyoyu-kim-icad-etti-guglielmo-marconi-kimdir.html>

Resmi Gazete Karar Sayısı: 2004/7912, (18 Eylül 2018),
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/10/20041019.htm#1>

Roger Tomlinson, Geographer, (16 Ocak 2018), <https://blogs.esri.com/esri/esri-insider/2014/02/14/roger-tomlinson-geographer/>

Saray, (29 Mayıs 2018),
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b0d070d2920f6.40137212

Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı, (18 Eylül 2018),
<http://bolge13.ormansu.gov.tr/13bolge/AnaSayfa/milliparklar/sarikamis.aspx?sflang=tr>

Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı, (19 Eylül 2018),
<http://sarikamis.tabiat.gov.tr/>

Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı, (21 Eylül 2018),
<http://sarikamis.tabiat.gov.tr/>

Sarıkamış Kayak Merkezi – Kars, (26 Eylül 2018),
<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/turizmaktiviteleri/kars-sarikamis-kayak-merkezi->

- Sarıkamış Kayak Merkezi'nde Terör Zararı: 1 Milyon Euro, (24 Eylül 2018),
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/sarikamis-kayak-merkezinde-teror-zarari-1-milyon-euro-30086330>
- September 11 Attacks, (26 Kasım 2017), <https://www.britannica.com/event/September-11-attacks>
- Serhat Kalkınma Ajansı, (11 Aralık 2017), <http://www.serka.gov.tr/>
- Sistem Yöneticiliği, (24 Ocak 2018), <http://btegitimleri.itu.edu.tr/itacademy/?egitim-bilgileri/sistem-yoneticiligi>
- Siyaset, (22 Kasım 2017),
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a155c4ab7d488.45596772
- Social Stratification and Inequality, (3 Kasım 2017),
<http://www.sparknotes.com/sociology/social-stratification-and-inequality/section4.rhtml>
- Socio-economic Impacts of GCC Migration, (19 Ekim 2017),
<http://grm.grc.net/index.php?pgid=Njk=&wid=Mjc>
- Subculture, (30 Kasım 2017), <https://en.oxforddictionaries.com/definition/us/subculture>
- Sustainable Consumption And Production, (1 Kasım 2017),
<https://sustainabledevelopment.un.org/topics/sustainableconsumptionandproduction>
- Sustainable Development Goals, (6 Kasım 2017),
<http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>
- Susuz Şelalesi Seyir Terası Projesi Serhat Kalkınma Ajansı Tarafından Kabul Edildi, (23 Ekim 2018), <http://www.susuz.gov.tr/susuz-selalesi-seyir-terasi-projesi-serhat-kalkinma-ajansi-tarafindan-kabul-edildi>
- Süreç, (24 Ekim 2017),
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59eea5b6edc412.59643958

Şehit, (24 Temmuz 2018),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b570df3d2d984.96476726

Tanap, Tanap Nedir?, (12 Kasım 2017), <http://www.tanap.com/tanap-projesi/tanap-nedir/>

Tarihçe, (1 Aralık 2017),

<https://www.mcdonalds.com.tr/kurumsal/hakkimizda/turkiyede-mcdonalds/turkiyede-mcdonalds-tarihce>

TDK-Büyük Türkçe Sözlük, (6 Eylül 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59b00453598b72.32349941

Telgrafın İcadı, (10 Ekim 2017), <http://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/telgrafin-icadi-525>

Tennessee Valley Authority, (11 Aralık 2017), <https://www.tva.gov/>

The Battle of Armageddon, (29 Ekim 2017), <http://www.pastor-russell.com/volumes/V4/v04s07.php#pg365>

The Beginning of the End for Globalization, (24 Ekim 2017),

<https://global.handelsblatt.com/politics/the-beginning-of-the-end-for-globalization-673243>

The Early History of Communication, (12 Ekim 2017),

<https://www.thoughtco.com/early-history-of-communication-4067897>

The End Of Globalisation? Don't Be So Sure, (24 Ekim 2017),

<https://www.ft.com/content/7ce70ec0-3af4-11e7-ac89-b01cc67cfeec?mhq5j=e6>

The First Globalization: The Portuguese and the Age of Discovery, (21 Eylül 2017),

https://www.academia.edu/10885837/The_First_Globalization_The_Portuguese_and_the_Age_of_Discovery

The History of Fax (From 1843 to Present Day), (12 Ekim 2017),

<https://faxauthority.com/fax-history/>

The World's 10 Most Incredible Baths, (9 Haziran 2018),

<https://theculturetrip.com/europe/articles/the-worlds-10-most-incredible-baths/>

The World's First Smartphone, Simon, Was Created 15 Years Before The iPhone, (12

Ekim 2017), <http://www.businessinsider.com/worlds-first-smartphone-simon-launched-before-iphone-2015-6>

Top 6 Factors That Drive Investment In China, (19 Ekim 2017),

<http://www.investopedia.com/articles/economics/09/factors-drive-investment-in-china.asp>

Tourism, (13 Aralık 2017), <https://www.etymonline.com/search?q=tourism>

Tourist, (13 Aralık 2017), <https://www.etymonline.com/word/tourist>

Turizm, (13 Aralık 2017),

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a3076328c7810.20188198

Tuzluca Tuz Mağaraları, (26.10.2018),

<http://www.igdir.bel.tr/page.php?kat=115&alkat=109&konumid=2>

Türkiye Bitkileri Veri Servisi, (5 Şubat 2018),

http://www.tubives.com/index.php?sayfa=1&tax_id=110

Türkiye Bitkileri Veri Servisi, (6 Şubat 2018),

<http://www.tubives.com/index.php?sayfa=210&name=36&endemik=1>

Türkiye'de Termal Sağlık Turizmi, (22 Ekim 2018),

<http://saglikturizmi.gov.tr/TR,23592/turkiyede-termal-saglik-turizmi.html>

Türkiye'nin Yöresinde Fark Yaratan Kadın Girişimcisi, (7 Temmuz 2018),

<https://www.kadingirisimciyarismasi.com/nuran-ozyilmaz.aspx>

TÜRSAB, (29 Nisan 2019), <https://www.tursab.org.tr/istatistikler/turist-sayisi-ve-turizm-geliri>

UN Environment, (1 Kasım 2017), <http://www.unenvironment.org/>

Unesco World Heritage Centre, (2 Nisan 2018), <https://whc.unesco.org/>

Usage of Content Languages For Websites, (30 Kasım 2017),

https://w3techs.com/technologies/overview/content_language/all

Western Oil Firms Remain As US Exits Iraq, (26 Kasım 2017),

<http://www.aljazeera.com/indepth/features/2011/12/2011122813134071641.html>

What Janet Yellen Said, and Didn't Say, About Inequality, (3 Kasım 2017),

<https://www.nytimes.com/2014/10/18/upshot/what-janet-yellen-said-and-didnt-say-about-inequality.html>

When Did Globalisation Start?, (21 Eylül 2017),

<https://www.economist.com/blogs/freeexchange/2013/09/economic-history-1>

When Was The First Computer Invented?, (12 Ekim 2017),

<https://www.computerhope.com/issues/ch000984.htm>

Where Did Punk Begin? A Cinema in Peru, (30 Kasım 2017),

<https://www.theguardian.com/music/2012/sep/14/where-punk-begin-cinema-peru>

Who Invented the Car?, (13 Ekim 2017), [https://www.livescience.com/37538-who-](https://www.livescience.com/37538-who-invented-the-car.html)

[invented-the-car.html](https://www.livescience.com/37538-who-invented-the-car.html)

World Bank, Trade, (10 Kasım 2017), <https://data.worldbank.org/topic/trade>

World Bank, World Development Indicators, (3 Kasım 2017),

http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?Code=NY.GDP.PCAP.CD&id=1ff4a498&report_name=Popular-Indicators&populartype=series&ispopular=y

World Tourism Organization, (13 Aralık 2017),

http://statistics.unwto.org/sites/all/files/pdf/unwto_tsa_1.pdf

Wright Brothers, (13 Ekim 2017), [http://www.history.com/topics/inventions/wright-](http://www.history.com/topics/inventions/wright-brothers)

[brothers](http://www.history.com/topics/inventions/wright-brothers)

Yusuf Paşa Camii, (12 Mayıs 2018),

<http://www.karskulturturizm.gov.tr/yazdir?B38B000912A542B0467471D2998F1C46>

EKLER

EK 1. Kars İli Sınırları İçerisinde Bulunan Askeri Yasak Bölgeler İçin Alman Özel Araştırma İzni.

TASNİF DIŞI

TASNİF DIŞIT.C.
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
ANKARA

HRK. : 26702250-3270-145693-18/ Hrk.PI.D.AGHHŞ(9) 31616685 24 Kasım 2018

KONU : Araştırma İzni (Kars).

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜNE

İLGİ: (a) Milli Savunma Bakanlığının 26 Ekim 2018 tarihli, LOJ.:51291087-4220-484352-18/Eml.D.İmr. ve Hval Mania Ş. sayılı ve "Araştırma İzni (Kars)" konulu yazısı.

(b) 2565 sayılı Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Kanunu.

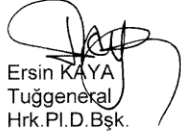
(c) Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Yönetmeliği.

1. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü öğretim elemanı Tolga KORKUSUZ tarafından, askeri yasak bölge sınırları içerisinde yer alan Horomos Manastırı ile Digor ilçe sınırları içerisinde yer alan Mağazberd Kalesinde saha çalışması yapılabilmesi için gerekli iznin verilmesi ilgi (a) yazı ile talep edilmiştir.

2. İlgi (b ve c) mevzuat kapsamında yapılan inceleme neticesinde, yapılması planlanan çalışmaların, bölgede yetkili komutanlık olan 9'uncu Kolordu Komutanlığı ile koordine edilerek, bahse konu komutanlığın belirleyeceği esas ve usuller çerçevesinde yapılması kaydıyla uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Rica ederim.

GENELKURMAY BAŞKANI NAMINA

Ersin KAYA
Tuğgeneral
Hrk.PI.D.Bşk.

DAĞITIM :
Gereği :
K.K.Hrk.Bşk.İliğine
9'uncu Kor.K.İliğine (İvediliğinden)
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Rektörlüğüne

TASNİF DIŞI

TASNİF DIŞI

EK 2. Kars İlinde Faaliyet Gösteren Turistik Restoran İşletmecisi Nuray ÖZYILMAZ'ın Özel İzin Yazışmaları.

Doktora Tezi

Tolga Korkusuz <tolga9025@gmail.com>
Alıcı: karskazevi@hotmail.com

2 Ekim 2018 16:09

Nuran hanım merhabalar, ben Tolga Korkusuz, Atatürk Üniversitesi'nde doktora yapıyorum. Hatırlarsanız yanınıza gelip tezimde sizden bahsedeceğimi söylemiştim. Bahsetmek için özel izniniz almam gerekiyor.

Altta size gönderdiğim metin eğer sizin içinde uygunsa lütfen bu mail'e olumlu veya olumsuz geri dönüş yapın.

Yardımlarınız için teşekkür eder, iyi çalışmalar dilerim.

Not: Metinde "Nuran Hanım" diye bahsedilen yerlere ad-soyad şeklinde de değişebilir.

METİN:

Küreselleşmenin iletişim alanında en önemli etkenlerinden birisi olan sosyal medya, Kars Kent Merkezi'ndeki işletmecilerden birisi olan Nuran Hanım tarafından oldukça etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Kars'taki turistik potansiyel ile sosyal medyayı etkin ve doğru bir şekilde kullanan girişimci ödüllü Nuran Hanım'ın restoranı, Kars'a gelen turistlerin ilk tercihi olmaktadır. Diğer işletmeciler için bir örnek olan Nuran Hanım ve işletmesi, Kars ve değerlerinin tanıtımında, devlet kurumlarından daha etkin bir konumdadır. Nuran Hanım'ın girişimcilik örneği sayesinde, Kars İl'i'nde bulunan birçok kadın girişimci işletme sahibi olmuştur. Nuran Hanım'ın bu başarısı sayesinde UNESCO'da öyküsü yayınlanmıştır.

*Tolga KORKUSUZ
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Coğrafya Bölümü*

Merhaba Tolga benim için uygun imzayı nereye atacağım Metin sonunamı

iPhone'umdan gönderildi

Tolga Korkusuz <tolga9025@gmail.com> şunları yazdı (2 Eki 2018 16:09):

[Ayrıntılan metin gizlendi]

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Tolga KORKUSUZ
Doğum Yeri ve Tarihi	Aziziye/Erzurum – 07.08.1990
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	İstanbul Fatih Üniversitesi (2008-2013)
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Bölgesel Coğrafya Bilim Dalı (2013-2015)
Doktora Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Bölgesel Coğrafya Bilim Dalı (2015-2019)
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	Bilimsel Araştırma Projeleri, Birçok Sempozyum ve kitap bölümü.
İş Deneyimi	
Stajlar	Erzurum Valiliği, CBS Müdürlüğü (2012)
Projeler	AİÇÜ. BAP. FEF.18.001
Çalıştığı Kurumlar	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
İletişim	
E-Posta Adresi	tolga9025@gmail.com
Tarih	26 Nisan 2019